

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

ŞUŞA - 270

X/B
BAKI
2022

XÜSUSİ BURAXILIŞ

BAKI – 2022

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-098

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)

2708-065X (online)

3

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

44 günlük müharibədə qələbənin ikinci ildönümünə həsr olunur

ADİLOĞLU

BAKİ – 2022

Baş Redaktor - Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - Qabil Əli oğlu Əliyev - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Bariş Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrəfil qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev Zeynəddin Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
İsmayılov Qüdrət Seyfulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyeovich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Mehdiyeva Nisbət Canməmməd qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadəh - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichın İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - *Azərbaycan tarx müzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

web-sayt: - http://publish.bsu.edu.az/az/content/tarix_ve_onun_problemleri_jurnali_illərle
http://ek.anl.az/search/query?term_1=Tarix+v%C9%99+onun+probleml%C9%99ri&theme=e-kataloq
Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com
Şəhadətnamə № 0060079 (1997)
©Lisənziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

ŞUŞA – 270

ZEYNALOV İ.X., ABDULLAYEV M.Q.	<i>Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşa şəhər-qalasının inşa edilməsi (“Qarabağnamələr” üzrə müqayisəli təhlil)</i>	5-9
MUXTAROVA Ə.İ. HÜSEYNOVA İ.M.	<i>Azərbaycanımızın yenilməzlik və mərdlik qalası Şuşa Şuşa xalqımızın milli incisi – Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin beşiyidir</i>	10-19 20-31
МУРАДАЛИЕВА Э.Б.	<i>Этнодемографические изменения в Карабахе - Шуше в результате массового заселения армян российским царизмом</i>	32-36
ƏLİYEV Q.Ə. HÜSEYNOVA S.B.	<i>Şuşa şəhərinin bərpası: ilk iki ilin uğurları Azərbaycanın milli hərəkət tarixində Qarabağın milli elitasının rolu və yeri</i>	37-45 46-50
BORAN ƏZİZ	<i>Azərbaycan ruhaniliyində Şuşadakı məscidlərin və imanlı insanların yeri (“Qarabağnamələr” əsasında)</i>	51-62
NƏCƏFOVA K.T.	<i>Türk dünyasının birliyinin mübariz təbliğatçısı - Əhməd Bəy Ağaoğlu</i>	63-68
AĞAYEV İ.Q. MƏMMƏDOV A.B.	<i>Şuşa Qafqazın konservatoriyasıdır XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş verən siyasi proseslərin Şuşanın demografik vəziyyətinə təsiri XXI əsr Azərbaycan tarixşünaslığında</i>	69-78 79-87
ГАДЖИНСКАЯ Н.С.	<i>Шуша в культурно-исторической и общественно-политической жизни Азербайджана: ретроспектива и современность (к 270-летию основания города Шуша)</i>	88-92
CAVANŞİR NURLANA	<i>XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında siyasi hadisələr kontekstində “Qarabağ – Şuşa xanlarının şəcərəsi”nin tərtibi</i>	93-97
İSMAYILOV S.Ə.	<i>XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Şuşa ziyalılarının rolu</i>	98-102
ƏHMƏDOVA V.Ş. BAYRAMOVA B.	<i>Şuşa ərazilərinin arxeoloji tədqiqinə dair Restoration and reconstruction works in Shusha after the great victory</i>	103-109 110-115
ZEYNALABDİNOV Ə.A.	<i>Şuşa bəyannaməsi və global enerji təhlükəzliyinin təminatında Azərbaycanın rolu</i>	116-119
QASIMOVA T.İ.	<i>Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamış Şuşanın azad olunması möhtəşəm zəfərin təntənəsidir</i>	120-127
MƏMMƏDLİ Ü.	<i>Türk dünyasının 2023-cü il mədəniyyət paytaxtı - Şuşa</i>	128-132

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

İSLAMOVA Z.	<i>XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda sahiblik hüququna əsasən vəqf əmlakının formaları</i>	133-136
-------------	---	---------

YENİ DÖVR

MUSA RƏHİMOĞLU (QULİYEV)	<i>Abbasabad qalası ətrafında gedən dəyişlər. Qala necə təhvil verildi</i>	137-141
HƏSƏNOVA G.H.	<i>XVIII yüzilliyin ikinci yarısı – XX yüzilliyin əvvəllərində Quba bölgəsində boyaqçılıq sənəti haqqında</i>	142-148

MÜASİR DÖVR

ЭЮБОВ А.К.	<i>Национальный вопрос на Кавказе в идеологическом дискурсе большевиков в 1917-1922 гг.</i>	149-153
HÜSEYNOVA E.Ə., BAXIŞOV M.Ə.	<i>İkinci Qarabağ müharibəsi və İtaliya Respublikasının mövqeyi</i>	154-159
İSMAYILZADƏ X., ABBASZADƏ E.F. ŞIXIYEVA K.	<i>Azərbaycan - Fransa mədəni əlaqələri</i> <i>Siyasi proseslərin tənzimlənməsində siyasi partiya və maraq qruplarının rolu</i>	160-164 165-170
PZAEBA C. İSMAYILOVA E.C.	<i>Процесс глобализации и суверенитет государства</i> <i>2000-ci illərdə Türkiyənin xarici siyasəti</i>	171-176 177-181
MƏMMƏDOVA A.M.	<i>Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında elm və təhsil sferasında əməkdaşlıq</i>	182-187
BABANLI Y.	<i>Müasir beynəlxalq münasibətlərdə diasporun aparıcı faktor kimi mahiyyəti və əhəmiyyəti</i>	188-194
QƏNİ-ZADƏ Ə.	<i>Ən yeni hərbi tariximizin uğurlu əməliyyatı - Çaykənd (Halqa) əməliyyatı (1991-ci il 30 aprel -3 may)</i>	195-201
AĞAMALIYEVA M.	<i>Azərbaycanın haqq işi naminə dünya azərbaycanlılarının milli birliyi</i>	202-206
MUSTAFAYEVA C.A., MUSTAFAYEVA Z.A. МУРАДЗАДЕ Л.	<i>Azərbaycan SSR-də kollektivləşdirmə siyasətinin aparılması</i> <i>Задачи сохранения культурного наследия в Азербайджане в печатных изданиях ЮНЕСКО</i>	207-210 211-215
MƏMMƏDZADƏ A.K.	<i>İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının 44 günlük müharibə və post-müharibə dövründəki proseslərə münasibəti</i>	216-221
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA		
ДАДАШОВ А.Н.	<i>Древние орудия труда по обработке земли из археологических раскопок Азербайджана</i>	222-226
AVŞAROVA İ.	<i>Azərbaycanın tunc və antik dövr tayfalarının qəbir abidələrində qeydə alınmış bəzi anoloji xüsusiyyətlər</i>	227-231
QASIMLI Y.Ə.	<i>Şamançılığın yaranma və yayılma arealları barədə elmi mülahizələr</i>	232-238
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
HACIYEV İ. FƏRƏCOV Ş.F.	<i>Rudolf İvanovun əsərlərində Naxçıvan tarixi məsələləri</i> <i>1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmaya görə Şimali Azərbaycan əhalisi</i>	239-245 246-251
HÜSEYNOVA K. MƏMMƏDLİ B. A.	<i>Qarabağ problemi sovet dövrü tədqiqatlarında</i> <i>Tarix elminin metodoloji problemlərinin mənşəyinə dair</i>	252-259 260-267

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

İBRAHİM ZEYNALOV

tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru
ibrahimzeynalov@bsu.edu.az

MEHMAN ABDULLAYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
dos.mehman.abdullayev@gmail.com

QARABAĞ XANLIĞININ MƏRKƏZİ OLAN ŞUŞA ŞƏHƏR-QALASININ İNŞA EDİLMƏSİ
(“Qarabağnamələr” üzrə müqayisəli təhlil)

Məqalə Şuşa şəhər-qalasının inşa olunması məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqalədə Qarabağ xanlığının digər xanlıqlardan fərqli olaraq, yeni bir paytaxt şəhəri ətrafında formalaşmasının səbəbləri, xanlıqda Bayat və Şahbulaq qalalarının inşasından sonra Pənahəli xan tərəfindən daha etibarlı və möhkəm müdafiə sisteminə malik olan Şuşa şəhər-qalasının salınması, şəhərdə aparılan tikinti-quruculuq işləri və Şuşanın xanlığın paytaxtına çevrilməsi kimi məsələlər ilkin mənbə rolunu oynayan “Qarabağnamələr” əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, Pənahəli xan, Şahbulaq, Bayat, Şuşa şəhəri.

Giriş. Qarabağ xanlığının yaradılmasının və yeni dövlətin paytaxtı olacaq Şuşa şəhərinin inşasını zəruri edən tarixi şərait Qarabağa həsr olunan salnamələrdə dəqiq və hərtərəfli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu salnamələrə görə Nadir şahın imperiyasının dağılmasından sonra onun yerinə keçən Adil şah Pənahəli bəyi xan adına layiq görmüş və Qarabağ hakimi təyin etmişdi. Keçmiş Azərbaycan Səfəvi imperiyasının torpaqları uğrunda əfşarlar və digər siyasi qüvvələr arasında amansız mübarizə şəraitində, 1748-ci ildə Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xan yeni dövləti üçün mərkəz axtarışına başladı. Xanlığın paytaxtı Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi sayılan Gəncə şəhəri ola bilərdi, lakin bu şəhər çox güclü türk boylarından olan Qacarların Ziyadoğlu qolunun nəzarət altında idi və həmin bölgədə Gəncə xanlığı yaranmışdı. Tarixən “Arranın anası” adlandırılan digər məşhur Bərdə şəhəri slavyanların basqınlarından sonra ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi. Üçüncüsü, Beyləqan idi ki, bu şəhər də monqol dağıntılarından sonra hələ də özünə gələ bilməmişdi [10, s.17-18; 8, s.39; 6, s.129-130]. Mir Mehdi Xəzani bununla bağlı olaraq yazırdı ki, *Qarabağ vilayətində vaqi olan Bərdə və Beyləqan şəhərlərinə gəlincə, indi hər ikisi xarabaxandır* [7, s.113]. Bu səbəbdən də vaxtilə müxtəlif dövlətlərin paytaxtı olmuş şəhərlər ətrafında meydana çıxan xanlıqlardan (Məsələn, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Təbriz və başqaları) fərqli olaraq, Qarabağ xanlığı yeni salınan şəhər-qala ətrafında formalaşmışdır.

Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuş Bayat və Şahbulaq qalalarının inşa edilməsi. Qarabağnamələrə görə, Pənahəli xan yaratdığı dövlət üçün yaxşı müdafiə olunacaq bir iqamətgah-mərkəz bina etmək haqqında düşündü və ilk belə iqamətgah Bayat qalası oldu. Mirzə Adıgözəl bəy bu qalanın tikilməsinin zəruriliyini belə təsvir edirdi: *“Bundan sonra çöllərdə vaxt keçirməklə istənilən məqsədə çatmaq olmaz. Yaxşısı və münasibi budur ki, möhkəm bir bina və qala tikilsin. Bir hadisə üz verdiyi zaman ora məskən, tənqlik və bolluq vaxtında isə aman evi olsun; çünki şir nə qədər heybətli olsa da, ona bir hin lazımdır. Qızılquş quşların padşahıdır. Bütün quşlar onun çəngəli qarşısında acizdirlər. Lakin o da bir yuvada yerləşməlidir ki, bir hadisə üz verdiyi zaman bəla kəməndinin halqasından və düşmən əzabı duzağından asudə olsun. Buna görə, gedib Bayatda 1161-ci ildə (1748-ci ildə) bir qala, səngər, sığnaq və qərargah saldırdı”* [8, s.40].

Bayat qalasının inşası haqqında Yusif Qarabağının [10, s.18] və Həsən İxfa Əlizadənin [3, s.81] kitablarında müəyyən məlumatlar verilsə də, bu hadisə Mirzə Camal Cavanşirin əsərində daha geniş şəkildə təsvir edilmişdir: *“Hələ Qarabağın Xəmsə mahalları ona tabe olmadığı zaman (Pənah xan) ətraf xanların üzərinə hücum edəcəkləri təqdirdə, ailə və qohumlarının, qulluqçu və yaxın adamlarının və (el) böyüklərinin qorunması üçün ellərin arasında münasib bir yerdə qala tikilməsini lazım*

bilmədi. Məşvərətdən sonra, indi Kəbirli mahalı içində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər” [6, s.127].

Qarabağ xanlığının ikinci mərkəzi Şahbulaq qalası olmuşdur. Pənah xan “Bayat savaşında” Şəki və Şamaxı xanlarına qalib gəlsə də, Pənahəli xan Bayat qalasının hərbi-strateji baxımdan zəif olduğunu, orada qoşun saxlamağın çətinliyini və iqlimin isti olmasını nəzərə alaraq yeni qalanın inşasına qərar verdi. Mirzə Camala görə, xan düzən yerdə əbədi şəhər və qala tikməyin ehtiyatsızlıq olduğunu düşünərək daha keçilməz dağlarda, daha etibarlı bir qalanın tikilməsinə göstəriş verdi [6, s.128].

Həsən İxfə Əlizadəyə görə, Ağdamın 5-6 kilometrliyində yerləşən, həm dağ, həm də Aran bölgəsi ilə bağlı olan Şahbulaq adlı yerdə sürətlə qala və lazımı inşaat işləri aparılırdı. Şahbulaq kiçik qala-şəhər halına salındı. Burada hamam, bazar, məscid və başqa zəruri binalar inşa olundu. Pənahəli xan Bayatdan və ətraf kəndlərdən öz etibarlı adamlarını qalaya köçürtdü [5 s.81-82].

Xanlığın mərkəzinin Bayatdan Şahbulağa köçürülməsi haqqında Mir Mehdi Xəzaninin [7, s.132-133], Əhməd bəy Cavanşirin [2, s.182] əsərlərində də müəyyən məlumatlar verilmiş, (məsələn, xanın öz evinin, quluqçularının və mahal böyüklərinin yeni qalaya köçürülüb yerləşdirilməsi və s.) Mirzə Rəhim Fəna bu hadisəni maraqlı şəkildə “*Mərkəzi hökumətin Şahbulağa köçməsi*” kimi qiymətləndirmişdi [9, s.11].

Şuşa şəhər-qalasının inşa edilməsi. Qarabağnamələrdə, Qarabağın tarixinə həsr olunan digər salnamə və əsərlərdə xanlığın üçüncü mərkəzi olan Şuşa şəhər-qalasının salınmasını zəruri edən sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi şərtlər, Pənahəli xan tərəfindən Şuşa şəhərinin inşa edilməsi və dövlətin paytaxtının buraya köçürülməsi haqqında kifayət qədər bilgi və məlumatlar toplanmışdır. Əhməd bəy Cavanşirə görə, Pənahəli xan 1752-ci ildə öz iqamətgahını Bayatdan Şahbulaq qalasına köçürdü [2, s.183]. Qarabağnamələri bir mənbə kimi araşdıran tədqiqatçı Yunis Hüseynov Şahbulaq qalasının 1752 -ci ildə deyil, 1749-cu ildə inşa edildiyini yazmışdır [5, s.40] Yeni yerin xanlığın inzibati mərkəzi və strateji baxımdan əlverişli olmaması səbəbindən Pənahəli xan burada da həmişəlik qalması münasib görmədi. Qonşu xanların ondan bac və əmanət tələb etmələri, əks-təqdirdə onu ölümlə hədələmələri Pənah xanı öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və yalnız bundan sonra döyüş meydanında taleyini sınağa vadar etdi [2, s.183].

Yeni şəhərin salınmasının zəruriliyi məsələsinin araşdırılması nəticəsində aydın oldu ki, Mirzə Adıgözəl bəyin kitabının IV fəslində Şuşa qalasının bina olunması haqqında verdiyi yazı [8, s.47-48] məzmununa görə Mirzə Camal Cavanşirin əsərində bu məsələ ilə bağlı verilən parça ilə üst-üstə düşür. Lakin ondan fərqli olaraq, Mirzə Camal Cavanşir bu məsələni daha dərinlən və ətraflı şəkildə belə təsvir etmişdir: “*Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığışb dedilər: “Mərhum Nadir şah vəfat etdikdən sonra bizimlə Əliqulu xan (Adil şah) və Sərdar Əmir Aslanın (Azərbaycanın hakimi) arasında sülh, ittifaq və dostluq əlaqəsi davam etməkdə idi. İndi, çox mümkündür ki, belə bir münasibət və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmmədhasən xan arasında olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xatircəm deyilik. Onların Məhəmmədhasən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. (Belə bir vəziyyətdə) Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları Qızılbaş qoşununun ayağı altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib, bütünlüklə qırılıraq. Ona görə də işin əlacını qabaqcadan görmək lazımdır. Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla rəbitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir”* [6, s.131]. Əsərdən seçdiyimiz parça Pənahəli xanın, onun ətrafında birləşən ali zümrə nümayəndələrinin, quluqçuların və ziyalı təbəqənin nə qədər lazımlı və uzaqgörən bir addım atdıqlarını sübuta yetirir.

Şuşa qalasının salınması ilə bağlı Həsənəli Qaradaği yazırdı ki, Pənah xan və onun yaxınları yeni bir möhkəm qalanın inşası üçün yer seçərkən həmin məkanın Aran və dağ camaatına yaxın olmasını nəzərə almışdılar [4, s.129].

Mir Mehdi Xəzaniyə görə, yeni qalanın əsası Şuşa adlanan kəndin sakinlərinin otlaq və biçənəklərinin yerləşdiyi məkanda qoyulmuşdur. Mirzə Camal Cavanşir isə bununla bağlı olaraq yazırdı ki, Şuşaa qalası salınanadək bu ərazidə heç bir yaşayış yeri yox idi. Bu ərazi, Şərq tərəfdə qalanın 6 versliyində yaşayan Şuşa kəndinin əhalisinin əkin yeri və otlağı idi [6, s.131].

Yeni şəhər-qalanı salarkən Pənahəli xanı əsas düşündürən məsələlərdən biri bu məkanda əhali ni su ilə təchiz edəcək mənbəyin olub-olmaması idi. Çünki burada olan bir neçə bulağın suyu yeni paytaxt olacaq şəhər əhalisinin tələbatını ödəmək gücündə deyildi. Yeni mərkəz üçün həyati əhəmiyyət daşıyan su probleminin necə həll olunması haqqında Mirzə Camal Cavanşirin [6, s.131], Mir Mehdi Xəzaninin [7, s.134], Mirzə Adıgözəl bəyin [8, s.47] əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Mir Mehdi Xəzani yazır: *“Pəs səlah və məzənnə olan yerlərdən sudan ötrü quyu bina etdilər, gördülər ki, su çıxar. Məlum əksər məkanlardan su çıxandır”* [7, s.134]. Mirzə Camal Cavanşir bu məsələni bir qədər fərqli şəkildə belə təsvir etmişdir. *“Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb müəyyən etdilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri ...Pənah xana çatdırdılar.(Xan) sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu”* [6, s.131]. Mirzə Camala görə isə, imtahan üçün bir neçə quyu qazılardan və quyulardan su çıxandan sonra Şuşa şəhərinin binası qoyulmuşdur. Şuşa şəhərinin əsasının nə vaxt qoyulması haqqında Qarabağnamə müəlliflərində yekdil fikir yoxdur. Bu müxtəlifliyin səbəbi hicri təqviminin müəlliflər və şərhçilər tərəfindən miladi təqvimə müxtəlif cür çevrilməsi ilə bağlıdır. Şuşa şəhərinin əsasının Mir Mehdi Xəzani 1756-1757-ci ildə [7, s.134], Mirzə Camal Cavanşir 1754-cü ildə [6, s.131], Mirzə Adıgözəlbəy 1751-52-ci ildə [8, s.47], Həsənəli Qaradaği 1754-cü ildə [4, s.129], Həsən İxfə Əlizadə 1750-51-ci ildə [3, s.78], Mirzə Yusif Qarabaği 1752-ci ildə [10, s.21] qoyulduğunu qeyd etmişlər. Qarabağnamələri təhlil edən şərhçilərin araşdırmaları əsasında Şuşa şəhərinin əsasının 1751/1752-ci ildə qoyulması və şəhərin tikintisinin 1756/1757-ci ildə başa çatdığını söyləmək olar.

Pənah xan Qarabağ xanlığının yeni paytaxt şəhəri olacaq Şuşanı Şərq və Azərbaycan memarlığı ənənələri əsasında inşa etdirmək məqsədi ilə Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən ustalar dəvət etmişdi. Şəhər tikiləndən sonra həmin ustalar da Şuşada sakin oldular. Şuşa şəhərinin əsası qoyulandan sonra Pənahəli xan möhkəm bir hasar çəkdirərək, hər növ hücumə qarşı möhkəm bir səngər və müdafiə sistemi qurdu və geniş inşaat işlərinə başladı. Bayat və Şahbulaq qalalarında olduğu kimi Şuşa qalasında da ilk tikililər arasında hamam və məscid diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Şuşa şəhərinin inşası, burada aparılan tikinti işləri, paytaxtın bu şəhərə köçürülməsi haqqında Qarabağnamələrdə yetərli qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür [7, s.135; 3, s.83; 6, s.131-132]. Məsələn, Mirzə Camal Cavanşir yazırdı: *“Pənahəli xan Şahbulaq qalasının sakinləri olan bütün rəiyyətləri, ayyanın, liklərin, mülazimlərin, ellərin və bir para kəndlərin kədxudalarının ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdi. Xalqı yerləşdirib hamıya, xüsusilə özü üçün yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra mahir ustalar, ağıllı işgüzar adamlarla qalanın hasarını çəkdi”*. Mirzə Yusif Qarabağının yazılarına görə, Pənahəli xan yeni salınmış Şuşa şəhərinə öz adını verərək Pənahabad adlandırmış, burada zərb-xana açdıraraq, pul kəsdirmişdir. Gümüşdən kəsilən bu pul şəhərin adı ilə “pənahabad” adlanırdı və rus gümüş pulu ilə 15 qəpik dəyərində idi [6, s.131-132; 7, s.135; 3, s.83; 10, s.14].

Nəticə. Beləliklə, Şuşa şəhəri inşa olunandan 1822-ci ildə Rusiya tərəfindən ləğv edilənə qədər Qarabağ xanlığının paytaxtı funksiyasını daşımışdır. Xanlıqlar dövründə Şuşa Azərbaycanın və onun tərkib hissəsi olan Qarabağın alınmazlıq simvoluna çevrilmişdir. 1757-ci ildə Məhəmmədhasən xan Qacar xanlığı tabe etmək üçün Qarabağa hərbi yürüş etmişdi. Bu hadisə ilə bağlı Mirzə Camal Cavanşir belə yazırdı: *“Qalanın tikintisindən bir il keçdikdən sonra Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhasən xan Qacar İraq və Azərbaycan qoşunu ilə Şuşa qalasını almaq və mərhum Pənah xanı özünə tabe etmək məqsədilə Arazdan keçib qalanın dörd ağaqlığında çadırlar qurdular. Mərhum Pənah xanı tabe etmək və beləliklə, Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün çox düşündü, tədbirlər tökdü. Bir ay orada oturdu. Lakin bu qədər çoxlu qoşun ilə qalaya yaxınlaşa bilmədi. Əksinə, Qarabağın qoçaq əhalisi Məhəmmədhasən xan ordusunun at-qatırını və başqa mal-qarasını istər açıq, istərsə də gizli surətdə qarət edərək, onun qoşununa çoxlu ziyan vurdu”* [6, s.132].

Urmiyalı Fətəli xan 1759-cu ildə Qarabağ xanlığını tabe etmək üçün yeddi dəfə Şuşa qalasına hücum etmiş, lakin bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. İki mindən çox piyada və süvari döyüşçüsünü itirən Fətəli xan Əfşar 7-8 ay davam edən savaşa məğlub olmuş və Şuşa qalasını ələ keçirə bilməmişdir [6, s.133; 3, s.89].

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan 33 gün Şuşanı mühasirədə saxlasa da, şəhəri ələ keçirə bilmədi. Bu hadisə haqqında Həsən İxfə Əlizadənin əsərində çox maraqlı məlumatlar verilmişdir. O yazırdı ki, Qacarın hərbi düşərgəsi tez-tez qarabağlıların hücumu nəticəsində çoxlu tələfat verirdi. *“Ağa Məhəmməd xan qorxuya düşüb öz vəzir və müşavirlərini yıqıb, onlarla məsləhətləşdi və belə bir qərara gəldi ki, zərərin yarısından qayıtmaq da mənfəətdir. Müsibətli bir yerdən at başı qayıtmağın özü də bir nicətdir. Bu yerdə bir az da qalsaq, bizdən bir nəfər də olsun salamat qalmayacaq. Odur ki, köçüb getmək məsləhətdir. Bu əsnada gəncəli Cavad xanla Çiləbörd mülki Məlik Məcnun Ağa Məhəmməd şahın (xan) yanına gəlib, məsləhət gördülər ki, Şuşadan ona heç bir səadət yoxdur. Yaxşısı budur ki, şah həzrətləri Şuşadan əl çəkib, Gürcüstan üzərinə hərəkət etsin”* [3, s.94].

Müdafiəçilərinin qəhrəmanlığı nəticəsində Şuşa şəhəri və Şuşa qalası bir qədər sonra Tiflis kimi böyük bir şəhəri və Cənubi Qafqazın böyük hissəsini ələ keçirən Qacar ordusu qarşısında öz alınmazlığını və toxunulmazlığını sübut etdi. Mirzə Yusif Qarabağiyə görə, Şuşa şəhərində əvvəllər 16, Məhəmməd Baharlıya görə, İbrahimxəlil xanın dövründə 17 məhəllə var idi [1, s.39; 10, s.122]. Şuşa şəhəri 8-i Yuxarı (Xanlıq Ara, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Mərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı, Təzə) və 9-u Aşağı (Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Toyluq, Çuxur, Dördlərqurdu, HacıYusifli, Dördçinar, Çölqala) adlandırılan məhəllələrdən ibarət idi [1, s.39-40]. Mirzə Yusif Qarabağiyə görə, Şuşadan müxtəlif istiqamətlərə 4 darvaza açılırdı. Bununla bağlı o, yazırdı: *“Şimal və Şərq tərəfdən olan darvazaya Şuşa kənd darvazası deyilir. 2 darvaza isə Şimal ilə Qərb arasındadır. Bunlardan birinə İrəvan darvazası, digərinə isə Gəncə və Çiləbörd darvazası deyilirdi. Dördüncü darvaza isə dağılmış və hazırda onun yerinə divar tikilmişdir”* [10, s.21].

Hərbi strateji əhəmiyyəti, alınmazlığı ilə seçilən və Azərbaycanın çox mühüm mədəniyyət mərkəzi, musiqi beşiyi adlandırılan Şuşa şəhəri haqqında araşdırma aparən Həsən İxfə Əlizadənin əsərindən seçdiyimiz çox təsirli parçanı təqdim edirik: *“Şuşa! Bu ad nə qədər əziz, doğma, munis və sevimli bir ad; nə qədər dilnəvaz və mehriban bir ana – vətəndir. Şuşa o qədər gözəl bir yerdir ki, onun adı qarşısında daima diz çökərək “xaki-payini” hörmətlə öpmək mənim ən müqəddəs vəzifəm olub. Bu şəhərin uğrunda hər bir varlıqdan: candan, maldan, həyatdan və sairədən keçmək, al qanlara bulanmaq, məhv olmaq mənim üçün bir səadət və şərəfli bir haldır* [3, s.77].

ƏDƏBİYYAT

1. Baharlı. Əhvalati-Qarabağ Qarabağnamələr. III kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” 2006, 248 s.
2. Əhməd Bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.
3. Həsən İxfə Əlizadə. Şuşa şəhərinin tarixi Qarabağnamələr. III kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” 2006, 248 s.
4. Həsənəli Qaradaği. Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” 2006, 248 s.
5. Hüseynov Yunis. “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, Elm, 2007, 216 s.
6. Mir Camal Cavanşir. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.
7. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi-Qarabağ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 288s.
8. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.
9. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-Cədidi-Qarabağ Qarabağnamələr. III kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” 2006, 248 s.
10. Mirzə Yusif Qarabaği Tarixi-Şərif Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 288 s.

ИБРАГИМ ЗЕЙНАЛОВ

Профессор Бакинского Государственного Университета

МЕХМАН АБДУЛЛАЕВ

Доцент Бакинского Государственного Университета

**СТРОИТЕЛЬСТВО ГОРОДА-КРЕПОСТИ ШУША, ЦЕНТРА КАРАБАХСКОГО
ХАНСТВА (Сравнительный анализ «Карабахнаме»)**

Статья посвящена вопросу строительства города-крепости Шуша. Автор по материалам «Карабахнаме» анализировал причины оснавания еще более крепкого город-крепость Шуша, после сооружения крепости Баят и Шахбулаг. Подчеркнуто что, одной из отличий Карабахского ханство от других было в том что, она возникло именно вокруг новой столицы. В статье также рассмотрена история возникновения различных сооружений в городе Шуше.

Ключевые слова: Карабах, Панахали-хан, Шахбулаг, Баят, город Шуша.

IBRAHIM ZEYNALOV

Professor of Baku State University

MEHMAN ABDULLAYEV

Associate professor of Baku State University

**CONSTRUCTION OF THE SHUSHA CITY FORTRESS, THE CENTER OF THE
KARABAKH KHANATE (comparative analysis on basis the “Karabaghnames”)**

The article deals with the construction of Shusha city-fortress, the reasons of the formation of the Karabakh khanate, around the new capital city. After the construction of the Bayat and Shahbulag fortresses in the khanate, Shusha city-fortress was built by Panahali khan, with a more reliable and strong defense system. On the basis of the primary source “Karabaghnames” issues such as the building of Shusha city-fortress by Panahali Khan, construction works in the city and the transformation of Shusha into the capital of the khanate were investigated.

Keywords: Karabakh, Panahali Khan, Shahbulag, Bayat, Shusha city.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Azad Rzayev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

ƏSMƏD MUXTAROVA

Bakı Dövlət Universitetinin professoru
asmadmukhtarova@bsu.edu.az

AZƏRBAYCANIMIZIN YENİLMƏZLİK VƏ MƏRDLİK QALASI ŞUŞA

Bu il xalqımız Şuşanın 270 illik yubileyini böyük təntənə ilə qeyd edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə xalqa müraciətində 2022-ci ili “Şuşa ili” elan etdi. Yanvarın 5-də isə Prezident bununla bağlı sərəncam imzaladı. Sərəncama əsasən, Nazirlər Kabinetinə “Şuşa ili” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirmək tapşırıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa azadlığına qovuşanda və orada üçrəngli bayrağımız dalğalanandan sonra imzaladığı bu qərar Dağlıq Qarabağ məsələsində dövlətimizin, siyasi və ictimai diplomatiya sahəsində əldə etdiyi uğurların davamı kimi böyük siyasi, tarixi və hüquqi əhəmiyyətə də malikdir.

Açar sözlər: İlham Əliyev, Şuşa, Azərbaycan ordusu, İkinci Qarabağ müharibəsi, yenilməzlik.

Giriş. Məhz 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra, postmüharibə ili olan 2021-ci ilin ardınca 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi İlham Əliyevin bir daha müdrikliyinin nəticəsidir. Prezidentin imzaladığı sərəncamda qeyd edilir ki, Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilib. İllər öncə Ulu öndər, Ümummilli lider Heydər Əliyev Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin Azərbaycan üçün, hər bir azərbaycanlı üçün dəyərini, müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”. Bu, Şuşanın bizim üçün nə dərəcədə dəyərli olduğunun böyük ifadəsi idi. Məhz ona görədir ki, bu tarixi qərar həm Azərbaycanda, həm də ölkəmizin hüduudlarından kənarında yaşayan soydaşlarımız tərəfindən minnətdarlıq və məmnunluqla qarşılandı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüdrətli ordumuz Şuşanı erməni işğalçılarından azad edərək bütün xalqımıza böyük sevinc hissi bəxş etdi, onun ümid və gözləntilərini, arzu və istəyini reallığa çevirdi. Şuşanın azad olunması o deməkdir ki, ordumuz onun ətrafındakı digər yaşayış məntəqələrinə də nəzarət edə biləcək, düşməni bu torpaqlarımızdan da çıxarmaq üçün Şuşanın üstün strateji mövqeyindən istifadə edə biləcək.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin: “Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir” – deyə, söyləməklə istər Şuşanın Azərbaycan tarixində, istərsə də Şuşa və Dağlıq Qarabağla bağlı Azərbaycan reallıqlarının, beynəlxalq səviyyədə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, o cümlədən münəqişə ilə bağlı həqiqətlərin daha dərindən öyrənilməsi və təbliği baxımından əhəmiyyətlidir [12]. Şuşanı Qarabağın tacı adlandıran Prezidentimizin dediyi kimi, Şuşa bizi gözləyirdi, biz gəlməli idik və biz gəldik. Müzəffər xalq kimi gəldik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin öz çıxışlarında: “Mən demişdim ki, hər şeyi vaxtında etmək lazımdır. Nəyi, nə vaxt, necə etmək lazımdır, bilirəm. Mənim üçün torpaqların azad edilməsindən daha ümdə vəzifə heç vaxt olmamışdır” – deyə söyləməsi müdrik dövlət başçısının işğal altında olan Vətən torpaqlarının azad edilməsi ilə bağlı məsələni prioritet vəzifə kimi daima gündəmdə saxladığını aydın surətdə göstərir: “Təkcə hərbi-siyasi yolla deyil, həm də mədəniyyət diplomatiyası ilə Şuşanın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz parçası olduğunu hər kəs görəcək. Keçiriləcək toplantılar, forumlar, konfranslar dünya ictimaiyyətinə bir daha çatdıracaq ki, Şuşa Azərbaycan xalqı tərəfindən əsas qoyulan məskəndir. Şuşa Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi, inkişaf etmiş şəhəri, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir” – deyə söyləməsi, o cümlədən Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciəti zamanı: “Mən dəfələrlə bütün beynəlxalq kürsülərdən bəyan etmişdim ki, torpaqlarımızın, ərazi bütövlüyümüzün bərpa

edilməsi bizim əsas vəzifəmizdir və biz bu vəzifəni icra edirik. Danışqlar heç bir nəticə vermədi. Sadəcə olaraq, bizim başımızı aldadırdılar, sadəcə olaraq, məsələni dondurmaq istəyi müşahidə olunurdu. Biz bu Qələbəni döyüş meydanında qazandıq, şəhidlər verərək bu Qələbəni qazandıq. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Həm birinci Qarabağ, həm ikinci Qarabağ – Vətən müharibəsi adlandırdığımız müharibədə şəhid olmuş bütün şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirəm, onların yaxınlarına səbir diləyirəm. Yaralı soydaşlarımıza Allahdan şəfa diləyirəm. Biz xalqımızın, əsgərlərimizin, zabitlərimizin canı, qanı bahasına torpaqlarımızı işğalçılardan azad edirik İşğalçıları torpaqlarımızdan qovuruq və qovacağıq!” – deyərək, söyləməsi “buna bir daha əyani sübutdur [13, s.11].

Xalqımız torpaqlarımızın, o cümlədən Azərbaycanın alınmaz qalası hesab edilən Şuşanın 28 il yarım ərzində işğal altında qalması ilə heç zaman barışmayıb, işğal altındakı bütün torpaqlarımızın, o cümlədən doğma Şuşanın azad ediləcəyinə hər zaman inanıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciətində deyilir ki, biz bu illər ərzində bir çox ölkələrlə səmimi, işgüzar, qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlər qura bildik, bir çox ölkələr Azərbaycanı strateji tərəfdaş hesab edir və artıq bu ifadə beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. Biz bütün qonşu ölkələrlə səmimi dostluq əsasında münasibətlər qura bildik, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı inam əsasında. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münafişə ətrafında tam başqa proseslər gedə bilərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciətində haqlı olaraq: “BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi, BMT Baş Assambleyasının qətnamələri, Qoşulmama Hərəkətinin qətnamələri, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qətnamələri, Avropa Parlamentinin qətnamələri və digər beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri birmənalı şəkildə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıdı. Bu, bizə əlavə güc verdi. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münafişənin ətrafında cərəyan edən proseslər bizə böyük problemlər yarada bilərdi Şuşa işğal altına düşəndə bizim əsas problemlərimiz həm o idi ki, ordumuz yox idi, rəhbərlik öz vəzifə borcunu yerinə yetirə bilmirdi. Beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan demək olar ki, bütün ölkələrlə münasibətləri gərginləşdirmişdi. Biz demək olar ki, təcrid edilmiş vəziyyətdə idik. Ancaq bu gün biz Ermənistanı təcrid edilmiş vəziyyətə saldıq” – deyərək, söylənir [6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 illik həsrətdən sonra: “Bu gün alınmış açıqdır, bu gün üzümüz gülür, bu gün başımız dikdir və həmişə belə olacaq. Mən tam əminəm ki, bundan sonra Azərbaycan xalqı müzəffər xalq kimi əbədi yaşayacaq, Azərbaycan dövləti qalib dövlət kimi əbədi yaşayacaq” – deyərək, söyləməsi də hər birimizin qəlbində qürur hissi oyadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq” cümlələri Azərbaycanın son yüz illik tarixinin ən möhtəşəm müjdəsidir. Üçrəngli bayrağımızın Qarabağın döyünən ürəyində – Şuşada dalğalanması hər birimizi qürurlandırır.

Qələbəyə gedən yol Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin istər beynəlxalq aləmdə apardığı son dərəcə müdrik diplomatik mübarizəsi, istərsə də ordu quruculuğu sahəsindəki gərgin, titanik fəaliyyəti ilə bağlı olub.

Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciəti zamanı: “Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür! Bu qələbəni biz döyüş meydanında qazandıq, danışqlar masası arxasında yox. Mən dəfələrlə demişəm, bütün bəyanatlara rəğmən ki, bu münafişənin – Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsinin hərbi həll yolları da vardır və bu gün biz bunu döyüş meydanında sübut edirik. 30 ilə yaxın mənasız danışqlar bizi heç bir nəticəyə yaxınlaşdırmadı. Əzəli tarixi torpaqlarımız 30 ilə yaxın işğal altında qaldı. Danışqlar prosesində Ermənistan tərəfi, sadəcə olaraq, vaxt udmaq istəyirdi, sadəcə olaraq, status-kvonu möhkəmləndirmək, əbədi etmək istəyirdi. Bu illər ərzində dəfələrlə Azərbaycana müxtəlif güc mərkəzlərindən göndərilən siqnallar bizi vəziyyətlə barışmağa sövq edib. Ancaq biz qətiyyət, cəsarət, siyasi iradə göstərərək Azərbaycan xalqının maraqlarına cavab verməyən heç bir razılışmaya getmədik” – deyərək, söyləmişdir [6].

Ordu quruculuğu, hərbiçilərin maddi-məişət problemlərinin həlli, təqaüdə çıxmış hərbiçilərin məişət problemlərinin dövlət tərəfindən həll olunması, onlara mənzillərin verilməsi, hərbiçilərimizin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən ən yeni, modern silahlar, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş yeni hərbi hissələrin yaradılması həmişə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, İlham Əliyevinin diqqət mərkəzində olmuşdur: “Biz demək olar ki, bütün hərbi şəhərciklərimizi, hərbi bazala-

rımızı yenidən qurduq və onlar ən yüksək standartlara cavab verir. Əlbəttə, ilk növbədə, döyüş qabiliyyəti. Döyüş qabiliyyəti artdı. Azadlıq meydanında dəfələrlə keçirilmiş hərbi paradlar bütün dünyaya bizim gücümüzü göstərdi. Döyüş qabiliyyətinin artırılması ordu quruculuğu sahəsində əsas amildir. Biz müasir silahlardan istifadə edirik, texnikadan istifadə edirik, düşmənin texnikasını məhv edirik. Torpaqlarımızı ancaq Azərbaycan əsgəri azad edir, Azərbaycan zabiti azad edir, sinəsini qabağa verərək, heç nədən qorxmayaq, əlində bayraq, əlində silah düşməni qovan da əsgərdir, düşməni məhv edən də əsgərdir. Eşq olsun bizim əsgərlərimizə! Bax, belə ordu yaratmışıq biz!” [6].

Beynəlxalq nüfuzu gündən-günə artan Azərbaycanın suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etməsi, doğma Qarabağımızı, Şuşamızı azad etməsi üçün müasir dünyamızın mürəkkəb siyasi tələblərinə uyğun siyasi səylər göstərilməsi də tələb olunurdu. Hər zaman siyasi iradəsi və qətiyyəti, o cümlədən beynəlxalq aləmdə nüfuzu, hörməti ilə seçilən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin öz təbirincə desək onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də ordu quruculuğuna həsr edilmişdir: “Nəhayət və ilk növbədə, ordu quruculuğu. Bu 17 il ərzində mənim işimin əsas hissəsi ordu quruculuğuna həsr edilmişdir ki, biz ordumuzu necə gücləndirək, ordumuzu ən müasir silahlarla təchiz edək. O da asan məsələ deyildi. O silahları almaq üçün təkə maddi vəsait kifayət etmir. Eyni zamanda, diplomatik, siyasi səylər göstərilməlidir və biz buna da nail olduq. Bu gün Azərbaycan öz hərbi təchizatını bir çox ölkələrdən təmin edir. Eyni zamanda, mənim təşəbbüslə Azərbaycanda müdafiə sənayesi yaradıldı. Biz ordumuzun tələbatını böyük dərəcədə daxili istehsal hesabına təmin edirik. Azərbaycanda 1000-dən çox adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir, o cümlədən ən müasir məhsullar. Budur bizim fəaliyyətimiz [13, s.14].

Hərbi münaqişənin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev düşməni hər zaman konstruktiv olmağa, işğal etdikləri tarixi torpaqlarımızı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tərk etməyə çağırırdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, İlham Əliyevin xalqa müraciətində deyilir ki, ordu quruculuğu sahəsindəki tədbirləri hər zaman ölkənin iqtisadi potensialını daima məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə, artırması tədbirləri ilə paralel surətdə aparıb: “Biz güc toplayırıq, məqsədyönlü şəkildə, yorulmadan, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, güc toplayırıq və toplamışıq. İqtisadi güc. Əgər iqtisadi gücümüz olmasaydı, bu Qələbəni əldə etmək mümkün olmazdı. İlk növbədə, iqtisadi müstəqillik təmin edilməli idi və təmin edildi. Bu gün Azərbaycan iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı deyil, heç bir ölkədən asılı deyil, heç bir beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı deyil” [13, s.12]. Müstəqillik və bu, bizə imkan verdi ki, ölkəmizi inkişaf etdirək, eyni zamanda, Ordumuzu gücləndirək. Biz Ordumuz üçün lazım olan bütün hərbi texnikanı, silahları xarici bazarlardan alırıq. Əgər bizim iqtisadi imkanlarımız olmasaydı, biz bunları necə əldə edə bilərdik? Biz ölkə daxilində uğurlu siyasət apararaq hesab edirəm ki, ölkəmizdə dünya üçün çox nadir inkişaf modelini yaratdıq. Daxildəki həmrəylik, milli birlik, vahid amal uğrunda birləşməyimiz bizə əlavə güc verdi, imkan vermədi ki, bəzi mənfur xarici dairələr öz çirkin planlarını Azərbaycanda həyata keçirsinlər. Halbuki belə planlar var idi, belə cəhdlər var idi. Biz siyasi iradə göstərərək, birlik göstərərək bu cəhdləri dəf etdik, xalq olaraq, millət olaraq öz qürurumuzu müdafiə etdik, öz müstəqil seçimimizi müdafiə etdik və sübut etdik ki, heç kim bizim işimizə qarışmasın və qarışa bilməz. Əgər bu birlik olmasaydı, milli həmrəylik olmasaydı, biz heç vaxt torpaqlarımızı işğalçılardan azad edə bilməzdik. Bu illər ərzində bizə qarşı aparılan qara piar kampaniyası Güclü siyasi iradə, xalq-iqtidar birliyi bu planları da alt-üst etdi. Qələbəmizin üçüncü əsas amili beynəlxalq səviyyədəki uğurlarımızdır. Dünyanın bütün aparıcı təşkilatları, bütün beynəlxalq təşkilatlar Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli qətnamələr, qərarlar qəbul edibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yeritdiyi son dərəcə müdrik, düşünülmüş siyasətin məntiqi nəticəsidir ki, transmilli layihələrimiz Cənubi Qafqazda nəinki yalnız Azərbaycanın, eləcə də bütün region ölkələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə, eləcə də region ölkələri arasında faydalı əməkdaşlığı ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni sferalarda inkişafına təkan verdi. Lakin, təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın gündən – günə artan gücünü görməyən, başa düşməyən, danışıqlar masasında qeyri konstruktiv mövqe tutan, həmişə vaxt qazanmağa çalışan düşmən döyüş meydanındakı acı aqibətini gözləri önünə gətirə bilmirdi [13, s.13].

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu xəbərdarlıqları həm düşmən tərəfi, həm də bəzi beynəlxalq dairələr tərəfindən lazımcınca dəyərləndirilmirdi: “Deyirdik işğalçılara, deyirdik, düz yola gəlin, işğala son qoyun, hələ ki, gec deyil. Ona görə bizim bütün dövrlərdəki siyasətimiz birmənalı olub. Demişik ki, əgər məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, hərbi yolla məsələni həll edəcəyik. Mən bunu dəfələrlə demişəm. Buna görə də tənqid olunmuşam bəzi ölkələr tərəfindən. Mən demişəm ki, bəs bizim torpaqlarımız məgər hərbi yolla zəbt edilməyibmi? Ermənistan bizim torpaqlarımızı sülh yolu iləmi zəbt edib? Hər bir ölkənin özünümüdafiə hüququ var. Bu hüququ bizə BMT Nizamnaməsi verir. Mən demişdim, əgər görsəm ki, danışıqlar artıq tamamilə səmərəsizdir, bizim başqa yolumuz qalmayacaq. Bunu hamı bilsin – düşmən, onun havadarları və bu məsələ ilə məşğul olan vasitəçilər” [6].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, xalqına verdiyi sözünün üstündə həmişə durmağı, onu qətiyyətlə həyata keçirməyi bacaran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: “Həmişə sözümün üstündə durmuşam. Azərbaycan xalqına nə demişəmsə, onu da etmişəm. Bu məsələdə də sözümün üstündə durdum və artıq biz Qələbəni qeyd edirik. Sentyabrın 27-dən bu günə qədər 200-dən çox şəhər, kənd, qəsəbə işğaldan azad edildi. O cümlədən Füzuli şəhəri, tamamilə darmadağın edilmiş, bir dənə də salamat bina qoymayıb mənfur düşmən. Cəbrayıl tamamilə dağıdılmış. Qubadlı, Zəngilan tamamilə dağıdılmış. Kəndlər, şəhərlər. Hadrut qəsəbəsi, Suqovuşan qəsəbəsi və bu gün Şuşa şəhəri. Bizim zəfər yürüşümüz davam edir. Hələ də işğal altında torpaqlar var, hələ də döyüşlər gedir. Əgər Ermənistan rəhbərliyi mənim tələblərimə cavab verməsə, sona qədər gedəcəyik. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Dünyada elə qüvvə yoxdur ki, bizi dayandıra bilsin. Ermənistan artıq öz acı məğlubiyyətini etiraf edib, özünü alçalda-alçalda, xalqını təhqir edə-edə. Ermənistan rəhbərliyi indi dünya ölkələrindən yardım istəyir, hərbi yardım istəyir, silah, texnika istəyir. Bəs, hamı sənin yenilməz ordun? Məhv etmişik onu. Onların bütün sözləri, onların bütün bəyanatları mif idi, yalan idi” – deyər, söyləməklə bir daha doğma xalqı ilə bir yerdə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi [6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev düşmən ordusunun qüdrətli və yenilməz Azərbaycan ordusu qarşısında məhz bu birliyin, bu güc və əzmkarlığın mənəvi ruhun qarşısında məğlub olduğunu da dilə gətirdi: “Yenilməz ordu Azərbaycan Ordusudur! Bunu döyüş meydanında göstərir, düşməni torpaqlardan təkbaşına qovur. Otuz il ərzində milyardlarla dollar xərclənib oraya, istehkamlar qurulub, mühəndislik qurğuları inşa edilib. Amma hamısını vurub dağıtmışdıq - mənəvi ruh, güc hesabına, birlik hesabına! Bir daha demək istəyirəm ki, bizim zəfər yürüşümüz davam edir. İşğal edilmiş bütün torpaqlardan düşmən qüvvələri çıxarılmalıdır. Bu, bizim tələbimizdir. Beynəlxalq norma və prinsiplər, beynəlxalq təşkilatların qərar, qətnamələri bunu tələb edir. Əziz bacılar və qardaşlar, bu gün bu müjdəni mən burada - Şəhidlər xiyabanında doğma xalqıma verirəm. Bu, təsadüfi deyil. Bu, təbiidir” [13, s.16].

Xalqımızın Şuşa zəfəri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təbirincə desək, həm də qarşı düşməndən şəhidlərimizin qisasını alaraq, onların narahat ruqları qarşısındakı mənəvi borcumuzu yerinə yetirməyimiz demək idi: “ Bu gün şəhidlərimizin ruhu qarşısında bir daha baş əyirəm. Bu gün bəyan edirəm ki, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmır. Erməni vəhşiliyinin qurbanlarının, Xocalı qurbanlarının qanı yerdə qalmır. İntiqamımızı döyüş meydanında aldığımız”.

44 günlük Vətən müharibəsində döyüş meydanında qüdrətli və yenilməz Azərbaycan ordusu qarşısında duruş gətirə bilməyən düşmən öz köhnə xislətinə sadıq qalaraq dinc əhəlamizi hədəf alaraq dinc şəhərlərimizi, kəndlərimizi top atəşinə tutdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu məsələyə münasibətinə nəzər saldıqda bütün dünya tarix boyu döyüş meydanında mərdanəliyi, ərənliyi ilə seçilən xalqımızın bu gün də bu ənənələrə sadıqlılığının şahidi olur: “Biz mülki vətəndaşlara qarşı heç vaxt müharibə aparmamışıq, bu dəfə də aparmamışıq. Baxmayaraq ki, mənfur düşmən 93 mülki şəxsi namərd atəşlə öldürüb, 400-dən çox mülki şəxs yaralanıb. Amma mən dedim yox, biz azərbaycanlıyıq! Biz intiqamımızı döyüş meydanında alacağıq və alırıq! Onların ordusunu məhv etmişik, texnikasını məhv etmişik, məhv edirik və edəcəyik. Düşməni qovuruq və qovacağıq!” [6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşanın azad edilməsi münasibətilə həm xalqımızı həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıları ürəkdən təbrik etməklə, qəlbi daima Azərbaycanla yaşayan soydaşlarımıza bir daha gözyaşlıqlığı verdi, bu qələbəni Ümum-

milli lider Heydər Əliyevin də əziz xatirəsinə misilsiz bir töhvə olduğunu bəyan etdi: “Mən bu gün, eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun, Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun, dünya azərbaycanlıları! Mən bu günlərdə dünya azərbaycanlılarından və Azərbaycanda yaşayan insanlardan minlərlə məktub alıram. Hər gün minlərlə məktub. Sadəcə olaraq, heyfslənirəm ki, bütün bu məktubları oxuya bilmirəm. Sadəcə olaraq, vaxt çatmır. Nə qədər gözəl sözlər, nə qədər böyük dəstək göstərilir. Bu gün biz bir daha bütün dünyaya sübut edirik ki, biz böyük xalqıq, biz məğrur xalqıq! Biz yenilməz xalqıq! Biz döyüş meydanında düşməyə yerini göstəririk!” [6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə Azərbaycan xalqına müraciət edərək düşməyə qarşı yumruq kimi birləşdiyimizi, torpaqlarımız uğrunda daima mübarizəyə hazır olduğumuzu onlara bir daha xatırlatmışdır: “Mən düşməyə yumruq göstərmişdim. Demişdim ki, bu yumruq elə belə yumruq deyil. Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq” [6].

2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev son dəfə 39 il bundan əvvəl ümummilli lider Heydər Əliyevin şəhərə tarixi və unudulmaz səfəri zamanı gəldiyini diqqətə çatdıraraq bildirdi ki, qəhrəman Azərbaycan Ordusu mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək, düşmən üzərində şanlı qələbəyə nail olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan ordusunun cəsarət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək, Şuşanı işğalçılardan azad etdiyini və uzun fasilədən sonra noyabrın 8-də Şuşada Azərbaycan bayrağı qaldırdığını söyləmişdir: “Biz buraya qalib kimi gəlmişik, bayrağı da qaldırmışıq, azad edilmiş bütün torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Döyüşə-döyüşə gəlmişik. Heç kim bu torpaqları bizə elə-belə verməyib. Biz gördük ki, ancaq öz gücümüzlə öz torpaqlarımızı azad etməliyik və bunu etdik” [4].

Bu isə həm də Azərbaycanın regionun enerji və nəqliyyat xəritələrini yenidən tərtib edərək onun tamamilə yeni mənzərəsini yaradan lider ölkə olması, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin uğurla həyata keçirdiyi iqtisadi layihələri ölkəmizin siyasi maraqları ilə son dərəcə virtuoz bir şəkildə çulğalaşdırma bilməsi demək idi: “Bizim təşəbbüsümüzlə reallaşan layihələr təkcə bizim xalqımızın maraqlarını təmin etmir, bir çox ölkələrin maraqlarını təmin edir, o cümlədən region ölkələrinin. Qonşu ölkələrlə bizim həm ikitərəfli, həm üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarımız vardır. Bütün bunlar Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu böyük dərəcədə gücləndirdi. Əgər bu nailiyyətlər olmasaydı, problem dondurulmuş vəziyyətdə qala bilərdi” [13, s.14].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciətində deyilir ki, biz bütün dünyaya sübut etdik ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Sübut etdik ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb. Sübut etdik ki, erməni əhalisi bu torpaqlara 200 il bundan əvvəl köçürülüb, necə köçürülüb, hansı məqsədlərlə köçürülüb, hamısını biz dünya ictimaiyyətinə təqdim etdik, sübutlarla, faktlarla. Biz sübut etdik ki, Dağlıq Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır və bu məsələ beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz həllini tapmalıdır.

Lakin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə hörmətsizliklə yanaşan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təbirincə desək, bizi daxili problemlər içərisində boğaraq, əsas vəzifələrimizdən uzaqlaşdırmağa çalışan düşmən xarici havadarlarının dəstəyilə genişmiqyaslı qarayaxma, şər-böhtan kampaniyası aparsalar da uğursuzluğa düşər oldular.

Belə ki, ermənilərin bir qisim başıpozuq “ziyalıları” dünya ictimaiyyətini güya Şuşada əhalinin 98 faizinin ermənilərdən ibarət olması kimi sərsəm fikirlərlə aldatması cəhdləri təbii ki, xəstə təxəyyülün məhsulundan başqa bir şey deyildir: “Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyindən çıxış edən Zori Balayan tərəfindən yazılmış «Ocaq» kitabında, S.Xanzadyan, S.Kaputikiyan, V.Hambarsumyan, S.Sarkisyan A.Aqambekyan və başqa erməni millətçilərinin çıxış, məqalə və monoqrafiyalarında öz mənafeləri xatirinə Şuşa əhalisinin milli tərkibi məsələsinə də, qərəzli, qeyri-obyektiv yanaşmış və Qarabağda, Şuşada əhalisinin 98 faizinin ermənilər təşkil etməsi fikrini söyləmişdilər [9, s.5].

Dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıtdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin öz çıxışları zamanı Şuşanın tarixi ilə bağlı faktlara istinad etməsi, ən əsası Dağlıq Qarabağla bağlı münaqişənin əsl səbəblərini obyektiv surətdə dərk etmək üçün onun tarixinin və tarixşünaslığının öyrənilməsinin vacibliyini də dəfələrlə söyləmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa ilə bağlı: “Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yeri vardır. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir”. Yaxud: “Şuşanın Azərbaycan xalqının qəlbində xüsusi yeri var. Bu, bizim tarixi şəhərimizdir, qədim mədəniyyət ocağıdır. Şuşa Azərbaycan xalqına bir çox istedadlı, dahi şəxslər bəxş edibdir. Bu şəhər Azərbaycanın bir sıra görkəmli nümayəndələrinin, musiqiçilərinin, böyük bəstəkarların vətənidir. Əbəs yerə deyildir ki, Şuşanı «şərqi konservatoriyası» adlandırırlar: “ – deyə, söyləməsi bizə Qarabağın, Şuşanın tarixini daha dərinlən öyrənərək, onu yetişməkdə olan gənc nəsle öyrətməyi, dünyada təbliğ etməyin nə dərəcədə vacibliyini bir daha sübut edir [1, s.21-22].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təbirincə desək, tarixi Azərbaycan şəhəri olan Şuşa şəhəri XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən tikilib və ilk vaxtlar onun şərəfinə elə Pənahabad da adlandırıldı.

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir ki, Təmali 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır [3, s.7].

Məhz Pənahəli xanın hakimiyyəti illərində 1757-ci ilə qədər burada çoxlu yaşayış və inzibati binalar, o cümlədən bu gün də insanı heyretə gətirən güclü müdafiə divarları, sədləri tikilmiş, çoxsaylı sənətkar məhəllələri yaranıb. Bunlardan ən əhəmiyyətli Pənah xanın ilk iqamətgahı olan “Şahbulağı” qəsri idi. Qəsrlər eləcə də şəhər daxilində tikilirdi. Şuşa şəhərindəki “Qara Böyükxanım” qəsri o cümlədəndir [2, s.442]. Həqiqətən də 270 il öncə dünyanın ən mahir ustaları olan soydaşlarımız tərəfindən inşa edilən Şuşa qalası yerləşdiyi coğrafi mühitin xüsusiyyətləri və ətraf relyeflə son dərəcə böyük ustalıqla uzlaşdırılaraq, vəhdət yaratmış, onu xarici düşmənlər üçün demək olar ki, əlçatmaz edərək şəhərsalma mədəniyyətinin ən unikal nümunələrindən birinə çevirmişdir. “Qarabağnamə” müəlliflərinin göstərdiyi kimi, tarixin müxtəlif dövrlərində xaqanlara təslim olmayan Şuşa qalası aylarla mühasirədə saxlanılsa da, bu cənnətməkan diyarı fəth etmək heç kimə nəsib olmamışdı. Belə ki, Dəniz səviyyəsindən 1600-1800 metr yüksəkliyə malik Şuşa şəhəri salınarkən ilk növbədə ərazinin əlçatmaz, alınmaz olması nəzərə alınmışdır. Şəhər yerləşən əraziyə yalnız şimaldan yaxınlaşmaq mümkün olduğundan, burada qala divarları tikilmişdir: “Beləliklə, Şuşa olduqca möhkəmləndirilmiş şəhər idi. Şəhərin istehkam qurğuları öz növbəsində şəhər istehkamları və ya xan qalaları şəklində inşa olunmuşdur. Lakin şəhərlərdəki istehkam qurğuları ilə yanaşı, istehkam halına salınmış ayrı-ayrı qovşaqlar da mövcud idi” [2, s.442]. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Şuşa sözünün mənası ərəbcə “ “Şəuşə” – qəhrəman, yenilməyən şəhər deməkdir.

Bir qisim tarixçilər isə Azərbaycanın bu yenilməzlik və mərdlik simvolu olan şəhərinin öz adını yaxınlıqdakı Şuşa kəndinin adından götürüldüyünü zənn edirlər: “Şuşa şəhəri uzun müddət Qarabağ xanlığının və sonralar Şuşa qəzasının mərkəzi olmuşdur. Şuşa adı yaxınlıqdakı Şuşa kəndinin adından götürülüb. Şuşa sözünü erməniləşdirənlər isə səhv edirlər. Əgər ensiklopediyalara və lüğət kitablarına müraciət edərsən, «Şuşa» sözünün fars dilində mənasının «düzənlik də ucalan hündürlük, qabarıq yer, daşlı-qayalı təpə, piramida, qalas; kimi izah edilməsinin şahidi olarıq” [9, s.4-5].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə Şuşa sözünün mənası şəhər şişə yəni ucu dik, sıldırım qayalar üzərində salındığına görə “Şişə”, “Şuşa” – deyə, adlandırılmışdır. Lakin hallarda Şuşa sözünün mənası türk sözü olub Azərbaycan xalqına məxsusdur: “...Şərqi müsəlman ölkələrində qüdrətli və alınmaz qalalara «Şuşa qalaları» deyirdilər... «Şuşa», «Şüştər», «Şuş» adları daşıyan qala və şəhər adlarına Avropada, Asiyada və Sibirdə yaşayan türklərin və müsəlmanların yaşayış məskənlərində rast gəlinir. Bütün yuxarıdakı araşdırmalardan belə nəticə çıxarıyıq ki, «Şuşa» sözü sırf Türk mənşəlidir. Şuşanı erməni ərazisi hesab edib «Şuşa» sözünün erməni mənşəli olması fikrini irəli sürənlərin tamamilə yalan və böhtan söylədiklərini faktlar sübut edir” [9, s.5].

Şuşanın şəhər kimi inkişafını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: Birinci mərhələ qeyri-sabit şəraitdə 1763-cü ilə qədər davam etmiş, tikinti işləri bir qədər tələsik aparılmışdır. Bu dövrdə şəhərin Şərq hissəsində doqquz məhəllə salınmışdı. Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünü əhatə edən birinci mərhələdə şəhərin ən qədim məhəlləsi sonralar şəhərin relyefinə uyğun olaraq “Aşağı məhəllə” adlandırılmışdı. Şuşanın bu ilk məhəlləsi aşağıda adları çəkilən küçələrdən ibarət idi: Çuxur, Qurdlar, Culfa Seyidli, Quyular, Hacı Yusifli, Dördlər qurdu, Dördçinar və Çöl qala” [10, s.8].

Bu məhəllələrin hər biri tarix boyu öz sakinləri, adətləri, məşğuliyyətləri ilə tanınmışdır. Şəhərin cənub tərəfində «Cıdır düzü», şərq tərəfində «Dövtələb» adlanan dağ gözəllikləri dünyanın hər bir bölcəsində olmayan panoramalar sayılıb [1, s.19-20].

Qarabağın ikinci hakimi İbrahimxəlil xan (1721-1806) dövrünün bacarıqlı və siyasətçil dövlət xadimlərindən olmuşdur [14, s.234-238]. Onun hakimiyyəti illərində xanlıq daha da güclənmiş və inkişaf etmişdir. Pənahəli xan və İbrahimxəlil xan Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərini qədim və orta əsrlərin şəhərsalma nümunələri əsasında yüksək səviyyədə inkişaf etdirmişdilər. Şəhər on yeddi əsas məhəlləyə bölünmüşdü: Böyük qurdlar Kiçik qurdlar Seyidli Culfalar Təzə məhəllə Hamamqabağı Dəmirçilər Quyuluq Xocamircanlı Mamayı Saatlı Köçərli Merdinli Çölqala Hacı Yusifli Çuxur məhəllə Ağadədəli Şuşa şəhəri qədim və orta əsrlərin şəhərsalma planı əsasında bina edilmişdir. Bu məhəllələr son dövrlərə qədər qalmışdır.

İbrahimxəlil xan Cavanşirin hakimiyyəti illərinə (1763-1806) təsadüf edən ikinci mərhələdə Şuşada aparılan tikinti işləri daha keyfiyyətli və möhtəşəm olmuşdur. Bu mərhələdə “Yuxarı məhəllə” adlanan ikinci məhəllə formalaşmışdı. Şəhərsalma üçün əlverişli olan “Aşağı məhəllənin” yerindən fərqli olaraq, buranın ərazisi nisbətən dağlıq olub sıx meşə ilə örtülmüşdü. Elə buna görə də tələbat yarandıqca ərazi meşələrdən təmizlənir və yerində küçələr salınırdı [10, s.9].

Təxminən 40 il ərzində formalaşan “Yuxarı məhəllə”də 8 yeni küçə salınmışdı. Həmin küçələr aşağıdakılar idi: Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə. On doqquzuncu əsrə əhatə edən üçüncü mərhələdə şəhərin dağlıq-qərb hissəsində yeni məhəllələr salınmış və əslində, bununla Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması dövrü başa çatmışdır. Şəhərin dağlıq ərazidə salınmış “Qazançalı” adlanan üçüncü məhəlləsinin tikintisi 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra salınmağa başlamış və bütün XIX əsr ərzində davam etmişdi. On iki küçədən ibarət olan bu məhəllə Şuşanın ən çox əhali yaşayan məhəlləsi olmuşdu. Mirzə Yusif Qarabağı bu məhəllənin küçələri kimi Mehrili, Qazançalı, Ciləbörd, Dərə, Bağlar və başqalarının adlarını çəkir. XIX əsrin birinci yarısında Şuşaya şəhər statusu verilmiş və Rusiya imperiyasının “Şəhər əsasnaməsi”nin (1785) 28-29 maddəsinə əsasən, 1843-cü il mayın 21-də Şuşa şəhərinin gerbi təsdiq olunmuşdur [10, s.9].

Göründüyü kimi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində şəhər daha da böyümüş, şəhərdə buraya Azərbaycanın digər yerlərindən, o cümlədən cənubi Azərbaycandan gələn soydaşlarımız sayında məskunlaşma iri miqyas almış yaşayış yerlərinin və sahəsinin artması ilə əlaqədar yenimüdafie bəndləri və qalalar tikilmişdir.

Şuşanın bir şəhər kimi tərəqqisində və inkişafında müxtəlif sənət növlərinin, sənətkarlığın, o cümlədən ticarətin də müstəsna rolu olmuşdur.

Şuşa şəhəri özünün sənətkarlıq məhsulları ilə də şöhrət qazanmışdı. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 50-dən artıq sənət sahəsi üzrə ixtisaslaşmış böyük sənətkarlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında toxucular, papaqçılar, çəkməçilər, dərzilər, dülgərlər, həllaclar çoxluq təşkil edirdi. Şəhərdə toxuculuq və xalçaçılıq xüsusilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XIX əsrin əvvəllərində burada müxtəlif növ parçalar istehsal edən 500 toxucu dəzgahı işləyirdi. Kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı Şuşada ipəkçiliyin fabrik-zavod istehsalı səviyyəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Artıq XIX əsrin 60-cı illərində şəhərdə illik istehsal gücü 78 min rubla bərabər olan 16 ipək sarıma fabriki fəaliyyət göstərirdi. Şuşa Azərbaycanda xalça istehsalının da mühüm mərkəzlərindən biri idi. XIX əsrin sonlarında dünya bazarlarında Azərbaycan xalçalarına tələbatın artması Şuşada xalçaçılığın daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə şəhərdə hər il ümumi dəyəri 50 min rubla bərabər olan xalça məmulatı istehsal edilirdi. Şuşa xalçaları bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa – ornamentli və süjetli xalçalara bölünürdü. Əsasən, XVIII-XIX əsrlər üçün xarakterik olan ornamentli Şuşa xalçalarında nəbatı ünsürlər üstünlük təşkil edirdi.

Şuşada boyaqçılıq, gön-dəri məmulatı istehsalı və metalişləmə sənətləri də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Şuşalı boyaqçılar müxtəlif növ bitkilərdən istifadə edərək 50-yə qədər rəng və rəng çaları almağı bacarırdılar. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şuşada fəaliyyət göstərən 8 boyaq xananın illik istehsal gücü 69500 rubla çatırdı. Elə həmin dövrdə şəhərdə 200 nəfərə yaxın sənətkar gön-dəri məmulatı istehsalı ilə məşğul olurdu. XIX əsrin sonlarında Şuşada 78 nəfər zərgər müxtəlif növ baş, boyun, sinə, qulaq, bel, qol və barmaq üçün zərgərlik məmulatları hazırlayırdılar [11].

Şuşalı tacirlər İran şəhərləri, Osmanlı imperiyası və Rusiya ilə ticarət əlaqələri saxlayır, burada Pənahabadi adlanan gümüş sikkə zərb edilirdi. Şuşa uzun müddət Qarabağın inzibati mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də çox mühüm iqtisadi mərkəz idi. Əsas ticarət və sənətkarlıq obyektləri şəhərin mərkəzi rolunu oynayan Aşağıbazar və Meydan adlandırılan ərazidə cəmləşmişdi. Burada çoxlu ticarət dükkanı və sənətkar emalatxanası ilə yanaşı, bir neçə karvansara və hamam da tikilib istifadəyə verilmişdi. Şuşa şəhəri XVIII əsrin sonlarından başlayaraq bütün Cənubi Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Tacirlər Şuşaya Dərbənddən qızıl boya, Şəkiddən silah, ipək, mahud, Bakıdan neft və zəfəran, Naxçıvandan duz və bez parça, Gəncədən zəy və meyvə gətirirdilər. Şuşanın ticarət əlaqələrində Cənubi Azərbaycan və İran şəhərləri, habelə Osmanlı imperiyası, Rusiya, Hindistan və Avropa ölkələri mühüm rol oynayırdı. Şuşalı tacirlər Almaniyanın məşhur Leypsiq, Rusiyanın Nijni-Novqorod yarmarkalarının daimi iştirakçıları idilər.

Göründüyü kimi Şuşa şəhərinin şanlı tarixinə etdiyimiz bu ekskurs da onun sırf Azərbaycan şəhəri olduğunu sübut edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev istər ölkə daxilində, istərsə də ölkədən xaricdə keçirdiyi çoxsaylı siyasi görüş, toplantı və mərasimlərdə Dağlıq Qarabağın - Şuşanın tarixi ilə bağlı yuxarıda söylənilən tutarlı elmi, danılmaz faktlarla, siyasi reallıqlarla bu torpaqların ən qədim zamanlardan soydaşlarımız tərəfindən məkunlaşdırıldıklarını dərin analitik zəkaya malik alim kimi sübut edə bildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqa müraciətində deyilir ki, biz bütün dünyaya sübut etdik ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Sübut etdik ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb. Sübut etdik ki, erməni əhalisi bu torpaqlara 200 il bundan əvvəl köçürülüb, necə köçürülüb, hansı məqsədlərlə köçürülüb, hamısını biz dünya ictimaiyyətinə təqdim etdik, sübutlarla, faktlarla. Biz sübut etdik ki, Dağlıq Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır və bu məsələ beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz həllini tapmalıdır [7].

Tarixdən bəllidir ki, yalnız 1804-1812-ci illərdə Rusiya və İran arasında baş verən müharibənin gedişi zamanı – 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan Cavanşir və Rusiya imperatorluğunun nümayəndəsi general P.Sisianov arasında imzalanmış Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçmişdi: “Rusiya hakimiyyəti dövründə Şuşa bütün Qarabağ regionunun inzibati və iqtisadi mərkəzi olub və inkişaf edib. Əsrlər boyu Azərbaycanın əsas siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri Şuşa tarixi sənədlərində Qarabağ «erməni torpaqları» kimi deyil, məhz «müsəlmanların əraziləri» kimi göstərilmişdi” [10, s.15].

Digər tərəfdən ermənilərin bu torpaqlara XIX əsrdə Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra köçürüldüklərini elə həmin dövrə dair tarixi sənədlər də sübut edir. Belə ki, 1823-cü ildə Qarabağ xanlığının 90 min nəfər əhalisi, bir şəhəri (Şuşa), 600-dən çox kəndi var idi. Yalnız 150 kənddə xristianlar (udınlər, xristian tatlar, türklər və s.) yaşaması, o cümlədən Şuşa şəhərində yaşayan 1048 azərbaycanlı ailəsi ilə müqayisədə cəmi 150 xristian (alban qriqorian) ailəsinin məskunlaşması haqqında məlumatlar öz təsdiqini tapmışdır. Şuşa şəhərinin tarixinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərdən birində oxuyuruq: “1823-cü ildə Şuşada yaşayan 1532 ailənin 1000-dən çoxu azərbaycanlılardan, təxminən, 500-ü isə ermənilərdən (yəni, erməniləşmiş albanlardan – red.) ibarət idi [8, s.63].

1897-ci il əhalinin siyahıya alınmasına görə Qarabağda yaşayan 54841 ailədən 35701-i müsəlman, 18616-sı erməni, 193-ü rus, qalanları isə müxtəlif millətlərin nümayəndələri idi. Azərbaycanlı ailələrində çoxuşaqlılıq nəzərə alsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, XIX əsrin sonlarında əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Həmçinin tədqiq etdiyimiz XX yüzilliyin əvvəllərində də belə olmuşdur. Bütün bu və ya digər sənədlər, erməni müəlliflərinin Şuşada əhalinin milli tərkibi haqqında yazdıqlarının böhtan və qeyri-obyektiv olduğunu göstərir. Sıldırım qayalar sinəsində

qərar tutmuş dağlar gözəli, bütün Qafqazın gözü qədim Şuşamız azərbaycanlıların vətəni, Oğuz-Türk diyarıdır” [9, s.6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev istər ölkə daxilində, istərsə də ölkədən xaricdə keçirdiyi çoxsaylı siyasi görüş, toplantı və mərasimlərdə Dağlıq Qarabağın - Şuşanın tarixi ilə bağlı siyasi reallıqları bu torpaqların ən qədim zamanlardan soydaşlarımız tərəfindən məkunlaşdırıldığını tutarlı elmi, tarixi faktlarla dərin elmi zəkaya malik alim kimi sübut edə bildi. Dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıtdı.

Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir ki, Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır: “ Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimlənmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır” [3, s.7].

Nəticə. İşğaldan azad edilən torpaqlarımızın minalardan tam təmizlənməsinə baxmayaraq, keçən il Şuşada müxtəlif əhəmiyyətli tədbirlər keçirilməsi həm də dünyada erməni uydurmasının ifşasına yönəlmişdi. Belə tədbirlərdən biri də 22 aprel 2022-ci ildə tarixi və siyasi əhəmiyyəti ilə seçilən, dünyanın 65 ölkəsini təmsil edən 400 nümayəndənin iştirak etdiyi Dünya azərbaycanlılarının V Zəfər qurultayının Şuşada keçirilməsi idi. Bu qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin: “Biz bu gün azad Qarabağda, azad Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayını keçiririk. Bu qurultayın adı Zəfər qurultayıdır və bu, təbiidir. Çünki tarixi Zəfərdən sonra ilk dəfədir ki, dünya azərbaycanlıları toplaşır, qurultay keçirir və ümumiyyətlə, Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır” – sözləri ilə soydaşlarımıza müraciət etməsi, Ermənistan üzərində qələbə çalan Azərbaycan xalqının birlik və həmrəyliyinin bariz nümunəsi idi [5].

Şuşa abidələr şəhəridir, Şuşa təbii hava sərvətidir, gözəllikdir, məşhurları ilə təsdiq olunmuş tarixin yaddaşında Şuşa həm də təhsili, maarifçilik ənənələri, zamanın müxtəlif dövrlərində tanınan, hörmətlə anılan bir pədaqoji mühitdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, erməni təcavüzü nəticəsində Şuşada çoxsaylı mədəniyyət və təhsil ocaqlarımız, 8 muzey, 32 kitabxana, 17 klub, 8 mədəniyyət evi, 23 orta məktəb, 24 xəstəxana, 248 tarixi abidə dağıdılmış, viran edilmişdir. Hətta, Natəvanın, Üzeyirin, Bülbülün Şuşadan gətirilmiş heykəlləri düşmən güllələri ilə güllələnmişdir. Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa milli-mənəvi dəyərlərimizi və musiqi ənənələrimizi daim yaşadaraq, mühüm tədbirlərin keçirildiyi məkən olacaq [13, s.42].

Bu gün öz azadlığına qovuşan, sürətlə aparılan bərpa işlərindən sonra təbiəti və memarlığı ilə göz oxşayan, doğma Azərbaycanımızın yenilməzlik və mərdlik qalası Şuşada dalğalanan bayrağımız Yuxarı Gövhər ağa, Aşağı Gövhər ağa məscidlərinin minarələrindən səslənən azan səsi Şuşanı azadlığına qovuşduran şəhidlərimizin ölməz ruhunu şad edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Z. Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət və tarix incisidir. Bakı, “EL”, 2010, 96 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, “Elm”, 2007, 592 s.
3. Əliyev İ. Əziz Şuşa biz qayıtmışıq. Bakı, “Avcıya”, 2021, 225 s.
4. İlham Əliyev Füzuli rayonunda Füzuli-Şuşa yolunun və hava limanının təməlini qoyub, Şuşa şəhərində səfərdə olub. - <https://president.az/az/articles/view/50184> [Müraciət tarixi: 09.09.2022].
5. İlham Əliyev Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında çıxış edib. - <https://president.az/az/articles/view/55859> [Müraciət tarixi: 13.09.2022].
6. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar - <https://president.az/az/articles/view/45756> [Müraciət tarixi: 09.09.2022].
7. İlham Əliyev: Biz bütün dünyaya sübut etdik ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. - <https://modern.az/az/news/264094/ilham-eliyev-biz-butun-dunyaya-subut-etdik-ki-qarabag-ezeli-azerbaycan-torpagidir-> [Müraciət tarixi: 17.09.2022].

8. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa – Pənahabad. Bakı, “Təhsil”, 2012, 152 s.
9. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, “Avropa”, 2016, 960 s.
10. Nağısoylu M., Kərimov R., Rəhimov M. Şuşa Azərbaycan mətbuatında (1875–1920.) Bakı, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu”, 2017, 200 s.
11. “Şuşa ili”nin işığında – Sənətkarlar şəhəri - <https://ikisahil.az/post/290694-shusha-ilinin-ishiginda-senetkarlar-sheheri> [Müraciət tarixi: 17.09.2022].
12. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. - https://azertag.az/xeber/Ulu_önder_Heyder_Aliyev_Susa_eziz_bir_seherdir_eziz_bir_torpaqdir_eziz_bir_qaladir_eziz_bir_abidedir-1689597 [Müraciət tarixi: 01.09.2022].
13. Zəfərimizin təntənəsi – 2022-ci il Şuşa ilidir: metodik vəsait / tərt. ed. L.Əhmədova; elmi red. K.Tahirov; red. Aygün Məmmədova. Bakı, 2022, 42 s.
14. Каджар Ч. Старая Шуша. Баку, “Şərq-Qərb”, 2014, 344 c.

АСМЕД МУХТАРОВА

Профессор Бакинского Государственного Университета

ШУША – КРЕПОСТЬ НЕПОБЕДИМОСТИ И МУЖЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА

В этом году наш народ с большой торжественностью отмечает 270-летие Шуши. Президент Азербайджанской Республики, Победоносный Верховный главнокомандующий Ильхам Алиев в своем обращении к народу по случаю Дня солидарности азербайджанцев мира и Нового года объявил 2022 год «Годом Шуши». 5 января Президент подписал распоряжение по этому поводу. Согласно распоряжению Кабинету Министров поручено подготовить и реализовать план мероприятий, связанных с «Годом Шуши». Это решение, подписанное Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым после освобождения Шуши и водружения там нашего трехцветного флага, имеет большое политическое, историческое и правовое значение как продолжение успехов, достигнутых нашим государством в области политической и общественной дипломатия в Нагорно-Карабахском вопросе.

Ключевые слова: Ильхам Алиев, Шуша, Азербайджанская армия, Вторая Карабахская война, непобедимость.

ASMAD MUKHTAROVA

Professor of Baku State University

SHUSHA – THE FORTRESS OF INVINCIBILITY AND COURAGE OF AZERBAIJAN

This year, our nation is celebrating the 270th anniversary of Shusha with great solemnity. The President of the Republic of Azerbaijan, the victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev declared 2022 as the “Year of Shusha” in his address to the people on the occasion of the Day of Solidarity of World Azerbaijanis and the New Year. On January 5, the President signed an order in this regard. According to the order, the Cabinet of Ministers was instructed to prepare and implement a plan of events related to the “Year of Shusha”. This decision, signed by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev after the liberation of Shusha and the hoisting of our tricolor flag there, has great political, historical and legal significance as a continuation of the successes achieved by our state in the field of political and public diplomacy in the Nagorno-Karabakh issue.

Keywords: Ilham Aliyev, Shusha, Azerbaijani army, Second Karabakh war, invincibility.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

İRADƏ HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi
iradahuseynova@bsu.edu.az

**ŞUŞA XALQIMIZIN MİLLİ İNCİSİ –
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ZƏNGİN BEŞİYİDİR**

“Öz şanlı tarixinə görə Şuşa təkcə orada yaşayan şuşalıları və onların nəsillərini deyil, həmçinin bütün azərbaycanlıları da həmişə özünə cəlb etmiş və diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu şəhər daim bütün Azərbaycan xalqının himayəsi altında olmuşdur. Dünyanın əksər guşələrində Şuşanı tanıyır, sevir və hörmət edirlər. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində də Şuşaya xüsusi münasibət var idi”.

Heydər Əliyev

Məqalədə Azərbaycanın zəngin mədəniyyət şəhəri olan qədim Şuşanın tarixinə qısa ekskurs edilir və şəhər ermənilərin işğalına məruz qalana qədər burada olan tarix və mədəniyyət abidələri barədə məlumat verilir. Müəllif tərəfindən 44 gün davam edən və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Şuşada yenidən Azərbaycan bayrağının dalğalandığı böyük qürur hissi ilə qeyd edilir, şəhərin yenidən dirçəldilməsi istiqamətində görülən işlər təhlil edilir. Göstərilir ki, İkinci Qarabağ müharibəsinin başladığı ilk gündən Ermənistanın kapitulyasiyasına qədər olan 44 gün ərzində Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyə post-müharibə dövründə də dövlətimizi və xalqımızı siyasi və mənəvi cəhətdən dəstəkləməkdə davam etməkdədir. Müəllif Şuşa şəhərində Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinə dair imzalanan Şuşa Bəyannaməsinə xüsusi toxunur və bu tarixi sənədin ikitərəfli münasibətlərin ayrı-ayrı mühüm aspektlərini əhatə edən bir sıra müddəalarını şərh edir. Bəyannaməyə əsasən, Türkiyə və Azərbaycandan hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə fəaliyyət göstərəcəklər. Məqalə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilən, Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilən Şuşanın bir sıra məşhur mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyəti barədə məlumatları da oxucuların diqqətinə təqdim edir.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, 44 günlük Vətən müharibəsi, Şuşa Bəyannaməsi, Qarabağ mədəniyyət mərkəzi, Ü.Hacıbəyov.

Giriş. Sakini olduğumuz Yer kürəsi sonsuz-hüdüdsüz kainatda çox kiçik bir səma cismi olsa da, bu gün milyardlarla insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi doğma “ev”imizdir. Ulu Tanrı yer üzünün əsrəfi sayılan insanı özünə bənzər yaratdığı kimi, mavi planetimizi də bizlərin yaşayıb-yaratması üçün hər cür şəraitlə və maddi nemətlərlə təmin edib. Yer kürəsi özünə bənzər digər planetlərlə müqayisədə həqiqətən də çox gözəl və əsrarəngizdir, mavi dənizlər, bol sulu çaylar, göy üzünün aynası göllər, başı qarlı, vüqarlı dağlar, zümrüd meşələr və başqa təbiət gözəllikləri çətin ki, yaşayış üçün bəlkə də yararlı ola biləcək digər göy cisimlərində mövcud olsun. Xoşbəxtlikdən vətənimiz Azərbaycan bu füsunkar Yer kürəsinin elə bir ərazisində yerləşir ki, Yaradan bu bölgədən öz səxavətini qətiyyənlə əsirgəməyib. Bəlkə də yerləşdiyimiz coğrafiyanın aurası, gözəlliyi, torpaqlarımızın bənbərəkəti ilə bağlıdır, ola bilsin xalqımızın istedadı, mərdliyi, qonaqpərvərliyi ilə əlaqəlidir, hər halda Azərbaycan dünyaya qədim dövrlərdən indiyə qədər elə dahi şəxslər bəxş etmişdir ki, onların həyat və yaradıcılığı bu gün də heyrət doğurur. Biz bəşəriyyətə Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Nəsirəddin Tusi, Saib Təbrizi, Mirzə Kazımbəy, Lütfi Zadə, Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Tahir Salahov ... kimi neçə-neçə böyük sənətkarlar vermişik. Bu şəxslərin hər birinin

ümumbəşəri əsərləri özlərindən sonra gələnlər üçün böyük yaradıcılıq məktəbi, zəngin mənbə olmuşdur.

Bu baxımdan, qədim Şuşa şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki “Qafqazın sənət məbədi”, “Kiçik Paris”, “Şərqi konservatoriyası” və “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” kimi titullara layiq görülməyi bu şəhər məşhur şairləri, yazıçıları, bəstəkarları, xanəndələri, ifaçıları ilə nəinki milli, həmçinin dünya mədəniyyətini zənginləşdirib, bu mədəniyyətə öz töhfəsini verib. Aparılan tədqiqatlara əsasən, XIX yüzillikdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 8 memar, 5 astronom, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur [1]. 1992-ci ildə Şuşa ermənilər tərəfindən işğal olunana qədər şəhərdə 600-ə yaxın tarixi memarlıq abidəsi - Pənahəli xanın sarayı, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəb, mədəni-maarif və kənd təsərrüfatı texnikumları, orta ixtisas musiqi məktəbi, 8 mədəniyyət evi, 22 klub, 31 kitabxana, 2 kinoteatr, 8 muzey, o cümlədən Şuşa Tarix Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyinin filialı, Xalq Təbii Sənət Muzeyi, Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi və Qafqazda yeganə Şərq musiqi alətləri fabriki vardı. Bütün bunlar işğalçılar tərəfindən dağıdılmış, nadir sənət inciləri talanmış və məhv edilmişdir.

Ulu öndər həmişə deyirdi ki, Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir: “*Şuşa Azərbaycanın incisi, Qarabağın gözüdür, bizim qədim abidələrimiz olan, qədim dövlətçiliyimizin şəhəridir. Şuşa böyük tarixə malik şəhərdir*” [2, s.189].

1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsası qoyulduqdan sonra onun şərq hissəsinin – qədim Şuşanın tikintisinə başlandı. Qayalarla əhatə olunmuş sıx meşədə alınmaz qala inşa edildi. Paytaxt əvvəlcə Pənahəli xanın şərəfinə Pənahabad, sonra isə Şuşa adlandırıldı. Qala divarlarının və şəhərin tikintisində Azərbaycanın hər yerindən memarlar iştirak etmişdilər. Ətraf kəndlərin sakinləri yeni paytaxta köçdülər. Xan sarayları, məscidlər, hamamlar tikildi. Burada Azərbaycan türklərinin məskunlaşdıqları 17 məhəllə vardı: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllə. Onlar şərti olaraq yuxarı və aşağı məhəllələrə bölünürdü. Şəhərin sonralar tikilmiş qərb hissəsi, əsasən, xristianlar – ermənilər, ruslar və gürcülər tərəfindən məskunlaşmışdı.

Şuşa şəhəri İrana, İrəvandan Türkiyəyə və Gəncədən Tiflisə gedən Cənubi Qafqaz karvan yollarının qovuşuğunda yerləşdiyindən, müxtəlif şəhər və ölkələrdən gələn bütün karvanlar Şuşanın karvansaralarında qalırdılar. Şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyəti ticarət və sənətkarlıq idi. Hələ 1830-cu ildə Şuşa Qərbin və Şərqi bir çox ölkələri ilə ticarət edirdi.

1763-cü ildə Pənahəli xanın ölümündən sonra taxt-taca onun oğlu İbrahimxəlil xan (1732-1806) yiyələndi. Onun dövründə Qarabağ xanlığı möhkəmləndirildi və Şuşanın tikintisi xüsusilə intensiv şəkildə aparıldı. 1805-ci ildə Rusiyanın təzyiqləri altında İbrahimxəlil xan məcburiyyət qarşısında Kürəkçay müqaviləsini imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsi altına keçdi. 1822-ci ildə xanlıq, ümumiyyətlə, ləğv edildi və Rusiya İmperiyasının protektoratına çevrildi.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin haqlı olaraq “abidələr şəhəri” adlandırıldığı Şuşada 350 hektarlıq qoruq zonasında 300 tarixi abidə, 550 qədim yaşayış binası, 870 m uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları vardı. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika və dünya miqyaslı abidələrə aid idi. Şuşada milli abidələrin çoxluğu, onların rəngarənglik baxımından fərqlənməsi haqlı olaraq şəhərin mədəniyyətimizin ən zəngin beşiyi adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir [3].

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin sayı tanınmış alim və sənətkarlar da daxil olmaqla 25 min nəfərə çatmışdı. Bu böyük ziyalı təbəqəsi Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə, burada elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışdır [4].

Şəhərdə şair, musiqiçi və xanəndələrin sayı getdikcə artdığından onların yaradıcı birliyi üçün hansısa cəmiyyət yaratmaq lazımdı. Şərqdə bu cür birliklərə misal olaraq ədəbi və musiqi məclis-

lərini göstərmək olar. Şuşada çoxlu “ev” məclisləri vardı, bu məclislərin hər birində bir-biri ilə dostluq edən iki-üç şair iştirak edirdi. Ümumi Şuşa ədəbi məclisinin yaradılması məqsədilə müvafiq şərait olan ev və maddi təminat zəruri idi. 1872-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə məclis yaratmaq qərara alındı. Məclisi “Məclisi üns” (“Dostluq məclisi”) adlandırdılar.

Araşdırmalara əsasən, “Sadıqcanın məharəti gənc musiqiçilər və xanəndələr üçün əla bir məktəb idi. XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada onun rəhbərliyi altında ansambl yaradılmışdı. Ansamblda ən tanınmış xanəndələr, tarzənlər, kamançaçılar, tütək, balaban, qoşanağara və zurna ifaçıları iştirak edirdilər. Hətta iki qız da ansamblın iştirakçısı idi. Onlar Azərbaycan rəqslərini ifa edirdilər” [5, s.47]. XIX əsrin axırlarında Şuşada Xandəmirovun teatrında maarifpərvər yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə tamaşalar səhnələşdirilir, Şərq musiqisi konsertləri təşkil olunurdu. Böyük populyarlıq qazanmış Keçəçioğlu Məhəmməd bu konsertlərdə digər muğam ustaları ilə birgə çıxış edirdi.

1813-cü ilin Gülüstən və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsi Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi prosesini sürətləndirmişdi. XIX əsrin ikinci yarısından ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını təşkilatlanmış şəkildə və planlı siyasət kimi aparılmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində qaçqın dalğası sayəsində Qarabağda ermənilərin sayı daha da artmışdı. 1918-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti qurulanda Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı torpaq iddiası irəli sürmüşdü. Silahlı toqquşmalar baş vermişdi, azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarından zorla qovulub çıxarılmışdı. Dağlıq Qarabağ üstündə müharibə baş vermişdi. Azərbaycan ordusu silah gücünə Dağlıq Qarabağın ərazisini müdafiə edib qoruyub saxlamışdı.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni şovinistləri, separatçıları yenə də Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək uğrunda fəallaşmışdılar. RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 1921-ci il 4-5 iyul tarixli iclaslarında Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında gərgin, ciddi müzakirələr getmişdi [6, s. 342].

Şəxsən Nəriman Nərimanovun prinsipial mövqeyi, barışmaz mübarizəsi nəticəsində RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 5 iyul tarixli iclasında qərar qəbul edilmişdi: “Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrinin, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın, muxtar vilayətin tərkibində yerləşən Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin” [7, s. 92].

XX əsrin axırlarında – keçmiş SSRİ imperiyasının dağılması ərəfəsində Ermənistanın əsassız torpaq iddiaları yenidən baş qaldırdı. Azərbaycan ərazilərini işğal etmək və indiki Ermənistan ərazisini isə “türksüz Ermənistana” çevirmək planlarının gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaranacağını zənn edən Ermənistan SSR rəhbərliyi qanlı cinayət əməllərini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə başladı. Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı olaraq həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşayan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından qovuldu. 1988-ci ildən etibarən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən də soydaşlarımız qovuldu. Erməni silahlı qüvvələrinin 1988-ci ildən başlayan hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionu və ətrafındakı 7 rayonun 600 mindən çox sakini də öz yaşayış yerlərindən məhrum edilərək respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox məskunlaşma obyektində məcburi köçkün həyatı yaşamağa başladı. XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana növbəti təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizdən çox hissəsi, başqa sözlə 17 min kv.km-dən yuxarı ərazi, o cümlədən əziz və gözəl Şuşa şəhəri işğal olundu.

30 il ərzində artıq keçmişdə qalan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə, danışıqlar masası arxasında, beynəlxalq hüquq əsasında ədalətli şəkildə həll olunması üçün səylə çalışan Azərbaycan Respublikası 2020-ci il sentyabrın 27-nə qədər məhz bu istiqamətdə fəaliyyət göstərdi. Lakin ermənilərin bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı hücumu keçməsi və Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqeyi münaqişənin hərbi yolla həllindən başqa heç bir digər yolun qalmadığını sübuta yetirdi.

Böyük qürur hissi ilə qeyd etməliyik ki, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı rəşadətli və qalib Azərbaycan ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində ermənilərin zəbt etdiyi şəhər və qəsə-

bələrimiz bir-birinin ardınca işğaldan azad olundu: Füzuli şəhəri, Horadiz qəsəbəsi, Cəbrayıl, Zəngilan, Hadrut, Qubadlı rayonları... nəhayət, alınmaz qala, Qarabağın ürəyi - gözəl və qədim Şuşa!

2020-ci il noyabrın 8-də rəşadətli Azərbaycan Ordusunun igidliklə vuruşduğu, dünyanın hərbi tarixinə düşəcək döyüşlərinlərdən sonra Şuşa şəhərini düşməndən azad etməsi nəticəsində üçrəngli Azərbaycan bayrağı artıq bu füsunkar şəhərimizdə də dalğalanır. Məhz Şuşa azad edildikdən sonra Ermənistan yeganə çıxış yolunun kapitulyasiya olduğunu, nəhayət, başa düşdü. Müzəffər Azərbaycan Ordusu qarşı tərəfin ən möhkəm istehkamlarını qəhrəmancasına darmadağın edərək Qarabağ dağlarının zirvəsini - milli kimliyimiz, qürurumuz, qeyrət və mənliyimizin rəmzi olan, 28 il həsrət qaldığımız qədim Şuşamızı, Cıdır düzünü, İsa bulağını, Xarı Bülbülümüzü öz canı və qanı bahasına yenidən və əbədi olaraq fəth etdi [8].

İkinci Qarabağ müharibəsinin başladığı ilk gündən Ermənistanın kapitulyasiyasına qədər olan 44 gün ərzində Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyə post-müharibə dövründə də dövlətimizi və xalqımızı siyasi və mədəni cəhətdən dəstəkləməkdə davam etməkdədir. Azərbaycanda səfərdə olan Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2021-ci il iyunun 15-də Qarabağı da ziyarət etdi və bu tarixi səfər zamanı qədim Şuşada Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinə dair Bəyannamə imzalandı. “Şuşa Bəyannaməsi” adlanan bu mühüm sənəd ikitərəfli münasibətlərin ən yüksək həddə çatdırılacağına ehtiva edir. Belə ki, Bəyannaməyə əsasən, Türkiyə və Azərbaycandan hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə fəaliyyət göstərəcəklər.

Bəyannamədə göstərilir ki, hər iki ölkənin Təhlükəsizlik Şuraları arasında milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə ortaq toplantılar keçiriləcək. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında həyatımızın ən müxtəlif sahələrində olduğu kimi, hərbi sahədə də sıx əməkdaşlıq var, hər iki ölkənin ərazisində mütəmadi birgə hərbi təlimlər keçirilir, hərbi-texniki sahədə də əlaqələr getdikcə güclənir. Lakin bu münasibətlərin Təhlükəsizlik Şuraları səviyyəsinə çatdırılması o deməkdir ki, iki qardaş ölkənin müdafiə və təhlükəsizlik siyasətləri bundan sonra koordinasiya olunacaq, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri də müzakirə obyektinə çevriləcək. Şuşa Bəyannaməsində silahlı qüvvələrimizin müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsi istiqamətində birgə səylərin göstərilməsi, onların müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyət qabiliyyətinin artırılması, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlığı və bu məqsədlə səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsi mühüm məsələlərdən sayılmalıdır [9, s. 204].

Qeyd edək ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi Qars müqaviləsindən düz 100 il sonra imzalanmışdır. 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanan bu müqavilə bəyan edirdi ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qaranlıq Türkiyədir. Şuşa Bəyannaməsi isə Qarabağın qaranlığının Türkiyə olduğunu təsbit etdi. Bəyannamədə göstərilir: “Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsələləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır” [10].

Bundan başqa, müqavilə nəqliyyat-kommunikasiya kimi strateji məsələləri də əhatə edir. Dövlət başçısı İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir ki, “*Bəyannamədə Zəngəzur koridorunun açılması ilə bağlı çox açıq ifadələr öz əksini tapıb. Bu da İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Bu gün biz Türkiyəni və Azərbaycanı dəmiryolu və avtomobil yolu ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi haqqında nəinki danışırıq, biz əməli-praktik işlərlə bu dəhlizi, bu koridoru yaradıırıq*” [11].

Şuşa Bəyannaməsinin həm 15 iyun – Qurtuluş günü, həm də Qars müqaviləsinin bağlanması 100-cü ildönümü günü məhz Şuşa şəhərində imzalanması təsadüfi sayılmamalıdır. Bu Bəyanna-

mə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ikili standartlar mövqeyindən yanaşan, regionda siyasi maraq və nüfuz uğrunda mübarizə aparan dövlətlərə dərin mənəli bir ismarıqdır. Prezident İlham Əliyev Bəyannamənin imzalanması zamanı bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdir: *“Tarixi Qars müqaviləsi düz yüz il əvvəl imzalanıb. Bu da böyük rəmzi mənə daşıyır. Yüz ildən sonra azad edilmiş Şuşa şəhərində müttəfiqlik haqqında imzalanmış birgə bəyannamə bizim gələcək işbirliyimizin istiqamətini göstərir. Bəyannamədə bir çox önəmli məsələlər öz əksini tapır. Beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, fəaliyyətimiz, siyasi əlaqələr, iqtisadi-ticarət əlaqələri, mədəniyyət, təhsil, idman, gənclər siyasəti, demək olar ki, bütün sahələr əhatə olunur. Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə, Azərbaycan, dünya üçün önəmi göstərilir. Hər bir məsələ çox böyük önəm daşıyır”* [12].

Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra bütün yaşayış məntəqələrimizin bərpası, ərəzilərimizin minalardan təmizlənməsi istiqamətində, bu əsrarəngiz diyarın sakinlərinin öz dədə-baba yurdlarına təhlükəsiz qayıdışı və firavan yaşayışı istiqamətində sürətli və möhtəşəm abadlıq-quruculuq işləri gedir. Azərbaycan Prezidentinin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir. Sərəncamda göstərilir ki, “Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərəzilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdir.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır” [13].

Bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, Şuşa təkcə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməmişdir. Çox fərəhli haldır ki, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində bu yaxınlarda keçirilən iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilmişdir. TÜRKSÖY-un Baş katibi bildirmişdir ki, Azərbaycana dahi sənətkarlar, mədəniyyət xadimləri bəxş etmiş Şuşa şəhərini dirçəltmək, buraya yeni nəfəs gətirmək çox zəruridir: “Azərbaycana o qədər dahi sənətkar bəxş etmiş şəhəri dünyaya tanıtmək istəyirik. Bu mübarək yurda yeni nəfəs gətirməliyik. Biz təşkilat olaraq bunun üçün əlimizdən gələni edəcəyik” [14].

Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, ölkəmizin birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq qalması, təhsilimizin, elmimizin inkişafı istiqamətində göstərdiyi xidmətlər, gördüyü dəyərli işlər xalqımız üçün, millətimiz üçün, vətənimiz üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ulularımızdan bizlərə yadigar qalmış mədəniyyət incilərimizin qorunması, bu sərvətin heç bir itkiyə məruz qalmadan gələcək nəsillərə əmanət edilməsi üçün Mehriban xanım dəqiq, məqsədyönlü, konkret fəaliyyət planına malikdir. Mehriban xanım Əliyevanın böyük söyləri nəticəsində YUNESKO artıq Azərbaycan muğamını bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərləri siyahısına daxil etmişdir. Ümumiyyətlə, Mehriban Əliyevanın Azərbaycan musiqisinin inciləri olan muğamların öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı fəaliyyəti ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilə bilər. Həmin sahədə müəyyən önəmli addımlar atan Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri seçildikdən sonra onun bu istiqamətdə gördüyü işlər daha ardıcıl və effektiv xarakter almışdır.

Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan xalqının kökü çox qədimlərə gedən sənət xəzinəsinə, ulu muğamatımıza, sözün əsl mənasında, sahib çıxaraq, xalqımızın genetik kodu hesab etdiyi muğamlarımıza himayədarlığı öz üzərinə götürmüşdür. İlk nailiyyətlərdən biri kimi “Qarabağ xanəndələri” adlı albomun nəfis tərtibatda buraxılmasını göstərə bilərik. Əslində, bütün Azərbaycana məxsus muğamlarımızın toplandığı alboma ad kimi niyə məhz «Qarabağ xanəndələri» ideoniminin seçilməsinin arxasında dayanan incə siyasi məqamı sezməmək mümkün deyil. YUNESKO xətti ilə hazırlanmış

alboma “Qarabağ xanəndələri” adının seçilməsi ilə bütün dünyaya Qarabağın əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı olduğu, muğamın isə bu torpağın dünyaya bəxş etdiyi nadir sənət nümunəsi sayıldığı nümayiş etdirildi [15, s.350-352].

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şuşa şəhəri indiyə qədər yüzlərlə istedadlı insan, dövlət, siyasi və hərbi xadim, alim, filosof, şair-yazıçı, musiqiçi, memar və s. yetişdirmişdir. Azərbaycan tarixində əbədi qalacaq bu görkəmli və nadir istedadla malik insanlar məhz bu qədim və füsunkar şəhərdə doğulub-böyüyüb boya-başa çatmış, Şuşanın havasını almış, suyunu içmiş, burada fəaliyyət göstərmişlər. Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında göstərildiyi kimi, “Şuşa Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Təbii gözəllikləri ilə seçilən bu şəhər milli memarlığımızın və orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi və musiqi ənənələrimizi daim yaşadan Şuşa mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər kimi təşəkkül tapana-dək zəngin yol keçmiş, Qarabağ xanlığının mərkəzi olmaqla xalqımızın həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, Firidun bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu və digər görkəmli şəxsiyyətləri ilə tarixə düşən bu şəhər dünyada Azərbaycan muğamının beşiyi olaraq tanınır” [16].

Tanınmış simalardan yalnız bir neçəsinin adını burada xatırlatmaq istərdik. Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindən olan Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona imkan vermişdir ki, Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafız kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olsun. Haqq-ədalət tərəfdarı olan şair yaradıcılığı boyu cəmiyyətdə rast gəldiyi qüsurları tənqid etmiş, xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Zakir müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakının general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idilər.

Sadıqcan (əsl adı Mirzə Sadıq Əsəd oğlu Sadıqcan) 1846-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Görkəmli Azərbaycan musiqiçisi, tarzən, bəstəkar və tarı təkmilləşdirən sənətkar olaraq tarixə düşüb. Bu qüdrətli şəxsiyyət virtuoz tarzən kimi Qafqazda və İranda geniş şöhrət qazanmışdı. Məlumatlara görə, bütün şuşalılar kimi, Sadıq da kiçik yaşlarından öz gücünü xalq mahnılarının və muğamlarımızın ifası sahəsində sınaıyıb. Sənətkar toylarda, konsertlərdə, qəbullarda, ziyafətlərdə, həmçinin Bakı və Şuşada Azərbaycan və İran qastrolçularının qoyduqları tamaşaların fasilələri zamanı tarda ifa edirdi. O, özü də Qafqaza, Orta Asiya və İrana tez-tez qastrol səfərlərinə gedir, burada musiqi məclislərində iştirak edirdi. Mirzə Sadıq, eyni zamanda, istedadlı bəstəkar idi.

Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, XIX əsrin tanınmış Azərbaycan şairəsi Xurşidbanu Natəvan 1832-ci ildə Şuşada anadan olub. O, öz dövrünün tərəqqipərvər xanımı olub və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşhurlaşmış. Natəvan təkcə bədii yaradıcılıqla məşğul olmaqla kifayətlənməyib, habelə dövrünün ədəbi mühitinə yaxınlaşmaq məqsədilə ədəbi məclislər yaratmışdır. Geniş dünyagörüşünə malik şairə öz zamanında bir sıra Azərbaycan şairlərinin meydana çıxmasına yardımçı olmuş, onlara köməklik göstərmişdir. Xurşidbanu Natəvan həm də XIX əsrin ən dəyərli nəqqaşlarından və rəssamlarından biri sayılıb, musiqişünas olub.

Natəvan xalqın maariflənməsinə, ədəbiyyatın inkişafına, Şuşanın abadlaşmasına ciddi fikir verirdi. O, “Məclisi-üns” adlı ədəbi məclis yaradaraq məclisin bütün maddi xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Məclisdə müxtəlif ədəbi məşğələlər də keçirilir, Nizami, Füzuli, Nəvai və digər klassik şairlərin əsərlərindən söhbətlər açılır, fikir mübadiləsi aparılır, qəzəllərə nəzirələr yazılırdı. Natəvan yalnız “Məclisi-üns”ü təşkil etməmişdi, həmçinin “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin müəllifi Mir Möhsün Nəvvabın “Məclisi-fəramuşan” məclisinin yaradılmasında da köməklik göstərmişdi.

Şairə xanım doğma dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənmiş, klassik şeir qayda-qanunlarının dərinliklərinə yiyələnmişdi. Nadir kitablar, qiymətli əlyazmalar Xurşidbanunun dünyagörüşünün, bədii zövqünün formalaşmasında rol oynamışdır. O, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində, habelə ictimai həyatında da dərin izlər salmışdı. Elə bir insanın yetişməsin-

də, əlbəttə ki, onun soy-kökü də böyük rol oynayırdı. Natəvan iki böyük nəslin - Cavanşirlərin və Ziyadoğlu Qacarların qanını daşıyırdı. Xurşidbanunun fitri istedadının üzə çıxmasında Şuşa ədəbi mühiti böyük rol oynamışdı. Natəvan şairliklə yanaşı, həm də istedadlı rəssam idi. Onun bədii tikmələri, "Gül dəftəri" buna sübutdur. Natəvan nəfis əl işləri, müxtəlif janrdə tikmələr bacarığına da yiyələnmişdi. O, naturadan çəkməyə, obyektə birbaşa təsvir etməyə üstünlük verir, real rəssamlıq nümunələri yaradırdı. Onun çəkdiyi "Gül", "Ağac", "Budaq", "Üzüm salxımı", "Ev", "Çiçək" rəsmləri təbii, inandırıcı və lirikdir [17].

Ensiklopedik biliklərə malik Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşada anadan olub. Dövrünün tanınmış ziyalılarından olub, çoxşaxəli yaradıcılıqla məşğul olub. Mir Möhsün Nəvvab bir çox sahələrdə - ədəbiyyat, musiqi, rəssamlıq, nəqqaşlıq, astronomiya, riyaziyyat və başqalarında dərin iz qoyub getmişdir. Onun araşdırmaları, fikir və mülahizələri iyirmidən artıq əsərində öz əksini tapmışdır.

Şuşada yaxşı bir müəllim kimi tanınan Nəvvab həm də istedadlı şair kimi şöhrət tapmışdır. Burada yaşayan şairlər Nəvvabın ətrafına toplaşmışdılar. O, Şuşada qiraətxana, "Üsuli-cədid" məktəbi, şəxsi mətbəə və cildxana, "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi məclis təşkil etmiş və bu məclisə başçılıq etmişdir.

Nəvvab şairliklə yanaşı, rəssamlıqla da məşğul olmuşdur; yağlı boya ilə çəkilmiş bir sıra tabloların və miniatürlərin müəllifidir. Onun "Quşlar", "Güllər", "Teymurun portreti" rəsmləri xüsusilə məşhurdur. Şuşada Böyük məscidin minarələrində, dərslər dediyi məktəbdə və digər tikililərdə ornamental divar rəsmləri, fantastik süjetli və dini məzmunlu illüstrasiyaları, kitablara verdiyi bədii tərtibat və s. rəssamlıq sənətinə dərin bələd olmasını sübut edir. Nəvvabın çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

1884-cü ildə Nəvvab "Vüzuh ul-ərqam" (Rəqəmlərin izahı) risalesini yazır. Ü.Hacıbəyov "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı tədqiqatında Azərbaycanın məşhur musiqişünasları Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayidən sonra Nəvvabın adını çəkmiş və onun "Vüzuh ul-ərqam" risalesində Yaxın Şərq xalqlarının qədim musiqisindən bəhs olunduğunu qeyd etmişdir. Əsərdə musiqinin əmələ gəlməsi, onun təbabətlə əlaqəsi, şeirlə muğamın bağlılığı, estetika məsələləri, səsin akustikası, dəstgahların tərkibi, muğamlarda rəqəmlərin izahı kimi məsələlər, o cümlədən, muğamların adları, musiqi alətləri haqqında məlumat verilmişdir. Nəvvab risalədə orta əsr traktatlarında geniş işıqlandırılmış bəzi məsələlərə toxunmamışdır. Onun əsərinin əsas istiqaməti praktiki məqsəd daşmışdır. Bu da əsasən orta əsrlərdən sonra yazılmış risalələr üçün xas idi. Bu risalələr muğamların öyrənilməsi üçün kütləvi dərslik kimi də nəzərdə tutulmuşdur [18].

1903-cü ildə Nəvvab Şuşada kitabxana və qiraətxana açır. Buraya ayrı-ayrı şəhərlərdən qəzet və jurnallar gəlirdi. Qiraətxana müxtəlif illərdə "Molla Nəsrəddin", "İqbal", "Səda", "İrşad", "Şərqi-rus" və digər jurnal və qəzetləri alırdı. Bundan başqa, Bakıdan "Əkinçi", Tiflisdən "Ziya", "Kəşkül", Hindistandan "Həblül-mətin" qəzetləri də və s. əldə edilirdi. M.M.Nəvvabın 1905-ci ildə yazdığı "Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişaş tarixləri" adlı son dərəcə əhəmiyyətli, bu günə səsələnən və ortaya atılmış süni Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə olan bu əsər yalnız 1993-cü ildə, yəni yazıldığından 88 il sonra nəşr edilmişdir.

1913-cü ildə Mir Möhsün Nəvvabın yazdığı iki kitab ona təkcə Azərbaycanda deyil, vətənimizin hüdudlarından kənardə də şöhrət qazandırmışdır. "Təzkireyi-Nəvvab" adlı birinci kitabında o, XVIII əsrin sonu- XIX əsr Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmış, onların əsərlərindən parçalar vermişdir. "Kifayət ul-ətfal" adlı ikinci kitabında dəqiq elmlərdən bəhs olunur. Azərbaycan musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi ilə yaxından tanış olan Nəvvab klassik Şərq musiqisi haqqında "Dər elmi musiqi vüzuh ul-ərqam" ("Musiqi elmində rəqəmlərin aydınlaşdırılması", 1913) əsərini yazıb nəşr etdirmişdir. Riyazi əsaslarla musiqini təhlil etməyə çağıran Nəvvab bu əsəri ilə musiqi aləmində çevriliş etmişdir.

Şuşanın yetirdiyi istedadlı şəxsiyyətlərdən olan naşir, yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, dirijor, əməkdar incəsənət xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1870-ci mayın 17-də Qarabağ mahalının Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Ağbulaq kəndində doğulub. İbtidai təhsilini 1880-ci ildə Şuşada Yusif bəyin müvəqqəti yay məktəbində, sonra Şuşa Realnı məktəbində almışdır (1881-1890). Əbdürrəhim bəy ədəbi fəaliyyətə Şuşa Realnı məktəbində oxuduğu zaman başlamış, M.F.Axundzadənin təsiri ilə

“Hacı Daşdəmir” adlı kiçik bir pyes yazmışdı. Peterburqda təhsil alarkən onun bədii yaradıcılığa olan meyil və həvəsi daha da artır, burada “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” (1892) dramını və “Dağılan tifaq” (1896) faciəsini yazır. Ali təhsil alıb Şuşaya qayıdan Haqverdiyev doğma şəhərdə tamaşalar təşkil edir, bir müddət sonra (1902-1903) Bakıda Şərq konsertləri verir və “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” kimi ilk hekayələrini dərc etdirir. 1905-ci il inqilabından sonra Gəncə quberniyasından Rusiya Dövlət Dumasına nümayəndə seçilmiş Əbdürrəhim bəy Peterburqa yollanır. Duma dağılandıqdan sonra bir müddət orada yaşayır və yazacağı “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsi üçün materiallar toplayır.

“Leyli və Məcnun” operası 1908-ci il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulduğu zaman ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri idarə edir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dövlət teatrlarına müfəttiş təyin olunur. Azərbaycan milli teatrının yaranmasının 50 illiyi münasibətilə keçirilən yubileyə başçılıq edir. Ə.Haqverdiyev Azərbaycan Dövlət Universitetində ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuş, elmi kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Çağdaş Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qurucusu, milli bəstəkarlıq məktəbinin təməlini qoyan Üzeyir bəy Hacıbəyov fəvqəladə fitri istedadla malik sənətkar, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, eyni zamanda, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim idi. Ulu öndərimiz göstərirdi ki, tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. Onlara toxunmaq olmaz. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir. Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himninin müəllifi olmuşdur. Ona qiymət verərkən heç də nəzərə almaq lazım deyil ki, iki quruluşda fəaliyyət göstərmişdir. Yaxud dar düşüncəli, siyasətdən başı çıxmayan indiki demokratlar onu günahlandırın ki, 1938-ci ildə Moskvada böyük iftixar hissi ilə Stalinlə görüşmüş, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri ona Lenin ordeni təqdim etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanın fəxridir və bu mövqedə də həmişə qalacaqdır [15, s.163].

Üzeyir Hacıbəyovun, Azərbaycanın ictimai fikir tarixində, elmin, mədəniyyətin və musiqinin inkişafında xidmətləri olan, dahi bəstəkarın anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində Heydər Əliyev yığcam, tutarlı şəkildə demişdi: *“Əgər tarixə nəzər salsaq, Üzeyir Hacıbəyov üç hakimiyyət dövründə yaşamışdır... Üzeyir Hacıbəyov bütün bu üç mərhələdə hakimiyyətin xarakterindən, formasından asılı olmayaraq, xalqına xidmət etmişdir. Bu gün bunu deməyə əsas var ki, o belə düşünmüşdür: hansı hakimiyyət olursa-olsun, xalqa sədaqətlə xidmət edən, xalqın irəli getməsinə çalışan adam heç bir şeylə hesablaşmamalıdır. Üzeyir Hacıbəyov belə olmuşdur”* [19, s.77].

1885-ci ildə Şuşa qəzasında - Ağcabədidə dünyaya gələn Üzeyir ilk təhsilini Şuşada ikillik rus-türk məktəbində almışdır. Təhsil həyatına 1890-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər seminariyasında davam etmişdir. Bəstəkarın dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir edən seminariya həmçinin onun Avropa musiqi klassiklərinin əsərləri ilə tanış olmasına da imkan yaratmışdır.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Üzeyir Hacıbəyov 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasında müəllimlik edib. 1905-ci il Bakıya gələrək “Həyat” qəzetində tərjüməçi kimi işləməyə başlayıb; bu hadisə onun ədəbi-publisistik fəaliyyətinin başlanğıcı sayılır.

Musiqi təhsili almaq üçün 1912-1914-cü illərdə Moskva və Peterburq konservatoriyalarında görkəmli musiqi müəllimlərindən dərs almışdır. Bu da onun yetkinləşməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması və maddi çətinliklər Ü.Hacıbəyovu təhsilini yarımcıq qoymağa məcbur etdi.

Bəstəkar 22 yaşında “Leyli və Məcnun” operasını yazmaqla, müsəlman Şərqində opera janrının əsasını qoymuşdur. Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən “Koroğlu” operası 1937-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Əsər Azərbaycanda ilk klassik opera hesab olunur. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnlərinin (1945, 1992) musiqisinin müəllifidir.

Azərbaycanın opera müğənnisi, musiqi folkloru tədqiqatçısı, Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi Bülbül 1897-ci ildə Şuşa yaxınlığında, hazırda Xankəndinin cənub ərəzisi olan Xanbağ adlanan yerdə anadan olmuşdur. Əsl adı Murtuza Məmmədov olan xanəndəyə Bülbül adı qeyri-adi səsinə, mələhətli avazına görə verilmişdir.

Səhnə fəaliyyətinə 1916-cı ildən başlamışdır. 1920-ci ildən Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının (o zamanlar Birləşmiş Dövlət Teatrının opera truppası) solisti olmuşdur. Fəaliyyətinin ilk illərində Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” (İbn Salam), “Əsli və Kərəm” (Kərəm), Z.Hacıbəyovun “Aşiq Qərib” (Qərib) operalarında müvafiq rolları ifa etmişdir. 1927-ci ildə Bakı Konservatoriyasını bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün dövlət xətti ilə İtaliyanın Milan şəhərinə getmişdir. 1931-ci ildə Milan Konservatoriyasını bitirib Azərbaycana geri dönmüşdür. Sənətkarın professional yaradıcılıq imkanları və istedadı böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun məhz onun səsi və ifası üçün Azərbaycan dastanının süjeti üzrə yaratdığı “Koroğlu” epik-qəhrəmanlıq operasında özünün tam əlvanlığı ilə üzə çıxmışdır. Bülbül Azərbaycanda ilk dəfə olaraq folklor nümunələrinin toplanılması və öyrənilməsi üzrə elmi-tədqiqat kabineti təşkil etmişdir. O, təcürbəli xalq yaradıcılığı bilicilərini, gənc və istedadlı bəstəkarları və musiqiçiləri klassik xalq melodi-yaları irsinin öyrənilməsi və onunla daimi ünsiyyətin təmin olunması məqsədilə buraya cəlb etmişdir.

Görkəmli yazıçı və ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci ildə Azərbaycanın səfəli yerlərindən biri olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1896-cı ildə Şuşa Realnı məktəbinə daxil olmuş və bu məktəbdə rus dilində təhsil almışdır. 1904-cü ildə həyatından şikayət tərzində qələmə aldığı “Jaloba” adlı ilk şeirini yazmışdır. Həmin illərdə əmisi oğlu və dostu Mirhəsən Vəzirovlə birlikdə rus dilində “Fokusnik” adlı aylıq yumoristik jurnal çıxarıb.

Çəmənəminli zəngin yaradıcılığında “erməni məsələsi”nə xüsusi yer ayırmışdı. O, elə sənətkarlardan ki, qismətinə üç dövrdə - çar Rusiyası, Azərbaycan Cümhuriyyəti və sovetlər imperiyası illərində yaşamaq düşmüşdü. Bir tərəfdən, ermənilər tərəfindən törədilən qırğınları izlədiyi, digər tərəfdən bir müddət xarici işlər idarəsində çalışdığı, səfir kimi fəaliyyət göstərdiyi səbəbindən müxtəlif ölkələrin diplomatik nümayəndələri ilə danışıqlar apararaq rəsmi şəxs olduğu üçün bu mənfur millətin azərbaycanlılara, ümumiyyətlə, türklərə qarşı yeritdikləri məkrli siyasətdən çox yaxşı xəbərdar idi. O, Ukrayna, Türkiyə və Fransada olduğu illərdə ermənilərin çirkin əməlləri ilə tanış olmuş və bunlar barədə əsərlərində, xüsusən “Ermənistan və biz”, “Əfkari-ümumiyyə”, “On beş gün Ermənistanda” məqalələrində, “Studentlər” və “Qan içində” romanlarında bəhs etmiş, yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

Unudulmaz xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu Azərbaycan musiqisinin tarixində və inkişafında təkrarsız rol oynayan və qiymətli irs qoyan, Qarabağ muğam məktəbinin ölməz əsənlərini davam etdirən böyük sənətkar olmuşdur (1861-1944). 1908-ci ildə premyerası olan Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operası nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə Şərqdə opera sənətinin əsasını qoydu. Məcnun rolunun ilk ifaçısı Cabbar Qaryağdıoğlu bu rolu böyük məharətlə oynadı. C.Qaryağdıoğlu F.Şalyapinlə və S.Yeseninlə tanış olmuş, onlarla dostluq etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, məşhur rus şairi Sergey Yesenin onu “Şərq musiqisinin peyğəmbəri” adlandırmışdır. Bizim görkəmli xanəndə və müğənnilərimizdən Seyid Şuşinski, Bülbül, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Yavər Kələntərli və başqaları Cabbar məktəbinin davamçıları olmuşlar.

Tanınmış sənətkar Seyid Şuşinski 1889-cu ildə Şuşa qəzasının Horadiz kəndində anadan olub. Musiqiçilərin hörmətlə “Ağa” deyə üz tutduğu sənətkarın tam adı Mir Möhsün Ağa Seyid olub. Nadir və gözəl səsə malik Seyid Şuşinski xanəndəlik sənətinin sirlərinə yiyələnmək üçün əvvəlcə iki il Nəvvabın yanında təhsil alıb. Sonrakı müəllimi Cabbar Qaryağdıoğlu olub. Cabbar Qaryağdıoğlu onu “Şərq musiqisinin incisi” adlandıraraq. Xanəndə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Hüseyn Ərəblinski kimi sənətkarlarla dostluq edirdi. “Molla Nəsrəddin”in bir neçə nömrəsinin çıxmasına maddi yardım göstərmiş. Ümumiyyətlə, Seyid Şuşinski böyük mesənət idi, o dövrün teatr aktyorlarına çox maddi yardımlar göstərmiş, özü də aktyor kimi bir sıra rolları oynayıb.

Gözəl və məlahətli səsinə görə Xan Şuşinski adını almış İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşir 1901-ci il avqust ayının 20-də Şuşa şəhərində, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli Xanın nəslindən olan Aslan ağa Cavanşirin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Xan Şuşinski geniş səs diapazonuna malik olmaqla, Azərbaycan mədəniyyətini bütün dünyaya tanıtmış, Azərbaycan milli musiqisinin təbliği yolunda böyük uğurlar qazanmışdır. O, mürəkkəb muğamların mahir bilicisi olub. Səsinə istədiyi kimi dəyişməkdə, zəngülə vurmaqda bir çox tanınmış xanəndələrin diqqətini cəlb edib.

Nəticə. Beləliklə, gözəl Şuşanın bizlərə və dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi mahir sənətkarlarımızın çox az bir qismini burada yad etdik, bir daha qısaca xatırladıq. Kim bilir, artıq işğaldan azad edilmiş bu füsunkar diyar hələ bundan sonra da nə qədər yaradıcı insanların, alim və ictimai-siyasi xadimlərin yeni-yeni töhfələri ilə tarix yazacaq?! Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etməsi, Vaqif Pöeziya günlərini və “Xarı bulbul” festivalını bərpa etməsini ölkənin mədəni həyatında əlamətdar hadisələrdən sayıb bilərik. “Xarı bulbul” Beynəlxalq Festivalı məşhur xanəndə Seyid Şuşinskiyin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildən keçirilməyə başlayıb. Festival hər il may ayında Yaponiya, ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Əfqanıstan və SSRİ-nin iştirakı ilə keçirilib, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada ən vacib mədəniyyət tədbirlərindən biri hesab olunurdu. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına çevrilən bu gözəl şəhər 2021-ci il mayın 12-də “Xarıbulbul” musiqi festivalına yenidən evsahibliyi etdi. İyirmi doqquz ildən sonra qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa yenə öz doğmalarını, qonaqlarını qarşıladı. Prezident İlham Əliyev açıqladı ki, biz bu gözəl ənənəni bərpa etdik və bundan sonra “Xarıbulbul” festivalı Şuşada hər il keçiriləcək. Hesab edirik ki, bütün gözəl ənənələrin bərpası – Vaqif Pöeziya günlərinin, “Xarı bulbul” musiqi festivalının yenidən Şuşa şəhərində keçirilməsi və ümumiyyətlə, bir çox digər tədbirlərin məhz burada gerçəkləşdirilməsi bu qədim və gözəl şəhərimizin gələcəkdə daha böyük status almasına gətirəcək, Şuşa yeni-yeni istedadları ilə öz sözünü elm və mədəniyyət aləmində daha ucadan deyəcək!

Qeydlərimizi bütün xalqımızın artıq sevə-sevə və böyük qürur hissi ilə təkrarladığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Şuşanın azad olunduğu gün Şəhidlər xiyabanında söylədiyi sözlərlə bitirmək istərdik: **“Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”**

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük tarzən Mirzə Sadiq Əsədoğlunun tarixi islahatları. - www.musiqi-dunya.az [12.10.2022].
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995. – Bakı: Azər nəşr, 1997. – 488 s.
3. Rayon haqqında. - www.shusha-ih.gov.az/news/672.html [12.10.2022].
4. Şuşa - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhər. - <http://www.shusha-ih.gov.az/news/672.html> [12.10.2022].
5. Ф.Шушинский. Народные певцы и музыканты Азербайджана. Советский композитор. М., 1979, – с.47.
6. İradə Hüseynova. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004. – 472 s.
7. К истории образования Нагорного-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Bakı, 1989, – s. 92.
8. Mənə qardaş deyən dilinə qurban. - <https://ikisahil.az/post/mene-qardash-deyen-diline-qurban> [12.10.2022].
9. İradə Hüseynova. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı: Füyuzat, 2021. – 224 s.
10. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni. - <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/> [12.10.2022].
11. Türkiyə və Azərbaycan “üçüncü ölkədən təhlükə olarsa” bir-birini qoruyacaq - Şuşa bəyannaməsi - <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57479811> [12.10.2022].
12. Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti – Təhlil - <https://apa.az/az/xeber/siyasi/susa-beyannamesinin-tarixi-ehemiyeti-tehlil-648256> [12.10.2022].
13. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı - <https://president.az/az/articles/view/51394> [12.10.2022].
14. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şuşa. “İki sahil” qəzei, 2 aprel 2022.
15. İradə Hüseynova. Tarix.Zaman.Düşüncələr. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 552 s.
16. Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/4633/print> [12.10.2022].

17. Хан qızı Natəvan. “Ədalət” qəzeti. 10 oktyabr 2012, – s.5.
18. XIX əsrin ensiklopedist alimi Mir Möhsün Nəvvab. - <https://science.gov.az/az/news/open/9003> [12.10.2022].
19. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 304 s.
20. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. B.: Azər nəşr, 2009, 416 s.
21. İradə Hüseynova. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 672 s.

ИРАДА ГУСЕЙНОВА

Профессор Бакинского Государственного Университета

ШУША – НАЦИОНАЛЬНАЯ ЖЕМЧУЖИНА НАШЕГО НАРОДА, БОГАТЕЙШАЯ КОЛЫБЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье дается краткий экскурс в историю древней Шуши, богатого культурного города Азербайджана, и приводятся сведения об исторических и культурных памятниках, существовавших здесь до захвата города армянами. Автор с большой гордостью отмечает, что после длившейся 44 дня и закончившейся славной победой Азербайджана второй Карабахской войны флаг Азербайджана снова развевается в Шуше, а также анализирует работу, проделанную для возрождения города. Отмечается, что братская Турция, которая находилась рядом с Азербайджаном с первого же дня второй Карабахской войны до самой капитуляции Армении, продолжает политически и морально поддерживать наше государство и наш народ в послевоенный период. Автор уделяет особое внимание подписанию Шушинской декларации о союзнических отношениях между Азербайджаном и Турцией и комментирует ряд положений этого исторического документа, охватывающих различные важные аспекты двусторонних отношений. Согласно декларации, Турция и Азербайджан будут вместе защищать друг друга в случае угрозы со стороны любой третьей страны. В статье также представлена информация о жизни и деятельности ряда известных деятелей культуры и искусства в Шуше, объявленной культурной столице тюркского мира.

Ключевые слова: город Шуша, переселение армян на Кавказ, 44-дневная Отечественная война, Шушинская декларация, Карабахский культурный центр, У.Гаджибеков.

IRADA HUSEYNOVA

Professor of Baku State University

SHUSHA NATIONAL PEARL OF OUR PEOPLE - IS THE RICHEST CRADLE OF AZERBAIJANI CULTURE

The article gives a brief excursion into the history of ancient Shusha, the rich cultural city of Azerbaijan, and provides information about the historical and cultural monuments here before the city was occupied by Armenians. The author notes with great pride that after the Second Karabakh War, which lasted 44 days and ended with the glorious victory of Azerbaijan, the Azerbaijani flag was hoisted in Shusha again, and the work done to revive the city is analyzed. It is noted that during the 44 days from the first day of the Second Karabakh War to the capitulation of Armenia, brotherly Turkey, which has been with Azerbaijan, continues to support our state and people politically and morally in the post-war period. The author pays special attention to the Shusha Declaration on Allied Relations between Azerbaijan and Turkey signed in Shusha and comments on a number of provisions of this historical document covering various important aspects of bilateral relations. According to the declaration, Turkey and Azerbaijan will work together to protect each other in the event of a threat from any third country. The article also provides information about the life and

activities of a number of famous cultural and artistic figures of Shusha, which was declared the capital of Azerbaijani culture and the cultural capital of the Turkic world.

Keywords: Shusha city, resettlement of armenians to the Caucasus, 44-day Patriotic War, Shusha Declaration, Karabakh Cultural Center, U.Hajibeyov.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Nuru Məmmədov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

ЭЛЬМИРА МУРАДАЛИЕВА

*доктор исторических наук,
профессор Бакинского Государственного Университета
elmiramuradaliyeva@bsu.edu.az*

**ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАРАБАХЕ - ШУШЕ В РЕЗУЛЬТАТЕ
МАССОВОГО ЗАСЕЛЕНИЯ АРМЯН РОССИЙСКИМ ЦАРИЗМОМ**

В статье анализируются этнодемографические изменения в азербайджанском городе Шуше после российских завоеваний. Дается источниковедческий анализ «Кюрекчайского договора» от 14 мая 1905 г. В договоре содержится интересная информация о том, что российский император даровал знамя Ибрагим Халил хану. Пожалованное знамя является материальным свидетельством признания российским императором правителями Карабаха ханов из азербайджанского рода Джаваншир. В результате массового заселения царизмом армян к концу XIX в. в Шуше азербайджанцы составляли 41,54%, а армяне – 55,72%.

Ключевые слова: Шуша, Кюрекчайский договор, массовое заселение армян, этнодемографическая ситуация, перепись 1897 г.

Введение. В разные периоды истории Азербайджан являлся метрополией крупных государств - Атабеков, Хулагидов, Аггоюнду, Сефевидов, что отражалось на социально-экономическом облике городов. Крупные размеры городов Азербайджана определялись также отсутствием крепостного права, что делало возможным относительно свободную миграцию населения. Большинство городов Азербайджана имеет древнюю историю [18, с.11]. Среди них сравнительно молодым была Шуша, история возвышения которой относится к ханскому периоду.

После убийства Надир шаха (1736-1747) его огромная империя распалась, и в Азербайджане возникли десятки ханств. На территории бывшего Карабахского беглярства образовались два ханства - Карабахское и Гянджинское. Мирза Джамал Джаваншир Карабаги так описывал географическое пространство Карабаха: «Согласно древней истории, Карабах, простираясь от Худаферинского моста на Аразе до Санькского, разграничивающий ныне участок Казахский и Демирчи-Хасанху... граничил с запада Карабахскими горами, Елисаветполем, Шамшадильским и Казахским участками, с Юга Аразом, с севера Курою, с Востока Джеватом, около которого Кура, слившись с Аразом, течет в Каспийском море... Карабахский вилайет входит в страну Аран...» [2, с.63].

В Карабахе проживали племена джаваншир, ийирми дорд, отуз ики, бахарлы и др. тюркские племена [9, с.498]. Панахали бек Джаваншир сумел установить свою власть, провозгласив на этих землях создание Карабахского ханства со всеми атрибутами независимого государства. Среди мер по усилению ханства первым делом было возвращение угнанных при Надир шахе карабахских племен. Возвращение беженцев в родные земли усилило ханство. Среди них был и будущий Карабахский хан 15-летний Ибрагим Халил Ага.

При создании ханства на его территории не было города подобно Тебризу, Ардебилу, Гяндже. Наличие таких политико-экономических центров имело бы большое значение для укрепления ханства. Первым шагом в этом направлении явилось строительство крепости Баят и Шахбулаг. Но для обороны своего государства Панах хан искал более неуязвимое место для новой крепости. На заседании Дивана в Шахбулаге о будущей столице ханства Панах хан высказал следующее: «Крепость мы должны построить на веки вечные, среди гор, в непроходимом, неприступном месте, чтобы даже самый сильный враг не смог осадить её. Дорога к крепости с одной стороны должна быть открыта илатам, которые будут находиться в горах, не должна быть прервана связь и с магалами» [9, с.499].

Таким местом стала Шуша - древнее поселение в Азербайджане, разрушенное монголами. Преимуществом этого места являлось также наличие здесь источников питьевой воды. За

короткое время здесь была построена новая крепость столица Карабахского ханства Панахабад, чуть позже именовалась Шуша (1756/57гг.) На рубеже XVIII-XIX вв. здесь проживало примерно 10 тыс. чел. В городе были расположены ремесленные мастерские. В виду того, что город находился вблизи скотоводческих регионов, здесь было налажено производство кожных изделий. В мастерских на продажу производились седла, башмаки, чарыги. Специализация ремесленного производства вела, пусть и слабой, развитию его товарности. Внутренняя торговля развивалась как в самом ханстве, так и между ханствами. Главной денежной единицей была панахабад.

В начале XIX в. в связи с российскими завоеваниями в Южном Кавказе статус Карабахского ханства был изменен. 14 мая 1805 года на Кюрекчае был подписан двусторонний межгосударственный трактат о переходе ханства под власть России - «Клятвенное обещание» подписанное «Ибрагим ханом Шушинским и Карабахским и Всероссийских войск генералом от инфантерии Павлом Цициановым» [4, с.702-705; 1, с.271-276], Главнокомандующим русской армии на Кавказе. Соглашение состояло из 11 статей. Карабахский хан соглашался стать вассалом российского царя (статья 1), отказывался от самостоятельной внешней политики в пользу царя (ст.4), обязался ежегодно вносить в российскую казну 8 тыс. червонцев (ст.8). Российская сторона брала на себя некоторые обязательства. В частности, не вмешиваться во внутренние дела хана. Российской царь от своего имени и преемников давал «императорское ручательство на сохранение целости настоящих владений» Ибрагим хана и его преемников (ст.2). Обещал «Ибрагим хана и его наследников и потомков сохранять беспеременно на ханстве Карабахском», «власть во внутреннем управлении, суд и расправу, доходы с владения предоставить Его Высочество в полную его волю» (ст.5).

В договоре содержится интересная информация о том, что российский император даровал знамя Ибрагим Халил хану: «Е.И.В. в знак вящего благоволения и милости своей к е.в. Ибрагим хану Шушинскому и Карабахскому все милостивейше дарует ему знамя с гербом Всероссийской империи, которое долженствует оставаться при нем знаком ханства и власти, Высочайше дарованной над оным владением, с коим на войну, если б потребовалось, никто кроме самого хана выехать не может». Данный факт имеет большое историческое значение. Пожалованное знамя является материальным свидетельством признания российским императором правителями Карабаха ханов из азербайджанского рода Джаваншир. В настоящее время знамя хранится в фонде Национального Музея Истории Азербайджана [16, с.18].

Четыре месяца спустя после заключения Кюрекчайского договора указом Александра I Ибрагим Халил хану было присвоено воинское звание генерал-лейтенанта, а его сыновьям Мухаммедгасану и Мехтикули – генерал-майора [7, с.52-54]. Тем самым правящая элита ханства обязана была выполнять приказы российского Главнокомандующего на Кавказе. Кроме этого, размещение в Ханбагы 500 русских солдат во главе с майором Лисаневичем также ограничивало права хана.

В целом, Карабахское ханство в пределах своих государственных границ по трактату оставалось в составе России вассальным образованием, сохранившим свои структуры внутреннего управления, но без права внешних сношений [5, с.428]. Однако со временем Россия в одностороннем порядке нарушила условия соглашения: через год после заключения соглашения 80 летний Ибрагим хан вместе с членами семьи и еще 17 человек из числа беков, мирза, нукеров был убит русскими солдатами, расквартировавшимися в Ханбагы во главе с убийцей Джавад хана Гянджинского Лисаневичем. В народе его прозвали «dәli mayor» (безумный майор). А в 1822 году ханство вовсе было упразднено, хотя по условиям соглашения «ханство сохранялось не вечные времена» (ст.10).

На месте упраздненного ханства образовалась «Карабахская провинция», подчиненная Военному округу мусульманских провинций. Резиденцией начальника округа (из числа русских генералов) стала столица ханства Шуша [11, с.255]. Как отмечается в историографии, Российская империя, включив в свое лоно Карабахское ханство, не стало вырывать его из административно-государственного комплекса остальных северо-азербайджанских ханств [5, с.429-430], провозглашенных отныне «мусульманскими провинциями».

Первое специальное камеральное описание Карабахской провинции с центром в Шуше было проведено русскими властями в 1823 году, сразу после ликвидации ханства. В описании было зафиксировано 18963 семейств, из которых на долю пяти меликств (Тальш, Чилабюрт, Варанд, Дизак, Хачен) приходилось всего 1.559 семейств (8,2%) [12; 5, с.431-432]. В последующем положение резко изменилось. По Туркменчайскому договору 1828г. между Россией и Ираном в Карабах и другие провинции Азербайджана было переселено множество армян из Ирана, затем из Турции [3], что привело к серьезным этнодемографическим изменениям в стране.

Приказом главнокомандующего Паскевича от 14 апреля 1828г. «подавляющее большинство» из 500 армянских семей, переселенных на Араз, было размещено в Карабахе. Кроме этого, связи с отсутствием казенных земель в Нахичевани многие из направленных в эту провинцию переселенцев также были поселены в Карабахе. В итоге из 41245 армян (8249 семей), прибывших из Ирана впервые 3,5 месяца, примерно 30000, оказалось в Карабахе [5, с.432]. По данным камерального описания 1832г. наблюдался уже более чем четырехкратный рост удельного веса армян в Карабахской провинции – 34,8% [11, ч.III, таб. В], против 8,2% в 1823 году.

В целом, в результате массового заселения Карабаха переселенцами-армянами с рубежа 20-30-х годов XIX в., к концу XIX века армяне стали составлять более половины (53,3%) [13, с.31; 5, с.434] населения.

В центре Карабаха – Шуше наблюдались те же этнодемографические изменения в результате переселенческой политики царизма.

Таблица 1.

Динамика численности населения Шуши во второй половине XIX века [17; 14, с.2; 10, с.65, таб.5]

	По камеральному описанию 1873	По данным посемейных списков 1886	По данным переписи 1897
Шуша	24 552	26 806	25 881

Таблица 2.

Национальный состав населения Шуши во второй половине XIX века [10, с.82, таб.13]

	Азербайджанцы		Армяне		Русские	
	1886	1897	1886	1897	1886	1897
Шуша	8 595*	10 778	15188	14420	21	396

Из приведенных в таблице 1 данных видно временное уменьшение населения на 925 человек с 1886 по 1897 год, что было связано со стихийными бедствиями и болезнями. В целом уменьшение населения было характерно для всей Елисаветпольской губернии, куда входил город Шуша, где в результате миграции число жителей сократилось на 8877 человек, хотя естественный прирост населения здесь был выше, чем в Бакинской губернии. Так, в 1895 г. естественный прирост населения в Елисаветпольской губернии составил 24.108 человек, тогда как в Бакинской губернии – 18.220 человек [6, с.145-146].

Что же касается национального состава населения Шуши, то к концу XIX века, по данным переписи 1897г., в процентном отношении азербайджанцы составляли 41,64%, а армяне – 55,72% [10, с.83].

Как отмечается в историографии, значительная доля армян в городском населении была характерна для всех городов Южного Кавказа, соответствуя размещению армян в крае. По

* Абсолютное число азербайджанцев занижено, т.к. по относительным цифрам источника азербайджанцы составляли 43,3%. Вводя поправку, число азербайджанцев в Шуше составляло не менее 11.527 человек. (см.: Волкова Н.Г. Изменения в городском населении Закавказья в конце XIX-XX века. Советская этнография, 1968, №6, табл.1, с.43).

результатам исследования Д.И.Исмаил-заде, доля армян среди городского населения Южного Кавказа была вообще выше, чем доля азербайджанцев и грузин, что являлось следствием переселения армян из-за границы [8, с.125]. В отличие от коренного населения края – азербайджанцев и грузин, которые жили компактно на своей исторической территории, армяне были разбросаны по территории почти всех административно-территориальных единиц Южного Кавказа: в Эриванской губернии армяне составляли 58,4% всего городского населения, 43,9% – в Карсской области, 36,9% – в Елисаветпольской губернии, 33% – в Тифлисской, 13,6% – в Бакинской губернии [8, с.125].

Такая закономерность размещения армян сохранялась и в первые годы Советской власти. Согласно исследованию Ю.А.Полякова, посвященному национальному составу населения страны по переписи 1926г., «немногим менее половины армян жили в пределах своей республики. Остальные распределялись по другим районам Закавказья, а также по РСФСР, Украине, Средней Азии» [15, с.77].

Для сравнительного анализа представляет интерес удельный вес азербайджанцев в городском населении Южного Кавказа на конец XIX века. На основной территории Азербайджана азербайджанцы составляли в среднем половину городского населения: 55,9% городского населения Елисаветпольской губернии и 48,3% – Бакинской губернии. Определенная часть азербайджанцев жила в городах Эриванской губернии – 6,5% городского населения губернии, причем помимо Нахичевани и Ордубада, значительная часть азербайджанцев проживала в губернском городе Эриван, где, по данным за 1886г, азербайджанцы превосходили армян: 7 228 азербайджанцев и 7 146 армян. По переписи 1897г. это соотношение было следующим: 12 359 азербайджанцев и 12 523 армян [13, с.2; 10, с.84]. Незначительная часть азербайджанцев размещалась в городах на территории Грузии: 6 301 человек в Тифлисской губернии и 535 человек в Кутаисской губернии. Грузины же составляли небольшую часть городского населения территорий Азербайджана и Армении – менее 1% [8, с.125].

Заключение. Приведенные данные из официальной российской статистики свидетельствуют о том, что в результате массового переселения армян в Южный Кавказ этнодемографическая ситуация менялась не только в Карабахе и его центре Шуше, но повсеместно по всему Южному Кавказу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Prof. S.Əliyərli və dos. Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı, "Azərbaycan universiteti" nəşriyyatı, 1989, 328s.
2. Kərim Şükürov. Türkmənçay. 1828. Tarixi xronika. (ixtisarla). Bakı, "Çaşıoğlu" mətbəəsi, 2008, 188s.
3. Mirzə Samal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1959, 172 s.
4. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.II. Док. 1436.
5. Алиярлы С. Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем // Süleyman Əliyərli. Tariximiz açılanmamış mövzuları ilə. Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2012, 560 s.
6. Гусейнова А.М. Качество статистической информации о естественном движении населения Азербайджана на рубеже XIX-XX века // Проблемы истории демографической мысли и критика буржуазных демографических концепций. Киев, 1979.
7. Дубровин Н. История войн и владычества русских на Кавказе. Т.I-V., СПб. (1871-1888). Т. V: От убийства князя Цицианова до подавления восстания царицы Григория 1812 г. – 1887, VIII, 495 с.
8. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX -начале XXв.). Москва, Наука, 1982, 310 с.
9. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIXв. Изд. 2-е. ред. Сулейман Алиярлы, проф, заслуженный деятель науки. Баку, "Çıraq" nəşriyyatı, 2009, 784с.
10. Мурадалиева Э. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, Изд., «Бакинского университета», 1991, с.82, табл.13, 172с.

11. Обозрение российских владений за - Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Состав. В.Легкобытов. СПб, 1836, ч.III.
12. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова. Тифлис, 1866.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Вып. 7. Б/м, 1905.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. LXIII Елисаветпольская губерния, Б/м, 1904.
15. Поляков Ю.А. Страна Советов во время образования СССР: национальный состав населения // История СССР, 1985, №1, с.67-86.
16. Сабухи Ахмедов. Знамя правителя Карабаха Мехтикули хана. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019.
17. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. Тифлис, 1893, без пагинаций.
18. Эльмира Мурадалиева. Города Кавказа на Великом шелковом пути. Баку, Изд., «Кавказ», 2011, 200 с.

ELMİRA MURADƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin professoru

RUS ÇARİZMİNİN ERMƏNİLƏRİ KÜTLƏVİ ŞƏKİLDƏ MƏSKUNLAŞDIRMASI NƏTİCƏSİNDƏ QARABAĞDA-ŞUŞADA ETNODEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Məqalədə Rusiya işğallarından sonra Azərbaycanın Şuşa şəhərində baş verən etnodemoqrafik dəyişikliklər təhlil edilir, 14 may 1905-ci il tarixli "Kürəkçay müqaviləsi"nin mənbəşünaslıq təhlili verilir. Müqavilədə Rusiya imperatorunun İbrahim Xəlil xana bayraq hədiyyə etməsi ilə bağlı maraqlı məlumat yer alır. Təqdim olunan bayraq Azərbaycan Cavanşir soyundan olan xanlarının Rusiya imperatoru tərəfindən Qarabağ idarəçiləri kimi tanınmasının maddi sübutudur. Çarizm tərəfindən ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşdırılması nəticəsində XIX əsrin sonlarında Şuşada azərbaycanlılar 41,54%, ermənilər isə 55,72% təşkil edirdi.

Açar sözlər: Şuşa, Kürəkçay müqaviləsi, ermənilərin kütləvi məskunlaşdırılması etnodemoqrafik vəziyyət, 1897-ci il siyahıya alınması.

ELMIRA MURADALIEVA
Doctor of Historical Sciences, Professor of Baku State University

ETHNO-DEMOGRAPHIC CHANGES IN KARABAKH-SHUSHA AS A RESULT OF THE MASS SETTLEMENT OF ARMENIANS BY RUSSIAN TSARISM

The article analyzes the ethno-demographic changes in the Azerbaijani city of Shusha after the Russian conquests. The source analysis of the "Kyurekchay Treaty" dated May 14, 1905 is given. The contract contains interesting information that the Russian emperor gave the banner to Ibrahim Khalil Khan. The painted banner is material evidence of the recognition by the Russian emperor of the rulers of Karabakh of khans from the Azerbaijani Javanshir clan. As a result of the mass settlement of Armenians by tsarism by the end of the 19th century. in Shusha, Azerbaijanis accounted for 41.54% and Armenians for 55.72%.

Keywords: Shusha, Kurekchay treaty, mass settlement of Armenians, ethno-demographic situation, 1897 census.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

QABİL ƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti,

Azərbaycan Universiteti,

ORCID ID: 0000-0002-2372-5907

qabilalioglu1956@gmail.com

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN BƏRPASI: İLK İKİ İLİN UĞURLARI

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycanın Ermənistanı məğlubiyətə uğradıb torpaqlarımızı azad etməsindən sonra müharibənin ağır nəticələrinin aradan qaldırılması, Şuşanın bərpa edilməsi istiqamətində Azərbaycan xalqının əzmkar mübarizəsi tədqiq edilmişdir. Postmünaqişə dövründə Qarabağ regionunda, Şuşa şəhərində böyük quruculuq işləri konkret faktlarla təhlil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qətiyyətli, yeni siyasi reallıqları nəzərə alan siyasi xəttinin regionda bərpa prosesinə müsbət təsiri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Şuşa, mədəniyyət paytaxtı, məscid və mədəniyyət abidələrinin bərpası, otel və yaşayış binaları inşası, mədəni tədbirlər.

Giriş. Şuşa erməni işğalından azad edildikdən sonra ilk nəzərə çarpan cəhət, vandalizmin, barbarlığın, Şuşaya nifrətin çoxlu sayda nişanələri idi. Ağdamda, Füzulidəki dağıntılardan sonra, burada yenidən erməni vəhşiliyi ilə üzləşmək ilk baxışda qəribə gəlirdi. Bu şəhər işğal dövründə erməni ailələrinin davamlı yaşadığı, mötəbər tədbirlərin keçirildiyi bir məkan idi. Ən başlıcası isə, erməni tədqiqatçıları, politoloqları “doğma Şuşı”dən (ermənilər Şuşanı belə adlandırırlar – Q.Ə.), ermənilik üçün onun nə qədər əhəmiyyətli olmasından hər fürsətdə ağız dolusu bəhs edirdilər. Lakin erməni işğalçıların xarabazara çevirdiyi hər binanın yanından keçdikcə, həyətlərini ot basmış, tavansız-döşəməsiz, qapısız-pəncərəsiz, yarıuçuq divarları qalmış evlərlə dolu küçələrlə addımladıqca erməni riyakarlığı daha aydın hiss edilir.

Şuşa şəhəri erməni işğalı altında olduğu 28 illik müddət ərzində talan edilmiş, sistemli şəkildə dağıdılmış, Azərbaycan şəhəri olmasını sübut edən tarixi abidələr, binalar məhv edilmişdir. II Qarabağ müharibəsi ərəfəsində Şuşada cəmi 1800 nəfər yaşayırdı ki, onların da 90 faizi hərbiçilər və onların ailə üzvləri idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayındakı çıxışında xüsusi vurğulamışdır ki, “burada bir dənə də salamat tarixi bina qalmamışdır, saraylarımızı sökmüş, məscidlərimizi təhqir etmişdilər” [1].

Şuşa şəhərində ermənilər yaşadıkları üçün, bu şəhər Ağdam, Füzuli kimi tam məhv edilməsə də, burada da dağıntılar həddindən artıq çoxdur. 2022-ci ilin iyul ayında Şuşada olmuş jurnalistin qənaətinə görə: “Hər iki evdən biri yox, hər 5 evdən 4-ü məhv edilib və ya uçuq-sökük vəziyyətdə. ... Bütün qədim tikililər, memarlıq abidəsi sayılacaq evlər, demək olar ki, məhv edilib” [2]. Qarabağın tacı, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri qədim mədəniyyət və memarlıq abidələri ilə zəngin olsa da, onların hamısı ermənilər tərəfindən sistemli şəkildə məhv edilmişdir.

2022-ci ilin iyul ayında Şuşaya səfər etmiş Rusiya daxili qoşunları general-leytenantı, 1991-ci ildə Füzuli və Xocavənd rayonlarının hərbi komendantı olmuş A.Volox Füzuli şəhərinin və kəndlərinin məhv edilməsi, hər yerin minalanması, azərbaycanlı qəbirlərinin qarət edilməsi və dağıdılmasının kədərli hisslər doğurduğunu qeyd etmiş, Şuşanın dağıdılmasına isə belə münasibət bildirmişdir: “Bu şəhər ermənilər üçün dəyərli deyildi. Əksinə, Şuşa ermənilərin gözünə batan ox idi, çünki hər addımda məhz Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi olduğunu xatırladırdı” [3]. General A.Volox həm də bir hərbi mütəxəssis kimi Azərbaycan əsgərinin Şuşanı azad etməsini hərbi sənətinin zirvəsi adlandırmış, azərbaycanlı döyüşçülərin şəhərə ziyan dəyməməsi üçün ağır silahlardan istifadə etmədən, əlbəyaxa döyüşlə erməni işğalçıları məhv edərək Azərbaycanın qədim incisi olan şəhəri azad etməsindən vəcdə gəlmişdi.

Bərpa və quruculuq işlərinin təşkili. İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatmasından cəmi altı gün sonra - 2020-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş bölgələrə – Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına səfər etdi. Dövlət başçısı işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə

bu ilk səfəri zamanı qeyd etdi ki, dağıdılmış kəndlərin, şəhərlərin, infrastrukturun, ekologiyanın bərpasına, quruculuq işlərinə ləngimədən başlanılacaqdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı **Əlaqələndirmə Qərarı** yaradıldı [4].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında dağıdılmış şəhər və kəndlərimizin bərpası prosesində Şuşa şəhərində bərpa və quruculuq işləri xüsusi yer tutur. Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır. Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi nəhəng şəxsiyyətləri, elm və mədəniyyət xadimləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir tariximizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə zəruri infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, **Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi** yaradılmışdır. 2021-ci il yanvarın 27-də isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Şuşa rayonunda təmir-bərpa işlərinə bilavasitə rəhbərliyi həyata keçirmək üçün **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi** vəzifəsi təsis edilmiş və Aydın Kərimov bu vəzifəyə təyin olunmuşdur [5]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə **Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi** və bununla bağlı xüsusi qanun qəbul edilməsi [6] Şuşa şəhərinin qorunmasının, bərpasının, öyrənilməsinin, inkişafının və təbliğinin hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyən etmişdir.

İnfrastrukturun bərpası. Qarabağın bütün azad edilmiş torpaqlarında, o cümlədən Şuşada ilk növbədə görülən işlər sırasında içməli su probleminin həlli, fasiləsiz elektrik enerjisi verilməsi, dayanıqlı istilik sistemi yaradılması olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər öz mənfur xislətlərinə sadıq qalaraq, II Qarabağ müharibəsinin son mərhələsində Şuşadan qaçarkən, oradakı bütün su xətlərini də partlatmış, növbəti vandalizm aktı törətmişdilər. Şuşanın 28 illik işğal dövründə isə mövcud su mənbələrini, bulaqları da yararsız vəziyyətə salıb qurutmuşdular. Bunlar erməni barbarlığının daha bir təzahürüdür və bu, bir daha onu göstərir ki, Şuşa ermənilər üçün heç vaxt doğma olmamışdır. Onlar işğal dövründə Şuşaya da Ağdam kimi, Füzuli kimi, Qarabağın digər şəhərləri kimi nifrətlə yanaşmış, dağıtmağa, viran qoymağa çalışmış, çox təəssüf ki, buna nail olmuş, öz çirkin niyyətlərini gerçəkləşdirmişdilər.

Şuşada bərpa işlərinə içməli su mənbələrinin layihələndirilməsi və reallaşdırılması ilə başlanmışdır. Dövlət rəhbərinin qeyd etdiyi kimi, “onların arasında, əlbəttə ki, Şuşa şəhərinin içməli su layihəsi prioritetdir. Çünki artıq Şuşada insanlar yaşayır. Şuşada yaşayış binaları da tikilir və tezliklə insanlar qayıdacaqlar. Ona görə Şuşanın içməli su layihəsi bu il (2021-ci ildə - Q.Ə.) tam istifadəyə verilməlidir”. Prezidentin bu tapşırığı yüksək sürətlə icra edilmiş, şəhər fasiləsiz şəkildə su ilə təmin edilmişdir.

Bundan əlavə, 2022-ci il sentyabrın 16-da Şuşada keçirilən “*Qarabağın və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının investisiya imkanları*” adlı xüsusi sessiyada Azərbaycan Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov məlumat vermişdir ki, Şuşa şəhəri artıq elektrik enerjisi ilə tam təmin edilmişdir. Yeni yarımstansiyanın inşası və yeraltı elektrik xətləri çəkilməsi işləri də sürətlə davam etdirilir. Həmçinin, şəhərin payız-qış mövsümündə istiliklə fasiləsiz təmin edilməsi üçün 7 qazanxana istifadəyə verilmişdir [7].

İlk iki ilin uğurları. 2021-ci ildə Şuşanın Baş planı hazırlanmış, qüdrətli şair Molla Pənah Vəqifin büstü və muzey-məqbərə kompleksi öz ilkin görkəminə qaytarılmış, *Bülbülün, Natəvanın və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlləri qoyulmuş*, şəhərdəki tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesinə start verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Şuşa şəhərini sürətlə dirçəltmək, əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşdurmaq, eləcə də Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni-mənəvi dəyərini nəzərə alaraq **2022-ci ili Azərbaycan Respublikasında “Şuşa ili” elan etmişdir** [8].

Bütün Qarabağ regionunda bərpa və quruculuq işlərində, Şuşanın bərpası daha böyük önəm kəsb edir və prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan xalqının təqdir etdiyi bu yanaşma çox qısa müddət ərzində öz bəhrəsini vermişdir.

2022-ci il aprelin 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cari ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə razılıq hissi ilə qeyd etmişdir ki, “indi Şuşada artıq bərpa işləri gedir, ... tarixi abidələr bərpa edilir, Heydər Əliyev Fondu 3 məscidi əsaslı şəkildə bərpa edir” [9]. Bundan əlavə, Şuşa şəhərində yeni, müasir dizaynlı böyük bir məscidin inşası üçün də hazırlıq işlərinə başlanılmışdır.

Şuşa şəhərinin çox gözəl, orijinal memarlıq üslubu olan *Yuxarı Gövhər Ağa məscidində* yenidənqurma və bərpa işləri xüsusi həssaslıq və diqqətlə aparılır. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən tarixi Yuxarı Gövhər Ağa məscidində bərpa işlərinə 2021-ci ilin noyabr ayından başlanılmışdır. Şuşa şəhəri işğal altında olduğu müddətdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış Yuxarı Gövhər Ağa məscidində konservasiya və bərpa işləri ilkin memarlıq üslubuna uyğun olaraq Azərbaycan, İtaliya və Türkiyə şirkətlərinin konsorsiumu tərəfindən və “Paşa Holding”in maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilməkdədir. Bərpa prosesi Avstriyanın “Wehdorn Architekten” şirkətinin nəzarəti ilə aparılır. Məscidin daxilindən götürülən məhlul, suvaq, təbii daş, kərpic, ağac və boya nümunələri təhlil və düzgün konservasiya üsullarını əldə etmək məqsədilə Türkiyədəki Fatih Sultan Mehmet Vəqfi Universitetinin nəzdindəki Ahmet Refik Ersen Restavrasiya və Konservasiya laboratoriyasına göndərilmişdir. Bərpa işlərində bu laboratoriyanın mülahizələri əsas götürülmüşdür [10].

Tarixi abidələrimizin belə diqqət və həssaslıqla bərpa edilməsi qürurvericidir. Yuxarı Gövhər Ağa məscidində təmir və bərpa işlərində belə həssas yanaşmanın bir özəl səbəbi də vardır. 2014-2019-cu illərdə Dağlıq Qarabağın separatçı rəhbərliyi erməni əsilli Rusiya biznesmeni Ruben Vardanyanın “İDEA” fondunun maliyyə yardımı ilə İranın “Part Saman Jahan” memarlıq şirkəti vasitəsi ilə Yuxarı Gövhər Ağa məscidində “təmir-bərpa” işləri aparmışdı. Hədəf 1883-cü ildə memar Kərbəlayi Səfi Xan Qarabağının Qarabağ memarlığı ənənəsi əsasında tikilən “Yuxarı Gövhər Ağa” məscidini “İran memarlığının nümunəsi” olaraq təqdim etmək, Şuşada Azərbaycan mədəniyyətinin bu nəfis nümunəsinə aid bilgiləri saxtalaşdırmaq idi. 2019-cu il oktyabrın 14-də Şuşada Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin iranlılar tərəfindən 5 il davam etmiş “təmir-bərpası”ndan sonra açılış mərasimində separatçı qurumun o vaxtkı başçısı Bako Saakyan bu məscidi İran mədəniyyət abidəsi kimi təqdim etmişdi: “İran İslam Respublikasında bizim monastır və kilsələr qorunur. Biz də Arsax ərazisində, həmçinin Şuşada İran mədəniyyət abidələrinin bərpası ilə məşğul oluruq. Bu, İran-erməni dostluğunun nümunəsidir” [11].

Keçən iki ilə yaxın müddət ərzində Yuxarı Gövhər Ağa məscidində əsaslı şəkildə möhkəmləndirmə işləri aparılmış, Ermənistanın işğalı dövründə məscidə edilmiş müdaxilələr (İranın “Part Saman Jahan” memarlıq şirkətinin apardığı təmirin fəsadları – Q.Ə.) aradan qaldırılmışdır. Fasadlarda və binanın daxilində suvaq işləri başa çatdırılmış, minarələrin boya işlərinə başlanılmışdır. Hazırda Şuşa şəhərindən Bakıya gətirilmiş sal qaya parçalarından emalatxanada pəncərə haşiyələrinin daş kəsimi və fiqur hazırlanması işləri davam etdirilir [10]. Azərbaycan Prezidenti Şuşaya 2022-ci il sentyabrın sonundakı səfəri zamanı Yuxarı Gövhər Ağa məscidində aparılan təmir-bərpa işləri ilə yaxından maraqlanmış, məscidimizin əvvəlki simasını yenidən özünə qaytarılmasından məmnunluğunu bildirmişdir.

Qarabağın siyasi və mədəni mərkəzi olan Şuşa şəhəri XVIII-XIX əsrlərdə əsaslı qoyulmuş çoxlu sayda mədəniyyət və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Qədim Şuşanın 17 məhəlləsinin hər birində hamam, məscid və bulaq inşa edilmişdi. Şəhərin Merdinli məhəlləsində yerləşən “*Şirin su*” hamamı 1880-ci ildə tikilmişdi. İlk vaxtlar şəhərin digər hamamlarında ərazilərdəki şor quyu sularından istifadə olunduğu halda, bu hamam Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın Şuşaya çəkdiyi içməli şirin su ilə təchiz edilmişdi. Məhz bu fərqliliyinə görə şuşalılar həmin hamamı “Şirin su” hamamı adlandırmışdılar. Milli memarlıq ənənələrini özündə əks etdirən hamamın birmərtəbəli binası plan kompozisiyasına görə düzbucaqlı formada olmuşdu. 1986-cı ildə həyata keçirilən ölçü işlərindən sonra memar Ədalət Məmmədov tərəfindən hazırlanan layihə üzrə bu abidədə əsaslı bərpa-təmir işləri aparılmışdı. “Şirin su” hamamı şəhər ermənilər tərəfindən işğal edilənədək öz təyinatı üzrə istifadə olunmuş, işğal dövründə isə digər bütün abidələrimiz kimi bu qədim hamam da erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdı.

Tarixi Şirin su hamamında bərpa işləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Hamam ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısındadır və tarixi görkəmi qorunub saxlanılmaqla bərpa edilir.

Şuşa şəhərinin mərkəzində, Merdinli məhəlləsində bərpa edilən digər memarlıq abidəsi məşhur Azərbaycan tarzəni *Mirzə Əsəd oğlu Sadıqın (Sadıqanın)* XIX əsrin sonunda tikdiyi dördbucaqlı

plan quruluşu olan *ikimərtəbəli evidir*. 1846-cı ildə Şuşada anadan olmuş Sadıqcan son dərəcə istedadlı musiqiçi, bəstəkar kimi bütün Qafqazda tanınmışdı. O, tarixi təkmilləşdirərək ona cingənə və kök simləri əlavə etmiş, simlərin sayını 5-dən 11-ə çatdırmış, həm də musiqi aləmində ilk dəfə tarixi sinə üzərində ifa etməyə başlamışdı. Məhz onun təkmilləşdirdiyi Azərbaycan tarixi Orta Şərqdə və Mərkəzi Asiyada geniş yayılaraq milli musiqimizin rəmzinə çevrilmişdi. Sadıqcan həmçinin istedadlı bəstəkar olmuş, onun “Orta Segah” və “Bayatı-Şiraz” muğamlarına bəstələdiyi bir neçə rəng rəğbətlə qarşılanmışdı.

Sadıqcanın evi işğal dövründə dağıdılmış, ilkin görkəminin 80 faizə qədərini itirmişdi. Binanın salamat qalan hissələrində isə konstruktiv çatlar yaranmış, ev bütövlükdə qəzalılıq vəziyyətdə düşmüşdü. Sadıqcanın evində də bərpa işlərini Heydər Əliyev Fondu həyata keçirməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 sentyabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə Sadıqcanın evinin layihələndirilməsi və bərpası işini sürətləndirmək məqsədilə 600 min manat vəsait ayrılmışdır [12]. Bu binanın bərpası prosesində Şuşaya xas memarlıq üslubunun qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət göstərilir.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şuşada bərpa işləri aparılan digər memarlıq abidəsi *Mehmandarovların malikanə kompleksidir*. Malikanə kompleksi Mehmandarov nəslinin nümayəndələri tərəfindən XVIII əsrin ikinci yarısında inşa edilmişdir. Mehmandarovlar ailəsinə məxsus olmuş kompleksə böyük və kiçik yaşayış binaları, ailə məscidi və bulaq daxildir. Heydər Əliyev Fondu Mehmandarovların malikanə kompleksində, həmçinin ailə məscidi və ərazidəki bulaqda təmir-bərpa işlərinə 2021-ci ilin oktyabrında başlamışdır. Öncə mütəxəssislər tərəfindən işğal dövründə dəymiş ziyan müəyyən edilmiş, ermənilərin dağıntılara məruz qoyduğu malikanə kompleksində qiymətləndirmə işləri aparılmış, bunun əsasında bərpa işlərinə başlanılmışdır. 2022-ci ilin sentyabr ayına kimi malikanənin və məscidin dam örtükləri orijinala uyğun quraşdırılmış, tavanlar bərpa olunmuş və rənglənmiş, qapı və pəncərələr qoyulmuşdur. Dağılmış divar bərpa edilmiş, zədəli divarda bərkitmə işləri aparılmışdır. Eyvanların taxta konstruksiyalarının çürümüş hissələri bərpa olunmuş, evin çöl pilləkəni yenidən qurulmuş, döşəmə daşlarının dağılmış hissələri bərpa edilmişdir. Malikanə kompleksinə daxil olan məscidin uçmuş günbəzləri, damı və mehrabı bərpa edilmişdir. Kompleksin həyatında bulağın bərpası yekunlaşmış, bulağın damı əvvəlki vəziyyətinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuşdur [13].

2022-ci il sentyabrın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada Mehmandarovların malikanə kompleksində aparılan bərpa işlərinin gedişi ilə tanış olarkən məlumat verildi ki, hazırda eskiz layihələri əsasında divar və tavanlarda rəsmlərin bərpası işləri görülür. Bu işlər ailə məscidinin uçmuş günbəzlərini, damını, mehrabı və “Güldəstə”sini də əhatə edir [13].

Təmir-bərpa işlərindən sonra burada muzey ekspozisiyasının qurulması nəzərdə tutulur. Muzeyin ekspozisiyası özündə bir şuşalının evini təəssüm etdirəcək. Burada ev sahibinin məşğuliyyətini, marağını nümayiş etdirən əşyalarla təchiz olunmuş kabinetin, qonaqların qəbulu üçün nəzərdə tutulan, evin ən təmtəraqlı otağı sayılan və bir çox hallarda taxta dekorativ panellər və parça divar kağızları ilə bəzədilən qonaq otağı, yemək və yataq otaqlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Şuşada bərpa edilən, əslində yenidən tikilən memarlıq abidələrindən biri də görkəmli müğənni *Bülbülün ev-muzeyidir*. Polad Bülbüloğlu atasının muzeyi olan binanı yenidən inşası prosesində yerli memarlıq ənənələrini qoruyub saxlamış, Şuşa daşı adlanan daşlardan istifadə etmişdir [14]. İşğal dövründə ermənilərin oğurladıqları muzey eksponatlarını isə geri qaytarmaq mümkün olmadığı üçün, hazırda Şuşaya gələn qonaqların baş çəkdiyi bu muzeyin eksponatları azdır.

2022-ci ilin sentyabr ayında Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şuşa şəhərində digər muzeyin – *Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyinin* də bərpa edilməsinə başlanmışdır. Bərpa işlərində Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyinin ilkin tarixi görünüşünü qoruyub saxlamaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Görkəmli bəstəkar, peşəkar musiqi sənətimizin və milli operamızın banisi Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi Şuşa şəhərində Ermənistanın işğalınadək fəaliyyət göstərmiş, dahi bəstəkarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı 1700 eksponat nümayiş etdirilmişdir. 1992-ci ildə muzeyin eksponatlarının bir qismi Bakıya aparılmışdır. Erməni işğalçı qüvvələrinin vəhşiliyi nəticəsində muzey dağıdılmış, oradakı qiymətli eksponatlar oğurlanmış, qalanları da məhv edilmişdir.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində aparılacaq işlər üzrə layihə hazırlanmışdır. Təmir-bərpa işləri yerinə yetirildikdən sonra Bakıya aparılmış 100-ə yaxın eksponat Şuşadakı muzeyə qaytarılması nəzərdə tutulur. Bunlar Üzeyir Hacıbəylinin fotosəkilləri, məktubları, əsərlərinin partituraları və şəxsi əşyalarıdır [15].

Şuşadan ermənilərin oğurlayıb İrəvana apardıqları muzey eksponatları içərisində *Qarabağ xalçaları* xüsusi qeyd edilməlidir. Vətən müharibəsi zamanı Şuşanın işğaldan azad ediləcəyindən qorxuya düşən ermənilər talançılığa əl atmış, 2020-ci ilin noyabr ayının 1-də qədim xalçaları Şuşadan çıxarıb İrəvana aparmışlar. Bunu Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü Anna Naqdalyan da təsdiq etmişdir. O, öz twitter hesabında bununla bağlı yazmışdır: “Qaçırmayın. Fevralın 20-də (2021-ci il – Q.Ə.) Tamanyan adına Milli Memarlıq Muzey İnstitutunda Şuşa Muzeyinin İrəvan sərgisi açılacaq. Sərgidə nümayiş etdiriləcək nümunələr noyabrın 1-də Şuşadan gətirilib. Sərgidəki ən qədim xalça 350 yaşındadır” [16].

Şuşa şəhərində sürətlə bərpa edilən memarlıq abidələrindən biri də ***Real məktəbin binasıdır***. 1881-ci il sentyabrın 20-də fəaliyyətə başlayan Şuşa Real məktəbi həm tədris-təhsil ənənələri, həm də yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərlə bütün Cənubi Qafqazda sayılıb-seçilən təhsil ocaqlarından biri olmuşdu. Başlanğıcda 6 sinifdən ibarət olan və 159 şagird oxuyan bu məktəbdə Haşım bəy Vəzirov, Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusuf bəy Məlikhaqnezerov kimi nüfuzlu pedaqoqlar çalışmışdılar. Şuşa Real məktəbində Əhməd bəy Ağayev, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Cavad bəy Məlik-Yeqanov, İsmayıl bəy Səfərbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Cabbar bəy Vəlibəyov, Rüstəm bəy Axundov, Soltan bəy Vəlibəyov, Xan Şuşinski kimi görkəmli ictimai-siyasi xadimlər, mədəniyyət nümayəndələri təhsil almışlar.

Azərbaycanlı gənclərin maariflənməsi, elmə yiyələnməsi işində müstəsna xidmətləri olan Şuşa Real məktəbinin binasında Sovet dövründə davamlı şəkildə müxtəlif təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız 1992-ci ilin mayında Şuşa işğal edildikdən sonra bir çox tarixi yerlərlə bərabər, bu məktəb də erməni vandalları tərəfindən yandırılaraq xarabazara çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il mayın 20-də Şuşa şəhərində Real məktəbin binasının layihələndirilməsi və bərpası məqsədilə 1 milyon manat vəsait ayrılması haqqında sərəncam vermiş [17] və dərhal bu tarixi binada təmir-bərpa işlərinə başlanmışdır.

Şuşa şəhərində sürətlə bərpa olunan digər maarif ocağı ***1 saylı tam orta məktəbdir***. Ümumi tikinti sahəsi 4300 kvadrat metrə yaxın olan bu məktəbin binasının inşasına 2021-ci ilin oktyabrında başlanılmışdır. 960 şagirdin təhsil alacağı bu məktəbdə şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə yüksək səviyyədə məşğul olmaq üçün hərtərəfli şərait yaradılacaqdır. Şuşada 1 saylı tam orta məktəbin inşası bu qədim şəhərin təhsil mərkəzi şöhrətinin qaytarılması missiyasına xidmət edən növbəti addımdır. 2022-ci il sentyabrın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində 1 saylı tam orta məktəbin binasında aparılan tikinti işlərinin gedişi ilə tanış olublar [18]. Ümumiyyətlə, keçən iki il ərzində Şuşa şəhərində 7 tarixi abidə tam şəkildə bərpa edilmişdir.

Turizmin inkişafına töhfələr. Şuşanın bərpası konsepsiyasında şəhərin yüksək turizm potensialı ciddi şəkildə nəzərə alınır, uyğun infrastruktur yaradılması üçün gərəkli addımlar atılır. Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi, çoxsaylı mədəni və siyasi tədbirlərin keçirilməsi və bu meylin yüksələn xətlə davam etməsi, bu şəhərin keçmişdə olduğu kimi, yaxın gələcəkdə də müxtəlif ölkələrdən gələn turistlər üçün sevimli istirahət məkanlarından birinə çevrilməsi perspektivi nəzərə alınaraq burada müvafiq infrastruktur yaradılmasına, o cümlədən otellərin inşasına xüsusi diqqət yetirilir. İşğaldan azad olunan kimi dərhal bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılmasına başlanılan Şuşada qısa zamanda böyük quruculuq işləri görülmüşdür. 2021-ci ilin mayında Şuşada ***“Xarıbülül” otelinin***, həmin otelin nəzdindəki 48 mənzilli korpus və kotteclərin, həmin ilin avqust ayında da ***“Qarabağ” otelinin*** yenidənqurmada sonra açılışı olmuşdur.

Bu sahədə növbəti addım şəhərin Köçərli küçəsindəki binada butik otel – “Shusha Boutique Hotel”in yaradılması olacaqdır. Müasir səviyyəyə çatdırılacaq otdə Şuşa şəhərinə səfər edəcək ziyarətçilərin rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılması planlaşdırılmışdır. Burada 13 otaq və kiçik restoran qonaqların ixtiyarına veriləcək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2022-ci il mayın 10-da Şuşaya səfər çərçivəsində ***“Shusha Boutique Hotel”***in yerləşəcəyi ərazidə olmuş, tikinti və bərpa işləri ilə tanış olmuşlar [19].

Bundan əlavə, Şuşa şəhərində XIX əsrin ortalarında Qarabağ memarlıq məktəbinə xas olan tərzdə inşa edilmiş və hazırda bərpa olunan ***üç yaşayış binasının otel kimi istifadəyə verilməsi*** nəzərdə tutulur. Bu binalar işğal zamanı dağıdılmış və istifadəyə yararsız hala salınmışdır. 2022-ci ilin mayından başlayan bərpa işləri gedişində binaların təməllərinin və divarlarının bərkidilməsi işləri

aparılmış, işğal dövründə binanın dağılmış hissəsi yenidən tikilmiş, sonradan inşa olunmuş əlavə tikililər isə sökülmüşdür. Həyətdəki yarım tikilinin divarlarında bərkitmə işləri aparılmış, dəmir-beton dam quraşdırılaraq tikintisi tamamlanmışdır [20]. Bərpa işləri yekunlaşdıqdan sonra istifadəyə veriləcək otelin interyeri autentik üslubda olacaqdır.

2022-ci ilin aprelində Şuşada ümumi ərazisi 3 hektardan artıq olacaq *otel və konfrans mərkəzinin* inşaat işlərinə başlanılmışdır. Mərkəz ümumilikdə 154 otaqdan ibarət olacaqdır. Burada 400 nəfərlik konfrans zalı, görüş otaqları, restoranlar, mağazalar, yeraltı və yerüstü avtodayanacaq və digər zəruri infrastruktur yaradılacaqdır. Şuşa otel və konfrans mərkəzinin inşası şəhərin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi zəngin mədəni həyatına qovuşması üçün aparılan bərpa-quruculuq işlərində mühüm yer tutur. Qədim dövrdə və orta yüzilliklərdə Böyük İpək Yolunun əsas qovşaqlarından biri olan Azərbaycan Avropa və Şərq şəhərləri ilə birbaşa ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bu şəhərlərdən davamlı gəlib-gedən tacirlərin qalması, gətirdikləri malları saxlaması üçün yurdumuzda çoxlu sayda karvansaraylar inşa edilmişdi. Məhz bu baxımdan Şuşa şəhərində tikintisinə başlanan otel və konfrans mərkəzi karvansaray konsepti əsas götürülərək müasir və milli memarlıq üslublarının sintezi ilə dizayn edilmişdir [21]. Xarici görünüşündə milli memarlıq elementlərinin tətbiq olunması, fasadın üzvlənməsində isə şəhərin tarixi binalarının tikintisində işlədilən Şuşa daşından istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il iyulun 22-də təsdiq etdiyi **“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”**nda Qarabağ bölgəsinin, xüsusən də Şuşanın turizm biznesi üçün cəlbedici, turistlər üçün əlçatan, unikal, keyfiyyətli və rəqabətli turizm xidmətləri təklif edən məkan olması hədəflənmişdir [22]. 2022-ci ilin mart ayında Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün **“Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı”** seçilmişdir [23]. Bu haqda qərar türk ölkələri arasında mədəni əlaqələrin inkişafına yeni impuls verməklə yanaşı, Şuşa şəhərinə turist axınının artmasına da müsbət təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan Turizm Agentliyi sədrinin müşaviri Kənan Quluzadə Qarabağın, Şuşa şəhərinin turizm imkanlarını yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, 2022-ci ildə mədəniyyət paytaxtımız Şuşa daha çox sayda turist qəbul edəcəkdir: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı üçün səbəblər çoxdur. Bu ərazilərdə artıq təhlükəsizlik təmin edilir, yəni minaların təmizlənməsi davam edir. İnfrastruktur sürətlə qurulur. Buna həm hava limanları, həm otellərin tikintisi aiddir... Şuşa Azərbaycanın və ümumilikdə, Qafqazın mirvarisidir, elə bu səbəbdən, ən çox turisti Şuşa qəbul edəcəkdir. Bu il Şuşa ilidir və bu il çərçivəsində keçirilən tədbirlər turizmin vizit kartları olacaqdır” [24].

Böyük qayıdışa hazırlıq. Şuşa şəhərinə dinc sakinlərin qayıdışını təmin etmək də çox vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə 8 hektar sahədə **23 binadan ibarət yaşayış kompleksi** inşa edilməsinə qərar verilmişdir. 2022-ci il iyulun 1-də 8 binanın, sentyabrın 1-də isə qalan 15 binanın tikintisinə başlanılmışdır. Binalar Şuşanın memarlıq ənənələrinə uyğun şəkildə layihələndirilmişdir [25]. Yaşayış massivində 450 mənzil olacaqdır. Burada birotəqlı mənzillərin sayı 28, ikiotaqlı mənzillərin sayı 195, üçotaqlı mənzillərin sayı 190, dördotaqlı mənzillərin sayı 30, beşotaqlı mənzillərin sayı isə 7-dir. Binalar 3 və 5 mərtəbəli olacaqdır. Kompleksdə sakinlərin rahat yaşayışı üçün hər cür şərait yaradılacaq, ərazidə geniş abadlıq və yaşıllaşdırma işləri görülməkdədir. 2023-cü ilin sonuna kimi bütün bu işlərin başa çatdırılması, yaşayış binalarının istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Həmin vaxt şuşalıların öz doğma şəhərlərinə qayıdışı başlayacaqdır.

“Azərbaycan Respublikasının 2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda qeyd edilmişdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərə, o cümlədən Şuşa şəhərinə böyük qayıdışın reallaşdırılması üçün əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin olunması nəzərdə tutulur: “Əhalinin dayanıqlı məskunlaşması ərazilərdə planlaşdırılan zəruri ilkin şərtlərin yaradılması ilə dəstəklənəcək, işğaldan azad edilmiş ərazilərin təhlükəsizlik sistemi və infrastrukturla tam şəkildə əhatəsinə nail olunacaqdır. Qabaqcıl şəhərsalma qaydaları nəzərə alınmaqla bölgədə yaşayış və qeyri-yaşayış kompleksləri inşa ediləcək, müasir infraquruculuq malik “ağıllı şəhər və ağıllı kənd” konsepsiyaları həyata keçiriləcəkdir. ... Kommunal xidmətlər şəbəkəsi, xüsusilə tullantıların səmərəli idarə edilməsi sistemi qurulacaq. Sosial xidmət infraquruculuğu bərpa olunacaq. Nəticədə, ilkin strateji mərhələdə əhalinin təhlükəsiz, ləyaqətli və dayanıqlı əsasda planlaşdırılan məskunlaşmasına nail olunacaqdır” [22]. Şuşa

şəhərində bərpa işləri tam başa çatdırıldıqdan sonra 20-25 min insanın məskunlaşdırılması planlaşdırılır.

Beynəlxalq və mədəni tədbirlərə ev sahibliyi. Postmünaqişə dövründə Şuşa şəhərində bir-birinin ardınca müxtəlif mədəni, siyasi tədbirlər keçirilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bunların içərisində BMT xətti ilə Şuşada keçirilmiş beynəlxalq tədbir - *Azərbaycanın BMT-yə üzvlüyünün 30 illiyinə həsr edilmiş toplantı* çox əlamətdar bir hadisə olmuşdur. Bu, bir daha bütün dünyaya aydın şəkildə göstərdi ki, BMT və digər beynəlxalq qurumlar Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü tam və qeyd-şərtsiz tanıyır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın BMT-yə üzv olandan sonra Şuşanın və Qarabağın digər bölgələrinin erməni işğalına məruz qalması, BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş ərazilərdən dərhal çəkilməsi haqqında qəbul etdiyi ədalətli qətnamələrin 30 ilə yaxın bir müddət ərzində icra edilməməsi utancına Milli Ordumuzun 44 gün ərzində son qoymasının təntənəli nümayişidir. 2022-ci il aprelin 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə xüsusi vurğulamışdır ki, “Qarabağ münaqişəsinin həlli, Azərbaycan tərəfindən birtərəfli həlli, eyni zamanda, BMT-nin üzərindən bu yükü götürmüş oldu. Şuşa şəhərində bu tədbirin, bir daha demək istəyirəm ki, xüsusi əhəmiyyəti var idi və təsadüfi deyil ki, Ermənistanda bu, növbəti panikaya, isterikaya səbəb olmuşdur” [9].

2022-ci il iyulun 22-də Şuşada 200-ə yaxın yaradıcı kollektivlə ilk *Beynəlxalq Media Forumunun keçirilməsi* uğurlu layihə olmaqla bərabər, böyük bir təbliğat işidir. Şuşadakı erməni vəhşiliyini və vandallığını bütün dünyaya nümayiş etdirmək üçün beynəlxalq KİV-lərin, QHT-lərin, din xadimlərinin, bloqçuların, tanınmış insanların buraya çoxsaylı səfərlərinin təşkil edilməsi də təqdirəlayiqdir.

Nəticə. Şuşa şəhərinin azad edilməsindən sonra keçən iki ildən az bir müddət ərzində burada geniş miqyaslı bərpa və quruculuq işləri aparılmasına dair yuxarıda qeyd edilən faktlar, sözün həqiqi mənasında, heyrətamizdir. Maraqlıdır ki, Şuşada həyata keçirilən nəhəng quruculuq işləri qonşu erməni nümayəndələrinin də diqqətini cəlb etmiş, onların heyrətinə, hiddətinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, Ermənistan Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri Alvina Ağababyanın mülahizələri maraqlıdır. O, Qarabağda, Şuşada həyata keçirilən nəhəng quruculuq işləri haqqında hiddətlə bildirmişdir ki, ermənilər 26 il Qarabağı dağıtmışlar. Amma Bakı 20 ay içində bu dağıntılar üzərində şəhərlər, kommunikasiya, yüksək səviyyəli yollar, körpülər tikə bilmişdir. A.Ağababyan erməni xalqını Qarabağı sevməməkdə ittiham etmişdir: *“Bilirsiniz niyə belə oldu? Çünki biz bu torpaqları sevmirik, azərbaycanlılar isə sevirlər və bunu sübut edir. Şuşada möhtəşəm körpü inşa edilib, ikincisi isə yaxın vaxtlarda tikiləcək. Şuşaya gedən yolda isə elə bağ salınır ki, onu hətta kosmosdan görmək mümkün olacaqdır. Bütün bunlar 20-21 aya icra edilibdir”* [26].

Şuşada və bütövlükdə Qarabağda aparılan quruculuq işləri, reallaşdırılan nəhəng infrastruktur layihələri doğrudan da qürurvericidir. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il martın 16-da Şuşaya səfəri zamanı söylədiyi: **“Mən demişəm ki, Şuşa nəinki Azərbaycanın, dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir və buna nail olacağıq”** – sözlərinin artıq reallığa çevrildiyini aydın şəkildə göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İ.H. Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V qurultayında çıxışı. - <https://president.az/az/articles/view/55859> [22.04.2022].
2. Şuşada erməni izləri və ya 22...-dən 22-dək. - <https://axar.az/news/gundem/662659.html> [23.07.2022].
3. «Только бандит может так прийти в Карабах, разрушить все, а напоследок еще и заминировать» - Интервью с генерал-лейтенантом внутренней службы России Александром Волохом, в 1991 году возглавлявшим военные комендатуры Физулинского и Ходжавендского районов Азербайджана. - <https://caliber.az/ru/post/96491> [25.07.2022].
4. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərarınının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli 2303 nömrəli Sərəncamı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2020, № 11, maddə 1372.

5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsinin təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/50398> [27.01.2021].

6. “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı - Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. - <https://e-qanun.az/framework/47678> [31.05.2021].

7. Город Шуша полностью обеспечен электроэнергией / 16 сентября 2022. - <https://media.az/society/1067876663/gorod-shusha-polnostyu-obespechen-elektroenergiey/> [16.09.2022]

8. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/55197> [05.01.2022]

9. 2022-ci ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə İlham Əliyevin giriş və yekun nitqləri. - <https://president.az/az/articles/view/55821> [12.04.2022].

10. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada Yuxarı Gövhərağa məscidini ziyarət edib. - <https://president.az/az/articles/view/57390> [27.09.2022].

11. Elşad Paşasoy. Bayatıya coşan İran, Danielyanın şok ittihamına niyə susur?- https://musavat.com/news/bayatiya-cosan-iran-danielyanın-sok-ittihamina-niye-susur_924551.html [29.09.2022].

12. Məşhur tarzən Sadıqcanın Şuşadakı evinin bərpası işləri ilə tanışlıq. - <https://imzainfo.az/m%9%99shur-tarz%9%99n-sadiqcanin-susadaki-evinin-b%9%99rpa-si-l%9%99ri-il%9%99-tanisliq> – 10.05.2022; Şuşa şəhərində Sadıqcanın yaşadığı evin layihələndirilməsi və bərpası ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/57124> [07.09.2022].

13. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada Mehmandarovların malikanə kompleksində aparılan bərpa işlərinin gedişi ilə tanış olublar. - <https://president.az/az/articles/view/57402> [28.09.2022].

14. Şuşada erməni izləri və ya 22...-dən 22-dək. - <https://axar.az/news/gundem/662659.html> [23.07.2022].

15. Üzeyir Hacıbəylinin Şuşadakı ev-muzeyi bərpa edilir. - <https://publika.az/news/qarabag/415985.html> [6.10.2022].

16. Qarabağı qaytardıq, növbə Qarabağ xalçalarınındır...- <https://modern.az/az/news/278521/qarabagi-qaytardiq-novbe-qarabag-xalcalarinindir> [18.02.2021].

17. Şuşa şəhərində Şuşa Real Məktəbinin binasının layihələndirilməsi və bərpası ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/57404> [20.05.2022].

18. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində 1 saylı tam orta məktəbin binasında aparılan tikinti işlərinin gedişi ilə tanış olublar. - <https://president.az/az/articles/view/57404> [28.09.2022].

19. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva “Shusha Boutique Hotel”in yerləşəcəyi ərazidə olublar. - <https://president.az/az/articles/view/55986> [10.05.2022].

20. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada təmir və bərpa edilən oteldə görülən işlərlə tanış olublar. - <https://president.az/az/articles/view/57403> [28.09.2022].

21. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində otel və konfrans mərkəzində aparılan tikinti işləri ilə tanış olublar. - <https://president.az/az/articles/view/57400> [28.09.2022].

22. Azərbaycan – 2026. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Strategiyası, s.18. - https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf [28.09.2022].

23. Şuşa şəhəri “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilib. - https://azertag.az/xeber/Susa_seheri_Turk_dunyasinin_medeniyyet_paytaxti_sechilib-2072408 [31.03.2022].

24. Kənan Quluzadə: “Ən çox turisti Şuşa qəbul edəcək”. - <https://demokrat.az/az/news/108090/kenan-quluzade-en-cox-turisti-susa-qebul-edecek> [15.04.2022].
25. Şuşada yaşayış binaları belə olacaq-fotolar. - <https://qafqazinfo.az/news/detail/375279> [10.09.2022].
26. “Biz dağıtdıq, Bakı 20 aya cənnət etdi” – Ağababayan / Konkret.Az, 16 avqust 2022. - <https://konkret.az/biz-26-il-dagitdiq-baki-20-aya-cennet-etdi-agababayan/> [16.08.2022].

ГАБИЛЬ АЛИЕВ

*доктор исторических наук, профессор
Бакинский государственный университет,
Азербайджанский университет*

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ГОРОДА ШУША: УСПЕХИ ПЕРВЫХ ДВУХ ЛЕТ

В представленной статье изучена упорная борьба азербайджанского народа в направлении ликвидации тяжелых последствий войны и восстановления Шуши после разгрома Армении и освобождения наших земель. Были проанализированы с конкретными фактами крупные строительные работы в Карабахском регионе, в особенности городе Шуше в постконфликтном периоде. Особое внимание было уделено вопросам положительного влияния решительной политической линии Президента Азербайджанской Республики, учитывающей новые политические реалии, на процесс восстановления в регионе.

Ключевые слова: Шуша, культурная столица, реставрация мечетей и памятников культуры, строительство гостиниц и жилых домов, культурные мероприятия.

GABIL ALIYEV

*doctor of historical sciences, professor
Baku State University,
Azerbaijan University*

RESTORATION OF THE CITY OF SHUSHA: SUCCESS OF THE FIRST TWO YEARS

The presented article examines the stubborn struggle of the Azerbaijani people in the direction of eliminating the grave consequences of the war and restoring Shusha after the defeat of Armenia and the liberation of our lands. Major construction works in the Karabakh region, especially the city of Shusha in the post-conflict period, were analyzed with specific facts. Particular attention was paid to the positive impact of the decisive political line of the President of the Republic of Azerbaijan, taking into account the new political realities, on the process of reconstruction in the region.

Keywords: Shusha, cultural capital, restoration of mosques and cultural monuments, construction of hotels and residential buildings, cultural events.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

SEVDA HÜSEYNOVA

BDU-nun Tarix fakültəsinin Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
sevdahuseynova@bsu.edu.az

**AZƏRBAYCANIN MİLLİ HƏRƏKAT TARİXİNDƏ QARABAĞIN
MİLLİ ELİTASININ ROLU VƏ YERİ**

Məqalədə Azərbaycanın milli hərəkət və milli istiqlal mübarizəsi tarixinin siyasi təməlinin qoyulmasında və təkamülündə bu dövrdə formalaşan milli ziyalı elitamızın Qarabağdan olan nümayəndələrinin mühüm əvəzsiz rolu araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, Azərbaycan milli hərəkətinin yüksəliş dövrü olan 1905-1914-cü illəri əhatə edən ikinci mərhələsində milli birlik, siyasi təşkilatlanma və milli istiqlal ideyaları uğrunda fəal və fədakarcasına mübarizə apararaq milli hərəkətimizin daşıyıcılarına çevirmişlər. Böyük siyasi xadim, ideoloq Əhməd bəy Ağaoğlu başda olmaqla Qarabağ ziyalılarının ermənilərin Çar hökuməti orqanları ilə əlbir olaraq 1905-1906-cı illərdə törətdikləri milli qırğın zamanı göstərdikləri əzm və fədakarlıq, Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyi ilə Şuşada təsis yığınağı keçirilən Difaı partiyasının fəaliyyəti və mübarizəsi haqqında da təhlillər aparılmışdır. Bu dövrdə milli istiqlal uğrunda mübarizədə Şuşanın yeri, 1905-1906-cı illər qırğını zamanı onun qəhrəmancasına mübarizəsi Çar hökuməti orqanlarına və quldur ermənilərə göstərdiyi inadlı müqavimət məsələləri də öz əksini tapmış, tarixi faktlar əsasında öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: milli hərəkət, istiqlal, Qarabağ, “Difaı”, milli qırğın.

Giriş. Azərbaycan xalqının milli hərəkət tarixi, rus çarizminin işğalçılıq siyasətinə qarşı istiqlal mübarizəsi çox çətin, mürəkkəb bir təkamül yolu keçmişdir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına qədər ucalan milli istiqlal mübarizəmizin siyasi təməlinin qoyulmasında bu dövrdə formalaşan intellektual milli ziyalı elitamızın həlledici rolu olmuşdur. Milli-demokratik intellektuallarımızın görkəmli nümayəndələri Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.M.Topçubaşov, H.Zərdabi, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə və s. xalqda milli birlik, milli istiqlal ideyaları yaratmaq uğrunda mübarizə apararaq, milli hərəkətimizin daşıyıcılarına çevrilmiş oldular. Bu prosesdə Qarabağın yetişdirdiyi milli ziyalı elitanın nümayəndələri və milli hərəkətimizin formalaşmasında mühüm rol oynamış şəxərlərdən birinin Şuşa şəhəri də xalqın milli oyanışında, milli-azadlıq hərəkətinin istiqamətləndirilməsində və inkişafında çox mühüm rol oynamışlar.

Milli hərəkət – milli istiqlal uğrunda mübarizə tariximizə nəzər salsaq, onun XIX əsrin son rübündə formalaşmağa başlayaraq, inkişaf yoluna qədəm qoyduğunu görmüş olarıq. Belə ki, XIX əsrin son rübü Azərbaycanda feodal münasibətlərinin tənəzzülü zəminində kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı ilə səciyyələnir. Sosial-iqtisadi həyatda baş vermiş burjua dəyişiklikləri Azərbaycanda millətin formalaşması üçün şərait yaratmış oldu. Ancaq Azərbaycan millətinin formalaşması torpaqlarımızın iki yerə parçalanması - ərəzi vahidliyimizin pozulması, şimal hissənin Rusiyanın, cənubun isə İranın müstəmləkəsi olması şəraitində gedirdi. Eyni zamanda bu dövrdə kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı milli sənaye burjuaziyası və milli ziyalılar elitasının yetişməsi xalqın milli-siyasi oyanma prosesinin başlamasını və dərinləşməsini səciyyələndirmiş oldu. Beləliklə, XIX əsrin son rübündə formalaşan Azərbaycan milli hərəkəti xalqın sosial mədəni yüksəlişinə, oyanışına yönəlmişdi. Azərbaycan xalqı yeni əsrin siyasi təlatümlərinə millət olmaq əzmini gerçəkləşdirmə ümidləri ilə daxil olurdu.

Bu dövrün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, Azərbaycanda yaranıb yüksəlməkdə olan milli hərəkət tarixində, xalqın milli oyanışında milli istiqlal mübarizəsinin istiqamətləndirilməsində və onun siyasi mübarizə məktəbinə çevrilməsində milli ziyalılarımız çox böyük rol oynamışlar.

Artıq XX yüzilliyin başlanğıcında milli inqilabi proses təsir göstərə biləcək qədər, intellektual bir ziyalı təbəqəsi formalaşmışdı. Dəqiq və vahid proqrama malik olmayan siyasi təşkilatların mövcud olmadığı bir dövrdə Azərbaycanın milli-ziyalı elitası siyasi təşkilatlarına görə biləcəyi ağır, çətin, mürəkkəb bir vəzifəyə xidmət edirdilər. Beləliklə, Azərbaycan XX yüzilliyə dövrün siyasi hadisələrinə kifayət qədər təsir göstərə biləcək güclü milli ziyalı potensialı ilə qədəm qoyurdu.

Türkiyə tarixçisi Tahir Sünbül bu dövrü xarakterizə edərək yazırdı ki, əsrin əvvəllərində hələ siyasi partiyaların formalaşmadığı bir dövrdə Azərbaycan milli ziyalıları tatar türklərindən daha millətçi, gənc türklərdən isə daha artıq türkçü olmuşlar. Onların arasında Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.M.Topşubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Vəzirov, U. və C.Hacıbəyovlar kimi şəxsiyyətlərin olduğunu qeyd edən tədqiqatçı bu ziyalıların Azərbaycanda milli siyasi partiyaların yaranması tarixinin ilk fidanları kimi səciyyələndirmişdir [3, s.52].

Bu qəbildən Qarabağ ziyalılarının milli hərəkatımızın təkamülü prosesində oynadığı rol və verdiyi töhfələr böyük əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Qarabağın yetişdirdiyi görkəmli milli intellektual elitanın nümayəndələri milli hərəkatımızın əsasən 1905-1914-cü illəri əhatə edən 2-ci mərhələsindən - milli istiqlal mübarizəsinin canlanması mərhələsindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrü də əhatə edən III mərhələnin ideoloqlarından, fəal iştirakçılarından olmuşlar. Azərbaycan milli hərəkatının 1905-ci ildən Birinci dünya müharibəsinə qədərki dövrü əhatə edən bu yüksəliş dövrü keçdiyi yolun mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin başlanğıcı Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı, milli sənaye burjuaziyası və milli ziyalılar – intellektuallar zümrəsinin yetişdiyi, xalqın milli siyasi oyanma prosesinin dərinləşməsi dövrüdür. Xalqımızın milli hərəkatının 1875-ci ildən başlanan milli oyanış mərhələsi məhz 1905-ci ilin başlanğıcından etibarən keyfiyyətə yeni formalaşma və təşkilatlanma cəhətdən daha kamil bir mərhələyə qədəm qoymuş oldu. Ölkəmizdə bu inqilabi-demokratik hərəkatın yüksəlişinin qarşısını almaq üçün çar hökuməti qanlı tədbirə əl ataraq, Bakıda və Qarabağda, həmçinin digər bölgələrimizdə milli qırğın siyasətinin layihəsini hazırlamış oldu. Bu siyasətdə əsas alət kimi türk-müsəlman xalqlarına qarşı mübarizədə Rusiyaya dəfələrlə xidmətini nümayiş etdirmiş, ermənilərdən və onların terrorçu təşkilatlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, bəhs olunan bu dövrdə çarizmin türk-müsəlman əhaliyə qarşı istifadə etmək məqsədilə dəstək verdiyi erməni terrorçu-siyasi təşkilatları hücumə keçmək, milli qırğın törətmək üçün artıq tam hazır idilər: “Daşnaksütyun”, “Qnçak” kimi erməni millətçiliyi hərəkatının əsas aparıcı terrorçu partiyalarının Bakının, Qarabağın və digər ərazilərimizin qətləminə dair planı cızılmışdı. Tezliklə, çar hökumətinin fətvası və Daşnaksütyunun göstərişi ilə 1905-ci ilin fevralında ermənilərin yerli türk-müsəlmanlara qarşı milli qırğını başlamış oldu. Hətta rus mətbuatının nümayəndəsi olan “Kolokol” qəzeti bu hadisələrin başlanmasında Daşnaksütyun partiyasının cinayətkar rolunu etiraf edərək yazırdı: ... “1905-ci ildən etibarən terror çıxışlarının böyük bir hissəsi daşnaksütyunun əməlləri idi. Onlar nə uşaqlara, nə qadınlara, nə də xəstələrə rəhm etmirdilər” [6, s.16].

Görkəmli gürcü ictimai-xadimi və publisisti Karibi öz yazılarında ermənilərin bu dəhşətli bələsini – “Daşnaksütyun”u bütövlükdə Kiçik Asiyanın, xüsusilə də Zaqafqaziyanın bütün xalqlarının bələsi adlandırır [10, s.151].

1904-1905-ci illərdə sıralarını möhkəmlədən və hərbi sursat əldə edən daşnakların hərbi terror təşkilatlarının erməni-müsəlman qırğını başlanan ərəfədə ordusunun sayı 100 min nəfərə çatırdı [9, s.50]. Onlar öz ali məqsədlərinin - yerli azərbaycanlıların öz torpaqlarından zorla sıxışdırılıb çıxarılmasına və həmin torpaqlarda ermənilərin yerləşdirilməsi, erməni dövlətinin yaradılması işinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi soyqırma başlamış oldular. Öz siyasətində “parçala, hökm sür” prinsipi yürüdən çar hakimi dairələri bu erməni təcavüzünün qarşısını alınması üçün heç bir ciddi tədbir görmədi. Çar məmurları inqilab dövründə Cənubi Qafqazda güclənən narazılıqların hökumət əleyhinə yönəlməsindən ehtiyat edərək ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, ermənilər tərəfindən hazırlanan hücumlar haqqında qabaqcadan verilən məlumatlar qulaqardına vurmuşdular. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, baş nazir Stolipin və Rusiyanın bu hadisələrə daha ciddi yanaşan mətbuat orqanları erməni millətçilərinə qarşı canişin Vorontsov-Daşkova öz etirazını bildirmişdi: “... Təəssüflər olsun ki, Qafqaz administrasiyasının rəhbəri qraf Vorontsov-Daşkov ermənilərin... təsiri ilə tamamilə tərksilah edilmişdir və buna görə də Qafqaz hökuməti tərəfindən müsəlmanlara münasibətdə bir neçə kobud səhvlər edilmişdir” [6, s.12].

Erməni azərbaycanlı münaqişəsinin ilk zəngi 1905-ci il fevralın 6-da Bakıda çalındı. Fevralın 6-dan 10-na kimi davam edən faciəvi toqquşmanın ardınca qanlı hadisələr digər bölgələrimizə də yayılmağa başladı. Bundan sonra çar hökuməti başlanan hadisələrdə ermənilərlə əlbir hərəkət edərək məlum müəyyən məqsədlər üçün milli qırğın siyasətinin həyata keçməsinə təkan vermiş oldu.

1905-1906-cı illər qırğınlarının əsas mərkəz nöqtələrindən biri olan Qarabağda daha faciəvi hadisələr baş vermiş, Şuşa əhalisi bu dövrdə ölüm-dirim mübarizəsi aparmışdır. Tarixə Şuşa faciəsi adı altında düşmüş ermənilərin törətdiyi bu qanlı toqquşma 1905-ci il avqustun 16-dan 21-dək baş vermişdir. Bu qırğın zamanı yerli türk əhali quldur ermənilərə qarşı qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmiş və onları geri çəkilməyə məcbur etmişdilər. Bu hadisələr zamanı Həmidə xanım Cavanşir, H.Z.Tağıyev, V.Muxtarov və b. Şuşa əhalisinə ərzaq və pul göndərməklə kömək edirdilər [2, s.228]. Qarabağın bu ağır günlərində xüsusi rəşadət göstərmiş Sultan bəy Sultanov Şuşaya daxil olan rus və daşnak qüvvələrini məğlub edirik dağıtmış, şəhərdən geriye otuzdurmuşdu [7, s.7]. Lakin Qarabağda – Şuşa qəzasında qanlı hadisələr bununla bitmədi.

Yerli rus hökumət orqanlarına Şuşadakı rus qoşunlarının komandanı, general N.N.Qoloşşarova arxalanan erməni quldur dəstələri avqust məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq üçün 1906-cı ilin iyulunda 10 minlik qoşunla yenidən Şuşa şəhəri üzərinə hücum keçdilər. Ermənilərin tərəfini saxlayan məkrli generalın göstərişi ilə şəhərdə bir çox azərbaycanlı ailənin evləri artilleriya atəşləri ilə darmadağın edilmişdi [3, s. 59-63]. Qeyd etmək lazımdır ki, kənardan köməyə ümidi olmayan şuşalılar düşməne ləyaqətlə müqavimət göstərmiş, itkilər versə də bir sıra məhəllələrdə erməniləri qaçmağa məcbur etmişdilər. General Qoloşşarov isə 1906-cı ildə “Difai” partiyasının üzvü olan qarabağlı Hüsü Əli oğlu tərəfindən öldürülmüş və şəhid olanların qanı alınmışdı [5, s.126].

1905-1906-cı illərdə ermənilərin rus hökuməti ilə əlbir olaraq törətdikləri bu qanlı hadisələr milli qırğın Azərbaycanın yerli türk-müsəlman əhalisinin daha sıx birləşməsinə, nəticədə isə milli hərəkətimizin bu dövrdən etibarən daha kamil bir mərhələyə qədəm qoymasına bu inqilabi dövrün hər hansı başqa hadisələrindən daha çox təkan vermiş oldu. Belə ki, bu münaqişə Azərbaycan milli hərəkətinin inkişafına ciddi təkan verərək türk-müsəlman əhali arasında milli birlik ideyasının güclənməsində, kütlələrin milli-siyasi şüurunun formalaşmasında və xalqın siyasi təşkilatlanmasında, milli hərəkətin düzgün səmtə yönəldilməsində mühüm rol oynamış oldu.

Çar hökumətinin milli ədavət və milli qırğın siyasəti Azərbaycanın demokratik qüvvələrini, milli intellektual elitasını xalqı erməni qırğınından müdafiə etmək üçün qətiyyətli addımlar atmağa vadar etdi. Onların siyasi təşkilatlanmaq, ayrıca bir siyasi təşkilatda birləşmək qərarı 1906-cı ilin iyul qırğınlarından sonra Azərbaycan milli hərəkətinin və Qarabağın milli-demokratik ziyalılarının ən böyük liderlərindən olan Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən həyata keçirilmiş oldu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Şuşanın intellektual elitasının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Yaxın və Orta Şərqdə, Qərbi Avropada tanınmış böyük şərqşünas alim, ideoloq və ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan milli istiqlal hərəkətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. 1905-ci ildə erməni daşnaklarının gizli şəkildə silahlandıqlarını, onların çarizm tərəfindən himayə edildiyini Ə.Ağaoğlu ən tez hiss edənlərdən idi. Bakıda fevral faciəsi zamanı azərbaycanlıların özlərini mühafizə etməsində, ermənilərin məğlub olmalarında bu hadisələrin əsl mahiyyətini saxtalaşdıran rus və erməni mətbuatının ifşa edilməsində Ə.Ağaoğlu müstəsna xidmət göstərmişdir. Onun 1905-ci ilin aprel ayında “Sankt-Peterburqskie vedomosti” qəzetində nəşr edilmiş yazıları, xüsusilə “Bakı hadisələri” haqqında həqiqət məqaləsi bu işdə böyük rol oynamışdır. 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə Qafqaz canişini müsəlman sülh məclisi açıldı. Məclisdə Tiflis, İrəvan, Yelizavetpol qubernatorları, Krım soltanı və b. iştirak edirdilər. Azərbaycan nümayəndələri içərisində Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topşubaşov, Ə.Xasmməmmədov və b. var idi. Burada Ə.Ağaoğlu təkidlə erməni terroruna son qoyulmasını tələb etdi. Məclis çar hökumətini Qafqazda terrorun qarşısını almağa çağıraraq qətnamə qəbul etdi. Həmin qətnamənin qəbul edilməsində Ə.Ağaoğlunun qətiyyətli mövqeyi böyük rol oynadı [5, s.63].

Difai partiyasının ən çoxsaylı, nüfuzlu və fəal bölməsi isə mərkəzi Şuşada yerləşən Qarabağ bölməsi idi. Beləliklə, 1906-cı ilin payızında Əhməd bəy Ağayevin başçılığı ilə Qarabağın ürəyi olan Şuşada keçirilən müşavirədə “Difai” partiyasının yaradıldığı elan edilmiş və burada “Komissiya” adlı ilk özək yaradılmışdır. Şuşadan başqa bu tipli komitələr Qarabağın başqa bölgələrində: Ağdam, Bərdə, Cavanşir qəzalarında da yaradılmışdır. Şuşa komitəsinə Kərim bəy Mehmandarov, Ağdam təşki-

latına isə Xasay xan Usmiyev sədrlik edirdilər. Onun köməkçiləri Səlim bəy Rüstəmbəyov, Cəfər bəy Vəzirov, Qəhrəman ağa Cavanşir idilər [3, s.128]. Təşkilatın 400 nəfərdən artıq döyüş dəstəsi var idi [4, s.127]. 1907-ci ilin ortalarından Qarabağ bölməsi “Qarabağ Birlik Məclisi” adlanırdı [4, s.127]. Partiyanın Ə.Ağaoğlu tərəfindən başçılıq edən Mərkəzi Komitə isə Bakıda yerləşirdi.

Partiyanın əsas məqsədi “Daşnaksütyun”un rəhbərliyi ilə törədilən qırğın və terrorlardan xalqı qorumaq və onu maarifləndirməkdən ibarət idi. Partiyanın bütöv adı “Qafqaz ümummüsəlman ittifaqı” olsa da, qısaca olaraq “Difai” kimi tanınmışdır. Bu ad isə onun daşdığı missiyaya uyğun olaraq ərəbcə, “dəf etmək” felindən yaranmışdır və “Difai” sözü də “müdafiə”, “qorunma” mənasını ifadə edir.

Həmin dövrdə mövcud olmuş partiyaların çoxundan fərqli olaraq “Difai” və onun Şuşadakı “Qarabağ Birlik Məclisi” xalqın içərisinə nüfuz etməyə, xalqın ən fəal və ləyaqətli nümayəndələrini öz sıralarına cəlb etməyə, öz fəaliyyəti ilə bütün Yelizavetpöl quberniyası, qismən isə Bakı və İrəvan quberniyalarını əhatə etməyə müvəffəq olmuşdu.

Şübhəsiz ki, partiyanın fəaliyyətində xalqımızın düşmənlərə qarşı sərt qisas aktlarından istifadədən istifadə etdiyini də inkar etmək olmaz. “Daşnaksütyun” terror aktlarının tüğyan etdiyi, türk-müsəlman əhalinin səsinin çar hökumət orqanları tərəfindən eşidilmədiyi, ermənilərin vəhşiliyinin həddi-hüdudu olmadığı bir vəziyyətdə başqa çıxış yolu qalmırdı. Məhz “Difai” partiyasının üzvləri milli qırğının törədildiyi bu ağır dövrdə Qarabağın türk-müsəlman əhalisinə divan tutan Şuşa general-qubernatoru Qoloşşarovu, general Klşşinskini, hərbi hakim Lunyakini, Tərtərin polis rəisi Tolikinskini və başqalarını Şuşa Komitəsinin qərarı ilə aradan götürmüşdülər [5, s.125]. Getdikcə, “Difai”nin fəaliyyəti daha geniş miqyas aldığından, çar hakimiyyət orqanlarının mövcudluğuna təhlükə yarandığından, nəhayət, Qafqaz canişini özünün 4 mart 1908-ci il fərmanı ilə partiyanın ləğv etmiş oldu. “Qarabağ Birlik Məclisi”nin üzvləri də həbsə alınmağa başladılar və hamısı Həştərxan quberniyasına sürgün olunmağa məhkum edildilər [2, s.138]. Partiya 1909-cu ildə fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyəti qarşısında qalmış oldu.

Nəticə. Ancaq Azərbaycan milli hərəkatının sonrakı inkişaf dövrü: yeni siyasi partiyaların təşəkkülü. “Müsəvat”ın yaranması və milli istiqlal uğrunda mübarizənin yüksəlişi böyük ictimai-siyasi xadim, milli ideoloq Əhməd Bəy Ağaoğlunun, onun silahdaşlarının və onun yaratdığı “Difai” partiyasının əməyinin hədəf getmədiyini göstərmiş oldu. Bunu da inamla demək olar ki, Azərbaycan milli hərəkatının yüksəliş mərhələsini təşkil edən bu dövrdə Ə.Ağaoğlu, digər fədakar Qarabağ ziyalılarının və xalqın partiyası olan “Difai”nin yerinə yetirdiyi missiyanı Azərbaycan tarixində taleyüklü missiya adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов А. Тюрки в революции 1905 г. Баку, ИПО, НАА, 2022, 332 с.
2. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan - XX əsrin əvvəllərinədək). Bakı, Bakı Universiteti, 2019, 396 s.
3. Əzizov E. Difai. XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münəqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, CBC PP, 2009, 360 s.
4. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, Oka, Ofset, 2004, 187 s.
5. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992, 276 s.
6. Qafqazda erməni məsələsi Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Bakı, 3 cildə, III cild, Bakı, Elm, 2020, 616 s.
7. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, Qarabağa Xalq Yardım komitəsi. 1991, 141 s.
8. Джабаров Ф. Армянский экстремизм на Южном Кавказе. Вторая половина XIX и нач. - XX вв. Баку, Теас Пресс, 2018, 768 с.
9. Кариби. Красная книга. В сб. История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1990, 384 с.
10. Nəcəfov B. Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. 3 cildə. I cild. Bakı, 2007, Çasıoğlu, 438 s.
11. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX и нач.- XX вв.). Баку, 1999, Алтай, 298 с.

СЕВДА ГУСЕЙНОВА

Доцент Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ И МЕСТО НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ КАРАБАХА В ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследуется важная незаменимая роль представителей нашей национальной интеллектуальной элиты из Карабаха, сформировавшейся в период становления и эволюции политической основы истории национального движения и борьбы за национальную независимость Азербайджана. Исследования показали, что на втором этапе подъема азербайджанского национального движения, охватывающем 1905-1914 годы, они превратившись в носителей нашего национального движения, активно и самоотверженно боролись за идеи национального единства, политической организации и национальной независимости. Также были проанализированы решимость и самоотверженность карабахской интеллигенции во главе с крупным политическим деятелем и идеологом Ахмед-беком Агаоглу во время национальной резни, устроенной армянами при содействии властей царского правительства в 1905-1906 гг., деятельность и борьба партии Дифай, которая провела свой учредительный съезд в Шуше под руководством Ахмед бека Агаоглу. Также на основе исторических фактов отражено место Шуши в борьбе за национальную независимость, его героическая борьба во время резни 1905-1906 годов, его упорное сопротивление властям царского правительства и армянам-разбойникам.

Ключевые слова: национальное движение, независимость, Карабах, "Дифай", национальная резня.

SEVDA HUSEYNOVA

Associate professor of Baku State University

THE ROLE AND PLACE AZERBAIJAN'S NATIONAL INTELLECTUAL ELITE IN THE HISTORY OF THE NATIONAL MOVEMENT

The article examines the crucial and invaluable role of our national intellectual elite from Karabakh formed during this period in the establishment and evolution of the political foundation of Azerbaijan's national movement and struggle for national independence. According to studies, during the second stage of Azerbaijan's national movement's rise, from 1905 to 1914, they became carriers of our national movement, actively and selflessly fighting for the ideas of national unity, political organization and national independence.

Analyses were also conducted on the determination and dedication of the Karabakh intelligentsia, led by the great political figure, ideologist Ahmad bey Agaoglu, during the National massacre of 1905-1906 by Armenia's with tsarist government bodies, as well as the activities and struggle of the Difai party, which was held at the Constituents Assembly in Shusha under Ahmad bey Agaoglu's leadership. Shusha's heroic struggle for national independence during the massacre of 1905-1906 was reflected in issues of stubborn resistance to tsarist government bodies and Bandit Armenians, and was reflected on the basis of historical facts.

Keywords: national movement, independence, Karabakh, "Difai", national massacre.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

BORAN ƏZİZ

*T.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
Azərbaycan tarixi kafedrası (humanirat fakültələr üzrə)
eziz.boran@mail.ru*

AZƏRBAYCAN RUHANİLİYİNDƏ ŞUŞADAKI MƏSCİDLƏRİN VƏ İMANLI İNSANLARIN YERİ (“QARABAĞNAMƏLƏR” əsasında)

Şuşanın Qarabağ xanlığının mərkəzi olmasından sonra xanlığın əsasını qoyanların, orada tikilən məscidlərin, din xadimlərinin, bəylərin, etiqadlı adamların Azərbaycan ruhaniliyinin inkişafı və insanlarımızın imanlı, vicdanlı, gözü-könlü tox olmasında, belə həyat tərzini seçməsinə oynadığı rol tarixşünaslığımızda diqqətdən kənar qalan məsələlərdən biridir. Halbuki bu problemlə bağlı “Qarabağnamələr” adlı mənbələrdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. Məqalədə mənbələrdəki bu məlumatlar obyektiv, müqayisəli tənqid təhlil üsulu ilə araşdırılaraq tarixşünaslığımızdakı boşluğa müəyyən qədər aydınlıq gətirilmişdir. Gəldiyimiz qənaətə görə xanlığın əsasını qoyan qədim, yerli türk tayfasının nümayəndəsi olan Sarıcalı Pənahəli xanın və onun varislərinin, din xadimlərinin, bəylərin və digər nüfuzlu şəxslərinin dinimizə olan münasibətləri, həyat tərzini, xeyirxahlığı, əliaçıqlığı, təmənəsiz yaxşılıq etməsi, halallığa əsaslanan yaşam prinsipləri, türk və müsəlman dünyası, o sıradan onun bir parçası olan Azərbaycan ruhaniliyi üçün nümunə olan bir formada olmaqla ona müsbət təsir göstərmişdir. Bundan başqa, “Qarabağnamələr”in araşdırılması nəticəsində gəldiyimiz qənaətə görə bu mənbələr çarizmin mənəvi sahədə həyata keçirdiyi ali müsəlman təbəqəsini tamamilə sıradan çıxarmağa, xalqımızın genefondunu məhv etməyə yönələn müstəmləkəçilik siyasətinin ali müsəlman təbəqəsinin tamamilə sıradan çıxarmasını, xalqımızın genefondunun məhv edilməsini, ruhaniliyə mənfi mənada necə təsir göstərdiyinin dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu səbəbdən onların daha dərinəndən araşdırılması və təbliğinə ciddi ehtiyac vardır.

Açar sözlər: “Qarabağnamələr”, Şuşa məscidləri, imanlı insanlar, vəqflər, Gövhər ağa, vəsiyyətnamə, xeyirxahlıq, əliaçıqlıq, halallıq, müstəmləkəçilik, genefondun məhv edilməsi.

Giriş. “Qarabağnamələr”in obyektiv, müqayisəli tənqidi təhlili göstərir ki, Azərbaycan türk-müsəlman ruhaniliyinin XVIII əsrin II yarısından sonrakı müxtəlif mərhələlərində Qarabağ xanlığının yaradıcılarının, Şuşanın məscid və din xadimlərinin, hacılarının, etiqadlı insanların özünəməxsus yeri olmuşdur. Təəssüf ki, bu məsələ tarixşünaslığımızda indiyə qədər araşdırılmamışdır. Bundan başqa, çarizmin mənəvi sahədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin Qarabağ xanlığının ərazisində ruhaniliyə, xalqımızın genefondunun dəyişdirilməsi, məhv edilməsinə mənfi təsiri də diqqətdən qaçmıyır. Bu səbəblərdən problemin dərinəndən araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Qarabağ xanlığında ruhaniliyin formalaşmasında xanlığın yaradıcısı və onun varislərinin rolu. Azərbaycan ruhaniliyində Şuşadakı məscidlərin, imanlı insanların özünəməxsus müsbət rol oynamasında xanlığın yaradıcısı və onunla birlikdə olan şəxslərin həyata baxışları, iman sahibi olmaları, yaşam prinsipləri, dinə və onun əsas əhkamlarına olan münasibətləri mühüm təsiri olmuşdur. “Qarabağnamələr”də yazıldığına görə bu xanlığın əsasını qoyan qədim türk tayfalarından olan sarıcalı Pənahəli xan və onun övladları, “Vətəni sevmək də imandandır “əxlaqına sahib olan el və obaları [1, s.33] davranış və yaşamlarında, hətta haqq dünyasına qovuşduqda halallıq prinsipinə əməl etmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, Pənahəli xan Şirazda “... öz əcəli ilə Allahın rəhmətinə” getdikdən sonra nəşini böyük hörmətlə gətirib vəsiyyətinə görə əsasını qoyduğu Bayat, Şahbulaq qalası və ya Şuşa şəhərində deyil, Ağdamda İmarət adlanan yerdə dəfn etmişdilər. Bunun səbəblərindən bəhs edərkən “Qarabağnamələr”də yazılır ki, “*Mərhum Pənahəli xan az bir müddət Kərim xanın paytaxtı olan Şirazda qaldıqdan sonra əcəli çatıb Şirazda Allahın rəhmətinə getdi. Vəsiyyətinə əsasən onun cənazəsini böyük hörmətlə Qarabağa gətirib, indi Ağdam adı ilə məşhur olan, özünün halal mülkündə dəfn etdilər. Allah ona rəhmət eləsin*” [1, s.48; 2, s.120; 4, s.23-24; 5, s.125; 6, s.218; 9, s.323].

Mənbələr göstərir ki, bu yerlər qədimdən Pənahəli xanın ata-babalarına məxsus olmuş və onlar “... *Cavanşir eli içində çörəkli, adlı-sanlı və məşhur adamlar olmuşlar*”. İbrahimxəlil ağanın “... *Ağdamda bağı və hasar divarı, Arasbar və Araz kənarındakı mülkü, mal-qarasının otlaq və yataqları, yaylaqda “İbrahimxəlil qalağı” adı ilə məşhur olan bir imarəti*” olmuşdur. İbrahim xanın bu yaylağı bəzi mənbələrdə “Qalaq yaylağı” kimi göstərilmişdir [1, s.31; 4, s.14-15; 6, s.209].

M.C.Cavanşir yazır ki, Pənahəli xanın əcdadı “... *Araz çayının sahilində, Bəhmənli kəndinin yaxınlığında Ala qarğa oymağında yaşayan Məhəmmədxan adlı birisi Ceyran dərindən qayrılmış perqament üzərində yazılan bir qəbaləyə əsasən Kürəkçay, Kür, Araz, Əlicəçay və Göyçə gölü arasında ... Qarabağ torpaqlarından müstəqil surətdə istifadə edərək, hələ öz sağlığında oranı üç oğlu arasında bölüşdürmüşdür*” [2, s.158-159; XVI-XVII yüzillərdə Qarabağın etno-siyasi durumu üçün bax:12].

M.M.Xəzani “Kitabi-tarixi Qarabağ” adlı əsərində Mehdiqulu xanın evində bu torpaqların onlara məxsusluğu haqqında Səfəvi şahlarından Şah Süleymanın (1666-1694) 1672-ci ildə verdiyi fərmanın olduğunu yazmışdır [5, s.105]. Bundan başqa fərmanda onların necə nəfər süvari qoşunun başçısı olması, məvacibi haqqında da məlumat verilmişdir. “*İbrahim Sultan Budaq Sultan oğlu Cavanşir adına ki, hakimi-ali-Cavanşir və Otuziki müxatib (Birinə söz söyləyən, xitab edən - B.Ə.) olub və yeddi yüz otuz nəfər süvari qoşun böyüyü sərkərdəsi edib və məbləği – doqquz yüz tümən və yeddi min altun təbrizli məvacib müqərrər imiş ki, Pənah xanın cəddi imiş. Bu cür nişanələr, onların rüfət (yüksəklik, böyük rütbə -B. Ə.) və nəcabətinə aşkar dəlildir*” [5, s.105].

“Qarabağnamələr”in təhlili göstərir ki, xanlığın əsasını qoyanlar yaşam dövründə halallıq, ədalətlik, yaradana etiqad, şərab və qumardan uzaq həyat tərzini keçirmişdi.

Pənahəli xanın qəbri üstündəki kitabədə onun əməlləri, xeyirxahlığı iki sətirlik beytdə belə göstərilmişdir:

*“Onun tarixini rəhmət dəftərində qələm belə yazdı:
Onun dost və yoldaşı cümlə xanların pənahı oldu”* [9, s.324].

Çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu mətn Qarabağ xanlığını yaradan şəxsin və onun ətrafında olan adamların halallıq anlayışına nə qədər bağlı olduğunu göstəricisidir.

Pənahəli xanın etiqadı haqqında doğru fikir yaradan faktlardan birinə onun Pənahabad adlı bir misqal çəkisində kəsdirdiyi pul sikkəsi üzərində vurdurduğu yazıda görürük. Bu sikkənin bir tərəfində Pənahabad, digər tərəfində isə “*La ilahə illəəllah və Məhəmmudun rəsullüllah*” (Allahdan başqa allah yoxdur və Məhəmməd allahın rəsuludur. -B. Ə.) sözləri yazılmışdır [4, s.18-19].

H.İ.Əlizadə yazır ki, Pənahəli xan demək olar ki, həyatı boyu çox sevdiyi, əməl etdiyi Quran ayəsi olan “*Bacardığın zaman qəzəbini saxla və müqəssiri bağışla! Çünki bu gözəl və alicənab bir işdir*” kəlamına uyğun hərəkət etmişdir [9, 322].

“Qarabağnamələr” xanlığda tikilən ilk məscidlər haqqında. “Qarabağnamələr”də verilən məlumatlara görə Pənahəli xan Bayat, Şahbulaq və Şuşanı inşa edərkən gördüyü ilk işlərdən biri həmin yerlərdə məscid tikdirməsi olmuşdur. Xan 1748-ci ildə Kəbirli mahalındakı Bayat bazarını mülkün əsl sahibi “... *Behbudəli bəy və Pənahəli bəy övladi-Sədrəddin sultan vələdi – Məhəmməd xan sultan-dan satın alıb*” etiqadına uyğun olaraq halallıq və razılıqdan sonra burada qalanın əsasını qoydu. Sonra “*Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarını və el böyüklərinin əhl-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər*” [2, s.111-112; 5, s.197; 6, s.210-211].

Pənahəli xan dinin, dini etiqadın, ruhaniliyin əhəmiyyətini yaxşı dərk etdiyindən xanlığın mərkəzini Şahbulaq qalasına köçürdüyü zaman burada da məscid tikintisinə diqqət yetirmişdi. Məlumdur ki, Bayat bir neçə il xanlığın mərkəzi olduğundan sonra “... *burada əbədi şəhər və qala tikmək ehtiyatsızlıq hesab edilərək məsləhət görülmədi. Qarabağ ellərinin mal-qarasını dava zamanında düşmənin ziyanından möhkəm, keçilməz dağlarda qoruya bilmələri üçün qalanın Qarabağ dağlarına bitişən bir yerdə tikilməsi lazım bilindi... Şahbulağı adı ilə məşhur olan Tərnəküt qalasının binası qoyuldu...*

Şahbulağındakı böyük çeşmə yanında qala tikərək, onun ətrafında yüksək yerdə geniş hasar hördülər, bazar, meydan, hamam və məscid tikdilər” [2, s.112-113, 143; 5, s.115, 198; 6, s.212, 239; 9, s.315].

Məlumdur ki, ruhaniliyin formalaşması, inkişafı, müsəlmanların imanlı, tanrını daha yaxşı dərk edən insan kimi yaşamasında məscidlərin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bunu yaxşı dərk edən Pənahəli xan Şuşanın əsasını qoyarkən bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmişdi.

“Qarabağnamələr”də Şuşada tikilən məscidlər haqqındakı məlumatların təhlili. “Qarabağnamələr”də göstərilir ki, *“Bayat və Şahbulaq qalalarında olduğu kimi Şuşa qalasında da ilk tikililər sırasında hamam və məscid var idi”* [9, s.316]. Bəhs etdiyimiz qaynaqlarda yazılır ki, Şuşa şəhərində müsəlmanların yaşadıkları on yeddi məhəllənin hər birində hamam və məscid olmuşdur [8, s.276-277].

Verilən məlumatlara görə şəhərdə məhəllə məscidləri ilə yanaşı üç cümə məscidi inşa edilmişdir. M.C.Cavanşirin yazdığına görə onlardan biri 1768-1769-cu illərdə İbrahimxəlil xan tərəfindən tikilmişdir. *“Bu məscid köhnədikdən sonra onu möhtərəm qızı rəhmətlik Gövhər ağa təmir edib, əvvəlkindən daha gözəl şəkə salmışdır”* [2, s.143; 6, s.200].

M.M.Xəzani “Kitabi-tarixi Qarabağ” adlı əsərində Mirzə Camalın fikrini davam etdirərək göstərir ki, 1864-1865-ci illərdə İbrahimxəlil xanın *“... hörmətli qızı Gövhər ağa məscidi təzələyərək səliqəyə salmış, iki ali minarə müzəyyəd (ziynətlənmiş, bəzənmiş - B. Ə.) etmişdi”* [5, s.200]. Bundan başqa, o qeyd etmişdir ki, Gövhər ağa Şuşada ikinci bir məscid tikdirmişdi. Digər “Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, əslində o məscidi tikdirməmiş, onu əsaslı şəkildə yenidən təmir etdirmişdi. O yazmasa da, digər “Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, bu aşağı Gövhər ağa məscididir. *“O, hər iki məscidə dünyadan gedəndə çox kəndlər və əmlak və mədaxil və pul vəqf edibdir, indi də (Əsərin yazıldığı 1880-ci illər nəzərdə tutulur-B. Ə.) bu vəqfiyyat davam edir”*.

Əsərdən aydın olur ki, Gövhər ağanın vəfatından sonra onun vəqfinin hesabına tanınmış məscid memarı Kərbalayı Səfi xan Qarabaği 1873-cü ildə bu məscidi hamının xoşu gələn formada, səliqəli şəkildə təmir etmişdi [5, s.200].

“Qarabağnamələr”dən biri də Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun yazdığı *“Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri”* adlı əsəridir [6]. Təəssüf ki, Rzaqulu bəy bu maraqlı əsərində Şuşadakı on yeddi məhəllə, üç cümə məscidlərinin yalnız biri haqqında beş sətirlik məlumat vermişdir. O, *“... qalanın içərisində olan böyük məscid”* adlandırdığı, əslində sonralar el arasında yuxarı Gövhər ağa Cümə məscidi kimi tanınan ibadət gahın 1768-1769-cu illərdə tikildiyini, 1862-1863-cü illərdə isə Gövhər ağa tərəfindən əsaslı surətdə təmir edildiyini yazmışdır [6, s.240].

Mirzə Rəhim Fənanın yazmış olduğu, yalnız bəzi hissələri günümüzə qədər gəlib çıxan “Tarixi-cədidi-Qarabağ” adlı əsərində göstərir ki, Pənahəli xan Şuşa şəhərini inşa edərkən əvvəlcə Xan sarayını, sonra onun *“... daxili yerində neçə pişxidmət otaqları, yemək mənzili sonra özündən ötrü mötədidd (çox, çoxluq -B. Ə.) otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, hamam, məscid ...”* tikdirmişdir [7, s.254].

Mirzə Rəhim şəhər məscidinin tikilməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, *“İptidada əhalinin hamısı müsəlman olduğuna görə orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, mütəəddid (çoxlu, müxtəli -B. Ə.) hamamlar, bazar yeri və s.... inşa”* olunub [7, s.254].

Şuşadakı din xadimlərinin, bəylərin, hacıların imanlı insanların yaşam prinsipləri, xeyrxahlığı. Bir çox cəhətdən başqalarında fərqlənən “Qarabağnamələr”dən biri də, yazılarkən özündən əvvəlki müəlliflərlə bərabər *“... köhnə kişilərlin deməklərinə görə öz ata-babalarından”* eşitdiklərinin Baharlı tərəfindən qələmə alındığı “Əhvalati-Qarabağ”dır [8]. Baharlının yazdığından məlum olur ki, inanlı adam olan Pənahəli xan ətrafında və idarəçiliyində olan adamların dini etiqadlarının yerinə yetirməsinə ciddi yanaşmışdı. Bu baxımdan onun bəzi əmrləri sonradan hər şeyə bir “qulp” qoyan şəhər adamlarının bəmərə söhbətlərinin mövzusunə çevrilmişdir. Şəhərdə ilk məscidlərin tikilməsindən bəhs edərkən Baharlı qeyd edir ki, Pənahəli xan yuxarı Cümə məscidinin yerində əvvəlcə sadə bir məscid tikdirib [8, s.275]. O, köhnə kişilərdən eşitdiklərinə əsaslanaraq yazır ki, Pənahəli xanın zamanında Şuşaya ilk köçürülən adamların əksəriyyəti sadələvh olduğundan adamların vaxtılı-vaxtında, gündə üç dəfə məsciddə namaz qılmalarına ciddi fikir verirmiş [8, s.275].

Baharlı digər “Qarabağnamələr”in müəlliflərindən fərqli olaraq Gövhər ağanın imanlı, etiqadlı adam olmasından, xeyirxah əməllərindən, əliaçıqlığından, yoxsul və imkansız adamlara təmənnəsiz kömək etməsindən bəhs etmiş, təmir etdirdiyi məscidlərin həyatda olmadığı dövrdə saxlanması xərclərinin necə müəyyənləşdirməsi məsələlərinə də toxunmuşdur.

Ailə həyatı o qədər də uğurlu olmayan Gövhər ağa demək olar ki “hamı üçün yaxşı fikir çəkmiş”, qeydinə qalmağa çalışmış, “öz axirəti üçün yaxşı binagüzarlıq” etmişdi. Baharlı yazır ki, o, **iki Cümə məscidinin hər birini iki dəfə təmir etdirib, onların xərclərini ödəmək üçün “... neçə kəndlər və dükanlar və karvansaralar bu məscidlərin barəsində vəqf edib ki, kəndlilərin mədaxili bu iki məscidi-camelər üçün məsrəf olsun”** [8, s.283].

Qeyd edək ki, iki Cümə məscidinin Gövhər ağa tərəfindən iki dəfə təmirinin “xərçi dünya pul aparıb”. Baharlının əsərlərindən məlum olur ki, Gövhər ağa məscidin həyatında “azarlıxana” yəni xəstəxana tikdirib ki, “qərib adamlar naxoş olan vaxtda orada yatsın və müalicə olunsun. Hər gah ölsə, o adamın tədarükünü görüb dəfn eləsinlər” [8, s.283]. Yerli əhalinin içərisində olan kasıb, imkansız adamlar da unudulmamışdı. Belə adamlar haqq dünyasına qovuşanda onların da dəfn xərçi həmin vəqf tərəfindən ödənilirdi.

Gövhər ağa məscid nəzdindəki mədrəsələri də diqqətdə saxlamışdı. O göstəriş vermişdi ki, mədrəsədə oxuyanlar üçün “... çırağ və həftədə iki dəfə çörək versinlər.” Bundan başqa o, məscidin mollası, idarə edənləri və azanverəninə də “məvacib” verilməsi haqqında qərar vermişdi. Gövhər ağa göstəriş vermişdi ki, bütün xərcləri vəqf tərəfindən ödənilmək şərti ilə “... özü, ata və ana və sair övladları üçün hər il ramazan və şaban ayında Quran oxunsun. Və əlli-altmış xatmi-Quran oxutsunlar və hər ildə həməən ehsan aylarında üç gün ehsan versinlər” [8, s.283].

Baharlı göstərir ki, Gövhər ağanın bu vəsiyyətləri iki böyük daşa yazılmış və məscidin divarına hörülmüşdü [8, s.283]. Oradan aydın olur ki, bu işlərin yerinə yetirilməsi irsi olmaq şərti ilə gözü-könlü toxluluğu, vicdanlılığı, etiqadına sabit, əhali içərisində böyük nüfuz sahibi olan Həsən ağa Süleyman xan oğluna həvalə olunmuşdu. “Allah rəhmət eləsin o kimsələrə ki, allah yolunda və füqaranın barəsində vəsileyi-irhamın haqqında bu günə binagüzarlıq ediblər. Xüsusən bu mərhumə” [8, s.283].

Dinə bağlı, imanlı bir şəxs kimi Gövhər ağa bütün xərclərindən əlavə o dövr üçün çox böyük məbləğ hesab olunan yüz min manat pul toplamışdı ki, “özü ilə aparıb Kərbalayı-müəllada (yüksək, uca-B. Ə.) məsrəf edəydi” [8, s.284].

Baharlı yazır ki, əcəl imkan vermədiyindən Şuşada haqq dünyasına qovuşan Gövhər ağanı əvvəlcə müvəqqəti olaraq, bir neçə aylıq məsciddə dəfn etdilər. Sonra onun özünün vəsiyyətinə əsasən bir “... neçə nəfər mötəbər adam” onun nəşini Kərbalaya aparıb orada dəfn etdilər. Vəsiyyətinə əsasən onun qəbri üstündə “... bir bab məqbərə bina ediblər”. Bu məqbərəyə bir neçə molla təyin olunub ki, “... nə qədər dünya var, onun üstündə gecə və gündüz Quran oxusunlar. Onlar üçün məvacib qərar ediblər. O pul ki, buradan aparmışdılar o pak olan məqamda karvansara və hamam təmir ediblər ki, onların mədaxili imam-əleyhis-səlamə və bu mərhumənin özünə məsrəf olsun. Bu günə bina güzarlıq öz axirətin barəsində edib. Allah qəbul eləsin” [8, s.284].

“Əhvalatı-Qarabağ”da Gövhər ağanın imanlı, vicdanlı bir şəxs olması haqqında başqa ibrətətimiz misallar da verilib. O, təmənnəsiz yaxşılıq, köməklik edərkən ilk növbədə “abırlı kişilər” olan kasıb, imkansız, təbəqələri və “üləmaları” yada salar, onlara “həmişə yük-yük barat” verərmiş. “Əlavə hər gecə neçə nəfər nökr götürüb yanınca bir para füqaraların evlərini gəzərmiş və onlara pul paylamış. Onların əhvalatlarından xəbərdar olub, həmişə barat göndərərmiş və hər evə ki, güzəri düşərmiş, o ev sahibinə bərk tapşırarmış ki, məbada mənim buraya gəlməyimi bir adama deyəsən. Gərək pünhan qalsın. Heç kimsənə bilməsin. Qərəz, həmişə fağır və füqaranın fikrində olan adam imiş. Allah rəhmət eləsin” [8, s.284].

“Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, qoçaq, cəsarətli, etiqadına bağlı, imanlı, insafli, xeyirxahlıq kimi əxlaqi keyfiyyətə sahib olan adamlar, xüsusən bəylər xanlıqda əksəriyyət təşkil etmişdir. “Qarabağ bəylərinin hər birinin bir dəstgahı var imiş və həmişə at bağışlamaq və barat göndərmək öz iltifatları olan adama artıq imiş... Xeyir-şərləri olan vaxtda dünya pul xərc və məsrəf olurmuş. Bununla nə borcları olurmuş və nə kənd satarmışlar” [8, s.285].

Qarabağ xanlığının işğalı və xüsusən onun 1822-ci ildə ləğvindən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi mənəvi sahədə də müstəmləkəçilik siyasətinin təsirləri açıq hiss olunmağa başlamışdı.

Baharlı XIX əsrin II yarısından sonrakı dövrü nəzərdə tutaraq göstərir ki, bu vaxtda olan bəylərin nəcibliyi, səxavətliyi çox azalmış, əvvəlki “xərc və bəxşeyişi” də yoxdur. Ancaq borcu həmişə olur və mülk satırlar. O, bunun səbəbini bəylərin “ qumara və şəraba” adət etməsində görmüşdü. *“Amma keçən bəylərdə bu tövr işlər yox imiş. O səbəblərə bərəkətləri artıq imiş”* [8, s.285].

“Kitabi-Qarabağ”ın müəllifinin məlumatlarından aydın olur ki, Baharlı sonralar daha çox adamin evlərinin qəlbi olmasına, mahud geymələrinə baxmayaraq dindarlığın, mərifət sahibi olan bəy və hacıların getdikcə azalmasından, Şuşa şəhəri salınan vaxtlardakı, Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın və Mehdiqulu xanın dövründəki kişilərin, hacı və bəylərin olmamasından ciddi narahatlıq keçirmişdir. *“Əyər ki, xalq evlərinin qəlbi olmağına mahud geyməklərinə və bir para bərdəşşələrinə (yığın, toplama - B.Ə.) baxıb belə mülahizə edirlər ki, bu vaxtda olan adamlar ağıllı və mərifətli idilər, belə deyil. Bəlkə keçən adamlar cəmin silkindən ya bəy və ya əsnaf bu vaxta olan adamlardan sahibimərifət və dindar imişlər. Doğrudur, əvvəl bu Qala bina olan vaxtlarda Pənah xan və İbrahim xan vaxtında adamlar avam (sadələvh, səmimi anlamda - B.Ə.) imiş. Amma Mehdiqulu xanın əsrində olan kişilər ya bəy və ya hacı bu əsrdə yoxdur. Adam onlar imiş ki, keçib gediblər. Allah o kişilərin tamamına rəhmət etsin”* [8, s.285].

Baharlının fikrincə o adamlar *“Həmişə şəriət nökmü ilə dolanıb öz müsəlmanlıqlarının qədri-ni bilən və din qardaşlarının dünya əmrin dolandıran və özlərin bir para əlsiz və ayaqsız adamlara tərəfdar edən kişilər imişlər”* [8, s.296].

Çarizmin ali müsəlman təbəqəsinin məhv edilməsi, xalqımızın genefondunun dəyişdirilməsi siyasətindən əvvəl yaşayan adamlardan bəhs edərkən Baharlı o dövrün hacıları və dövlətli adamlarını “insafli və müsəlmanlığı”nın daha yaxşı olduğunu yazmışdı. O göstərir ki, əvvəlki hacılar və dövlətliilər elə *“dolanırmışlar ki, kasıb və fağır onlara baxıb həsəd aparmasınlar. Elə libas və s. şöhrətli işlər nə özlərindən, nə ailə üzvlərindən üzə çıxmayıb”*[8, s.295].

Onların fikirləri “kasıba və fəqirə” kömək etmək, qəlblərinə dəyməmək olduğu üçün sadə, təm-təraqdan uzaq həyat tərzi keçirərmişlər. **Onlar kasıb və imkansızlara maddi yardım edərmişlər ki, bu adamlar da təsərrüfatlarını qurub özlərini, ailə və uşaqlarını dolandıra bilsinlər.** *“... üç il və 20 ay vədiyyəyə pul və ya mal vermişlər ki, kasıblar özü üçün güzəran etsinlər.”* Həmin adamlar o pulu vədəsi tamam olunca qaytararmışlar, murur ilə verib rədd edərmiş. **İslamda sələmçilik haram olduğu üçün bu adamlar belə işlə məşğul olmamışdılar.**

Baharlının yazdığına görə **onların fikri bu olmuşdu ki, “... kasıb da bir növ dolanıb güzəran keçirsin və s. imiş ki, kasıbdə ittifaq düşərmiş ya xeyir, ya şər yenə səbəbkarlıqla kömək ilə onların işlərinə əncam veribhəmişə gözləri kasıbın və fəqəranın və yavuuq qonşularının üstə olarmış”** [8, s.295].

Bəhs etdiyimiz “Qarabağnamə”də yazılır ki, Şuşada yaşayan əksər hacıların, “dövlətli və adli kişilər”in əxlaqi keyfiyyətlərindən biri də onların kasıbın qızını alması və ya belə adamın uşağına qızını verməsi olmuşdur. *“... Yenə özlərinin çox olan dövlətlərindən qızlarına o qədər cehiz verməzlərmiş ki, kasıbın qızları biqiyət olar və alan olmaz. Yenə özlərinin halal olan mallarından ilə yemək və geymək nə özləri üçün və nə əyal və övladları üçün rəva görməzlərmiş ki, kasıb onların o günə işlərinə baxanda qəmgin olalar. Və hər şeyi ki, özlərinə rəva görmüşlər onu qonşu və ya s. din qardaşlarına rəva görmüşlər”* [8, s.295].

“Bütün müsəlmanlar bir-birinə qardaşdır” düşüncəsində olan Şuşanın bu türk tayfaları o düşüncədə, əxlaqda olmuşdular ki, evlərində yemək bişirilərkən *“... əvvəl gərək qonşuya qismət olunaymış, sonra özləri yemişlər. Ta mümkün deyilmiş, gərək bu tövr olaymış”* [8, s.295].

Baharlı şəhərin köhnə kişilərinin ata-babalarından eşitdiklərindən söylədiklərinə əsasən yazıb ki, *“... hacılar var imişlər ki, gecə olanda bir sətılə (Əski çağlarda məişətdə işlədilən qab-B. Ə.) üçün istifadə yağ qoyarmış və bir dağara düyü doldurub dalına alarmış, hər yerdə fağır və fəqə-ravar imiş, aparıb hər birisinə bir qədəri ehsan edərmiş. Qədim vaxtlarda bu tövr işlər və adamlar çox imiş”* [8, s.295].

Şuşada yaşayanların ibrətəməz yaşam prinsiplərindən birini də qonşunun oğul və qızının evləndirməsi zaman etdikləri hərəkətləri olmuşdur. Belə ki, onlar kasıb qonşu qız köçürərkən ona *“... la-*

zım olan tədərükün elliklə görüb yola salarmışlar.” Oğlan evləndirən vaxt da onlar belə hərəkət edirmişlər [8, s.296].

Dünyagörmüş, imanlı, xeyirxah düşüncədə olan bu adamların məqsədləri bu olmuşdur ki, “... *Borclu və kasıb olmasın, ta bəlkə güzərandan düşməyə. Qərək, o vaxtda olan adamlar bir-biri ilə mehriban və haqqa yavuuq və allahdan qorxulu və məsələlərinə arif və amin və dindar və xoşxilqət və cahibi-elmi-ədab və xoşraftar və cəmi işləri allah əmri ilə və peyğəmbər şəriəti ilə rast olan adamlar imişlər*” [8, s.296].

Kürəkçay müqaviləsini kobudcasına pozan çarizmin xanlığı ləğv etməsindən sonra Şuşanın in-saflı, əliaçıq, imkansızlara əl tutan, kömək edən adamlarından bəhs edərəkən Baharlı əsərində Xan qızı Natəvanın, Hacı Qulunun, Bəhmən Mirzənin və b. adlarını da qeyd etmişdir [8, s.286, 291-294]. O, bu adamların şəhəri abad etməsindən, kamil insan kimi xalqa qarşı mehriban olmalarından, hər cümə axşamı imkansız və kasıblara “**çox pul paylamaları**”ndan, şəhərə su çəkirmələrindən, oğlan və qızlar üçün məktəb açmasından və s. dən də bəhs etmişdi. Bundan başqa o bu şəxslərin yüksək in-sani keyfiyyətlərindən, in-saflı, rəhmdil olmalarından bəhs edərəkən yazırdı ki, onlar kasıb və imkansız adamlara, xüsusən “nökər və kənizə” qarşı diqqətli, mehriban olmuşdular. Onlar çalışmışlar ki, öz-lərinin geyindiği paltarlardan, yediyi yeməklərdən bu şəxslər də geyinsin və yesin.

Baharlı şəhər əhalisinin dini etiqadlara bağlı olmalarından bəhs edərəkən Məhərrəmliyin qeyd edilməsinə də toxunmuşdur. O həmin vaxt adamların qara libas geyindiklərini, iki aya yaxın yas sax-ladıqlarını, hər gün, səhər, günorta və axşam üç yerdə mərsiyə oxunduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Baharı əvvəlki hacıların geyimindən, əyinlərində bu geyim olarkən onun məsuliyyətindən, bu-nun həmin adamların danışığı və davranışlarına təsirindən yazdığı da unutmamışdı. O, göstərir ki, bu hacıların çoxu əmmamə qoymuş, paltarları isə tamam “... *ülamə libası kimi don və çuxa. Bu növ libas geyirmişlər və özlərin həmişə qiybəs etməkdən və xatalı sözləri danışmaqdan gözləyib imani-kamil ilə və möminlik ilə dolanarmışlar.... Qərək, hər bir barədə özlərin məşğul-zəmməlikdən xilas edib hökm şəriət ilə rəftar edirmişlər*” [8, s.297].

“Kitabi-Qarabağ”da xanlığın ruslar tərəfindən işğalından xeyli sonra, XIX əsrin 70-80-ci illə-rində ruhaniliyin əsas təmsilçilərindən olan hacıların geyim, davranış və əxlaqlarında olan dəyişiklər-dən də bəhs etmişdir. Baharlı yaşadığı dövrü nəzərdə tutaraq göstərmişdir ki, indi adət belə olub ki, hacıların çoxu müasirləşərək palto, çəkmə geyir, “... *hər kəs öz eys və işrətində olub, həmişə bu fikir-dədirlər ki, cəllaları və şöhrətləri artıq olsun və günbəgün tamahlarını artırub, dövlətlərin artıqlığı-na təlaş edib, bilmərrə füqəranı yada salmazlar. Hər birisi bir firon cəllalı götürüb, axirəti yaddan çıxartmış və dünyaya həris olub, ömürlərini qəflət ilə keçirirlər*” [8, s.297].

Narahatlığını davam etdirən Baharlı göstərir ki, indi Hacıların verdiyi ehsan allah rızası, xeyir-xahlıq üçün deyil, şöhrət üçün təşkil olunur. Onlar ehsana, xeyir-şərə demək olar ki, həmişə şəhərin imkanlı adamlarından olan, “*heç kəsin çörəyinə ehtiyacı*” olmayan təxminən yüz nəfərdən ibarət olan adamları dəvət edirmişlər. Bu adamlar da yekəxanalıqla şikayət edirmişlər ki, iki aydır daimi olaraq düyü, plov yediklərindən beziblər. “*Amma fağır və kasıb və qərib bu məclislərdən binəsibdir-lər. Hərgah bir nəfər ya qərib və ya fağır təklif olmamış bu məclisə öz başına gələr, ya qapıdan qo-vulacaq və ya başmaqxanada otura ki, o adam dövlətli və libası təzə ola. O vaxt o adam bu kasıb ilə çörək yeməyi özünə ar bilib, çörək yeməyəcəkdir... o qədəri mərifəti olmayacaq ki, əvvəla Allah taa-lanın razılığın fikir edə və saniyənin güman edə ki, bəlkə bu fağırın batini yaxşıdır. Pəs bu günə qonaq-lığa türk arasında siyirən qonaqlığı deyirlər*” [8, s.297].

Bəla burasında olmuşdur ki, bu adamların ehsanda din xadimlərinin söylədiyi ilahi dualardan, sözlərdən bir kəlmə də olsun “anlamağa ağılı və mərifəti” olmamışdır. Onlar “*Allah taalanın qəzə-bindən və qəflətin bəlasından çəkinməyib, istəyirlər alimə fasiqlik (günahkar, pis işlər görən-B.Ə.) və kafirlik sübut etsin ki, islam tayfasının bir hoqqası o alimə etimad edib, təğlid ediblər ... o qədəri mərifəti yoxdur ki, məclisdə oturmağın və çörək yeməyin qaydasın bila. Həmi gücü ağzına çatıb*” [8, s.296-297].

Beləliklə, M.Baharlının əsərindən çarizmin mənəvi sahədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik si-yasətinin xalqımızın genefondunun dəyişdirilməsinə, məhv edilməsinə, Azərbaycan ruhaniliyinin mənfi istiqamətdə formalaşmasına göstərdiyi təsirin dinamikasını xeyli dərəcədə öyrənmək mümkün olur.

Qaynaq xarakterli “Qarabağnamələr”dən biri də Həsən İxva Əlizadənin qələmindən çıxmış “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı əsəridir [9]. O, bu əsərində şəhərdəki məscidlər, onların üzərindəki kitabələr və s. haqqında maraqlı, bir çox hallarda digər “Qarabağnamələr”də rast gəlinməyən məlumatlar vermişdir. Olduqca maraqlı olan bu əsərdə Şuşanın məscid və din xadimlərinin buradakı insanların etiqadının möhkənlənməsinə, imanlı insan olmasına, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına və s. aid maraqlı məlumatlar verilmişdir. Digər “Qarabağnamələr”dən fərqli olaraq **H.İ.Əlizadə ilk dəfə əsərində Gövhər ağanın vəqflərinin siyahısını, yerləşdiyi əraziləri, Cümə məscidlərində, karvansarada, Pənahəli xanın qəbrinin üstündəki kitabələrin tərcüməsini də vermişdir.**

Yuxarı Gövhər ağa adı ilə tanınan məsciddən bəhs edərkən Əlizadə yazır ki, “*Cümə məscidi adı ilə məşhur olan bu bina meydanın qarşısında tikilmişdir. Əhali çox vaxt həmin binaya yuxarı məscid deyir. Bu bina 1768-ci ildə İbrahim xan tərəfindən tikilmişdir*” [9, s.342]. Məscidin girəcəyindəki qapıların üstündəki kitabədəki yazılara əsaslanan H. Əlizadə “*məscidin vəqf hesabına işlənməsi və təmir olunmasını*” yazmışdır. Sənət əsəri hesab olunan kitabələrdə “... *vəqf məqsədi daşıyan hər iki məscidin gəlirinin nəyə sərf olunduğu ... vilayətin möminləri və müvəkkillərini onların şərtlərinin yerinə yetirilməsinə əməl*” etmələri vacibliyi də göstərilmişdir.

H.Əlizadə aşağı məsciddən bəhs edərkən onun da Gövhər ağa tərəfindən təmir edildiyini, hər iki məscidin tikilmə və təmir tarixinin bir-birinə yaxın olduğunu göstərmişdir. O yazır ki, Şuşada məhəllə məscidləri ilə yanaşı, iki Cümə məscidinin mövcud olmasına ciddi ehtiyac olmuşdur. Onun fikrincə bunun səbəbi, şəhərdə şiələrlə yanaşı, sünnilərin də yaşaması idi. Bundan başqa, dindarlar arasında təfriqə və təriqətlər də olmuşdur. Əsərdən məlum olur ki, “*XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Şuşada on ikiyə qədər təriqət və ya əqidə mövcud idi. O cümlədən: Şeyxi, Üsuli, Mütəşər, Kərim xanı və s. Şuşada xüsusi ilə “Şeyxi”lər və “Üsuli”lər məşhur idi*” [9, s.346].

Həsən İxvanın əsərindən məlum olur ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidinin girəcəyindəki qapının sağ tərəfindəki “*Ürəkləri bilən odur. (o Allahdır)*” kəlamı ilə başlayan kitabəsində “... Şuşa qalasında olan iki göhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin” çoxsaylı vəqflərinin yeri belə göstərilmişdir: “... aşağı məscidin cənub tərəfində bir qatardan ibarət bütün on bir ədəd dükanlardır ki, bir tərəfdən məscidin həyətinə bitişir və digər tərəfdən qala meydanına qədər uzanır. Cavanşir Mahalından Maqsudlu kəndinin aşağı tərəfindəki qərbdən hüdudu quzey kəndləri, şərqdən Gəlinxanımlıya və Quzanlıya, bir tərəfdən Kudri yüzbaşılıya və oradan da Ağ Kəhrizin yuxarisından otaqçı damına çatır. Və oradan da Yeddi gözə qədər və cənubdan Şahbulaq və Göytəpə sərhəddinə və Gəlinxanımlıya doğru üzəşəği şimaldan Xaçın çayına kimi Quzey kəndlərindən Tösü bağının yuxarisında olan Yolçu bağına kimi və Kudri yerindən dəstəməz suyuna və Elçi şıxlara kimi çıxır” [9, s.342-343].

Bundan başqa o, vəqflərin xanlığın şimal, qərb və şərq tərəfində olan əmlakları barədə də ətraflı məlumat vermişdir. Kitabədə eyni zamanda iki məscidə vəqf edilmiş mal, mülk və s-nin idarə edilməsi şərtləri, yerinə yetirilməsi zəruriliyi də qeyd edilmişdir. “*Cənnət məkanlı xanlar xanı xoşbəxt İbrahim Xəlil xan Cavanşirin qızı həzrəti Zəhranın möhtac kənzli, misilsiz xanım, böyük əsilli və uca nəşəbli, səadətli və şərəfətli və həqiqət ədalı yüksəklik və böyüklüyün xəzinəsinin yeganə gövhəri həzrəti Məryəm xasiyyətli, əsrin Bilqeysi sərkar (Başçı, böyük-B. Ə) cənabi-Gövhər ağa bütün möminlərdən dua tələb edir. Hər kim qeyd olunan mövquvata (Vəqf edilmiş şeylər, vəqf üçün ayrılmış mülk, mal və s. -B. Ə) zülm əlini uzatsa, Allahın və Allahın övliyələrinin əbədi lənətinə tutulsun.*

Allahın lənəti olsun zalim tayfaya...”

Yuxarı Gövhər ağa məscidini hərtərəfli tədqiq edən H.İ.Əlizadə yazır ki, bu məscidin “... girəcəyində qapının sol tərəfində də çox sözlü zərif bir kitabə vardır”. Onun bildirdiyinə görə “.. vəqf yerlərindən alınan gəlirin nəyə və haraya xərclənməsindən” bəhs edən bu kitabə məscidin girəcəyindəki sağ qapının üstündəki ilə eyni həcmdə və formada olmuşdur [9, s.343-345].

Müqəddəs kitabımızdakı “*Sirləri bilən odur. (Allahdır)*” kəlamı ilə başlayan kitabədə iki məscid və iki mədrəsəni idarə edənlərə **vəqf gəlirlərini hər il üç yerə bölmək tapşırılmışdır.”... üçdə bir hissəsinin şəri qaydalara əsasən müamilələr (alış-veriş, alver - B.Ə.) vasitəsi ilə hər iki məscid və mədrəsə üçün ehtiyat yığınsınlar və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirsinlər ki, inşallah məscid və mədrəsələrin təmirində bütünlüklə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun.** Allah eləməmiş məscidlər və mədrəsələr xarab olarsa, müvəkkillər bu pul ilə onları yenidən təmir etsinlər və həmin üçdə bir hissəni xərcləsinlər” [9, s.344].

Kitabədə göstərilir ki, müvəkillər yerdə qalan iki hissəni xərcləyərkən ilk növbədə məscid və mədrəsələrin o dövrkü və gələcəkdəki təmirini “birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar.” Bundan başqa, onlar “... gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığını, qış və payız fəsilələrində isə kömür pulu, məscid və mədrəsələrin iki nəfər əzançısının məvacibini, mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin məvacibini, məscidin işlərini idarə edən iki işçi, o cümlədən, zəhmət çəkən müvəkillərin zəhmət haqqı da ödənilsin” [9, s.344].

Kitabədə əksini tapan Vəsiyyətnamədə mənəviyyatımızda, dünyagörüşümüzə mühüm yer tutan dini günlərə, onların qeyd edilməsinə, bu işlərə lazım olan xərclərin ödənilməsinə, həmin günlər layiq olan imkansız, kasıb adamlara yardım edilməsinə və s. xüsusi diqqət verilmişdir. Bu baxımdan Aşura gününün qeyd edilməsi və bununla bağlı olan məsrəflər də yaddan çıxmamışdır. “**Aşuranın on günlüyündə cənabi Seyyidi-Şühədanın (imam Hüseyinin) təziyyəsinin xərci ödənilsin. Vaxtın tələbinə görə müvəkillər lazım bilsələr eləcə də Tasua günündə (yəni Məhərrəmin 9-cu günündə) məscidlərdə və həyətlərində şərbət paylasınlar. Məhərrəm və Ramazan aylarında vaxtın tələbi və müvəkillərin məsləhətinə görə ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylansın. Məscidlərin minbərində vəqf sahibini xeyir-dua ilə yad etdirməkdən ötrü bir məbləğ xərclənsin. 70 nəfər müstəhəqqə (Layiq olan, ehtiyacı olan - B.Ə.) mübarək ramazan ayının əhya gecələrində məscidlərin həyətinə iftar verilsin. Mübarək ramazan ayında 3 gün əhyanı məscid həyətlərində tutanların yanacaq və buxur (Yanarkən ətirli, müşk-ənbər qoxusu verən bitki - B.Ə.) ödəsinlər”** [9, s.344].

Ramazan və şaban aylarında görülməli işlər də Vəsiyyətnamədə öz əksini tapmışdır. Orada göstərilir ki, “**Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecəv gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı pul ilə ödənilsin. Belə ki, ramazan ayının 30 günündə 100 cild (surə mənasında-B. Ə) Allah kəlamını oxuyub, onlardan 50 cild vəqf sahibəsinin özü üçün, 20 cild ata-anası üçün, 20 cild bacı və qardaşları üçün, 10 cild qohum-əqrabaları üçün-hamısı adbaad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi Quran tapşırılsın. Quran tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın”** [9, s.344].

Bunlardan başqa, kitabədə müvəkillərin məsləhəti və zamana görə şaban ayının 15-ci günü qonaqlara, kasıblara, mədrəsədə təhsil alanlara yemək verilməsi, hər il Qurban bayramlarında məscidlərin həyətlərində on qoyun kəsilib ehtiyacı olanlara paylanması qeyd edilmişdir. Bu cür yaxşılıqların əvəzində təmənna edilirdi ki, “... vəqf edəni və onun sülaləsini xeyir-dua ilə yad etsinlər” [9, s.345].

Vəsiyyətnamədə vəqf yerlərindən gələcək gəlirlərdən ediləcək yaxşılıqlar bununla da yekunlaşmır. “**Məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün “Darüş-şəfa“ adlı xəstəxana açılıb həmin gəlirdən təmi etsinlər və onun xərcləri :müalicə, dərman, pərəstarların (Xidmətçi - B.Ə.) maaşı və ölənlərin dəfn xərcivəqfnamədə göstəriləndiyi kimi təmin edilsin”** [9, s.345].

Yuxarıda göstərilənləri yerinə yetirdikdən sonra artıq pul qalardısa vəqf gəlirinin idarəçiləri onu iki yerə bölüb bir hissəsini “etibarlı adama” tapşırmağa idilər. Bu işdə məqsəd ondan ibarət idi ki, o pul həmişə artmaqda olsun “... əgər işdir, bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da mədrəsə və məscidlərin hər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa, haman ikinci toplanmış pulu onların təmir və abadlaşmasına sərf etsinlər. Qalan hissədən ilbəlil şəriət və müqəddəmat (Tarix, məntiq və başqa ictimai elmlər - B.Ə.) elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanasına vəqf adı ilə vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər” [9, s.345].

Vəsiyyətnamədə göstərilənləri pozanları, onlara əməl etməyənləri axirətdə hansı cəzanı gözlədiyi də qeyd edilmişdir. “**Əgər bir adam yuxarıda deyilənləri eşidəndən sonra onu dəyişsə xəbəri yoxdur ki, onu dəyişənlərin günahı nədən ibarətdir. Onlar bilməlidir ki, zülmkarlar hansı axirətə qayıdacaqlar”** [9, s.345].

Kitabənin sonunda əmlaklarını və ondan gələn gəlirləri vəqfə verən adamın adı və onun verildiyi tarix göstərilmişdir. Bu həm də böyük əxlaqi, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bir duadır. Belə ki, o, ilahi haqq-hesab günündə Tanrıdan bağışlamağı özü və valideynlərindən əvvəl möminlərin adını çəkmişdir. “**Xanlar xanı xoşbəxt İbrahim xan Cavanşirin qızı vaqifə, həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım, sərkar (Başçı, böyük, cənab - B.Ə.) Gövhər ağa, ilahi haqq-hesab günündə möminləri, məni və mənim valideynlərimi bağışla. 1282-hicri ili. 1866-1867)”** [9, s.345].

H.İ.Əlizadə müəyyən etmişdir ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidində başqa kitabələr də olmuşdur [9, s.345]. O, yazır ki, məscidin girəcəyə qapısının olduğu şimal tərəfində üç qapı var. Onların hər birinin üstündə fars dilində yazılmış müxtəlif məzmunlu kitabələr yerləşdirmişlər. Əsərin müəllifi hikmətli sözlərdən ibarət olan həmin kitabələrin azərbaycanca tərcüməsini də vermişdir [9, s.345].

Məscidin girəcəyində orta böyük qapı üzərində daşa həkk olunmuş kitabənin üzərində olan iki xonça rəsmi Həsən İxvanın diqqətindən qaçmamışdır. Onun bildirdiyinə görə birinci xonçanın üzərində “Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin”, ikincidə isə “O Allahın əli onların əlləri üstündədir” yazılmışdır [9, s.346].

Şuşanın imkanlı, imanlı adamlarının içərisində xeyriyyəçilik, öz əmlaklarının bir hissəsinin məscid və digər müqəddəs yerlərə bağışlamaq kimi adətləri də olmuşdur. Belə adamlardan biri Şuşanın “... dindar varlılarından olan Məşədi Hüseyin Mirsiyab oğlu” olmuşdur [9, s.347]. Həsən İxva yazır ki, onun Yuxarı Cümə məscidinə vəqf etdiyi məşhur bina-karvansara “Məscidi-əqsayi-Hüseyniyyə”dir. Məşədi Hüseyin Yuxarı Cümə məscidindən təxminən 25-30 metr aralı daxilində 25 dükan və onlardan yuxarıdakı ikinci mərtəbədə 25 mənzilli böyük bir karvansara tikdirib. O, karvansaranın ikinci mərtəbəsində olan böyük bir zalı məscid kimi istifadəyə verib. “Həmin məscid Şuşanın məhəllə məscidləri həcmindədir”.

Karvansaranın məscid salonunun bayır fasadında “gözəl və aydın xətlə “dörd parça daş üzərində Vəsiyyə məqsədi ilə farsca yazılmış bir kitabə olmuşdur”. ... Həmin kitabədə Məşədi Hüseyin məscidi “Məscidi-əqsaya Hüseyniyyə” adlandırmışdır” [9, s.347].

H.İ.Əlizadə böyük zəhmətə qatlaşıb xeyirxahlıq edərək əsərində bu kitabənin tərcüməsini vermişdir [9, s.347]. Buradan aydın olur ki, birinci və ikinci kitabədə məscidin kim tərəfindən tikilməsi, necə adlanması, hansı mülklərin, hansı şərtlərlə vəqf edilməsi göstərilmişdir.

“Rəhimli və mehriban Allahın adı ilə (bağışlayıram). Şəriətin göstərişinə uyğun olaraq yüksək nəcabətli Mirsiyab oğlu Məşədi Hüseyin öz mülk və dükanlarını abad edərək bunu “Məscidi-əqsa” adlandırmışdır. Bu aşağıda göstərilən qayda ilə vəqf edilmişdir. Əvvəla, meydanın qərbində olan karvansara ona tabe olan əşyalar hamılıqla.

Vəqf olunmuş töhfələr zəminində əliliyə qədər mənzil və dükanlar ki, karvansaradadır və buna şimal tərəfdən olan dörd bab dükan dəxi əlavə olunur. Bundan başqa bazar başında rus kilsəsi yanında Qara Hacı Sadıq oğlu ilə şərikli olan on beş bab dükanlar və qəssabxananın şimalında yenə həmin Qara ilə şərikli üç dükan. Bu karvansara və dükanlar vəqf sahibinə məxsusdur, tamamilə doğru və düzgün qayda ilə, öz xahişi və razılığı ilə vəqf olunur” [9, s.347].

Üçüncü kitabədə vəqflərin gəlirlərinin necə idarə edilməsi, nəyə sərf olunması və s. məsələlərə toxunulmuşdur. “Mülklərdən gələn mədaxili mütəvəkillər xərcləməkdən ötəri qayda və qanun: Bütün mülklərdən gələn gəliri üç hissəyə bölməlidirlər. Əvvələn birinci hissəni şəriətin qanunu ilə artırmaq üçün müamiləyə (Burada alış-veriş mənasındadır - B.Ə.) buraxmalı ki, Allah eləməmiş, məscidi əqsayi-hüseyniyyə uçarsa və ya xarab olarsa, həmin qazanılmış nəqd ilə bərpa olunsun. Bundan sonra qalan üçdə iki hissəni bu qərar ilə sərf etməlidirlər”.

Bundan başqa gəlirdən vəqfın işlərini yerinə yetirən adama ildə bir yüz manat, hər gün gəlib məsciddə camaat namazı qılmağı özünə vəsifə hesab edən mollaya ildə əlli manat, bir nəfər azançı və bir nəfər məscid xidmətçisinə ildə qırx manat, bir nəfər mərsiyəxana iyirmi beş manat verilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Vəsiyyətdə məhərrəmlik ayınları, həmin dövrdə kasıb, imkansız adamlara yardım edilməsi ilə bağlı məsələlərə də toxunulmuşdu. “Hər məhərrəm ayı hər bir məhəlləyə beş put qara neft və üç manat nəqd pul; hər üç nəfər piyada zəvvarın hər birinə on beş manatdan iyirmi manata kimi verilsin. Kimsəsizlərdən, qərib, yerli və qeyri hər kəs ölərsə onu kəfən başqa şəri tələbat ilə təchiz etməli. Vəqf sahibinin ehsanına olaraq hər il həccə gedənlər üçün beş yüz manat və ya vəkillər məsləhəti ilə beş yüzdən yeddi yüzədək, bundan sonra qalanlardan hər həftə cümə axşamları şəhər fəqərəsinə üç manat verilsin” [9, s.347].

H.İ.Əlizadənin “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı əsərindən məlum olur ki, xeyirxahlıq, təmənnaşız yaxşılıq etmək, xeyriyyəçiliklə zəngin olan ibrətəməz sözlər yazılmış... memarlıq abidələrinə mənə verən kitabələr Şuşanın ibzibati, hərbi və yaşayış binalarında son dərəcə çox” olmuşdur [9, s.348].

Şübhəsiz ki, bu sözlər həm də Şuşa şəhərində belə əxlaqa sahib olan imanlı adamların sayı ilə bağlı olduğunun göstəricisidir.

Azərbaycan xalqı, onun qəhrəman ordusu torpaqlarımızı işğal edən düşmənlərlə ölüm-dirim savaşı apararkən Türkiyə rəhbərliyinin və xalqının siyasi, mənəvi dəstəyini, bunun Zəfər qələbəsindəki əhəmiyyətini millətimiz minnətdarlıqla xatırlayır, yaddan çıxarmır. Xalqımız ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsi sevincini yaşamaqla bərabər, dövlətimiz tarixi Zəfərin yaratdığı reallıqların dünya ictimaiyyəti tərəfindən təsdiqi və qəbulu istiqamətində də əhəmiyyətli addımlar atır. Bunlardan biri yarandığı gündən xalqımızın ictimai-siyasi, mədəni-tarixi həyatında mühüm rol oynayan Şuşanın Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə bağlı 7 may 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasını Prezidentinin verdiyi sərəncamdır [13]. Dövlət başçısının 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqındakı Sərəncamı da düzgün düşünülüb, ardıcıl yerinə yetirilən siyasətin məntiqi davamıdır [14].

“Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Şərqlin konservatoriyası” adlanan Şuşanın işğaldan azad edilməsi Azərbaycan xalqı ilə bərabər türk və müsəlman dünyasında da sevinclə qarşılanmışdı. İslam Dünyası Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESCO) Baş katibi 2022-ci ilin əvvəlində Bakıda olarkən Şuşanın İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi təklifi ilə çıxış edəcəyini bildirməsi bunun bariz nümunəsidir. Türk Dövlətləri Təşkilatının 2022-ci ili Şuşanı İslam dünyasının mədəniyyət partaxtı elan edərək 20-yə yaxın mədəni tədbir keçirəcəyini elan etməsi də əhəmiyyətli qərarlardan biridir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının 31 mart 2022-ci ildə Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan etməsi haqqındakı qərarı”nın türk dünyasının bərabərliyi, həmrəyliyinə real məzmun vermək baxımından siyasi, tarixi əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir [15]. Bununla bağlı həmin iclasda keçirilən “Videotəqdimatda Avrasiyanın ən dilbər guşələrindən biri, Qafqazın incisi Şuşa şəhərinin tarixi, mədəniyyəti, müasir vəziyyəti, coğrafi quruluşu, tarixi şəxsiyyətləri, 44 günlük Vətən savaşı sayəsində düşməndən azad edilən qədim türk yurdunda aparılan quruculuq və yenidənqurma işləri əksini tapmışdır” [16] TÜRKSÖYU-un irəli sürdüyü bu təşəbbüs bir tərəfdən işğalçı Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində tarixi abidələrimizin saxtalaşdırmaya və mənimsəməyə məruz qalması, vəhşicəsinə dağıdılması ilə bağlı həqiqətlərin beynəlxalq səviyyədə ictimailəşməsinə kömək edəcək, digər tərəfdən, bu qərar mədəniyyətin təbliği yolu ilə türk xalqları arasında həmrəylik, qardaşlıq duyğularının güclənməsinə səbəb olacaqdır. Bu isə dünyada xalqlar arasında əmin-amanlığın, anlaşmanın, dinc yanaşı yaşamanın zəruriliyinə inamın möhkəmlənməsinə xidmət edəcək.

Nəticə. “Qarabağnamələrin” müqayisəli, tənqidi təhlili onu deməyə əsas verir ki, birincisi, Azərbaycan ruhaniliyində Qarabağ xanlığının, Şuşadakı məscid və din xadimlərinin, hacıların, bəylərin, etiqadlı, imanlı insanların fəaliyyətlərinin, yaşam tərzlərinin müsbət təsiri olmuşdur. İkincisi, bu mənbələr çarizmin Vətənimizdə mənəvi sahədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin Qarabağda ruhaniliyə, genefondun məhv edilməsinə, dəyişdirilməsinə, yaşam prinsiplərinə mənfi mənada necə təsir göstərdiyinin dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu səbəbdən onların daha dərinədən araşdırılması və təbliğinə ciddi ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzə Adıgözəl bəy. “Qarabağnamə” Qarabağnamələr, s. 6-102. Birinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı Tarix elmləri namizədi A. Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989, 192 s.
2. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. “Qarabağ tarixi”. Qarabağnamələr, s.104-148. Birinci kitab. Bakı, Yazıçı, 1989, 192 s.
3. Əhməd bəy Cavanşir. “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”. Qarabağnamələr. s. 103-183. Birinci kitab. Bakı, Yazıçı, 1989, 192s.
4. Mirzə Yusif Qarabaği. “Tarixi-safi” (Ön söz Ə.Hüseynzadəninindir. Farscadan tərcümə, şərhlər N.Axundovdur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.6-92. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
5. Mir Mehdi Xəzani. “Kitabi-tarixi Qarabağ” (Müqəddimə və şərhlər A. Fərzəliyevindir. Transliterasiya A.Fərzəliyev və A.Ramazanovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.94-202. Bakı,

Yazıçı, 1991, 450 s.

6. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. "Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri" (Ön söz farscadan tərcümə və şərhlər N.Axundovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.204-246. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
7. Mirzə Rəhim Fəna. "Tarixi-cədid-Qarabağ" (Ön söz N. Axundovundur. Transliterasiya A.Ramazanovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.248-268. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
8. Baharlı. "Əhvalatı-Qarabağ". (Ön söz və transliterasiya N.Axundovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.270-308. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
9. Həsən İxfə Əlizadə. "Şuşa şəhərinin tarixi". (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.310-348. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
10. Həsənəli Qaradaği. "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları" (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.350-348. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
11. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). Bakı, Kür, 2002, 266 s.
12. Bayramlı Z. XVI-XVII yüzillərdə Karabağın etno-politik durumu. Tarihın peşində // Uluslararası Tarih ve sosial Araşdırmalar dergisi, Konya, ekim 2012, sayı 8, s.292-302.
13. "Şuşa şəhərinin Azərbaycan mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 07 may 2021-ci il. - <https://president.az/az/articles/view/51394/> [10.09.2022].
14. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar 2022-ci il. - <https://president.az/az/articles/view/55197/> [10.09.2022].
15. Şuşa şəhəri "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçildi. - www.trt.net.tr/azerbaycan/m-d-niyy-t-v-s-n-t/2022/03/31/şuşa-ş-h-ri-türk-dünyasının-m-d-niyy-t-paytaxtı-seçildi-1805265 [10.09.2022].
16. Şuşa şəhəri "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilib. - azertag.az/xeber/Şuşa_şeheri_Türk_dünyasının_medenyyet_paytaxtı_seçilib-2072408 [10.09.2022].

БОРАН АЗИЗ

*Доктор философии по истории,
доцент Бакинского Государственного Университета*

МЕСТО МЕЧЕТИ И ВЕРУЮЩИХ ШУШИ В ДУХОВНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (на материале "КАРАБАХНАМЫ")

После того, как Шуша стала центром Карабахского ханства, роль тех, кто заложил основы ханства, мечетей, священнослужителей, верующих и религиозных людей, которые были построены там, в развитии азербайджанской духовности и веры, честность и полнота нашего народа при таком образе жизни — одна из вещей, которой не уделялось должного внимания в нашей историографии. Однако обширная информация по этой проблеме была дана в так называемых «Карабахнаме». Эти данные, имеющиеся в статье, исследуются методом объективной физической активности и заполняют пробел в нашей историографии а. По нашему мнению, обращение древнего, местного тюркского племени, заложившего основу ханства, Сарыкалы Панах-хана и его наследников, священнослужителей, господ и других влиятельных лиц по отношению к нашей религии, образу жизни, образу жизни, великодушию, бескорыстной доброте, принципам на основе халяльного, турецкого и т. д. мир школы оказывает на него большое влияние в форме, являющейся образцом для азербайджанской духовности, которая с тех пор является его частью. Кроме того, согласно результатам, полученным в результате исследования «Карабахнаме», данный продукт может влиять на результаты, полученные в результате финансового воздействия царизма, а также на результаты, полученные в результате понижения материального положения. людей. позволяет следить за динамикой дисплея. Существует серьезная потребность в их более глубоком изучении и популяризации.

Ключевые слова: «Карабахнамы», мечети Шуши, верующие, фонды, Говхар-ага, завещание, благожелательность, открытость, халяль, колониализм, разрушение генофонда.

BORAN AZIZ

Associate professor of Baku State University

THE PLACE OF THE MOSQUE AND THE BELIEVERS OF SHUSHA IN THE SPIRITUALITY OF AZERBAIJAN (on the material of "KARABAGHNAMAS")

After Shusha became the center of the Karabakh khanate, the role of those who laid the foundations of the khanate, mosques, clergy, believers and religious people who were built there, in the development of Azerbaijani spirituality and faith, the honesty and completeness of our people with such a way of life is one of the things that has not been given due attention in our historiography. However, extensive information on this issue was given in the so-called "Karabakhname". These data, available in the article, are examined by the method of objective physical activity and fill a gap in our historiography of a. In our opinion, the appeal of the ancient, local Turkic tribe that laid the foundation of the Khanate, Sarykaly Panah Khan and his heirs, clergymen, gentlemen and other influential persons in relation to our religion, way of life, way of life, generosity, disinterested kindness, principles based on halal, Turkish, etc. the world of the school has a great influence on him in a form that is a model for Azerbaijani spirituality, which has been a part of it ever since. In addition, according to the results obtained as a result of the Karabakhname study, this product can influence the results obtained as a result of the financial impact of tsarism, as well as the results obtained as a result of a decrease in financial position. of people. allows you to monitor the dynamics of the display. There is a serious need for their deeper study and popularization.

Keywords: "Karabakhnamas", Shusha mosques, believers, foundations, Govkhar-aga, testament, benevolence, openness, halal, colonialism, destruction of the gene pool.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə Quliyeva, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

KƏMALƏ NƏCƏFOVA

Bakı Dövlət Universiteti, t.ü.f.d, dosent

kamalanacafova@bsu.edu.az

**TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNİN MÜBARİZ TƏBLİĞATÇISI –
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU**

***“Türklük bölünmə qəbul etməyən tamdır.
Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada
edilsə, müqəddəsdir, mübarəkdir!”***

Əhməd Ağaoğlu

Azərbaycan ictimai fikrinin böyük nümayəndələrindən biri, publisist və tənqidçi, tanınmış hüquqşünas və şərqşünas alim, pedaqoq, yazıçı, mütəfəkkir, filosof, türk və müsəlman dünyasında birliyin həyatı əhəmiyyətinin mübariz təbliğatçısı, üç dövlətin vəkili ünvanına sahib görkəmli dövlət xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun irsinin dərindən və hərtərəfli elmi təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Elmi məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsində işğaldan azad olunmuş Qarabağın incisi, türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı Şuşanın görkəmli ziyalısı, türk dünyasının birliyi ideyasının mübariz təbliğatçısı Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi-publisistik və ictimai-siyasi fəaliyyətinə qısa nəzər salınır.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, ictimai-siyasi xadim, Türk dünyası birliyi, Sorbonna, Türkiyə, Azərbaycan.

Giriş. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamında deyidiyi kimi, Qarabağın incisi, Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs məkan və 44 günlük Vətən müharibəsində işğaldan azad olunması ilə Böyük zəfəri taclandıran qalibiyyətin ünvanı olan Şuşa şəhəri yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır [2]. Bu şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ictimai fikrinin böyük nümayəndələrindən biri, publisist və tənqidçi, tanınmış hüquqşünas və şərqşünas alim, pedaqoq, yazıçı, mütəfəkkir, filosof, türk və müsəlman dünyasında birliyin həyatı əhəmiyyətinin mübariz təbliğatçısı, üç dövlətin vəkili ünvanına sahib görkəmli dövlət xadimi Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur.

Sovet dövründə haqqında sinfi mövqedən, qeyri obyektiv yazılar yazılan mütəfəkkirin irsinin obyektiv şəkildə araşdırılması ancaq Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra mümkün olmuş, geniş spektrli fəaliyyətinin müxtəlif sahələri haqqında monoqrafiyalar və elmi məqalələr dərc olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu il 10 aprel tarixli “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamı çərçivəsində görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş müxtəlif beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli konfranslar və simpoziumlar bu mövzunun elmi cəhətdən dərindən və hərtərəfli öyrənilməsi istiqamətində atılan addımları sürətləndirmiş oldu və böyük mütəfəkkirin elmi-publisistik irsinin milli konsepsiya əsasında fundamental şəkildə araşdırılmasını aktuallaşdırdı [1].

Əsas hissə. 1869-cu ilin dekabrında Azərbaycanın qədim torpağı olan Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərində zadəgan ailəsində dünyaya göz açan Əhməd bəy Ağaoğlunun (Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev) atası Qarabağın Qurdlareli tayfasından Mirzə Həsən bəy, anası Sarıçalı tayfasından Tazə xanım olmuş, babası Mirzə İbrahim isə, Şuşanın məşhur alimlərindən sayılmış, əmisi Mirzə Məhəmməd dövrünün tanınmış ziyalılarında biri olmuşdur.

İbtidai orta təhsilini əvvəl Şuşa realni məktəbində, sonra isə Tiflisdə 1 saylı gimnaziyada müvəffəqiyyətlə başa vuran Əhməd bəy 1887-ci ilin avqustunda ali təhsil almaq üçün getdiyi Sankt-Peterburqa bütün imtahanları uğurla versə də, sovinist cəbr müəlliminin haqsızlığı nəticəsində Texnolo-

giya İnstitutuna qəbul oluna bilməmiş, bu hadisədən sonra təhsilini Rusiyada deyil, Parisdə davam etdirmək qərarına gəlmiş, çox keçmədən Sorbonna Universiteti yanında Paris Hüquq Məktəbinə daxil olmuşdur. Şərq dillərini bilən istedadlı tələbə Ali Təcrübi Tədqiqatlar Məktəbində dövrün tanınmış şərqşünas alimlərinin mühazirələrinə qatılaraq onlarla dostlaşmağı və onların vasitəçiliyi ilə Parisin nüfuzlu ziyalı klublarına daxil olmağı bacarmış, özünü gənc şərqşünas alim kimi təsdiqləyərək 1892-ci ildə Londonda keçirilən Beynəlxalq Şərqşünaslıq Konqresinin iştirak etmiş, "Şiə dininin məzdəki inancları" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir [10].

Parisdə təhsilini başa vurduqdan sonra 1894-cü ildə İstanbulda 6 ay yaşayan Əhməd bəy orada "İttihad və Tərəqqi"nin orqanı olan "Şurayi-Ümmət" qəzetində məqalələri dərc etdirmiş, sonra atasının vəfat etməsi xəbərini alıb Qafqaza qayıtmışdır. Bir müddət Tiflisdə yaşayıb gimnaziyada fransız dilini tədris edən Əhməd bəyin "Kafkaz" qəzetində məqalələri dərc olunmuş, 1896-cı ildə isə, doğma şəhəri olan Şuşa Real məktəbinə fransız dili müəllimi təyin olunmuşdur.

Parisdə təhsil görmüş, Avropa mədəniyyətini mənimsəmiş ziyalı, Paris və İstanbuldan sonra, ömrünün üç ilini doğma Şuşada müəllimlik etməklə keçirmiş, həmyerlilərini birliyə səsləyərək, onlarda milli şüuru oyatmağa çalışmış, uşaqların dünyəvi təhsilə marağını artırmaqla yanaşı, dini mövhumata qarşı ciddi mübarizə aparmış, elə buna görə də, doğma şəhərində "Firəng Əhməd" adı ilə tanınmışdır.

1897-ci ildə böyük xeyriyyəçi, vətənpərvər sahibkar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya köçən Əhməd bəy, onun sahibi olduğu "Kaspi" qəzetinin əsas müəlliflərindən biri olaraq işlədiyi qəzetin satış sayının artmasına nail olmuş, peşəkar jurnalistika ilə yanaşı, Bakı məktəblərindən birində fransız dilinin tədrisi ilə də məşğul olmuşdur.

Aktiv ictimai-siyasi fəaliyyətinə və mətbuat səhifələrində cəsarətli yazılarına görə, tezliklə Bakı elitası tərəfindən qəbul olunan Əhməd bəy 1905-ci ildə Bakı Şəhər Dumasına üzv seçilmişdir. Bakıda öz dövrünün ən cəsarətli əsərlərindən olan "İslam, Axund və fatihülqeyb", "İslama görə və islamda qadın"ı qələmə alaraq, demokratik ziyalı kəsiminin sevimlisinə, mövhumatçı-qaragürühün isə əsl hədəfinə çevrilmişdir. 1905-ci ildə Əhməd bəy Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyələşdirdiyi "Həyat" qəzetini buraxmağa başlamış, 1906-cı ildə öz dövrünün nüfuzlu "İrşad" qəzetini, bir il sonra isə, "Tərəqqi" qəzetini nəşr etdirmişdir [3, s.122-123].

Birinci rus inqilabının başlanması və Bakının Rusiyada inqilabi fəhlə hərəkatının mərkəzlərindən birinə çevrildiyi dövrdə imperiyanın müsəlman təbəələrinə biganəliyindən hiddətlənən Əhməd bəy, Əlimərdan bəy Topçubaşovla Sankt-Peterburqa gedərək dövlət orqanları qarşısında sənaye müəssisələrinin olduğu bölgədə Bakı kəndlərinin əhalisinin köçürülməsi kimi olduqca məkrli bir planın həyata keçirilməsinin qarşısını almışdır. İmperiya məmurlarının ermənipərəst mövqeyindən hiddətlənərək Bakıya qayıdan alovlu şəxsiyyət xalqın imperiya gücləri tərəfindən şirnikləndirilən daşnak bandalarının hücumlarından müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə müsəlman döyüş partiyası "Fə dai"nin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ilin fevral-mart aylarında Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ.Voronstov-Daşkovun sədrliyi ilə keçirilən erməni-müsəlman barışdırıcı qurultayında Azərbaycanı fəal şəkildə təmsil edən Əhməd bəyin bu ideyası milli burjuaziya və ziyalılar tərəfindən dəstəklənmiş və xalqı düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarmağın yeganə yolu kimi qəbul edilmişdir. Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı illər" əsərində Əhməd bəyin həmin görüşlərdə tutarlı faktlar və ittihamlarla erməniləri susdurduğu haqqında belə yazırdı: "Günlərlə xalqının müdafiəsi uğrunda mübarizə aparən Əhməd bəyin başı keçirdiyi əsəb və stressdən gicəllənir və onu sarayın başqa otağına aparırlar. Özünə gəldikdən sonra yenidən toplantıya qayıdıb çıxışına davam edir" [12, s.88].

Danışıqların fayda vermədiyini görən Əhməd bəy, ermənilərə elə onların öz üsulları ilə cavab vermək məqsədilə 1906-cı ilin avqustunda – ikinci Şuşa faciəsi günlərində "Qarabağ Birlik Məclisi"nin yığıncağında gizli "Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsi" – "Difai"ni yaratdığını elan etmiş və xalqın çarizm üsuli idarəsi və daşnak təcavüzünə qarşı müdafiəsini təşkil etmişdir (11, s.93). Özünümüdafiə qoşunu ilə azərbaycanlıları ermənilərin hücumundan, eləcə də çar məmurlarının zülmündən qorumaqla yanaşı, "Difai"nin qurulmasında onun əsas məqsədi xalqın maariflənməsi və iqtisadi cəhətdən güclənməsi idi. Azərbaycanlılara qarşı terror həyata keçirən erməni silahlıları və onlara şərait yaradan rus məmurlarını cəzalandıran "Difai" tezliklə dövrünün ən nüfuzlu siyasi partiyasına çevrilmişdir. Arxiv sənədləri sübut edir ki, bu fəaliyyətinə görə çar hakimiyyətinin ciddi təqib edilən

Əhməd bəy, “Difai” bağlandıqdan və Türkiyədə İkinci Məşrutə elan edildikdən sonra, yaxın dostlarının yardımı ilə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır [11, s.98]. “Tərəqqi” qəzeti isə, Üzeyir Hacıbəylinin redaktorluğu ilə nəşrini davam etdirmişdir.

O getdikdən sonra, Əhməd bəydən qisas almaq məqsədilə əleyhinə təbliğat apararlara cavab verən Ü.Hacıbəyli “Tərəqqi” qəzetinin 1908-ci il 21 avqust tarixli 34-cü sayında Filankəs imzası ilə yazırdı: “Əcəba, Əhməd bəy nə iş görübdür ki, ondan camaata zərər gəlsin? Əhməd bəy o adamlardan deyilmi ki, camaatın ən müşkül və qorxulu bir halında, yəni erməni-müsəlman cəfeyi-mənhəsə-sində mərdü-mərdanə döşünü gərib qılıncdan kəskin bir müəssir qələmlə üzərimizə olan hücumları dəf edirdi. Bu yolda onun bir nəfər də olsun, köməkçisi yox idi... [13]”

Parisdə oxuyarkən dostlaşdığı Əhməd Rza bəy və doktor Nazim vasitəsilə İstanbulda “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə qoşulan Əhməd bəy elə həmin il Osmanlı imperiyasının Maarif Nazirliyində ibtidai təhsil müfəttişi təyin edilir. Süleymaniyyə “İttihad və Tərəqqi” klubunun rəisi, İstanbulda fransızca “Jeune Turc” (Gənc Türk) və türkcə “Tərcümani-həqiqət” qəzetlərinin baş redaktoru işləyir [3, s.110]. Həmin dövrdə Ziya Gökalp, Yusif Akçura, Məhəmmədəmin Yurdaqulla bərabər “Türk Ocağı”nı qurmuş [3, s.114], 1910-1914-cü illərdə “Xalqa doğru”, “Siratül-müstəqim”, “Türk Yurdu” kimi mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir. 1911-ci ildə İstanbul Universitetində Filologiya fakültəsinin dekanı işləyən Əhməd bəy 1914-ci ildə Osmanlı Məclisi – Məbusanına Afyonkarahisardan millət vəkilini seçilmişdir. Həmin il “İttihad və Tərəqqi”nin Ümumi Mərkəzinin üzvü seçilən Əhməd bəy qardaş ölkədə azərbaycanlıların, eləcə də Rusiya məhkumu müsəlman xalqların haqları uğrunda mübarizəsini qətiyyətlə davam etdirmiş, Bakı ilə əlaqələrini kəsməmiş, məhz bu məqsədlə o, İstanbulda yaradılan “Rusiya Türk-Tatar Müsəlmanlarının Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Komitə”yə daxil olmuşdur [9, s.99].

1915-ci ildə o, Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanın təmsilçisi kimi çıxış edən Əhməd bəy 1917-ci ildə Əlibəy Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimov və Yusif Akçura ilə birlikdə ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim edilən və Rusiya imperiyasında türk xalqlarının dözülməz vəziyyətindən söz açan müraciəti imzalamışdı. Osmanlı diplomatlarının vasitəçiliyi və birbaşa yardımı ilə Avropa liderləri ilə önəmli görüşlər keçirən bu komitə öz missiyasını layiqincə yerinə yetirmişdi [9, s.101].

1918-ci il mart soyqırımından sonra bolşeviklərin dəstəyi ilə Bakını işğal edib azərbaycanlıları qəddarcasına qırmaqda davam edən erməni daşnaklardan Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini müdafiə etmək üçün Azərbaycana köməyə gələn Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri olaraq Vətənin harayına gələn Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncədə Nuru paşa və Azərbaycan hökuməti arasında yaranan siyasi böhranı aradan qaldırmağa, tarixi missiyanın yerinə yetirilməsinin siyasi təməlinin atılmasına nail olmuşdur [6, s.170]. Heç bir vaxt jurnalistika ilə vidalaşmayan böyük yazar bu qədər işin arasında 1918-ci ildə Gəncədə “Türk sözü” qəzetini təsis etməyə və qəzetin 2 nömrəsini çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Əhməd bəy Bakı azad edildikdən sonra, Vətəndə qalmış, 1918-ci ilin dekabrında yaradılan Azərbaycan parlamentinə Zəngəzurdan millət vəkilini seçilmişdir [5, s.18].

Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətini təsdiq edən Mudros sazişindən sonra yaranmış mürəkkəb şəraitdə Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu qorumaq üçün Ənzəlidəki ingilis komandanlığı ilə danışıqlar apararaq nümayəndə heyətinə başçılıq etmişdir. Azərbaycanda vəziyyət sabitləşdikdən sonra, İstanbuldakı evinin yanması, ailəsinin evsiz qalması xəbərini alan Əhməd Ağaoğlu Türkiyəyə dönmək məcburiyyətində qalsa da, o, Azərbaycan Parlamentinin sədri Ə.M.Topçubaşov tərəfindən Paris Sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parisdə təhsil alan və şərqsünas – alim kimi ziyalı kəsim tərəfindən qəbul olunan Əhməd bəyə bu heyətin böyük ehtiyacı vardı. Lakin, Ə.Ağaoğluna hələ 1905-ci ildən kin bəsləyən ermənilər ingilislərin əli ilə İstanbulda onun yolunu kəsib həbs edilməsinə və bir çox vətənpərvər paşalarla birlikdə Malta adasına sürgün edilməsinə nail olurlar. Maltada əsir həyatı yaşadığı iki il müddətində Əhməd bəy özünün iki dəyərli əsərini - “Üç mədəniyyət” və “Könülsüz olmaz” əsərlərini qələmə almışdır.

Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra yaranan Türkiyə Respublikasının qurucusu Mustafa Kamal Atatürk Maltadakı vətəndaşlarını ingilis əsirlərlə dəyişərkən, onların arasında Əhməd bəy

Ağaoğlu da var idi. Maltadan İtaliyaya gedən Əhməd bəyin Nəriman Nərimanova Azərbaycana qayıtmaq istəyi haqqında məktubu vardır. Məktubun cavabında N.Nərimanov Əhməd bəyi öz vətəninə yüksək vəzifəyə dəvət edir. Lakin cavab məktubunu alan zaman Əhməd bəy artıq Türkiyədə idi. Türk dünyasının nicatını onun məənəvi – siyasi birliyində gören Əhməd bəy, İstanbuldan N.Nərimanova yazdığı cavab məktubunda Azərbaycana yox, Türkiyəyə dönməsi zərurətini aşağıdakı səbəblərlə əsaslandırır: “1) Təmsil etdiyiniz fikir sisteminə qatılmamaqdayam; 2) Türklər üçün qurtuluş imkanının təkəcə Osmanlı türklüyündə olduğu haqqında sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalmaqdayam; 3) Məni əsarətdən qurtararaq, mənə yenidən can və varlıq vermiş Ankaraya getməyin mənim üçün bir namus borcu olması fikri. Bu üç düşüncə məni doğulduğum yer olan Azərbaycana gəlməkdən və təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməkdən daşındırır. Türklük bölünmə qəbul etməyən tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir!” [5, s.22].

İlk görüşdən Mustafa Kamal Atatürkdə yüksək təəssürat yaradan Əhməd bəy yeni qurulan Türkiyə hökumətində öz layiqli yerini tutmuş, 1921-ci ildə Mətbuat İnformasiya idarəsinə müdir vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1923-cü ildə o, Türkiyənin əsas nəşri olan “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinə rəhbərlik etmiş, Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasının hazırlanmasında fəal iştirak etmiş, TBMM -ə iki dəfə Qarsdan millət vəkili (1923, 1927) seçilmiş, 1925-ci ildə qurucusu olduğu Ankara Yüksək Hüquq Məktəbinin professoru kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi həyatında fəallığı ilə seçilən Əhməd bəyin bu dövrdə əsas amallarından biri demokratik dövlət quruculuğu olmuş, hətta bu mövzuda dəfələrlə M.K.Atatürkə təklif və iradlarını bildirməkdən çəkinməmişdir. Məhz bu təkliflərin nəticəsi idi ki, M.K.Atatürk Türkiyədə təkpartiyalı sistemdən ikipartiyalı sistemə keçməyi qərara almış və məhz onun razılığı ilə Əhməd bəy, Əli Fəthi Okyar və Nuri Conkərlə birlikdə 1930-cu il avqustunda müxalif “Sərbəst Firqə” partiyasını qurmuş, bu partiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı Əhməd bəy sonralar “Sərbəst firqə xatirələri”ni qələmə almışdır [5, s.256]. Qısa müddət ərzində xeyli tərəfdar toplayan partiyanın uğurlarına qısqançlıqla yanaşan bəzi siyasətçilər, çox keçmədən Əhməd bəyə şər-böhtan ataraq “Sərbəst firqə”nin ləğvinə nail olurlar [5, s.309]. Bu hadisədən sonar, vəd etdiyi kimi dövlət vəzifələrində çalışmaqdan imtina edən Əhməd bəy, 1933-cü ildə gündəlik “Akın” qəzetini buraxır. Mayın 29-dan sentyabrın 24-dək işıq üzü gören, mövcud hökumətə qarşı müxalif mövqedə duran və demokratik prinsipləri rəhbər tutan bu qəzetin qayəsi barədə Əhməd bəy Ağaoğlu belə yazırdı: “Demokratiyanı, azadlığı, vəzifə məsuliyyətini xatırlatmaq istəyən “Akın” yaxşıya yaxşı, pisə pis deməkdən çəkinməyən arslanca bir vətənsəvərliklə irəliləyir” [7]. Məhz bu prinsipiallıq həmin illərdə aparılan universitet islahatında Əhməd bəyin ixtisar edilərək təqaüdə göndərilməsinə səbəb olmuş, Sitarə xanımın ölümündən sonra səhhəti get-gedə pisləşən Əhməd bəy 1939-cu il mayın 19-da anadan olduğu Şuşadan uzaqlarda, İstanbulda vəfat edir. Ondən geriyə isə, minlərlə dəyərli məqalə, onlarla elmi əhəmiyyətli kitab və universitet dərslilkləri qalmışdır.

Nəticə. Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığını tədqiq etən hər bir tədqiqatçı kimi, son-da heyvətlə bir qənaətə gəlmək olar ki, o, yuxarıda sadalanan və olduqca ağır zəhmət və intellekt tələb edən elmi, publisistik, pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyət sahələrinin hər birində mükəmməl və mübariz bir şəxsiyyət idi. Dünyanın müharibə və inqilablarda boğulduğu təlatümlü bir dövrdə - XX əsrin əvvəllərində bir insanın bu qədər geniş spektrli və aktiv fəaliyyətlə paralel məşğul olma ehtimalı hətta, imkansız kimi görünür, lakin, məhz bu səbəbdən, imkansızı bacardığı üçün, türk olmaqdan daim qürur duyan və türklüyün qürurunu qoruyan Əhməd bəy Ağaoğlu tarixdə qalmağı bacarmış, Azərbaycanda və Türkiyədə onunla bağlı onlarla sanballı əsərlər yazılmış və yazılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/32689> [10.09.2022].
2. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/55197> [10.09.2022].

3. Akçuraoğlu, Y. Türkçülüyn tarixi. Bakı: Qanun, - 2006, - 127 s.
4. Əhməd bəy Ağaoğlu. Xatirələr. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, - 2019, - 216 s.
5. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 392 s.
6. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, - 2014, - 264 s.
7. Mehdiyev, Q. “Əhməd bəy Ağaoğlu – üç dövlətin vəkili”. - https://azertag.az/xeber/Ahmed_bey_Agaoglu___uch_dovletin_vekili-1337248 [10.09.2022].
8. Наджафова, К. Ахмед бек Агаев об ущемлении религиозных прав мусульман России (на основе статьи «Наши националисты») // Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı: Elm və təhsil, - 2019, - s. 278-292
9. Nəcəfova, K. Əhməd Ağaoğlunun Avropada Turan heyətinin tərkibində fəaliyyəti // Bakı Universitetinin Xəbərləri – Humanitar elmlər seriyası” jurnalı, - 2019, - №4, - s.100-107
10. Nəcəfova, K. Əhməd Ağaoğlunun elmi-publisistik fəaliyyətinin ilk mərhələsi: Paris dövrü (1888-1894-cü illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri – Humanitar elmlər seriyası” jurnalı, - 2021, - №1, - s. 90-103.
11. Наджафова, К. Роль партии «Дифаи» в борьбе против армянского терроризма в начале XX века в Карабахском регионе // “İrək yolu” jurnalı, - “Qarabağ Azərbaycanıdır!”. Xüsusi buraxılış. Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2021, - s.90-99.
12. Ордубади, М.С. Кровавые годы. Баку: Шярг-Гярд, - 2010, - 184 с.
13. Filankəs. Ordan-burdan // Tərəqqi qəzeti, - 21 avqust 1908-ci il, - № 34.

КЯМАЛЯ НАДЖАФОВА

Д.ф.н.и., доцент Бакинского Государственного Университета

**ВОИНСТВЕННЫЙ ПРОПОВЕДНИК ЕДИНСТВА ТЮРКСКОГО МИРА –
АХМЕД БЕК АГАЕВ (АГАОГЛУ)**

Всестороннее и глубокое научное исследование наследия одного из великих представителей общественно-политической мысли Азербайджана, публициста, критика, известного юриста, ученого востоковеда, педагога, мыслителя, философа, проповедника единства тюркского и мусульманского мира, государственного деятеля с адресом депутата парламента трех государств – Ахмед бека Агаева (Агаоглу) имеет очень важное значение. В научной статье рассматривается научно-публицистическая и общественно-политическая деятельность известного жителя Шуши – жемчужины освобожденного Карабаха в ходе 44 дневной Отечественной войны, воинственного проповедника единства тюркского мира Ахмед бека Агаоглу.

Ключевые слова: Ахмед бек Агаоглу, общественно-политический деятель, единство тюркского мира, партия «Дифаи», Сорбонна, Азербайджан, Турция.

KAMALA NAJAFOVA

PhD, Associate Professor of Baku State University

**AHMED BEY AGAEV (AGAOGLU),
THE BELLIGERENT PREACHER OF TURKIC WORLD UNITY**

Comprehensive and profound scientific research of the heritage as one of the great representatives of socio-political entire thought of Azerbaijan, publicist, critic, famous lawyer, scholar of oriental studies, teacher, thinker, philosopher, preacher of unity of Turkic and Muslim world, the statesman with the address of the deputy of three states - Ahmed bey Agaev (Agaoglu) is very meaningful.

The scientific-publicist and socio-political activities of Ahmed bey Aghaoglu, a well-known habitant of Shusha, the pearl of liberated Karabakh, and belligerent preacher of Turkic world unity during the 44-day Patriotic War, are analyzed in this article.

Keywords: Ahmed bey Aghaoglu, social-political figure, unity of Turkic world, Difai Party, Azerbaijan, Turkey.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d.Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

İQBAL AĞAYEV

*t.f.d., Bakı Dövlət Universiteti
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının dosenti
igbal64@rambler.ru*

ŞUŞA QAFQAZIN KONSERVATORİYASIDIR

Məqalə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin fenomeni hesab olunan Şuşa şəhərinin musiqi mühiti, bu şəhərlə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı olan və dünya musiqi xəzinəsinə töhfələrini vermiş musiqiçilər, əsasən bəstəkar və vokalçıların yaradıcı fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Məqalədə niyə məhz Şuşanın heyratamiz səsə malik müğənnilər yetişdirməsi məsələsinə münasibət bildirilmiş, bu şəhərdə qədimdən fəaliyyət göstərmiş və əsasən dünya musiqisini əsərləri ilə zənginləşdirmiş sülalələrin yaradıcılığına qısa nəzər yetirilmişdir. Şuşanın işğaldan azad olunmasından sonra, Vyana və Neapol ilə birgə yenidən dünyanın musiqi mərkəzinə çevriləcəyinə əminlik ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Qafqazın konservatoriyası, Muğam, Şəbih, Şərq konservatoriyası, Milli opera, Şuşa Bəyannaməsi, Azərbaycan kapriççiosu.

Giriş. Musiqi nəzəriyyəçilərinin dilində tərfi konkret olan Musiqi adlanan sehr, təkə ictimai şüur forması olan mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi deyil, sözün əsl mənasında kainatın fenomen hadisəsi, məcazi mənada isə fəvqəlvəvənin insanlara bəxş etdiyi dəyəri heç nə ilə ölçülə bilməyən töhfəsidir. Bunu anlamaq üçün bir anlığa musiqisiz dünya təsəvvür edək: səslənərkən insanın iliyinə işləyən nə Rahmaninov, nə Motsart, nə də Çaykovski musiqisi var; ariyalsız operalar dram əsərlərinə dönüb; musiqisiz kinofilmlər təsir gücünü itirib; insanı hər gün fəaliyyətə ruhlandırان sevimli mahmlarsız həyat... SÜKUT...

Musiqinin meydana gəlməsini Homo Sapiensin yaranışı ilə izah etmək yanlış olardı. Çünki musiqinin əsas komponenti olan səslər kainatda həmişə mövcud olmuşdur və bu səslərin bəzən müəyyən musiqi qanunauyğunluğuna tabe olaraq düzlüyü insandan da əvvəl mövcud ola bilərdi. Kainat və onun tərkib hissəsi olan təbiət daima öz musiqisini yaratmışdır. Sadəcə onu o zaman qeydə alan nə cihaz, nə bu cihazı ixtira edən və bu səslərin harmonik düzlüyündən bəhrələnərək öz musiqisini yaradan insan hələ meydana gəlməmişdi. Təsadüfi deyil ki, 19-cu əsrin ikinci yarısında yaranmış və dünya musiqi xəzinəsinə əvəzolunmaz töhfələr vermiş impressionizm cərəyanına mənsub bəstəkarların (M.Ravel, K.Debüssi) məşhur əsərləri demək olar ki, təbiət səslərinin müəyyən musiqi janrında nota köçürülmüş kompozisiyalardan ibarətdir. Həmin illərdə yaşayıb yaratmış İ.Ştrausun “Vyana meşəsi” və bizim şuşalı Soltan Hacıbəyovun “Karvan”ı da bu qəbildən olan əsərlərdir. Bu sıranı sonsuzluğa qədər artırmaq mümkündür.

Beləliklə, musiqi insanı geniş mənada yaranışından günümüzdə qədər, dar mənada doğuluşundan həyatı tərk edənədək müşayiət edir.

İnkaredilməzdir ki, ibtidai icma insanı hələ sürü halında yaşadığı andan ünsiyyəti adi, monoton səslərlə yox, tonlarla ahəngləmiş səslərlə qururdu. Sonradan qədim sivilizasiya məskənləri aşkar edilmiş ərazilərin avtoxton xalqlarının dillərinin təkamülündə bu amil həlledici rol oynayaraq günümüzdə qədər əhəmiyyətini itirməmişdir. Dörd ton əsasında qurulan çin dili bunun bariz nümunəsidir.

Beləliklə, insan cəmiyyəti formasiyaları sıralayaraq inkişaf etdikcə, onun ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi səslər ilk primitiv musiqi parçalarından uzun inkişaf yolu keçərək günümüzdə qədər ayrı-ayrı xalqların mürəkkəb folklor musiqisi səviyyəsinədək ucalmışdır. Bəzi xalqlarda bu, xor ifaçılığı üslubunda (janrında) inkişaf etmiş, bəzilərinə solist ifası formasında təkmilləşmişdir. İnsanların kollektiv mərasimlər zamanı bədahətən ifa etdikləri xor musiqisindən isə R.Vaqner, C.Verdi, P.Maskani və Azərbaycan klassik musiqisinin banisi, şuşalı Üzeyir Hacıbəyov kimi dahilər bəhrələnərək müvafiq olaraq “Nibelunqların zəngi”, “Trubadur”, “Kənd namusu”, “Koroğlu” kimi operalarda xor musiqisini ən ali zirvəyə çatdırmağa müvəffəq olmuşlar. Solist ifası da folklor musiqisində inkişaf edərək İtaliyada Neapol serenadalarında, Türk xalqlarında aşiq musiqisi janrında və Azər-

baycanda dünyanın heç bir yerində özünün Qarabağdakı kimi ali səviyyəsinə çatmayan muğam janrında özünü büruzə vermişdir. Muğamın rənglərindən bəhrələnən Ü.Hacıbəyov isə “Leyli və Məcnun” operasını yazaraq Şərqi və Qərbi qovşağında inci sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Beləliklə, musiqini mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi ictimai şüur forması hesab edən nəzəriyyəçilərin bu fikrində məntiq var. Amma musiqinin fenomenliyi ondadır ki, bəzən o bu məntiqə belə sığmır. Yuxarıda göstəriləyi kimi onun formalaşmasında iştirak edən amillər içərisində xalqların sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi, etnoqrafiyası, tarixi-siyasi şərait və hətta etnopsixologiyası danılmazdır. Amma nə qədər paradoksal olsa da, iki amil – coğrafi məkan və hətta iqlim şəraitinin musiqiyə və müəyyən coğrafiyada yaşayan insanların səsə təsiri bu gün də polemika mövzusu olaraq qalır. Təsadüfi deyil ki, bəzi musiqişünaslar dünya musiqisinin beşiyi sayılan İtaliya vokal ifaçılarının ecazkar səsini Adriatik dənizinin mülayim mehi ilə əlaqələndirirlər. Bəlkə elə bu səbəbdən Şuşa və Qarabağ bölgəsi həm ecazkar muğamı, əsrarəngiz səsə malik ifaçıları və dünya musiqi xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmiş bəstəkarları ilə zəngindir.

Tanrının Şuşa möcüzəsi. Şuşa adlanan tanrı möcüzəsinə hansı rakursdan yanaşsaq, onun tərifinin doğruluğu asanlıqla isbat olunur. Şəhərsalmaçılar və urbanistlər üçün ideal şəhər təsərrüfatı olan məkan, coğrafiyaçılar üçün təmiz havası və yumşaq iqlimi olan təbiət incisi, botaniklər üçün gözəl və nadir flora və faunası olan guşə, hər bədənə biliciləri üçün alınmaz qala. Bu sıranı sonsuzluğa qədər artırmaq olar. Amma bu şəhərin ən böyük sirri dünya musiqisinin ayrılmaz parçası olan Azərbaycan musiqisinin beşiyi olmasındadır. Bu fenomenin izahı bu gün də polemika mövzusu olaraq qalır. Niyə Şuşa və ətrafında heyratəmiz səsə malik xanəndələr yetişir, onun mərkəzindən təqribən 50 km. radiusdan kənarında bu cür səslərə rast gəlinmir? Öz mükəmməl ifaçılığı ilə məşhur olan və Şuşadan o qədər də uzaq olmayan qonşu gürcü xalqları – svan, minqrel, kaxetiyalıların hər birində özünəməxsus çalarları ilə bir-birindən fərqlənən mükəmməl xor ifaçılığı – hətta musiqi alətləri ilə müşayiət olunmayan akapella müvcud olduğu halda Tiflisin musiqi həyatında muğam ifaçıları birmənalı olaraq azərbaycanlılar, əsasən də qarabağlılar idi. Deməli, Qarabağ xanəndələrinin ecazkar səslərə malik olmalarını təkcə Qarabağın təmiz dağ havası və iqlimi ilə yox, qədimdən gələn və illərlə püxtələşən musiqi ənənələri ilə yox, həm də tanrının bu bölgədə yaşayan türk soylarına bəxş etdiyi ecazkar səsə daxildən gəldiyi mürəkkəb boğaz aparatı ilə izah etmək olar. Elə olmasaydı qərbi Azərbaycan torpaqlarını həyasızcasına özünükləşdirən və plagiatı gündəlik həyat tərzinə çevirən ermənilər çoxdan muğam ifaçılığını da mənimsəyib dünyaya öz adlarından təqdim edərdilər. Hətta 1828-ci ildən sonra Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülən və Qarabağın musiqi mühitinə tezliklə uyğunlaşan ermənilər belə instrumental ifadə az-çox fərqlənsələr də (əsasən kamançada), nəinki muğam oxumaq, heç təqlid etməyə belə yaxın gəlməyiblər. Məşhur italyan bəstəkarı E.Marikonenin “İnsan səsinin xüsusi sehri var və daxildən gəldiyi üçün heç bir alətə ehtiyacı yoxdur” fikri sanki Qarabağ türk soylu xanəndələrinə ünvanlanıb.

Deməli, insanın daxili o qədər təmiz olmalıdır ki, onun içdən çıxardığı səs də “ecazkar” tərifini ala bilsin. Diqqəti mahir muğam bilicisi Firudin Şuşinskiyin 1979-cu ildə Moskvada nəşr olunan “Azərbaycanın xalq müğənniləri və musiqiçiləri” adlı monoqrafiyası [1, 199] diqqəti cəlb edir. Kitabın adları düşmüş səkkiz Şuşalı xanəndə və instrumental ifaçıdan ikisinin erməni olmasını şübhəsiz sovet dövrünün beynəlmillətçiliyini əldə rəhbər tutan Moskvanın təzyiqi və bölgədəki demoqrafik balansın gözləmək siyasəti ilə izah etmək olar. Amma vurğulanmalıdır ki, bu erməni ifaçıları da xanəndə deyillər və Şuşanın hər məhəlləsində tar və kamanı virtuoz ifadə edən, lakin subyektiv səbəblərdən monoqrafiya səhifələrinə düşməyən sənətkarlarla müqayisədə o qədər də fərqlənməyənlərdir. Qeyd olunması yerinə düşərdi ki, günümüzdə də ermənilərin dünyanın müxtəlif ölkələrində bəzi auditoriyalarda muğam oxumaqla onu özünükləşdirmək cəhdlərinə rast gəlinir. Amma muğam onların boğazında bayağılaşaraq öz ecazkar seyrini itirdiyindən bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Qeyd olunmalıdır ki, Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması naminə göstərdiyi xidmətlər nəticəsində Azərbaycan muğam sənəti 2003-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə representativ siyahısına daxil edilmiş və Muğam əbədi olaraq Azərbaycan xalqının mədəni irsi kimi qəbul edilmişdir.

Beləliklə, Şuşa və ətraf arealda yaşayan və qəlbi musiqi ilə döyünən insanların sehrlı səs fenomeninin sirrini tarixçi rakursundan açmağa cəhd etdik. Bəs bölgənin bəstəkar beşiyi olmasını nə ilə izah etmək olar?

Azərbaycanın musiqi beşiyi, Qafqazın musiqi məbədi, dünyanın musiqi qütbü. “Şuşa Qafqazın Konservatoriyasıdır” deyiminin müəllifi bəlli deyil. Azərbaycanın musiqi tarixi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu məşhur ifadənin hansısa bir əcnəbiyə şamil edirlər. Şübhəsiz ki, həmin naməlum şəxs bu ifadəsini işlədərkən təkcə Şuşa və Qarabağ bölgəsinin yetirdiyi həm el içində, həm ölkədə və hətta dünya miqyasında tanınan xanəndə və müğənnilərini nəzərdə tutmamış, həm də sehrlı şəhərin dünyaya bəxş etdiyi bəstəkarları da nəzərdə tutmuşdur. Əslində Azərbaycan müasir professional bəstəkarlıq məktəbinin banisi dahi Üzeyirin adını çəkmək kifayət edir. Təkcə bu səbəb kifayətdir ki, onun məktəbinin yetirmələrini şuşalı hesab etmək olar. Şuşalılarda isə ecazkar səslə yanaşı güclü musiqi duyumunun olmasının nüvəsində yenə muğam durur.

Qədim Şuşa sakini, Şuşa tarix və mədəniyyətinin mahir bilicisi və həm də maraqlı həmsöhbət Yunis Hüseynov şuşalılarda bəstəkarlıq potensialının inkişafını muğamlardakı təsniflərlə əlaqələndirir. Milli muğamlarımızın şöbələri arasında ifa olunan hissələrin başa çatması, dinləyicinin növbəti şöbəyə hazırlaşması, bununla yanaşı xanəndənin də istirahəti üçün mahnı tipli aravermə - Təsniflər əlavə olunurdu. Şuşalı xanəndələr muğamların bütün bu hissələrini hərtərəfli mənimsəyirdilər. Y.Hüseynovun dediyinə görə “çox zaman Şuşalı xanəndələr muğamarası təsnifləri özləri bəstələyirdilər”.

Deməli, məsələyə bu prizmadan yanaşsaq belə bir hipoteza irəli sürə bilirik ki, Qarabağda məşhur deyim olan “beşikdə olan uşaq muğam üstə ağlayır”sa, deməli gələcək bəstəkar artıq ana bətinə formalaşır.

Dahi Üzeyir bəstəkar doğulmasaydı sonradan təhsil aldığı Qori Seminariyasında S.P.Qoqliçidzenin nəğmə dərslərində Rimski-Korsakovun “Sadko”suna, C.Verdinin “Traviata”sından qulaq asdığı ariyaları heyrlə dinləməz və qısa zamanda çoxsəsli xor oxuması, musiqi imlalarının yazılması qabiliyyəti ilə xor musiqisinin içində formalaşmış gürcü müəllimini heyrləndirməzdi.

Üzeyirin tələbə yoldaşı Terequlov xatirələrində onun musiqi qabiliyyətləri haqqında belə yazırdı: “*Azərbaycanın uzaq kənd və rayonlarından gəlmiş və heç zaman Qərb musiqisini, oxuma tərzini eşitməmiş uşaqlar üçün bütün bu qammalar, not işarələri, musiqi terminləri çətinlik təşkil edirdi. Şagirdlərdən çox az adama bu çətinlikləri adlayıb “ikinci” və “üçüncü” səslə oxumaq müyəssər olurdu. Buna görə də Qarabağdan gəlmiş və o vaxtdan Avropa çoxsəsli oxuma tərzini eşitməmiş Üzeyir Hacıbəyovun dərhal, bir-iki dəfə izah etdikdən sonra bunu mənimsəməsi və nəinki birbaşa not vərəqindən “ikinci” və “üçüncü” səslə oxuya bilməsi, hətta həmin mahnı üçün ikinci tonları seçə bilməsi bizdə təəccüb doğururdu. Bu, xüsusilə bizi ona görə heyran qoyurdu ki, çox az adam “üçüncü” səslə oxuya bilirdi...*” [2, 56].

Üzeyirin bütün bu qabiliyyətləri şübhəsiz ki, musiqi duyumunun formalaşdığı Şuşa mühitindən gəlirdi. Onun gələcəkdə tanınmış bəstəkar olmasını Şuşa özü müəyyən etmişdi. Üzeyir həyatının ilk 14 ilini bu şəhərdə yaşamış, ilk ümumi təhsilini, musiqi dərslərini bu şəhərdə almışdı. O zaman Şuşanın mədəni mühiti Azərbaycan mədəniyyətində gedən yeniləşmə proseslərini yönəldən bir mühit idi. Şuşanın musiqi-bədii zövqündə, adət və ənənələrində həm qədimlik qorunur, həm də, Qərb mədəniyyətindən, dünyagörüşündən gələn yeniliklər mənimsənilirdi.

Üzeyir məşhur iki musiqi sülaləsinin birgə məhsulu idi. Ata tərəfdən Hacıbəyovlar, ana tərəfdən Əliverdibəyovlar. Amma maraqlıdır ki, onun ilk musiqi zövqünü formalaşdıran özünün etiraf etdiyi kimi Əliverdibəyovlar sülaləsi oldu. Ü.Hacıbəyov xatirələrində yazırdı: “*Anam tərəfindən qohumlarımız – dayıların, xalağulların arasında 4 xanəndə və 3 tarzən var idi*” [3, 17]. Qeyd olunmalıdır ki, hər iki sülalə Şuşada sayılıb seçilən və zəti ali olan nəsilər sırasındadır. Amma nə qədər paradoksal olsa da, Üzeyir ata yox, ana tərəfinə çəkərək dayısı Ağaların təsiri altında Tanrının bəxş etdiyi istedadını musiqi səslərinin sədaları ilə cilaladı. Daxilində olan musiqi duyumunu da ilk dəfə dayısı aşkar etmişdi. O da qeyd olunmalıdır ki, Əliverdibəyovlar Şuşada mövcud olan daha bir məşhur musiqi sülaləsi Bədəlbəylilərlə yaxın qohum idilər.

Ağalar bəylə məşhur xanəndə Hacı Hüsünün yaratdığı “Xanəndələr ittifaqı”nın məclislərinə tez-tez getməsi Üzeyirin təkcə ümumi musiqi dünyagörüşünün formalaşmasına yox, sonuncunun

yaratdığı "Kürdi-Şahnaz", "Qatar" muğamlarını mükəmməl öyrənməsinə səbəb olmuşdu. Sonralar Üzeyir bu muğamlardan yazdığı operalarda geniş istifadə edəcək.

Beləliklə, 14 illik Şuşa həyatında şəhərin musiqi təəssürləri Üzeyirin təxəyyülündə həmişəlik kök salacaq. Üzeyirin gələcəkdə opera bəstəkarı kimi püxtələşməsində Şuşada mövcud olan şəbih tamaşaları böyük rol oynamışdır. Şuşa musiqi mədəniyyəti mühitində onların yeri heç də Kor Xəlifənin, Xarrat Qulunun musiqi məktəbləri və ya Xan nəslindən olan əslizadələri musiqi məclislərindən heç də geri qalmır. Təsadüfi deyil ki, bu tamaşaların şahidi olan xaricilər onları Avropa mühitinin adı hadisəsi olan operalara bənzədirdilər. Bəlkə də elə bu səbəbdən əcnəbilər Şuşanı "Qafqazın konservatoriyası" adlandırırdılar. Əslində şəbih Kərbəla şəhidlərini vəsf edən mərasim tamaşalarıdır. Şuşa musiqi məktəblərinə düşmənin münasibət bəsləyən irticaçı ruhaniləri çaşdırmaq məqsədilə məktəb rəhbərliyi öz məqsədlərinin şəbihlər üçün xanəndə hazırlamaq olduğunu iddia edirdilər. Şiəlik Səfəvilər dövründə rəsmi məzhəb kimi qəbul edildiyinə görə şəbih tamaşaları da Şuşada rəsmi qeyd edilirdi. Şəbihlərdə musiqi əsas rol oynadığından burada çıxış edən peşəkar xanəndə və müğənniləri izləmək Üzeyirin təxəyyülünü qidalandırır. Çünki dövrün məşhurları - Hacı Hüsü, Cabbar Qaryağdı oğlu, Seyid Mirbabayev, Bülbül, Seyid Şuşinski "şəbih" lərdə çıxış edirdilər. Bu səbəbdən görkəmli musiqişünas Fərəh Əliyeva Azərbaycan opera ifaçılığı sənətinin ilk təməlinin məhz şəbihlər olduğunu iddia edir [2, 36].

"Leyli və Məcnun" ilə Azərbaycan və Müsəlman Şərqində ilk opera janrının əsasını qoyan Üzeyir Hacıbəyli təvazökarlıq edərək məhz şəbihləri Azərbaycan türkləri arasında milli opera əmələ gəlməsinin birinci amili hesab edirdi [4, 409]. Bütün bu səbələrdən "Leyli və Məcnun"u Qafqazın Şuşa konservatoriyasının məhsulu hesab etmək olar. Bəstəkar özü də etiraf edirdi ki, "əsərdə solo ifalarda muğamdan, xor şəklində oxumağa isə təsniflərdən istifadə etmişdi" [5, 32].

Musiqi dilinin xəlqiliyi operanın uğurunun əsas səbəbi idi. Bunu da Şuşa musiqi mühiti diqtə etmişdi. Musiqişünas Z.Qafarovaya görə, "Leyli və Məcnun" operasının mövzusu 1897-1898-ci illərdə hələ bəstəkar Şuşada yaşayarkən qəlbində həkk olunmuşdur. Şuşada göstərilən "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" mövzusunda səhnəcikdə balaca Üzeyir özü də iştirak etmişdi [6, 23]. "Koroğlu-ya gedən yol"da Üzeyir Hacıbəyli 1909-1915-ci illər arasında daha 5 muğam operasını yazır. Bu operaların bəziləri tam uğurlu olmasa da, Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Əminliklə qeyd etmək olar ki, Müslim Maqomayev özünün "Şah İsmayıl" operasında Üzeyir Hacıbəylinin təcrübəsindən istifadə edərək əsərin musiqisi üzərində işləyərkən muğamat və xalq musiqisindən məharətlə bəhrələnmişdir. Yenə əminliklə demək olar ki, Üzeyir dühası rus bəstəkarı R.M.Qliyerin yaradıcılığına təsirsiz ötürməmiş və onun tərəfindən "Şahsənəm" operasının yazılmasında mühüm rol oynamışdır. Hərçənd Azərbaycan musiqi tənqidi dairələrində son illərdə belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, Azərbaycanın musiqili teatrının ümumi musiqi-mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində rus bəstəkarı Qliyerin yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Z.Qafarova hətta yazır ki, "1924-cü ildə R.M.Qliyerin Azərbaycan milli qaynaqları zəminində yaratdığı "Şahsənəm" operası gələcəkdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığına təsir göstərmişdir" [7, 22]. Çoxcildli Azərbaycan Musiqi tarixinin ikinci cildində də R.M.Qliyerin "Şahsənəm"i Azərbaycanda klassik operanın yaranması dövrünün ilk təşəbbüslərindən biri olaraq Azərbaycan bəstəkarlarının bu sahədə yaradıcılığına təkan verməsindən və hətta "Nərgiz" və "Koroğlu" kimi milli klassik operalar üçün zəmin yaratdığı" [5, 32] iddia edilir. Fikrimizcə bu fikirləri danmaq olmasa da, onları ehkamlaşdırmaq da olmaz. Üzeyirin muğam operalarını dinləməmiş və Azərbaycan folklor musiqisini dərinləndirən öyrənməmiş R.Qliyer "Şahsənəm"i yarada bilməzdi. Dahi D.Şostakoviç daim Şərq musiqisinin rus bəstəkarlarının əsərlərini zənginləşdirdiyini etiraf edirdi: "Borodinin "Polovets rəqsləri", Musorskinin "Fars rəqsləri", Rimski-Korsakovun "Şəhrizad" əsəri olmasaydı rus musiqisi nə qədər kasıblaşardı" [7, 6].

Fikrimizcə bu sıralamanı da Avropa bəstəkarlarının - əsasən İtalyan və İspanların hesabına artırmaq olar. Deməli, doğrudan da musiqinin beynəlmiləl dili xalqların musiqi mədəniyyətinin qarşılıqlı zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bu mənada R.Qliyer də bir bəstəkar kimi istisnalıq təşkil etmir və Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi dövr onun sonrakı yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Q.Qarayev heç də "Şahsənəm" operasını yüksək qiymətləndirməmişdi. Operanı Azərbaycan musiqi mədəniyyət tarixində əsaslı dönüş kimi qiymətləndirənlərə Q.Qarayevin arxivində tapılmış bu qeydi ilə cavab vermək olar: "Şah Sənəm" kifaqət qədər yüksək avropa

professionalizmi yerinə yetirilsə də, “bu opus stilistika və musiqinin keyfiyyəti baxımından çox zəifdir” [8, 21].

Hacıbəyovun “Koroğlu”su bütün keyfiyyətlərinə görə klassik tipli opera olmaqla yanaşı musiqisinin zənginliyi və xalqiliyi ilə öz dövrünün əsərlərindən çox yuxarıda durur. Onu fərqləndirən cəhət ondadır ki, əgər Avropa dinləyicisi “Leyli və Məcnun”a qulaq asmağa hələ tam hazır deyildisə, “Koroğlu” bu mənada istənilən auditoriya üçün qəbul ediləndir. Təsadüfi deyildir ki, çox illər sonra İspaniyada vokal təhsili alan Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, heyratımız səsə malik Samir Cəfərov Koroğlunun ariyasından bir hissəni italyan dilinə çevirib ustadı, mərhum Monserrat Kabalye üçün ifa edəndə, dahi soprano musiqinin əsrarəngizliyinə heyratını gizlətməmiş və operanın libretto-sunun italyan dilinə çevrilmiş variantının Avropa səhnələrində qoyulmasını məsləhət və hətta bu istiqamətdə təşkilatı məsələlərdə köməklik göstərəcəyini bildirmişdi.

Şuşa Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə təkə Ü.Hacıbəyliyi bəxş etməmişdir. Bu şəhərin konservatoriya funksiyası yarandığı gündən bu günədək istər vokal, istər instrumental ifaçılıq, istərsə də bəstəkarlıqda əsl “ulduzlar fabriki” rolunu oynamışdır. Şəhərin qala divarları arasında musiqi ilə peşəkarcasına məşğul olan və topladıqları təcrübəni nəsildən-nəsilə ötürən sülalələr yaşayırdı. Əslində musiqi coğrafiyasında belə nümunələr az deyil. Almaniyada Bax, İtaliyada Skarletti və s. Lakin şəhərin unikalığı onda idi ki, geniş coğrafiyada bir və ya bir neçə sülalənin mövcud olduğu böyük ölkələrdən fərqli olaraq “balaca” Şuşa Azərbaycan və dünya musiqi mədəniyyətinə görkəmli artistlər verən onlarla musiqi sülalələrinin məkanı idi. Buna Üzeyir Hacıbəyovun ana tərəfdən Əliverdibəyovları, ata tərəfdən Hacıbəyovları, Adıgözəlovları, Əmirovları, Məmmədovları, Bədəlbəyliləri misal göstərmək olar. “Təbiət övladlarda dincədir” deyimi bu nəsillərə aid deyil. Hər nəsildə ya virtuoz ifaçılar, ya xanəndə və müğənnilər, ya da ən azından bəstəkarlar olardı. Bəlkə də Qafqazın Konservatoriyası adı Şuşaya bu məziyyətinə görə verilmişdir. Bu sülalələrin formalaşmasında şəhərin bədii-mədəni mühiti əvəzsiz rol oynamışdır.

Maraqlıdır ki, Avropa analoqlarından fərqli olaraq bu sülalələrdə qohumluq dərəcəsi ata-oğul formatı ilə məhdudlaşmır və ən əsası kiçiklər böyüklərin kölgəsində gizlənmirdilər. Bu səbəbdən tərəfimdən bu nəsillərin “sülalə” adlandırılması məntiqli göründü. Onların hər biri Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə ən azından yeni bir üslub, janr və ya forma bəxş etməsələr də onu öz töhfələri ilə zənginləşdirə bilmişdilər. Ümumiyyətlə musiqi nəsilləri məsələsi də musiqi tənqidçilərini düşündürən mübahisə mövzusu olan məsələlərdəndir. Musiqişünas F.Əliyeva hətta “musiqi mədəniyyətinə musiqi nəsillərinin taleyi və həyatı baxımından da nəzər salınmasının mümkünlüyü”nü iddia edir [9, 18]. Üzeyirin özü ilk musiqi təhsilini Əliverdibəyovlardan “alsa” da qardaşı Zülfüqar “Aşiq Qərib” operası, “Əlli yaşında cavan”, “Varlı”, “Evlilikən subay” musiqili komediyalarını yaratmaqla öz sülaləsinin Əliverdibəyov məktəbindən aslı olmadığını və Üzeyirin kölgəsində gizlənmədiyini sübut etmişdir.

Onun oğlanları Niyazi və Çingiz Hacıbəyovlar peşəkar dirijorluq sənətinin əsasını qoymuş və hətta Niyazi bir dirijor kimi beynəlxalq arenalarda dünya şöhrətli ifaçılarla çıxış edərək Azərbaycan dirijorluğunu dünya musiqi mədəniyyətinə böyük hərflərlə yazdırmağa nail olmuşdur. Onunla çıxış edənlər sırasında L.Koqan, D. Oystax, M.Rastropoviçin adlarını sıralamaq belə Niyazinin hansı reytingli dirijor olmasından xəbər verir. D. Şostakoviç onu Sovet Şərqi dnyaya tanınmış ilk dirijoru adlandırmışdı. Niyazi dahi bəstəkarların əsərlərini özünəməxsus interpretasiya edərək dinləyiciyə yeni keyfiyyətdə təqdim edirdi. Musiqiyə özünəməxsus yanaşma onu bəzən əsərlərini ifa üçün ona təqdim etmiş dünya şöhrətli bəstəkarlarla belə mübahisələrdən çəkəndirmirdi. O, Şuşa konservatoriyasının məzunu olduğundan bəstəkarlıq peşəsini də yaddan çıxarmamışdı. O, “Rast” simfonik muğamını, “Çitra” baletinin müəllifi idi. Sonuncu əsər Beynəlxalq Nehru mükafatına belə layiq görülmüşdü.

Ü.Hacıbəylinin Hacıbəy əmisinin nəvəsi Soltan Hacıbəyov milli simfonik musiqinin təşəkkülündə misilsiz rol oynayaraq, “Karvan”ı ilə dünyanı fəth etmiş, həm də ilk milli balet sayılan “Gülşən”i bəstələmişdir. Onun oğlu daha irəli gedərək bəstələri üçün yeni forma və ifadə vasitələri taparaq novator bəstəkar kimi bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Onun “Firuzə” operası, “Cəngi” rapsodiyası, “Uvertüra”sı neoklassizm musiqi üslublarında yazılsa da milliliyini və Azərbaycan musiqi mühitinə bağlılığını heç zaman itirməmişdi.

Hacıbəylilər sülaləsinin musiqi ilə bağlı olmayan üzvləri belə Şuşa musiqi mühitinin daşıyıcıları olmuşlar. Ü.Hacıbəylinin anası Şirin xanımın mənsub olduğu Əliverdibəyovlar da böyük musiqi nəslidir. Üzeyirin Ağalar dayısı ixtisasca mühəndis olsa da, klassik muğamların mahir bilicisi olduğundan A.Zeynallı adına musiqi məktəbində dərslər demiş və hətta “Harun və Rəşid” muğam operasını yazmışdır. Onun övladları da peşəkar musiqiçi olmuşlar. Nazim bəstəkar pədaqoq kimi milli musiqiçi kadrların yetişməsində böyük rol oynamaqla bərabər “Bayatı-Şiraz” muğam kompozisiyasını yaratmışdır. Rasim və Nüşabə Əliverdibəyovlar müvafiq olaraq skripkaçı və pianoçu olmuşlar. Kazım uzun illər Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının dirijoru kimi, teatr səhnəsində dünya musiqi incilərinə yeni nəfəs vermişdir.

Üzeyirin xalası başqa bir musiqi sülaləsinin gəlini olduğundan onu xalası oğlanları-Əhməd Bədəlbəyli (Ağdamski) və Bədəlbəy peşəkar musiqiçilər idi. Sonuncu həm də musiqi dərsləri deyən pədaqoq olsa da, Əhməd opera müğənnisi idi. Yuxarı registrdə olan geniş diapazonlu səs onun qadın rollarında oynamasına imkan verirdi. Şəriətin qadağan etməsi səbəbindən ilk Leylini də Əhməd Bədəlbəyli ifa etmişdir. Bədəlin oğulları - Əfrasiyab və Şəmsi teatr və musiqi sənətində dərin iz qoymuş sənətkarlar idi. Əfrasiyab Niyazidən də əvvəl Leninqrad (Sankt Peterburq) da təhsil almış ilk Azərbaycan dirijoru hesab olunur. O, 1976-cı ilədək Opera və Balet teatrının dirijoru olmaqla yanaşı “Nizami”, “Söyüdlər ağlamaz” operalarının və “Qız qalası” baletinin bəstəkarı və bir sıra Azərbaycan opera librettolarının müəllifi olmuşdur. Onun qardaşı Şəmsi bir başa musiqi ilə bağlılığı olmasa da, Azərbaycan Teatr cəmiyyətinin sədri kimi teatrların – xüsusilə də Musiqili komediya teatrının inkişafında xüsusi rol oynamış, verdiyi quruluşda ölkə və xarici müəlliflərin operaları tamaşaya qoyulmuşdur. Şəmsinin oğlu Fərhad Bədəlbəyli sülalənin adını dünya səviyyəsində daha ucalara qaldıraraq 60-cı illərdə pianoçu kimi bir sıra mötəbər müsabiqələrin mükafatçısı olmuşdur. “Viana da Motta” adına beynəlxalq müsabiqədə Fərhad “Qran pri” almış, bu isə dünya səhnələrinə onun yolunu açmışdır [9, 21].

Şuşa musiqi mühitinin xələfi olmasına baxmayaraq Fərhad amerika caz-bəstəkarı C. Gerşvinin caz üslubunda yazdığı piano əsərlərinin mahir ifaçısı kimi dünyada şöhrətlənmişdir. F.Bədəlbəyli son illərdə Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru kimi inzibati vəzifə tutsa da, fortepiano və orkestr üçün yazılmış məşhur konsertlərdə uğurlu çıxış edir. Fərhad Bədəlbəylinin qızı – bu soyadın dördüncü nəslinin nümayəndəsi - Dilarə fortepiano müəllimi kimi sülalənin böyük missiyasını davam etdirir.

Şuşa - Qarabağ musiqiçilərindən söhbət açanda təkcə sülalələri yox, ata-oğul tandemlərini və hətta ata-oğul-nəvə triolarını da unutmamaq olmaz. Xüsusən bir-birləri ilə bağlı olan Adıgözəlovlar, Əmirovlar və Məmmədovlar (Bülbül) bu sırada xüsusilə seçilir. 1897-ci ilə Şuşada dabbağ ailəsində dünyaya göz açan balaca Murtuza Məmmədov “Qarabağ bülbülləri”ni olduğu kimi təqlid etdiyinə görə xalq arasında Bülbül təxəllüsünü almışdı. Yaxın qohumlarının onun sənətinə ikrah münasibətindən qaçan Bülbül əvvəl Gəncə, 1915-ci ildə Tbilisiyə gəlir. Bir il sonra isə o artıq Zaqafqaziyada peşəkar müğənni kimi qəbul edilir. Məhz həmin il Şuşalı tarzən və bəstəkar Məşədi Cəmil Əmirov (Fikrət Əmirovun atası) Tbilisi operasında özünün “Seyful-Muluk” operasının tamaşasını hazırlayanda incə qadın səsinə ifa etmək üçün S.Ruhullanın məsləhəti ilə Gəncədən tanıdığı Bülbülü dəvət edir. Bu rol Bülbülün gələcək taleyində həlledici rol oynayır. O, opera müğənnisi olmağa qərar verir. 1921-1924-cü ildə o, “Şərqi Konservatoriyası”nın tələbəsi olsa da, dünya səviyyəli artist kimi yetişməsində 1927-1931 -ci ildə təhsil aldığı İtaliya həlledici rol oynayır. Öz dövrünün məşhur tenoru Cüzeppe Anselminin sinfində çalışan Bülbülün sonrakı inkişafında “La Skala” teatrının digər məşhur İtalyan vokalistləri ilə tanışlığı böyük rol oynayır. 1931-ci ilin əvvəlində İtaliyanın populyar “Arte-Nostra” jurnalı Bülbülün nəfis şəklini verməklə onun həyat və yaradıcılığına dair baş məqalədə sənətkarın hətta İtalyan musiqi dairələri üçün nadir sayılan ecazkar lirik-dramatik tembrə malik olduğunu vurğulayır [1, 186].

Əslində bu Bülbülün “La Skala” teatrında qalıb çalışması üçün dəvət idi. Lakin vətəninə bağlı olan Bülbül Milan operasının dəvətinə baxmayaraq geri dönmür. O, həmvətənləri qarşısında “Traviata”, “Karmen”, “Luiza Miller”, “Toska”dan İtalyanca ariyalar ifa edir. Dahi Üzeyirin diqqətini cəlb edən Bülbül “Koroğlu” operasında əsas qəhrəmanın partiyasını ifa etmək şansı əldə edir. “Koroğlu” Bülbülü daha da şöhrətləndirir, Bülbül isə Koroğlunu əvəzəlməz ifa dərəcəsinə çatdırır. Onun ifası bətnlərində azərbaycanlılara qarşı ikrah və qısqanclıq hissi ilə yaşayan erməni yazıçıları belə sus-

durur. 1940-cı ildə Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı dekadasında Bülbülün dinləyən M.Şaginyan yazmışdı: “Biz gözəl Azərbaycan mahnılarını Bülbülün ifasında dinləməkdən ləzzət aldığımızı” [1, 188].

Bəli, Bülbül sintezi mümkün olmayan iki janrdadır - həm ariyaları, həm də xalq mahnı və muğamlarını yüksək səviyyədə ifa edirdi. Bütün musiqi tənqidçiləri bu gün bunun yalnız fitri istedad sahiblərinə müyəsər olduğunu etiraf edirlər. Vaxtı ilə Cəmil Əmirovun xeyir duasını alan Bülbül sonralar nəinki Fikrətin, eyni zamanda Q. Qarayevin, T.Quliyevin, S.Rüstəmovun vokal əsərlərini öz ifası ilə populyarlaşdırmışdı. Maraqlıdır ki, Fikrət ona dünya şöhrəti gətirəcək “Şur”, “Kürd ovşarı” simfonik muğamlarının yaranmasında Bülbülün əvəzsiz rolunu etiraf edəcək.

Ata sənətini artıq bir bəstəkar kimi çiyində daşıyan Polad da Konservatoriyada vokal sinfini bitirsə də, Azərbaycanın qızıl əsr bəstəkarları arasında özünəməxsus mahnıları və son illərdə yazdığı “balet”lə öz layiqli yerini tutmuşdur. Bəstəkarlıqla yanaşı yazdığı mahnıları yenə də özünəməxsus şirin səsi ilə ifa edən Polad bütün ittifaq miqyasında sovet dinləyicilərinin ən sevimli müğənnisinə çevrilmişdi. Dahi Azərbaycan vokalisti Müslüm Maqomayevə bəstələdiyi mahnılar bu tandemə dünya şöhrəti gətirmişdi. Polad sənətini oğlu Teymur peşəkar faqot ifaçısı kimi davam etdirir.

Oxşar tale Əmirovlar tandemində də özünü göstərir. Nəsildə musiqi peşəsinə 1875-ci ildə Şuşada anadan olmuş Məşədi Cəmil başlamışdı. Atasını 10 yaşında itirən Cəmil mədrəsə təhsili alandan sonra dərzi sənətinə yiyələnsə də, tar adlanan sehrləli aləti nə vaxtsa dindirəcəyinə ümidini bir an da itirməmişdi. Dərziçilikdən qazandığı pulla Nəvvabdan musiqi təhsili alan Məşədi Cəmil tezliklə Adıgözəlovların musiqiyə çıxırını açan Zülfüqarı şənlik məclislərində müşayiət etmək səviyyəsinə qədər yüksəlir. İstanbulda iki illik təhsil ona Avropa bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı verir. Not yazısını öyrəndikdən sonra o, “Heyratı” muğamını ilk olaraq nota köçürür. Gəncəyə qayıdan Cəmil şəhərin musiqi həyatında geniş fəaliyyətə başlayır. Gələcəyin dahisi Fikrət də Gəncədə doğulur. 1915-ci ildə Cəmil “Seyful-Muluk” operasını yazır və 1916-cı ildə Tbilisi opera teatrında səhnəyə qoyur. Bülbülün, Zülfi Adıgözəlovun, Seyid və Musa Şuşinskiyin yetişməsində C.Əmirov mühüm rol oynamışdır. Amma Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə onun ən böyük töhfəsi dahi Fikrət olur. Fikrət Gəncədə anadan olsa da, Şuşa musiqi mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi musiqi mühitinə qoşulur. Çünki atasından savayı, onun peşəkar kimi formalaşmasında iki dahi şuşalı – Bülbül və Konservatoriyada təhsil aldığı müddətdə müəllimi Ü.Hacıbəyli xüsusi rol oynayır. Onun formalaşmasında sovet bəstəkarı B.Zeydman və N.Anasovun da xidmətləri danılmazdır. Müəllimlərinin təsirinə baxmayaraq F.Əmirov bəstəkarlıqda öz üslubunu, daha doğrusu öz məktəbini yarada bilir. Əsərlərində “Şərq və Qərb musiqisinin sintezi” məhz təhsildə keçdiyi keşməkeşli yolun məhsuludur. Onu əsərləri tez bir zamanda nəinki Azərbaycan və İttifaq, hətta SSRİ çərçivəsindən çox uzaqlarda öz layiqli qiymətini almışdır. Həmin sintezin fidanları olan “Şur” və “Kürd ovşarı” simfonik muğamları Azərbaycan musiqisinin heyratəmizliyinin göstəricisidir. İlk səslənmə şuşalı maestro Niyazinin dirijorluğu ilə 1948-ci ilə təsadüf etsə də, bütün dünyanı dolaşmış və hətta ideoloji rəqib sayılan ABŞ orkestrlərinin repertuarına daxil edilərək Boston filarmoniyasında alqışlarla qarşılanmış bu əsərləri Qərb musiqişünasları “Şərq simfonizminin inkişafında yeni addım kimi qiymətləndirirlər. Bütün janrlarda böyük irs qoyan F.Əmirovun təkə xalq musiqisinə söykənən əsərlərindən danışılarsa, buna cildlər kifayət etməz. Azərbaycan tarının ecazkar səsinə aşıq olan Fikrət kompozisiyalarında bu alətdən çox ustalıqla istifadə edir. Xalq musiqisindən bəhrələnən “Sevil” operasının 1953-cü ildə şuşalı musiqiçi Əfrasiyyab Bədəlbəylinin dirijorluğu ilə keçirilən premyerası Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bir yeni nəfəsin gəldiyindən xəbər verirdi. Klassik tipli operanın inkişafında “Sevil” mühüm mərhələ oldu. Operanın qəhrəmanları klassik operalarda olduğu kimi ariyalar, ariozalar ifa edir, həmçinin hadisələr xor ifalarla zənginləşir. “Sevil” İttifaq səviyyəsində dəfələrlə səhnələşdirilmiş, 1970-ci ildə ekranlaşdırılmışdı. Bu gün mövzu baxımından Qərb ölkələrində səhnələşdirilməsi mümkün olmayan bu möhtəşəm opera heç də mövzusu primitiv məişət xarakteri daşıyan, lakin səslənmə sayına görə bəlkə də rekordlar təzələyən Maskaninin “Kənd namusu” operasından musiqi zənginliyinə görə geri qalmır və tara söykənən bəstəkarın xalq musiqisindən bəhrələnən gücündən xəbər verir. F.Əmirovun “Zəngin melodik dilə malik olduğunu” dahi D.Şostakoviç də daim vurğulayır və qeyd edirdi ki, “*Melodiya onun yaradıcılığının urəyidir. Öz əsərlərində bəstəkar musiqi folklorundan geniş istifadə edir. Azərbaycan folklorunun Əmirov musiqisinə təsiri göz qabağındadır*” [10].

Vətən mövzusunda “Azərbaycan kapriççiosu”, “Nizami” simfoniyası, “Min bir gecə” baleti dünyanın əsas opera və balet tearlarının səhnələrinin mütəmadi olaraq qonağı olur. Rühən P.Çaykovskinin “İtalyan kapriççiosuna” yaxın olan “Azərbaycan Kapriççio”su A.Quliyevin çəkdiyi “Səhər” filminə bəstəkarın yazdığı musiqisi əsasında yazılmış, filmin mövzusunun aktuallığını itirməsinə baxmayaraq kino musiqisi ona əbədiyyət qazandırmış, sonradan isə Q.Qarayevin “Don Kixot”unun taleyini yaşayaraq müstəqil şəkildə dünya teatrlarında uğurla səsləndirilmişdir. “Nizami” simfoniyası 1963-cü ildə simfoniya Hans Roxnerin idarəsi ilə Leypsiq radiosu simfonik orkestri tərəfindən böyük müvəffəqiyyətlə ifa edilmişdir. 1964-cü ildə F. Əmirov simfoniyanın yeni redaksiyasını işləmiş və əsər həmin ildə Moskvada, daha sonra Londonda səslənmişdir [11]. Baletləri içərisində xəlqiliyi ilə seçilən “Min bir gecə”nin bütün pərdələrində bəstəkarın atası Cəmilin tarının səsi nəinki gəlir, sehrli səslənməsi ilə dünyanın musiqi dinləyicilərinə bu alətin əsl yiyəsinin kim olduğunu göstərir. Bütün janrlarda dinləyicilərini təəccübləndirməyi bacaran dahi Fikrət mahnı yaradıcılığına da biganə olmamış, “Gəncə”, “Göy göl” mahnılarını radionun qızıl fonduna töhfə etmişdir. Onun oğlu – babasının adını daşıyan Cəmil Əmirov da sülalənin işini davam etdirməklə yanaşı onu caz musiqi elementləri ilə zənginləşdirir. C.Əmirov özünün muğama əsaslanan kompozisyonları ilə Azərbaycan musiqi dairələrində məşhurdur.

Baba Cəmil Əmirovun səhnə həyatına yolunu açdığı sənətkarlardan biri də 1898-ci ildə Şuşanın Qaradolaq kəndində anadan olan Zülfüqar Adıgözəlovdur [1,176]. Uşaqlıq illərində Cabbar Qaryağdı oğluna, İslam Abdullayevə, Musa Şuşinskiyə qulaq asan Zülfüqar onları təqlid edə-edə gözəl xanəndəyə çevrilir. 1927-ci ildə Cabbar Qaryağdı oğlu onun Bakıya aparır və filarmoniyanın solisti kimi işə düzəlməsi üçün təqdimat verir. Xalq içində Zülfü kimi tanınan xanəndə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti kimi S.Rüstəmovla Azərbaycan musiqisini Mərkəzi Asyada xanəndə kimi təmsil edir. “Səbuhi”, “Bakılılar”, “Kəndlilər” filmlərində musiqi səslənməsində Zülfinin gözəl tembrli səsi xüsusi əsrarəngizlik yaradır. Onun da Azərbaycan musiqi xəzinəsinə verdiyi ən böyük töhfə oğlu Vasifdir. Sonuncu artıq professional bəstəkar kimi Azərbaycanın sayılıb seçilmiş bəstəkarları sırasına daxil olur. Bakıda anadan olması ona iki musiqi məktəbinin qovşağında əvəzsiz əsərlər yaratmasına imkan verir. Onun yaradıcılığına atasının Şuşa məktəbi və 1953-1958-ci illərdə konservatoriyada təhsil alarkən müəllimi dahi Qara Qarayevin Bakı məktəbi güclü təsir edir. 60-cı illərdə Qarabağ əsilli Rəşid Behbudovla əməkdaşlığı onu daha da zənginləşdirir. 1972-ci ildən konservatoriyada pedaqoq kimi işləsə də, yaradıcılığını davam etdirərək, 4 simfoniya, 3 opera, 6 konsert, 4 oratoriya və mahnılar yazmışdır. Onun “Qurban adına” mahnısını uşaqdan böyüyə bütün azərbaycanlılar bilir. Qardaşı Rauf Adıgözəlov mahir skripkaçılar, oğlu Yalçın isə görkəmli dirijorlar sırasına daxil ola bilmişdi. 1993-cü ildən günümüzədək Y.Adıgözəlov Böyük Simfonik orkestrdə F.Əmirovun simfonik muğamlarına, “Azərbaycan kapriççiosu”na, Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poemasına, S.Hacıbəyovun “Karvan”ına, V.Adıgözəlovun “Violonçel və orkestr üçün konsert”inə dirijorluq etmiş və dəfələrlə mükafatlandırılmışdır.

Nəticə. Beləliklə, Şuşadan və Qarabağdan çıxmış musiqi nəsillərinin sıralamasını sonsuzluğa qədər artırmaq da olar. Amma o da qeyd olunmalıdır ki, Şuşada doğulmuş, ya da əsl şuşadan olan musiqişilər öz pedaqoji fəaliyyəti ilə də Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə adları qızıl hərflərlə yazılan simaların yetişməsində böyük rol oynamışlar. Təkcə Ü.Hacıbəyovun bu istiqamətdə fəaliyyəti bir neçə nəsil musiqişilər ordusunun yetişməsi üçün kifayət edir. Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, Niyazi bu qəbildən olan bəstəkarlardır. Musiqinin fenomenliyi həm də ondadır ki, çox zaman bəstəkar-pedaqoq ilə birbaşa ünsiyyətdə olmadan onun yaratdığı musiqi-estetik konsepsiyanın təsiri altında peşəkarlığını inkişaf etdirmək olur. Bu mənada Azərbaycanda müasir dövrün bütün məşhur bəstəkarları özünü Üzeyir məktəbinin məhsulu hesab edir. Musiqişünas E.Abasova bunu belə izah edir: “Hacıbəyovun musiqi-estetik konsepsiyası Azərbaycanın bütün bəstəkarlıq məktəbinin sarsılmaz təməlinə çevrilməklə yanaşı, öz növbəsində yeni tarixi mərhələdə milli, geniş mənada isə dünya musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndələri olan Q.Qarayev, F.Əmirov və başqalarının musiqi-estetik baxışlarının inkişafında stimullaşdırıcı olmuşdur” [12, 60].

Hacıbəyovun bəstəkarlıq sinfini bitirən və onun xeyir-duası ilə təhsillərini daha yüksək səviyyədə davam etdirmək üçün Moskvaya gedən bəstəkarların sonrakı yaradıcılıqlarında bu konsepsiya əsas rolunu saxladı. Bu kontekstdə dünya səviyyəli məşhur Azərbaycan bəstəkarı Firəngiz Əlizadə

nin Üzeyir musiqisinə verdiyi qiymət təqdirəlayiqdir: “Buğdadan sünbül yetişdiyi kimi Üzeyir Hacıbəyli musiqisindən də çoxrəngli müasir Azərbaycan musiqisi yarandı... Bol sulu çay kimi ondan Qarayevin psixoloji simfonozmi, F.Əmirov və Niyazinin simfonik muğamları öz başlanğıcını götürdü” [13, 41].

Şuşa dünya musiqisinə töhfələr vermiş və bu xəzinəni öz əsərləri ilə zənginləşdirmiş musiqi sülalələri və keçmiş ittifaq çərçivəsində tanınmış saysız-hesabsız musiqi nəsilləri ilə yanaşı, peşəkarlığına görə heç də geri qalmayan, lakin müəyyən səbəblərə görə adları yalnız qəlblərdə izlər buraxmış musiqiçilər yetirmişdir. Onların tədqiqatə cəlb edilməsi Şuşanın 2020-ci ilin 8 noyabrında Azərbaycan Respublikası prezidentinin “ağıllı güc” siyasəti və azərbaycan ordusunun rəşadəti ilə dogma sahilə yan almasından sonra gənc musiqişünasların öhdəsinə düşür. Adları yalnız yaddaşlarda qalan musiqiçilərin dərinədən öyrənilib dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılması ilə dünyaya sübut olunmalıdır ki, sülhsevərliyi və fitri istedadı ilə seçilən Azərbaycan xalqının musiqi beşiyi olan Şuşa şəhəri, heç də dünya musiqisinin beşiyi sayılan Neapol və Vyanadan geri qalmır, özünün konservatoriya funksiyasına görə onları da ötüb keçir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Şuşanın türk dünyasının mədəni mərkəzi seçilməsi onun mədəni irsinin toxunulmazlığının, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla Şuşada imzaladığı müttəfiqlik haqqında “Şuşa bəyannaməsi” [14] isə bu toxunulmazlığın əbədi qarantı oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Шушинский Ф. Народные певцы и музыканты Азербайджана. М.: Издательство «Советский композитор», 1979. - 199 с.
2. Əliyeva F. Üzeyir Hacıbəyli- Şəxsiyyət və Cəmiyyət. Bakı “ Şərq- Qərb nəşriyyat evi, 2014.-368 s.
3. Гаджибейли Дж. Как мы создавали «Лейли и Меджнун». Избранное. Баку, 1993.
4. Üzeyir Hacıbəyli. Bədi və publisistik əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.- 409 s.
5. Azərbaycan musiqi tarixi. II cild, Bakı: Elm.-2017.- 584 s.
6. Qafarova Z. Şuşa Azərbaycan musiqisinin məbədidir // Musiqi dünyası, № 1-2.- 2001.- S. 21-25.
7. Qafarova Z. Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu”su. Bakı, “Renesans-A” Nəşriyyat evi, 2017.- 160 s.
8. Кара Караев. Об Узеире Гаджибейли/Узеир Гаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Амма Ü», 2014.– С.19-22.
9. Əliyeva F. Qarabağın musiqiçi nəsilləri // Musiqi dünyası, № 1(2) 2000.- s.18-21.
10. Bayramova A. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında muğam janrının təzahürü. “Konservatoriya” № 3, 2015. - <http://konservatoriya.az/?p=1276> [15.09.2022].
11. Akif Nizam. Nizami simfoniyası Fikrət Əmirov. Dekabr 16, 2012. - <https://akifnizami.wordpress.com/2012/12/16/nizami-sinfoniyasi-fikr%C9%99t-%C9%99mirov/> [15.09.2022].
12. Аббасова Э. Узеир Гаджибеков – основоположник композиторской школы Азербайджана / Узеир Гаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Амма Ü», 2014. – С.56-64.
13. Ализаде Ф. У истоков музыки / Узеир Гаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Амма Ü», 2014. – С.39-42.
14. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb. 15 iyun 2021. - <https://president.az/az/articles/view/52115> [15.09.2022].

ИГБАЛ АГАЕВ

*к.и.н., доцент, Заведующий Кафедрой История стран Азии и Африки,
Бакинский Государственный Университет*

ШУША – КОНСЕРВАТОРИЯ КAVKAZA

Статья посвящена музыкальной среде города Шуши, считающейся феноменом азербайджанской музыкальной культуры, и творческой деятельности музыкантов, в основном компо-

зителей и вокалистов, прямо или косвенно связанных с этим городом и внесших свой вклад в музыкальную сокровищницу мира. В статье обращается внимание на то, почему Шуша выпускает певцов с удивительными голосами, дается краткий обзор творчества династий, которые с древних времён действовали в этом городе и обогатили мировую музыку своими произведениями. С уверенностью говорится о том, что после освобождения Шуши, наряду с Веной и Неаполем, город снова станет музыкальным центром мира.

Ключевые слова: Консерватория Кавказа, Мугам, Шабих, Восточная консерватория, Национальная опера, Шушинская декларация, Азербайджанское каприччио.

IQBAL AGHAYEV

Ph.d., Associated professor, head of the Department of the history of Asian and African countries, Baku State University

SHUHA IS CONSERVATORY OF THE CAUCASUS

The article is devoted to the musical environment of Shusha city which is considered as the phenomenon of Azerbaijani musical culture, to creative activity of musicians, mostly composers and vocalists who were born here or maintained direct or indirect bonds with this city. The article clarified the reason why such fascinating vocals are grown in especially Shusha city. A brief look at the activity of families that performed in this city for years and enriched world musical culture with their compositions was noted in the article. It is undoubtedly that after liberation of Shusha, alongside with Vienna and Napoli, the city will again be turn into musical center of the world.

Keywords: Conservatory of the Caucasus, Mugham, Shabih, Eastern Conservatory, National Opera, Shusha Declaration, Azerbaijan capriccio.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə Quliyeva, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUSA - 270

UOT 94(479.24)

AYDIN MƏMMƏDOV

*Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
aydin.mmmddov.67@mail.ru*

**XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA BAŞ VERƏN
SİYASİ PROSESLƏRİN ŞUŞANIN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ
XXI ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA**

XX əsrin əvvəllərində erməni-daşnak birləşmələrinin dinc soydaşlarımıza qarşı yeritdikləri cinayətlərdən ən çox ziyan çəkən bölgələrimizdən biri də Şuşa qəzası, Şuşa şəhəri olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə sözügedən bölgənin əhalisinə qarşı bədnam qonşularımızın hər cür çirkin əməllərə əl ataraq, xüsusən də güc işlədərək xof yaratmaq siyasəti planlı və ardıcıl surətdə davam etdirilmişdir. Sözügedən problemin tarixşünaslığı ilə bağlı bir çox tədqiqat əsərlərində, elmi məqalələrdən ibarət toplularda tarixçi-alimlərimiz burada ermənilərin sayının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çarizmin köçürmə siyasətindən sonra qısa zaman kəsiyində artmasına münbit şərait yaradan obyektiv səbəbləri, erməni-daşnak birləşmələrinin XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində və Şuşada soydaşlarımıza qarşı yeritdikləri anti-Azərbaycan xarakterli demoqrafik siyasəti, vəhşilikləri, soyqırım və talanları çoxsaylı konkret elmi faktlar əsasında tədqiq edərək geniş ictimaiyyətə təqdim etmişlər.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, Şuşa, demoqrafik vəziyyət, soyqırım, etnik təmizləmə.

Giriş. XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr Qarabağ bölgəsinin və Şuşanın sonrakı ictimai-siyasi taleyinə, o cümlədən demoqrafik vəziyyətinin yeni düzəminə ciddi təsir göstərdi. Azərbaycan tarixşünaslığında erməni-daşnak birləşmələrinin XX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində və Şuşada soydaşlarımıza qarşı yeritdikləri vəhşilikləri araşdırarkən tarixçi alimlərimizin burada ermənilərin sayının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qısa zaman kəsiyində artmasına münbit şərait yaradan səbəblərə geniş diqqət yetirdiklərini aydın şəkildə görmək olur.

Məcburi surətdə yurdunu tərk edənlərin torpaqlarının ermənilər tərəfindən zəbt olunması amili də onların Şuşada kompakt kəndlər salmalarına, başlıcası isə bu taktikanı gələcəkdə də min bir üsulla, o cümlədən talan və qırğınlarla həyata keçirərək davam etdirmələrinə zəmin yaradırdı.

Vətən tarixşünaslığında erməni-daşnak birləşmələrinin XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı yeritdikləri soyqırımlarını tarixşünaslıq kontekstində ilk dəfə tədqiq edən A.İsgəndərov yazır: “Erməni-daşnak qüvvələrinin müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti özünü daha çox Qarabağ bölgəsində açıq şəkildə büruzə vermişdir. Çar hakimiyyət orqanlarının himayəçilik siyasətindən çox məharətlə istifadə edən ermənilər azərbaycanlı əhalini öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmağa başladılar” [9, s.335]. Təbii ki, sözügedən bölgənin əhalisinə qarşı erməni-daşnak qüvvələrinin yeritdikləri qırğın və talan siyasəti regionun demoqrafik mənzərəsini ermənilərin xeyrinə dəyişmək məqsədi də güdüdü. Məhz XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr Qarabağ bölgəsinin və Şuşanın sonrakı ictimai-siyasi taleyinə, o cümlədən demoqrafik vəziyyətinin yeni düzəminə ciddi təsir göstərdi. Belə ki, XIX əsrin birinci yarısında baş vermiş Rusiya-İran (1804-1813, 1826-1828) və Rusiya-Türkiyə (1806-1812, 1828-1829) müharibələrində əldə etdiyi qələbələrdən sonra Rusiya Cənubi Qafqazda öz sosial-siyasi dayaqlarını regionun demoqrafik vəziyyətini öz xeyrinə dəyişmək yoluyla da gücləndirmək barədə düşünür və bu işdə erməni amilindən yetərincə faydalanmağa çalışırdı: “Rusların Azərbaycanda geniş işğalçılıq siyasəti əsasən ermənilərin sayəsində mümkün olmuşdur. Daha doğrusu, ruslar Qafqaza gəldikləri vaxt yalnız ermənilərə bel bağlamış, onların qüvvəsindən hərtərəfli istifadə etmişlər” [3, s.88].

K.Şükürov “Rusiya ilə Azərbaycan Qarabağ xanlığı arasında imzalanmış 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsinin sistemli analizi” adlı məqaləsində Rusiyanın əslində Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Qarabağ xanlığında irsi hakimiyyəti təmin etməsi öhdəliyini öz üzərinə götürməsinə rəğmən,

1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etməsilə, bu müqavilənin də qüvvədən düşdüyünü xüsusi olaraq vurğulayır: “Tarixi təcrübə göstərir ki, Rusiya İmperiyası həmişə Cənubi Qafqaz hakimləri ilə bağlandıqları müqavilələri, o cümlədən Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərini pozmuşdur” [22, s.221, 226]. Məhz bu mənada qeyd etmək olar ki, ermənilərin yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə çox tez bir zamanda özlərini güvənli hesab etmələrində Rusiyanın XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirərkən hərbi və diplomatik metodlardan ermənilərin xeyrinə yararlanması amili heç də az rol oynamamışdır. Çünki, Azərbaycanda dövlətçilik və siyasi idarəetmə ənənələrinin ləğvinə hesablanmış bu tədbirlər, ermənilərin özgə torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” qurmaq istəyini daha da artırırdı: “Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün həm də əhalinin erməniləşdirilməsi siyasətini də həyata keçirirdi” [9, s.31].

Sözgedən dövrdə soydaşlarımızın yaşadıkları yerləri tərk etmələri ilə bağlı Y.Hüseynov: “1806-1812-ci illər ərzində Qarabağ xanlığının ərazisindən qaçan və qacarlar ordusu tərəfindən Araz çayından cənuba aparılan əhalinin sayı çoxdur. Yuxarıda göstərilən dövr ərazində, yəni 6 ildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən 2628 ailə qaçmışdır. Həmin ailələrin say tərkibi 13140 nəfər olmuşdur. Qacarlar məmləkətinə məcburi surətdə aparılan ailələrin sayı 2217, onların say tərkibi isə, 11085 nəfər olmuşdur. Qarabağ xanlığının ərazisini 4845 ailə və 24225 nəfər təşkil etmişdir” – deyərək, yazır [5, s.80]. Müəllif “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı kitabında əhalinin məruz qaldığı məcburi miqrasiya proseslərinin onların sayına göstərdiyi təsiri xüsusi olaraq vurğulamışdır [7, s.41].

Bu məsələ ilə bağlı Y.Hüseynov yazır: “Erməni ünsürlərinin Qacar məmləkətindən Qarabağa və başqa ərazilərimizə köçürülməsi işinə erməni ünsürü X.E.Lazarev rəhbərlik edirdi” [5, s.81]. Müəllif fikrinə davam edərək, Qarabağda yaranan yeni demoqrafik vəziyyətlə bağlı yazır: “1823-cü ildə Qarabağda yaşayan əhalinin böyük hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. 1823-cü ildə Azərbaycanın Qarabağ əyalətində 20095 ailənin yaşadığı qeyd olunur. Həmin ilin kameral təsvirində göstərilir ki, Qarabağda yaşayan 20095 ailənin 15729-u (78,3 faizi) azərbaycanlı, 4366 ailə isə müxtəlif xalqlara (21,7 faiz) məxsus olmuşdur. ...Paskeviç göstəriş vermişdir ki, qacarlar məmləkətindən gətirilən erməni ünsürləri üçün yeni kəndlər salınsın. Bu iş həyata keçirilərkən azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlər nəzərə alınsın” [5, s.81]. Müəllif belə bir qənaətə gələrək: “XVIII əsrin sonuna və XIX əsrin əvvəllərinə aid olan qaynaqlarda və mənbələrdə göstərilir ki, bu dövrlərdə Qarabağ xanlığında və onun mərkəzi şəhəri olan Şuşa qalasında əhalinin 90-95 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. ...Bu köçürmələrin nəticəsi olaraq XIX əsrin 80 ili ərzində Cənubi Qafqazda erməni ünsürlərinin sayı 4,5 dəfə artmışdı” – deyərək, yazır [7, s.42].

M.İsmayılov 2014-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Qarabağ: tarix münaqişə kontekstində” elmi məqalələr toplusunda “Qarabağ XIX – XX əsrin əvvəllərində” adlı məqaləsində ermənilərin 1918-ci ildə Şuşa qəzasında törətdikləri soyqırımlardan, AXC hökumətinin bu hadisələrin qarşısını almaq üçün həyata keçirdikləri tədbirlərdən bəhs etməzdən öncə XIX əsrin əvvəllərində köçürülmə siyasəti nəticəsində ermənilərin Qarabağ bölgəsində və Şuşada sayının kəskin surətdə artmasını xüsusi olaraq vurğulayır. Müəllif 1832-ci il kameral təsvirinə istinadən yazır ki, Qarabağ xanlığında yaşayan 20546 ailənin 13965-i azərbaycanlı, 6491-i erməni ailəsi idi. 1823-cü ildən 1827-ci ilədək Qarabağ bölgəsində azərbaycanlılar əhalinin 91%-ni, ermənilərsə 8,4%-ni təşkil edirdilər. Məhz çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində XIX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlıların sayı 64,8% azaldığı halda, ermənilərsə sayı 34,8% artmışdı [22, s.233-234].

Y.Mahmudovun C.Mustafayevlə birgə ərsəyə gətirdikləri “Şuşa – Pənahabad” adlı kitabında tarixən xristian əhalinin, o cümlədən ermənilərin azlıq təşkil etməsindən bəhs edərək: “1823-cü ildə Şuşada yaşayan 1532 ailənin 1000-dən çoxu azərbaycanlılardan, təxminən, 500-ü isə ermənilərdən (yəni, erməniləşmiş albanlardan – red.) ibarət idi. Şuşa şəhərində əhalinin etnik tərkibinin bu nisbəti, hətta çar hökumətinin erməniləri kütləvi surətdə İrandan və Osmanlı imperiyasından Qarabağa köçürdüyü dövrdə – XIX əsrin 30-cu illərində də dəyişməmişdir. Həmin dövrdə şəhərdə qeydə alınmış 1698 ailənin 936-sını azərbaycanlılar təşkil edirdi” – deyərək müəlliflər yazırlar [10, s.63]. Buradan müəlliflər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qarabağın, o cümlədən Şuşanın əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil ediblər.

Eyni fikirlərlə Y.Hüseynovun 2019-cu ildə işıq üzü görən “Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi” adlı kitabında da rastlaşırıq: “1828-ci ilin fevral ayının 10-da Qacar sarayı ilə Rusiya İmperi-

yası arasında bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra erməni ünsürlərinin Qarabağ bölgəsinə və digər ərazilərimizə gətirilib məskunlaşdırılması geniş miqyas aldı [5, s.81].

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra Şimali Azərbaycanda yaranmış siyasi sabitlik Şuşada əhalinin artmasına müsbət təsir göstərdi. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq yeni sənayə müəssisələrinin işə salınması şəhərdə işçi qüvvəsinə tələbatı xeyli artırmışdı. Bu isə şəhərdə əhalinin sayının xeyli artmasına gətirib çıxardı. XIX əsrin əvvəli ilə müqayisədə Şuşada əhalinin sayı 2,5 dəfə artaraq əsrin sonunda 25881 nəfərə çatdı. XX əsrin əvvəllərində isə, bu artım daha sürətlə getmiş və 1917-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 43869 nəfərə çatmışdı. Lakin, Şuşada müşahidə edilən bu artım heç də şəhərin ən qədim sakinləri olan azərbaycanlıların hesabına baş vermədi. Rusiya imperiyasının yeritdiyi milli ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində şəhərin bütün hərbi-inzibati vəzifələri ermənilərin və onları himayə edən rus məmurlarının əlində cəmləşdi. Bununla şəhərdə həmin dövrə qədər mövcud olmuş etnik balans pozuldu, ermənilərin sayı sürətlə artdı. Bununla bağlı təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Şuşada əhalinin ümumi sayı 1897-ci ildəki 25881 nəfərdən artaraq, 1913-cü ildə 42568 nəfərə çatdığı halda (artım 64,5%), azərbaycanlıların sayı (10 min) dəyişməz qalmışdı [21, s.230-233]. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şəhərdə əhalinin mexaniki artımı təbii artımı bir neçə dəfə üstələmişdi. Belə ki, 1870-ci ildən 1917-ci ilə qədər müşahidə edilən 23924 nəfər əhali artımının 9400 nəfəri təbii artımın (daha doğrusu, köçkün ermənilərin) payına düşürdü. Ümumiyyətlə, bu hadisələr zamanı yüzlərlə azərbaycanlı soyqırımına məruz qalmış, onlara məxsus 20 ev tamamilə yandırılmışdı.

Məhz bu mənada XX əsrin əvvəllərində ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklərin səbəblərini XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərdə axtarmaq gərəkdir. Tarixçi A.İsgəndərov bu məqama diqqət yetirərək yazır: “XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində başlanmış qaçqıncılıq və köçkünlük çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin, milli ədavətin, aramsız müharibələrin bilvasitə nəticəsi idi. Azərbaycanlı əhalinin məcburiyyət üzündən Şimali Azərbaycanı tərk etməsi xristianlaşdırma siyasətinin gerçəkləşməsinə daha geniş imkanlar açdı” [9, s.335].

Digər tərəfdən kəndərmənilərin şirnikləndirilərək Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən Qarabağa gətirilməsi, təbii ki, buradakı soydaşlarımızın təkcə maddi güzəranına deyil, mənəvi dincliyinə də ciddi zərər vururdu. Məsələn, polkovnik Lazarev İranda yaşayan erməni əhalisinə müraciətində deyirdi: “Özünü seçəcəyiniz yerlərdə – İrəvanda, Naxçıvanda və Qarabağda dövlət hesabına əkilib becəriləcək bol məhsullu torpaq alacaqsınız. Siz 6 il müddətinə hər cür vergilərdən azad olunursunuz” [8, s.26]. Vəziyyətin belə bir hal alması bəzən soydaşlarımızın öz yurdlarını tərk etmələri ilə də nəticələnirdi: “...1805-1813-cü illərdə təkcə Qarabağı məcburi tərk etmiş azərbaycanlı ailələrin sayı 4845-dən çox idi” [8, s.27].

Təbii ki, Şuşa qəzasında erməni əhalinin sayının durmadan artması onların Azərbaycan kəndlərini əhatəyə alan kompakt yaşayış məskənlərinin sayını artırmalarına münbit şərait yaradırdı. Şübhə yoxdur ki, süni surətdə belə bir demoqrafik fonun yaradılması regionda vəziyyəti gərginləşdirir, yaxın gələcəyə hesablanmış milli zəmində baş verə biləcək qarşıdurmalara, o cümlədən ermənilərin Şuşa qəzasında 1905-1907-ci illərdə törətdikləri qanlı olaylara münbit şərait yaradırdı. Y.Mahmudov və C.Mustafayevin yuxarıda adı çəkilən kitabında da müəlliflər XX əsrin əvvəllərində ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklərin əsl kökünü və obyektiv səbəblərini XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərlə əlaqələndirirlər: “Əslində hələ “XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya işğalları Şuşa şəhərinin də inzibati statusuna və demoqrafik vəziyyətinə ağır təsir göstərdi” [10, s.64].

Təəssüf doğuran hal odur ki, Qarabağ bölgəsində və Şuşa qəzasında azərbaycanlı əhalinin sayının XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kəskin surətdə azalması, ermənilərinin əksinə artması prosesi həmin əsrin sonlarına, o cümlədən XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir. M.İsmayılov bu acınacaqlı demoqrafik vəziyyəti: “Artıq 1886-cı ildə demək olar ki, indiki Dağlıq Qarabağın bütün ərazisini əhatə edən Şuşa qəzasında köçürülmə siyasəti nəticəsində ermənilər əhalinin 58,2%-ni, azərbaycanlılar isə 41,5% təşkil edirdilər” [22, s.234].

H.Verdiyeva çarizmin köçürmə siyasətinə həsr etdiyi monoqrafiyasında yazır ki, XIX əsrin birinci yarısında ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü 20 il ərzində onların burada

xüsusən də, Qarabağ bölgəsində sayı 2 dəfə artdı. Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra ermənilərin Qarabağ bölgəsinə axını sonrakı illərdə də davam etdi [17, s.228-229].

Y.Mahmudov və C.Mustafayev Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi sabitliyin XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq şəhərdə əhali artımına müsbət təsirindən bəhs edərək, onun xeyli sürətləndiyini vurğulayaraq: “XIX əsrin əvvəli ilə müqayisədə Şuşada əhalinin sayı 2,5 dəfə artaraq əsrin sonunda 25881 nəfər təşkil etmişdi. XX əsrin əvvəllərində isə bu artım daha sürətlə getmiş və 1917-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 43.869 nəfərə çatmışdı” – deyər yazırlar [10, s.67].

Lakin, Y.Mahmudov və C.Mustafayev yuxarıda adı çəkilən kitabda Şuşada müşahidə edilən əhali artımının heç də Şuşanın köklü sakinləri olan azərbaycanlıların hesabına baş vermədiyini təəssüf hissi ilə bildirirlər: “Rus çarizminin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti burada indiyə qədər mövcud olmuş etnik balansın pozulmasına, ermənilərin sayca artmasına gətirib çıxartdı. Nəticədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində köçkün ermənilərin hesabına şəhərdə əhalinin mexaniki artımı təbii artımı bir neçə dəfə üstələmişdi. Belə ki, burada 1870-ci ildən 1917-ci ilə qədər baş vermiş 23924 nəfər əhali artımının 9400 nəfəri təbii artımın payına düşdüyü halda, 14524 nəfəri köçkün ermənilərin payına düşmüşdü” [10, s.67].

Azərbaycan tarixşünaslığında ermənilərin “Kiçik Ermənistan” adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına ilk açıq iddialarının məhz XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən siyasi təbəddülatlardan, 1905-1907-ci illər, sonra isə 1917-ci il Fevral burjua inqilabı və oktyabr çevrilişindən sonra başlamaları fikri ilə tez-tez rastlaşmaq olur. A.Paşayevin yuxarıda adı çəkilən kitabında oxuyuruq: “Onların (ermənilərin – A.M.) bu hərəkəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq sistemli şəkil alır və planlı surətdə həyata keçirilməyə başlayır. ... Ermənilərin bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı ilk açıq düşmənçilik siyasətlərini başqa yerlərdə olduğu kimi 1905-1907-ci illər erməni-azərbaycanlı münafişəsi zamanı göstərdilər” [15, s.269].

Beləliklə, müəlliflər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şuşada yaranan demografik vəziyyəti təhlil edərək belə bir qənaətə gəlirlər ki, çar hökumətinin himayədarlığı ilə Şuşada ermənilər onun köməyi ilə şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı təşkil etdikləri terror və soyqırımları Azərbaycanın digər yerlərini, o cümlədən Şuşanı da dəhşət etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2007-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan” ensiklopediyasında sözügedən hadisələrlə bağlı yazılır ki, 1905-ci il fevralın 6-dan Bakıda başlanan qırğınlar bir müddətdən sonra Azərbaycanın başqa bölgələrinə də, o cümlədən 1905-1906 illərin qışı, yayı və payızında Gəncə, Şuşa və bütün Qarabağa yayıldı. Erməni daşnakların hərbi birləşmələrinin xüsusilə Qarabağda törətdiyi vəhşiliklər barədə hətta erməni qəzetləri yazılar dərc etmişdilər. Burada həmçinin “Difai” partiyasının “Qarabağ birlik məclisi” adlı ən iri şöbəsinin Şuşada fəaliyyət göstərməsi, partiyanın proqramında təkə Azərbaycan xalqının erməni qırğınlarından xilas etmək deyil, eləcə də müsəlmanların maariflənməsi uğrunda mübarizə aparılmasının başlıca məqsəd olması elan olunurdu [2, s.274].

Digər tərəfdən erməni daşnak qüvvələri XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında baş verən hər bir mühüm siyasi hadisədən öz xeyirlərinə maksimal dərəcədə bəhrələnməyə çalışırdılar. A.İsgəndərovun təbirincə desək, 1905-1907-ci illərdə baş verən birinci rus inqilabı dövründə çar hökumətinin Azərbaycanda milli qırğın siyasətinin həyata keçirilməsində erməni-daşnak qüvvələri həlledici rol oynadılar: “Ermənilər öz məkrli planlarını 1905-1907-ci illərdəki münafişələr zamanı bütün çılpaqlığı ilə ortaya qoydular. “Böyük Ermənistan” planı ilə silahlanan ermənilər “kiçik Ermənistan” adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına olan iddialarını açıq şəkildə həyata keçirməyə başladılar” [9, s.335].

Həqiqətən də Çar hökumətinin himayəsi və fəal köməyi ilə Şuşada say üstünlüyünə nail olan ermənilər həmin şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. 1905-ci il avqustun 16-da təcrid dırnağına qədər silahlanmış ermənilər azərbaycanlıların üzərinə hücum keçirdilər. Rus ordusuna xidmət edən erməni əsgər və zabıtları da onlara qoşuldular. Şuşanın Köçərli və Xəlfəli məhəllələrində yaşayan xeyli azərbaycanlı soyqırımına məruz qaldı. Lakin, tezliklə özlərinə gələn azərbaycanlılar erməni vəhşiliklərinin qarşısını nəinki aldılar, hətta əks-hücum keçərək, qatillərə

ağır zərbə vurdular. Yalnız qubernatorun və erməni arximandiritinin xahişindən sonra avqustun 19-da hücumlar dayandırıldı və ermənilərə evlərinə qayıtmağa icazə verildi.

Lakin özlərinin xəyanətkar xislətinə sadıq qalan ermənilər avqustun 21-də Cənubi Azərbaycan dan gəlmiş 21 nəfər kəsbkarın başlarını kəsib amansızlıqla qətlə yetirdilər [14, s.52-58].

1905-ci ilin avqust hadisələri zamanı öz çirkin niyyətinə çatmayan ermənilər bunun əvəzini 1906-cı ildə çıxmaq qərarına gəldilər. Bu dəfə şəhərdə olan Rusiya hakim orqanları da aşkar şəkildə ermənilərə kömək göstərildilər. Həmin ilin iyun ayında rus generalı Qalaşcanov Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan Köçərli məhəlləsini topa tutmağı əmr etdi. M.S.Ordubadi yazır: “Aydın 12-də bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu digər tərəfdən ətrafdan yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllü əsgəri, o biri tərəfdən də müharibədən qabaq şəhərdə nizam altında saxlanılmış erməni bölükləri və qaçaqlar müsəlmanlara qarşı hücumla başladı. Beş gün ərzində erməni məhəllələrinin sərhədində olan bütün müsəlman evləri yandırılıb top zərbələri ilə dağıtdılar” [14, s.61].

Yuxarıda göstərilənlərdən bəlli olur ki, Qarabağda, xüsusən də Şuşada həyata keçirilən qırğınlar bu bölgədən azərbaycanlıları fiziki olaraq məhv etməklə etnik təmizləmə məqsədi güdüdü. Tarixin müxtəlif mərhələlərində əzəli torpaqlarımıza qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış edən ermənilər Şuşada istər 1905-1907-ci illərdə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə törətdikləri qanlı qətləmlər zamanı on minlərlə soydaşımızı amansızcasına qətlə yetirmiş, oradakı bir çox yaşayış evlərini qarət və tamamilə yerlə-yeksan edərək dinc əhalini qaçqın və didərgin vəziyyətinə salmışlar.

Həqiqətən də 1905-1907-ci illərdə erməni terrorunun getdikcə geniş miqyas alması azərbaycanlıları birləşməyə və təşkilatlanmağa məcbur edirdi. Məhz bu səbəbdən də “Difai” partiyasının 1907-ci ildə qəbul olunmuş proqramında müsəlmanları birliyə, milli özünüdərkə inkişaf etdirməyə çağırır, milli düşmənçiliyi qızıqdırmağa görə məsuliyyət məsələsinin qaldırılmasını tələb edirdi. Bu isə bir daha XIX əsrin əvvəllərində çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilərin Qarabağ bölgəsində və Şuşada sayının kəskin surətdə artmasından sonra Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət qurmaq siyasətinə rəğmən, azərbaycanlıların bu bədnam qonşularına qarşı nə qədər tolerant münasibət bəslədiyini, milli məsələlərə həssas yanaşdığını aydın şəkildə göstərir. Bütün bu məsələlər 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V cildində öz əksini tapmışdır: “Bu məqsədlə 1906-cı ildə yaradılmış “Difai” partiyasının ən iri şöbəsi “Qarabağ birlik məclisi” idi. Məclisin baş komitəsi Şuşada yerləşirdi. Onun fəaliyyəti bütün Qarabağı – Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir – Qaryagin və Şusa qəzalarını əhatə edirdi. Kərim bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi bu şöbənin 400 nəfərlik döyüş drujinası var idi” [2, s.118].

Lakin, yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə ermənilər öz mövqelərini birdən birə biruzə vermir, yerli şəraiti diqqətlə öyrənir, məqsədlərinə çatmaq üçün ən optimal yolları diqqətlə arayırdılar. Yeni məskunlaşdıqları, köçüb gəldikləri ərazilərdə ermənilərin istifadə edə biləcəkləri ən təsirli vasitələrdən biri də təbii ki, çar hakimiyyət orqanlarında işə girib, vəzifələr ələ keçirmələri idi. Məhz yeni şəraitə uyğun olaraq, hakimiyyət orqanlarında möhkəmlənməklə ermənilər öz soydaşlarının xalqımıza qarşı artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sistemli xarakter alan cinayətlərini ört-basdır edə, demoqrafik vəziyyəti öz xeyirlərinə daha effektiv şəkildə dəyişə bilirdilər.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələyə bir sıra tarixçilərimiz xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Məsələn, sözügedən problemə dair sanballı monoqrafiyaları ilə tarixşünaslığımıza böyük töhfələr verən A.Paşayev “Açılmamış səhifələrin izi ilə” adlı kitabında yazır: “Hələ XIX əsrin əvvəllərində ruslar erməniləri bu yerə (Qarabağ bölgəsinə – A.M.) köçürdükdən sonra əsasən gəlmə ermənilər həmişə azərbaycanlılara qarşı hiylə və məkr yuvası olan erməni mülkiyyətlərindəki ermənilərlə birləşərək xalqımıza qarşı əsl təhlükəyə çevrilməkdə idi. ... Həmişə “Yersiz gəldi, yerli qaç” prinsipi ilə hərəkət edən ermənilər çar hakimiyyət orqanlarının onlara qarşı himayəçilik siyasətindən məharətlə istifadə edərək yerli azərbaycanlıları getdikcə sıxışdırmağa başlayırlar” [15, s.269].

Belə ki, 1918-ci il hadisələri öncəsi, 1915-ci ildə Şuşa qəzasında yaşayan 171954 nəfər əhalinin 77189 nəfərini azərbaycanlılar, 94785 nəfərini isə ermənilər təşkil edirdi [22, s.234].

Şuşa qəzasında məhz, belə bir demoqrafik vəziyyətin formalaşması 1918-ci ilin məlum hadisələri zamanı faciənin miqyasının genişlənməsinə ciddi təsir göstərdi. A.Paşayev “Açılmamış səhifələrin izi ilə” adlı kitabında məhz bu amilə diqqət yetirərək yazır: “Hər tərəfdən erməni əhatəsində olan Şuşanın vəziyyəti çox ağır idi. Əhalisinin çoxu azərbaycanlı olan Şuşa və ətrafdakı bir neçə müsəl-

man kəndi – 173 erməni kəndi tərəfindən üzük qaşı kimi əhatəyə alınmışdı” [15, s.280]. Təsadüfi deyildir ki, General Paskeviç göstəriş vermişdi ki, Qarabağa köçürülən ermənilərin məskunlaşmaları üçün yeni kəndlər salınarkən yerli azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlərin yaxınlığı nəzərdə tutulsun.

A.İsgəndərov sözügedən problemlə bağlı əsərlərində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ermənilərin özlərinin say çoxluğu amilindən xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımlarında həmişə faydalanmaq fürsətini əldən verməmələrinə dair: “Hər yerdə olduğu kimi, Şuşa qəzasında da ermənilər öz taktikalarına həmişəki kimi sadıqdırlar. O yerdə ki, onlar çoxluq təşkil edirlər, onda özgə xalqlara qarşı zülm etmək və güc işlətməkdə amansızdırlar. O vaxt ki, onlar azlıq təşkil edirlər, kimə istəsəniz qulluq etməyə həmişə hazırdırlar” – deyər, yazdıqlarının bu gün də aktual olduğunu qeyd edir [9, s.337].

Elə Şuşa qəzasının XX əsrin əvvəllərində erməni daşnak qüvvələrinin həyata keçirdikləri vəhşiliklərin acısını yaşayan şahidlərin ifadələrinə görə həmin quldur dəstələri yalnız silahsız və tamamilə erməni kəndləri tərəfindən mühasirə olunaraq, heç yandan kömək ala bilməyən azərbaycanlılar qarşısında özlərini güclü və mütəşəkkil hiss edir və çox asanlıqla müvəffəqiyyət əldə edirdilər. Həqiqətən də, sözügedən bölgənin müsəlman kəndləri A.Paşayevin təbirincə desək: “Erməni kəndlərinin aralarında qaldıqlarından bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün yalnız erməni kəndlərindən istifadə etməyə məcbur olduqları üçün ilk gündən özlərinin bu üstün vəziyyətini hiss edən həmin qəzada üstünlüyü öz əllərinə almışdılar” [16, s.5]. Erməni daşnak qüvvələri bu üstünlüyü qoruyub saxlamaq üçün də nəyin bahasına olursa olsun Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını bir-birindən ayrı salmağa çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də erməni-daşnak qüvvələri Şuşanı digər ərazilərdən tam təcrid etmək üçün buradakı yolları məqsədyönlü surətdə bağlayaraq nəqliyyatı tam iflic hala salıraraq aclıq, soyuq və xəstəliklər yoluyla da azərbaycanlı əhalinin kökünü kəsməyə çalışırdılar: “Şuşa – Qaryagen və Şuşa – Əsgəran yollarını ermənilər tamamilə nəzarət altına alır, həmin yollarla gedib-gələn azərbaycanlıları qarət edib silahlarını əllərindən alaraq tədricən həmin keçidləri tamamilə azərbaycanlıların üzünə bağlayırdılar” [16, s.15].

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, istər 1905-1907-ci illərdə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə erməni daşnak qüvvələri hərbi dəstələrdən deyil, qarətçi-quldur bəndələrindən ibarət imiş: “Bu quldur dəstələrini ermənilər daha mütəşəkkil hərbi formaya salırlar” [16, s.15].

Şuşanı Qarabağın digər əraziləri ilə bağlayan yollarla əlaqəsini kəsərək onu 8 ay ermənilər tərəfindən kəsilməsi nəticəsində – yəni türklər gələndə kmi Şuşa şəhəri və dağ zonasındakı azərbaycanlı kəndlərindəki azərbaycanlı əhalinin vəziyyəti həqiqətən də faciəli idi” [15, s.280].

Demək olar ki, eyni fikirlərlə H.Məmmədovanın “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)” adlı kitabında da rast gəlirik. O, özünün sözügedən kitabında yazır: “Şuşa qəzasının kəndləri də Zəngəzur qəzasındakı kimi erməni kəndləri tərəfindən əhatəyə alınmışdır. Ermənilər həmişə olduğu kimi bu şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan kəndləri üzərində hər cür zorakılıq törətmişdilər” [13, s.36].

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi Şuşa qəzasına köçürülən ermənilər gələcəkdə fürsət düşən kimi buradakı kəndlərimizdən soydaşlarımızı qovub çıxartmaq üçün onları hər tərəfdən əhatəyə alırdılar: “Şuşa qəzasının ümumi vəziyyətini təsvir edərək onu əlavə etmək lazımdır ki, Şuşa şəhərinin özü və ətrafında yerləşən Azərbaycan kəndləri 175 erməni kəndi tərəfindən əhatəyə alınmışdır. Bax buna görə də içməli sudan, ərzaq məhsullarının gətirilməsindən məhrum olan azərbaycanlıların vəziyyəti doğrudan da faciəli olmuş, bu vəziyyət səkkiz ay, türklər gələndə qədər davam etmişdir [13, s.37].

Həqiqətən də, Şuşa qəzasında soyqırımlarının davam etdiyi bir dövrdə AXC hökumətinin ermənilərin vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında yaratdıqları müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğuna erməni əhalinin tabe olmaması da elə bu bölgədə onların xeyrinə formalaşan əlverişli demoqrafik vəziyyətlə bağlı idi. Bu azmış kimi Azərbaycan hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistanın belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etməsi buradakı onsuz da gərgin vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Azərbaycan Hökuməti 1919-cu il yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdirərək, general qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənista-

nın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi.

Sözügədən problemlə bağlı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Şuşa qəzasındakı ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmir, vergi verməkdən, mükəlləfiyyət daşımaqdan imtina edərək Şuşa şəhəri də daxil olmaqla Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək istəyirdilər.

Şuşa qəzasında erməni əhalisinin, o cümlədən separatçılıq hərəkatlarına başçılıq edən Erməni Milli Şurasının Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərməsi səbəbindən burada burada törədilən soyqırımları daha amansız, mütəşəkkil xarakter daşımışdır.

Məsələ ilə bağlı M.İsmayılovun yuxarıda sözügedən məqaləsində oxuyuruq: “1918-ci ilin 28 mayında tərkibinə Qarabağ da daxil olan Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. Mudros müqaviləsinə görə türklər Azərbaycanı, o cümlədən Qarabağı tərk etdikdən sonra burada ingilislər peyda oldular. 1918-ci ildə Qarabağda millətlərarası münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Nəticə də burada 157 yaşayış məskəninə ciddi zərər dəydi” [22, s.240].

Ermənilər Qarabağı və onun mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirmək və azərbaycanlılardan təmizləmək siyasətini 1918-1920-ci illərdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdilər. Erməni terrorçu təşkilatı olan “Daşnaksutyun” azərbaycanlılara qarşı yeridilən soyqırım siyasətinin əsas təşkilatçısı idi. Yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu ilin yanvarında mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Qarabağın general-qubernatoru təyin edilmiş Xosrov bəy Sultanov erməni terrorçu dəstələrinə ağır zərbə vurdu.

Beləliklə, düşmən yalnız Azərbaycan ordusunun qətiyyəti, yenilməz gücü və iradəsi qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldusa da gələcəkdə də fürsət düşərsə çirkin əməllərini yenidən davam etdirməsi niyyətlərindən əl çəkmədi.

Nəticə. Sözügedən problemin tarixşünaslığı ilə bağlı bir çox tədqiqat əsərlərində, elmi məqalələrdən ibarət toplularda alimlərimiz XIX əsrdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərdən, o cümlədən Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin köçürüldükləri Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Şuşa qəzasında məskunlaşdıqdan və qısa zaman kəsiyində say çoxluğuna nail olduqdan sonra bütün vasitələrə əl ataraq regionun demografik vəziyyətini öz xeyirlərinə dəyişmək cəhdlərini çoxsaylı faktlarla üzə çıxarmışlar. Məhz bu səbəbdən də özlərini bu yerlərin əsil sahibləri kimi aparan bədnam qonşularımızın Azərbaycanda istər sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu illərdə, istərsə də bu rejim dağıldıqdan sonra əzəli torpaqlarımıza, o cümlədən Dağlıq Qarabağa və onun ürəyi olan Şuşaya iddiaları davam edirdi. Azərbaycan hökumətinin düşməni hər zaman konstruktiv olmağa, işğal etdikləri tarixi torpaqlarımızı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tərk etməyə yönələn çağırışlarına, o cümlədən bu münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə çalışan BMT-nin məlum 4 bəyənətinə, ATƏT-in Minsk qrupunun 30 ilə yaxın göstərdiyi bütün səylərinə baxmayaraq, öz xislətinə sadıq qalan ermənilər hər b, talan və işğalçılıq yolunu seçdilər. Lakin, İkinci Qarabağ müharibəsində düşməni öz gücünü, qüdrətini, yenilməzliyini nümayiş etdirən, Azərbaycan ordusu bütün dünyaya haqq işi uğrunda mübarizəsini göstərdi. “Dəmir yumruq” qarşısında duruş gətirə bilməyən düşmən xar olaraq işğal etdikləri torpaqlardan və doğma Şuşamızdan qovuldular. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!...”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il martın 15-də Xocavəndə səfəri zamanı Azıx mağarasında olarkən söylədiyi nitq Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu və artıq bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən üzü bəri soydaşlarımız tərəfindən məskunlaşdırıldığını bir daha bütün dünyaya bəyan etdi [12, s.249].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elm Mərkəzi, 2007, 884 s.

2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, 696 s.
3. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, Gənclik, 1993, 144 s.
4. Əzizov E. Difa: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, CBS, 2009, 360 s.
5. Hüseynov Y. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi. Bakı, Afpoliqraf, 2019, 207 s.
6. Hüseynov Y. Şuşa salnaməsi. Bakı, Şuşa, 2015, 152 s.
7. Hüseynov Y. Şuşa şəhərinin tarixi Bakı, Şuşa, 2013, 156 s.
8. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 228 s.
9. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-1920). Bakı, Adiloğlu, 2006, 396 s.
10. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa – Pənahabad. Bakı, Təhsil, 2012, 152 s.
11. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.
12. Məmmədov A. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında ibtidai dövrdə Qarabağda məskunlaşma ilə bağlı tarixi demografiya məsələləri. *Tarix və onun problemləri*, 2022, №2, s.249-254.
13. Məmmədova H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı, Nağıl Evi, 2006, 150 s.
14. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, Maarif, 1991, 144 s.
15. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərbaycan, 2001, 536 s.
16. Paşayev A. Zəngəzur və Qarabağda Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri” toplusu. Beynəlxalq sessiya. V iclas. 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımına həsr olunmuş xüsusi iclas. AMEA. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Bakı Dövlət Universiteti. 2aprel 2003-cü il.
17. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Баку, Алтай, 1999, 300 с.
18. Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы и палачи. Баку, ИПО «Турхан», 2013, 272 с.
19. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, Тəhsil, 2009, 432 с.
20. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Бишкек, Магамедиа, 2009, 304 с.
21. Кавказский календарь на 1914 год. Тифлиς, 1913, 649 с.
22. Карабах: история в контексте конфликта. СПб, Изд-во «Вестник», 2014, 404 с.

АЙДЫН МАМЕДОВ

*Доцент кафедры «Источниковедения, историографии и методики»
Бакинского Государственного Университета, доктор философии по истории*

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ, ПРОИСХОДИВШИХ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ., НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ ШУШИ В ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В XXI В.

В начале XX века одним из наших районов, наиболее пострадавших от преступлений, совершенных армяно-дашнакскими отрядами против наших мирных соотечественников, был Шушинский уезд города Шуша. Так, в этот период планомерно и последовательно продолжалась политика нагнетания страха перед населением указанного района путем применения всевозможных грязных дел, особенно с применением силы. Во многих исследовательских работах, связанных с историографией указанной проблемы, в сборниках научных статей, наши историки-ученые выявили объективные причины, создавшие благоприятные условия для увеличения численности здесь армян в короткий промежуток времени после переселенческой политики царизма с начала XIX века, отличавшийся своей антиазербайджанской демографической политикой, жестокостью, геноцида и грабежей со стороны армяно-дашнакских объединений в

отношении наших соотечественников в Шуше в XIX-начале XX веков и представляли широкой общественности на основе многочисленных конкретных научных фактов.

Ключевые слова: азербайджанская историография, Шуша, демографическая ситуация, геноцид, этнические чистки.

AYDIN MAMMADOV

*Associate Professor of the Department of Source Study,
Historiography and Methodology of Baku State University, Ph.D. in History*

**INFLUENCE OF THE POLITICAL PROCESSES THAT TOOK PLACE IN NORTHERN
AZERBAIJAN IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES ON THE DEMOGRAPHIC
SITUATION OF SHUSHA IN THE HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN
IN THE XXI CENTURY**

At the beginning of the XX century, one of our regions that suffered the most from the crimes committed by the Armenian-Dashnak units against our peaceful compatriots was Shusha uezd, Shusha city. Thus, during this period, the policy of creating fear against the population of the mentioned region by resorting to all kinds of dirty deeds, especially by using force, was continued in a planned and consistent manner. In many research works related to the historiography of the mentioned problem, in collections of scientific articles, our historians-scientists have identified the objective reasons that created fertile conditions for the increase of the number of Armenians here in a short period of time after the resettlement policy of tsarism from the beginning of the XIX century, the anti-Azerbaijani demographic policy, brutality, genocide and looting by Armenian-Dashnak associations against our compatriots in Shusha in the XIX-early XX centuries and presented to the general public based on numerous concrete scientific facts.

Keywords: Azerbaijani historiography, Shusha, demographic situation, genocide, ethnic cleansing.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

НАИДА ГАДЖИНСКАЯ

Доцент Азербайджанского Государственного Педагогического университета

n.hajinskaya@gmail.com

**ШУША В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА: РЕТРОСПЕКТИВА И СОВРЕМЕННОСТЬ
(к 270-летию основания города Шуша)**

В статье раскрывается роль, которую играет Шуша в истории азербайджанского народа. Самый сильный удар в своей истории Шушу получила от армянской агрессии в конце XX века. Только через 28 лет оккупации азербайджанский народ под руководством президента И.Алиева смог освободить Шушу и Нагорный Карабах.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Шуша, оккупация, освобождение земель, победа.

Введение. Есть на земле особо любимые и почитаемые места. Места, щедро одаренные красотой, горными реками, целебными источниками, густыми лесами, плодородной почвой и богатыми недрами. В Азербайджане много таких благодатных мест. И одним из них является – сердце Карабаха, его жемчужина, колыбель азербайджанской культуры – город Шуша.

Согласно историческим источникам, создатель и первый правитель Карабахского ханства Панах-Али хан, отправившись на охоту в ближайшие горы и леса, был настолько очарован местной природой, что решил основать здесь город, при этом сказав: «Что за прекрасное место, какой здесь чистый и прозрачный воздух, как будто из стекла (шуша-şüşə). Здесь можно основать прекрасный город». Так и случилось - по распоряжению Панах-Али хана в этом месте в 1752 году был основан город под названием Шуша, который стал столицей Карабахского ханства [8, с.62].

Шуша прославилась на весь мир удивительной красотой своей природы и красивейшими пейзажами. Здесь создавали свои шедевры известные художники, писатели и поэты соревновались в ораторском искусстве, а местные ханенде в своих песнях воспевали этот удивительный край. Все желали увидеть этот город, насладиться холодной водой из его родников, посмотреть конные скачки на «Джыдыр Дюзю». Жизнь буквально, кипела в городе. Знаменитые актеры Азад бек Амиров, Ахмед бек Агдамский и другие показывали своё актерское мастерство, исполняя произведения талантливого композитора, яркого представителя мирового масштаба, основоположника первой оперы на Востоке, великого драматурга, создателя жанра музыкальной комедии и автора нынешнего гимна Азербайджана Узеира Гаджибейли (Гаджибекова).

Шуша издавна снискала славу храма и колыбели азербайджанской музыки. Почти все известные азербайджанские музыканты и певцы были родом из Шуши, названной «Консерваторией Кавказа». Известный музыковед В.Виноградов, занимающийся изучением истории музыки азербайджанского народа, в 1938 г. писал о музыкальной жизни города и его роли в культуре Азербайджана: "На склонах обрывистых гор и скал, окутанных зеленым покровом, красуется панорама города Шуши. Красота ее природных пейзажей ежегодно привлекает к себе путешественников, умеренное очертание покрытых зеленью гор восхищает путников. Здесь, по сравнению с другими районами Азербайджана, намного больше музыки. Здесь всегда можно послушать народные песни, певцов, музыкантов и посмотреть танцы. С давних времен Шуша известна как музыкальный центр, и прославилась на все Закавказье как неисчерпаемая школа народных музыкальных талантов. "Музыканты Шуши" создали историю музыки Азербайджана и представляли ее не только на своей родине, но и в других странах Востока" [3, с.9].

За свою более чем двухсотлетнюю историю Шуша дала огромное количество выдающихся музыкальных талантов: исполнителей - С.Шушинского, Р.Бейбудова, М.Дж.Амирова, Г.Примова, композиторов – Уз.Гаджибекова, З.Гаджибекова, Ф.Амирова, Ниязи, А.Бадалбейли, С.Гаджибекова, А.Аббасова, С.Алескерова и многих других.

«Шушинская вокальная Школа» занимает такое же положение в истории музыки Востока, какое положение занимает «Итальянская Вокальная Школа» в истории Европейской музыки. Неудивительно, что Шушу называли «Италией Кавказа» [2].

Азербайджанский народ во все времена находил возможность для использования культур разных регионов. В связи с этим, в Азербайджане всегда кипела культурная жизнь, и по сравнению с другими районами Азербайджана, больше всего развивалась в Карабахе, особенно в Шуше. Это неслучайное явление, без сомнения, было связано с одной стороны, географическими условиями, а с другой стороны – широкими культурно-экономическими связями города Шуша.

Начиная с первой половины XIX века, наряду с различными областями искусства, в Шуше были созданы музыкальные салоны, собрания, кружки и музыкальные школы. Одну из музыкальных школ в Шуше открыл общественный деятель, талантливый музыкант и педагог Бадал-бек Башир оглы Бадалбейли, отец знаменитых в Азербайджане в середине XX века композитора, автора первого азербайджанского балета и первого балета на мусульманском Востоке «Девичья башня» Афрасиаба Бадалбейли и известного театрального режиссера и актера Шамси Бадалбейли [7].

На высоком уровне была представлена литературная деятельность в Карабахе, особенно в Шуше. Начиная со времен поэта Вагифа, город Шуша прославился на весь Азербайджан как великий литературный центр.

Впервые в истории культуры азербайджанского народа - в Шуше были созданы театры, проводились цирковые представления, европейские и восточные концерты, музыкальные, научные, просветительские собрания. Ещё в 1848 году, в период нахождения азербайджанских земель в составе Российской империи, когда преследовалось развитие национальной культуры, в Шуше было продемонстрировано первое театральное представление. А в 1891 году в Шуше было построено здание театра, после чего число театральных представлений заметно увеличилось. Следует отметить, что население города проявляло огромный интерес к этим представлениям. И не случайно, что именно в Шуше была впервые на театральной сцене поставлена трагедия Шекспира «Отелло» [9].

Карабахская литературная среда подарила Азербайджану целую плеяду ярких представителей. Выдающимися деятелями азербайджанской литературы были Молла Панах Вагиф, Гасым Бек Закир, Мир Мохсун Навваб, и многие другие, жившие в Шуше.

В Шуше жила и создавала свои литературные произведения Хуршидбану Натаван, известная, как «Хан гызы» - азербайджанская поэтесса, дочь последнего карабахского хана Мехти Кули Хана. Получившая отличное домашнее образование, Натаван в совершенстве знала восточные языки, зарубежную литературу, историю, любила путешествовать. В 1858 году она встретила в Баку с французским писателем Александром Дюма и подарила ему свои авторские изделия ручной работы. Дюма же подарил поэтессе шахматы с изящными фигурами. В своих воспоминаниях он писал: «Натаван была уважаема и почитаема в народе. При ней в Шуше были построены дворец, мечеть, торговые дома, театр, здания летнего и зимнего клубов, реального училища и многое другое» [6]. Двухэтажный дом Хуршидбану Натаван являлся достопримечательностью города.

В 1977 году по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева было принято постановление "Об объявлении исторической части города Шуша историко-архитектурным заповедником". Были созданы дома-музеи великих деятелей азербайджанской культуры и искусства Узеир бека Гаджибейли, Хуршудбану Натаван и Бюль-Бюля, возведен мавзолей выдающегося поэта Моллы Панаха Вагифа. При непосредственной инициативе Гейдара Алиева в 1977 году был создан Шушинский историко-архитектурный заповедник [4, с.265].

Диверсионная деятельность, осуществляемая Арменией с конца XX века, поставили под угрозу судьбу материально-культурных памятников в Нагорном Карабахе Азербайджанской республики. Длительно продолжавшийся вандализм безвозвратно уничтожил большинство исторических памятников, веками находившихся и охраняемых Азербайджаном. В Шуше и Ходжалы армянские агрессоры стёрли с лица земли ходжалинские курганы, представляющие древнюю колыбель известной Ходжалы-Кедабекской культуры.

Мусульманские памятники были уничтожены, албанские христианские памятники полностью сфальсифицированы. Так, были стерты албанские надписи на Елисейском храме, на храме Гасанриз. Предметы, принадлежащие албанцам, и находящиеся в этих строениях были разграблены. Надпись на могиле и монастыре албанского царя Вачагана III была полностью уничтожена. Русская церковь имени Святого Иоанна Крестителя, построенная в 1847 году в Шуше, была перестроена и присвоена армянской церковью [5].

Дом Хуршидбану Натаван, дома-музеи Гаджибекова и Бюльбюля, мавзолей Моллы Панаха Вагифа на протяжении 30-летней оккупации города армянскими военными формированиями, находились в разрушенном состоянии. Оккупировав в 1992 году Шушу, армяне демонтировали бронзовые бюсты и вывезли на металлолом в соседние страны. К счастью, азербайджанскому правительству удалось их выкупить и переправить в Баку. Памятники были расстреляны армянскими пулями. В ходе первой поездки Президента Ильхама Алиева в Шушу бюсты Хуршидбану Натаван, Узеира Гаджибейли, Бюльбюля были установлены на прежние места. Было решено бюсты не реставрировать, чтобы они являлись доказательством варварского отношения армянских агрессоров к историческим памятникам Азербайджана. Находясь в Шуше, Президент Ильхам Алиев сказал, что будут восстановлены разоренные армянами дома-музеи, мавзолеи наших выдающихся личностей, в том числе дворец ханской дочери Натаван [1].

В День национальной музыки Азербайджана, который ежегодно отмечался и отмечается 18 сентября, существовала традиция - посещать комплекс «Расстрелянные памятники» в Баку, где во дворе Национального музея искусств под открытым небом были установлены расстрелянные бюсты композитора Узеира Гаджибекова, оперного певца Бюльбюля и поэтессы Хуршидбану Натаван. А, ведь, многие годы, до оккупации, их бронзовые бюсты являлись достоянием и украшали город Шушу.

Одним из основных жанров азербайджанской музыки является мугам. Представляющая особый интерес карабахская школа мугама сформировалась именно в Шуше. В течение XX века карабахская школа мугама дала музыкальному миру много новых ярких музыкантов. С мая 1989 года по 1991 год в Шуше ежегодно проводился Международный фольклорный фестиваль "Хары-бюльбюль", названный так в честь уникального, цветущего в мае цветка-символа города Шуша, растущего в горах Карабаха. Фестиваль выявил множество молодых талантов, которых всего через несколько лет война превратила в беженцев. В 1992 году проведение фестиваля было отменено из-за начала военных действий в Карабахе и оккупации города Шуша вооруженными силами Армении.

В 2021 году по инициативе Президента Азербайджана Ильхама Алиева было принято решение о возрождении традиции проведения Международного фольклорного фестиваля "Хары-бюльбюль" и уже в мае 2022 года в Шуше на высоком уровне был проведен первый послевоенный Международный музыкальный фестиваль "Хары-бюльбюль" с участием лучших музыкантов и исполнителей из разных стран [13].

А совсем недавно, 18-26 сентября 2022 года, в Шуше прошел XIV Фестиваль классической музыки имени Узеира Гаджибекова, организованном Фондом Гейдара Алиева и Министерством культуры, на котором выступили музыканты из 14 стран [15].

Огромный вклад в популяризацию азербайджанской музыки, в том числе и мугама, вносит Фонд Гейдара Алиева, возглавляемый первым вице-президентом Азербайджанской Республики Мехрибан Алиевой. 27 декабря 2008 года в Баку, в приморском Национальном парке, состоялось открытие Международного центра мугама. В результате плодотворной и эффективной деятельности Фонда имени Гейдара Алиева Азербайджанский мугам по решению ЮНЕСКО вошел в число шедевров устного и нематериального наследия, имеющих выдающуюся ценность для мировой культуры [14].

Со слезами на глазах и щемящей болью в сердце вынуждены констатировать, что за годы 30-летней оккупации многие историко-культурные памятники Карабаха были уничтожены и разграблены. Ужасающая статистика является ярким тому подтверждением. Армяне разрушили и разграбили в Шуше 279 культурных, исторических и религиозных памятников, 8 домов культуры, 14 клубов, 20 библиотек, 2 кинотеатра, 3 музея, Фабрику восточных музыкаль-

ных инструментов. Под оккупацией находились Шушинский Государственный Драматический Театр, Государственные исторические музеи Карабаха и города Шуши, дома-музеи Уз. Гаджибекова, Бюльбюля, Мир Мовсуда Навваба, филиал Государственного Музея Азербайджанских Ковров, Государственная Художественная Галерея, знаменитая мечеть Говхар Аги.

После освобождения азербайджанской армией города Шуша 9 ноября 2020 года Министерство культуры Азербайджана приступило к подготовке номинационного досье для включения исторического центра города в Список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Сегодня мы можем уверенно сказать, что Шуша, другие города Карабаха восстанавливаются, в них возрождается и вновь закипает жизнь, льется ручьем музыка Карабаха, и в каждом доме, у каждого родника карабахские исполнители-ханенде своим необыкновенным исполнением и обворожительной музыкой будут передавать нам удивительные истории об азербайджанском народе и его небывалом героизме.

Русский поэт. С. Есенин, не раз бывавший в Карабахе и проникшийся любовью к музыке и поэзии этого волшебного края, в своих воспоминаниях писал следующее: "Если не поэт, то не из Шираза, если не певец, то не из Шуши" [10].

Как справедливо отмечается в публикации азербайджанского политического обозревателя, журналиста-международника В.Сеидова: «Освобождение Вооруженными силами Азербайджана города Шуша войдет золотой страницей в военную науку и военную историю всего человечества! Шуша - это «Иерусалим Кавказа». Ее крепостные стены - это «Стена плача». А Мечеть Юхары Говхар-ага - это «Аль-Акса Кавказа», его «Мекка» и «Кааба». Шуша для азербайджанцев — это как Вестминстерское аббатство для англичан, Статуя Свободы для американцев, Зальцбург для австрийцев, Версаль для французов, Ватикан для католиков. Это центр духовной культуры Азербайджана, его душа. Тот самый ларец, в котором хранится генетический код азербайджанской нации. Без этого ларца нет нации [12].

Заключение. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в своем обращении к народу в связи с освобождением города от вражеской оккупации как нельзя лучше охарактеризовал роль и место города Шуша в жизни азербайджанского народа: «Шуше принадлежит особое место в истории Азербайджана. Это – наш древний исторический город. Азербайджанцы веками жили, творили и создавали в Шуше. Шуша – жемчужина не только Азербайджана, но и всего Кавказа. Однако презренный враг, удерживая Шушу под оккупацией, нанес большой удар по нашему культурному наследию, разрушил наши исторические памятники, разрушил и осквернил наши мечети. Теперь мы вернулись в Шушу. Мы отреставрируем все мечети, восстановим наши исторические памятники» [11].

Ныне флаг Азербайджанской Республики гордо реет над освобожденными территориями. 10 ноября 2020 года наша страна в справедливой Отечественной войне одержала поистине великую историческую победу, восстановив территориальную целостность. Эта дата золотыми буквами навсегда вписана в историю Азербайджана как День Победы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Насирзаде Х. Азербайджан в 90-е годы выкупил у армян бюсты Натаван, Гаджибейли и Бюльбюля – Алиев / Интерфакс-Азербайджан, 15.01.2021. - <http://interfax.az/view/824548> [26.09.2022].
2. Буланова, О. Зеркало души и ран Азербайджана / Азербайджанский конгресс, 2010, 6 августа, с.15-16. - <http://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:130992&theme=e-kataloq> [26.09.2022].
3. Виноградов В. Узеир Гаджибеков и Азербайджанская музыка. М., Музгиз, 1938, 77 с.
4. Гусейнова И. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, «Тахсил», 2005, 504 с.
5. Заблуждение «Архнадзора»: Азербайджанский ответ российским архитекторам, беспокоящимся о сохранности памятников архитектуры в Карабахе / 1news.az, 25.11.2020. - <https://1news.az/news/20201125123945387-Zabluzhdenie-Arkhnadzora-Azerbaidzhanskii-otvet->

rossiiskim-arkhitektoram-bespokoyashcimsya-o-sokhrannosti-pamyatnikov-arkhitektury-v-Karabakhe [26.09.2022].

6. Книга "Кавказ" Александра Дюма и его впечатления об Азербайджане. - <https://irs-az.com/pdf/090621161211.pdf> [26.09.2022].

7. Кулиев И. «МАЭСТРО – Создатель первого национального балета» // «Бакинский рабочий»: газета. - 03 мая 1992.

8. Мирза Адыгёзаль-бек. Карабаг-наме. Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1950, 163 с.

9. Мировая драматургия на азербайджанской сцене. - <https://irs-az.com/new/pdf/201210/1351684612345489970.pdf> [26.09.2022].

10. Исаханлы И. О встрече С. Есенина с исполнителем азербайджанских народных песен Дж.Карягды оглу. - <https://azerhistory.com/?p=32397> [26.09.2022].

11. Президент Алиев: Город Шуша освобожден от армянской оккупации / Интерфакс-Азербайджан, 08.11.2020. - <http://interfax.az/view/818856> [26.09.2022].

12. Сеидов В. Шуша – душа азербайджанской нации / AzərTac, 10.11.2020. - https://azertag.az/ru/xeber/SHusha_Dusha_azerbaidzhanskoi_nacii-1638743 [26.09.2022].

13. Фестиваль “Хары-бюльбюль” – Qarabag. - <https://qarabag.com/festival-xaribulbul/> [26.09.2022].

14. Фонд Гейдара Алиева представил проект "Мое сердце – Шуша / Sputnik Азербайджан, 07.11.2020. - <https://az.sputniknews.ru/20201107/Fond-Gejdara-Alieva-predstavil-proekt-Shusha-v-moem-serdce-425408746.html> [26.09.2022].

15. XIV Фестиваль классической музыки имени Узеира Гаджибекова... - <https://www.trend.az/life/culture/3638670.html> [26.09.2022].

NAHİDƏ HACINSKAYA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

**ŞUŞA AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ-TARİXİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA:
RETROSPEKTİV VƏ MÜASİRLİK (Şuşa şəhərinin yaradılmasının 270 illiyinə)**

Məqalədə Şuşanın Azərbaycan xalqının tarixində oynadığı rol açıqlanır. Şuşa tarixinin ən güclü zərbəsini 20-ci əsrin sonunda erməni təcavüzündən aldı. Yalnız 28 illik işğaldan sonra Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqı Şuşanı və Dağlıq Qarabağı azad edə bildi.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Şuşa, işğal, qələbə, torpaqların azad edilməsi.

NAIDA HAJINSKAYA

Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University

**SHUSHA IN THE CULTURAL-HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL LIFE OF
AZERBAIJAN: RETROSPECTIVE AND MODERNITY (to the 270th anniversary of the
founding of the city of Shusha)**

The article reveals the role that Shusha plays in the history of the Azerbaijani people. Shusha received the strongest blow in its history from the Armenian aggression at the end of the 20th century. Only after 28 years of occupation, under the leadership of President Ilham Aliyev, the Azerbaijani people were able to liberate Shusha and Nagorno-Karabakh.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Shusha, occupation, victory, liberation of lands.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

NURLANA CAVANŞİR

Bakı Dövlət Universitetinin

Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi

cavanshurnurlana@bsu.edu.az

**XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ XANLIĞINDA SİYASİ HADİSƏLƏR
KONTEKSTİNDƏ “QARABAĞ – ŞUŞA XANLARININ ŞƏCƏRƏSİ”NİN TƏRTİBİ**

Azərbaycanda öz hakimiyyətini təsdiq edərəkən ruslara hakim xanlar, onların ailələri, qohumluq əlaqələri haqqında tam məlumat lazım idi. Onlar bunu danışıqların aparılmasında, varisin namizədliyinin, əmanətlərin və s. seçimində istifadə edirdilər. Qarabağ xanlarının şəcərəsi siyasi çaxnaşmalar, hakimiyyət və xanlığın müstəqilliyinin saxlanılması uğrunda mübarizə fonunda ən ilk olaraq rus zabiti tərəfindən yazılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, şəcərə, saziş, namizəd, varis, mübarizə, İbrahim xan, mənşəə, hakimiyyət, Lisaneviç, Sisianov, şərt.

Giriş. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya hərbi və “qeyri-hərbi güc” üsullarından istifadə edərək Qafqaza daxil olur və onu fəth edirdi. “Qeyri-hərbi güc” üsullarına Rusiyanın Azərbaycan xanlıqları ilə ikitərəfli müqavilələri aiddir. Xanlarla uğurlu danışıqlar aparmaq və sazişlərin mətnini tərtib etmək üçün ruslara hakim xanların mənşəyi, ailəsi və qohumluq əlaqələri haqqında ətraflı məlumat lazım idi. Onlar sədaqətli hakimlərin olmasında maraqlı idilər və taxt-taca varislərin, zəmanət və asılılığın atributu kimi hakim fərdlərin ən yaxın qohumlarından seçilən əmanətlərin məsələlərini öz nəzarətlərinə götürürdülər.

Öz hakimiyyətini bərqərar etmək üçün ruslar, həmçinin, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan xanlıqlarında olduğu kimi, ailədaxili çəkişmələrdən istifadə edirdilər. Beləliklə, siyasi səbəblər rus administrasiyasının Azərbaycan xanlarının şəcərələrinə marağı önə çəkirdi.

Qarabağ xanlarının şəcərəsi ilk tərtib olunanlardan idi. Digər azərbaycanlı yerli din xadimləri tərəfindən tərtib edilən Bakı, Şamaxı, Şəki xanlarının şəcərələrindən [1] fərqli olaraq Qarabağ xanlarının şəcərəsi ilk dəfə rus zabiti - mayor V.Lisaneviç tərəfindən yazılmışdır.

Bu şəcərə 1868-ci ildə Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının topladığı Aktların II cildində dərc olunmuşdur. Bu nəşrə olan qeyddə vurğulanır ki, “bu cədvəl 1804-cü ildə mayor D.Lisaneviç tərəfindən toplanmış materiallar əsasında tərtib edilmiş, əlavələr olunmuş və düzəldilmişdir” [2]. Yəni Qarabağ xanlarının şəcərəsinin QAKA-da təqdim olunmuş şəkildə tərtibçisi A.Berje komissiyasının üzvlərindən kimsə olmuşdur və o, mayor Lisaneviç tərəfindən toplanmış materiallardan istifadə etmişdir.

Biz aydınlaşdırdıq ki, Lisaneviç Qarabağ xanlarının şəcərəsini iki dəfə – 1804 və 1806-cı illərdə tərtib etmişdir. İkinci şəcərənin Lisaneviçin öz imzası ilə olan orijinal əlyazması tərəfimizdən Gürcüstan Dövlət Tarix arxivində aşkarlanmışdır [3]. Bu şəcərənin yaranma tarixi bilavasitə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda ziddiyyətli olayların baş verməsi ilə əlaqəlidir.

1804-cü ildə Gəncənin fəthindən sonra rus ordusunun Qafqazdakı baş komandanı P.Sisianovun əmri ilə mayor D.Lisaneviç Qarabağ xanlığının Rusiya təbəəliyinə daxil olması haqqında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla danışıqlar aparmaq üçün Şuşaya göndərilmişdir [4, 5]. Lisaneviçə Qarabağ xanlarının şəcərəsinin tərtib edilməsi göstərişi verilmişdi ki, bu barədə qeydi biz Sisianovun bir qədər sonrakı - 23 noyabr 1805-ci il tarixli məktubunda tapırıq [6].

Bu vaxt Şuşada vəziyyət gərgin idi. Belə ki, burada xanlığın siyasi meyli məsələsinə görə mübarizə gedirdi. Tarixçi Əhməd bəy Cavanşirin sözlərinə görə bu qarşıdurma hələ V.Zubovun və Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşlərinin Qarabağ xanlığının müstəqilliyinə təhdid olduğu vaxtdan, yəni XVIII əsrin axırlarından başlanmışdı [7].

Qacarın tərəfdarları İbrahim xanın oğlu Əbülfət xanla sıx əlaqədə olan Mirzə Əli bəy (xanın əmisi oğlu) və Feyzi bəy (xanın qardaşı oğlu və kürəkəni) idilər ki, Əbülfət xan Fətəli şah Qacarın

sarayında xidmət göstərirdi, onun əmiri idi və şahdan xan titulu almışdı. Bu insanları çoxsaylı nəcib Qarabağ bəyləri və onların ətrafı dəstəkləyirdi.

Güclü rusiyayönlü dəstəni isə Qarabağ taxtının varisi və xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağa, onun qohumları və ətrafındakılar təşkil edirdi. 1803-cü ilin əvvəlində Sisianov Gürcüstana gələrkən Məhəmmədhəsən ağa atasının başı üzərindən “o zaman Sisianovun yanında olan Məlik Cümşüdlə öz istəklərini təmin etmək üçün ilkin danışıqlar aparırdı” [8, 9].

Sonradan Məhəmmədhəsən ağa mütəmadi olaraq Sisianovla yazışırdı, onun himayəsinə güvənirdi [10]. Belə ki, “xanlıq daxilində əksəriyyət, o cümlədən qacarlar Məhəmmədhəsən ağanın taxt-taca namizədliyini dəstəkləmirdi” [11].

Ruslarla hətta, rusların öz sözlərinə görə “ümumi qəbul olunmuş qaydalara uyğunlaşmayan”, xanın çox gənc nəvəsi, Məhəmmədhəsən ağanın oğlu - Cəfərqulu ağa da yazışırdı [12].

Bu mübarizədə xanın digər iki oğlu – Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa da öz tərəfdarları ilə iştirak edirdilər.

Məhəmmədhəsən ağaya, onun qohumluq əlaqələri olduğu Cəbrayıl tayfaları dayaq idilər. Belə ki, onun anası mənşəcə Cəbrayıl tayfalarından idi. Bu tayfalar xanın əmrlərinə etinasızlıq göstərərək Məhəmmədhəsən ağanın əmirlərinə itaət edirdilər.

İbrahim xan öz qırxyaşlı varisinin təsirindən və nüfuzundan ehtiyatlanır, digər oğullarının əli ilə Məhəmmədhəsən ağanın partiyasını zəiflətməyə və Cəbrayıl camaatını özünə tabe etməyə çalışırdı [13].

Mənbələr o anda İbrahimxəlil xanın qocalığından, zəifliyindən və xanın sarayında olan fikir ayrılıqlarını şişirdən, qabardan hansısa qüvvələrdən yazırdılar [14].

Sisianov özü “85 yaşlı qocanı, hamının dediyinə görə, xüsusən möhkəm insanı və öz sözüne sədaqətli” İbrahimxəlil xanı səciyyələndirərkən qeyd edir ki, “bu keyfiyyətləri qocalıq zəiflətdi və buna görə də tez-tez ətrafındakılar tərəfindən idarə olunur” [15].

Sisianova davranışını düzgün istiqamətləndirmək üçün xanın çoxsaylı ailəsi və onun qohumları haqqında tam təsəvvürün olması lazım idi.

Beləliklə, 1804-cü ildə təqribən üç ay müddətində Şuşada olarkən və xanla ağır danışıqlar apararkən Lisaneviç Qarabağ xanlarının, hazırki xanın dördüncü nəslinə qədər əcdadlarının və onun ailəsinin kişi nümayəndələrinin, yəni, Lisaneviçin sözlərinə görə, “qanuni arvad və cariyələrdən” doğulmuş oğullarının və nəvələrinin adları daxil olan çox yığcam şəcərəsini hazırlayır [16]. Lakin bu şəcərə Sisianova verilmir və Lisaneviçin sənədləri arasında qalır.

14 may 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ xanlığı Rusiya təbəəliyinə daxil oldu. Ayrıca maddə ilə xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağanın vərəsəlik hüquqları Rusiada taxt-tacın böyük oğula ötürülməsi haqqında I Pavelin sərəncamı ilə tətbiq olunan qaydaya əsasən təsdiqlənirdi [17]. Taxt-taca varis Məhəmmədhəsən ağa “Qarabağın varisi” yazısı ilə qızıl medal almışdı.

Xanın ətrafındakı rusiyayönlü qüvvə qalib gəlir. Sonrakı hadisələr xanlıqdaxili vəziyyətə və xanın öz davranışına güclü təsir göstərir.

Müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra Qarabağın ərazisində ruslarla qacarlar arasında hərbi əməliyyatlar başlanır. Ruslar Qarabağ xanlığını qorumaq kimi öz müqavilə öhdəliklərini icra edə bilmədilər. Xanlıq dəhşətli dərəcədə dağılmış və əhalisi kəskin şəkildə seyrəlmişdi. Rus ordusunun saxlanması, verginin ödənilməsi, digər mükəlləfiyyətlər xanlığa ağır yük olmuşdu.

Xanlığın daxili işlərinə qarışmaq və İbrahim xana təzyiq göstərmək halları güclənmişdi. Hətta müqavilənin şərtlərini pozaraq İbrahim xana idarəçiliyə görə verilən imperator Etimadnaməsi (İmperator İnvesturu) təbil sədaları və top atəşi altında, Qarabağ zadəganlarının və rus qarnizonunun iştirakı ilə Şuşaya gətirilsə də xana təqdim olunmadı [18]. Sisianovun məsləhətinə görə Etimadnamə Lisaneviçdə qalır və onun tərəfindən şantaj vasitəsi kimi istifadə olunur [19].

Bütün bunlar Şuşada antirus əhval-ruhiyyəsinin artmasına gətirib çıxardı və 1805-ci ilin payızı üçün artıq İbrahim xan qacarların tərəfdarları olan oğlu Əbülfət xan və kürəkəni olan Ərdəbil hakimi Fərəculla xanla sıx əlaqədə idi.

19 noyabr 1805-ci ildə Qarabağ taxt-tacının varisi və Rusiyanın tərəfdarı Məhəmmədhəsən ağa vərəm xəstəliyindən vəfat etdi. Bu vaxt İbrahim xanın özü də ağır xəstə idi. “Mamed Assan (Məhəmmədhəsən – N.C.) ağanın ölümündən sonra Mehdi ağanın (Mehdiqulu ağa – N.C.) dəstəsi çox güc-

ləndiyi”[20] zaman Şamaxı xanlığına yürüşdə olan Sisianov, yaranmış vəziyyətdən narahat olaraq, 23 noyabrda Lisaneviçə belə bir məzmununda məktub göndərir: “İbrahim xanın ölümündən sonra nə Mehdi ağa, nə də Xanlar ağa Qarabağ xanı olmamalıdırlar, belə ki, onlar Mirzə Əli bəy və Fazi (Feyzi – N.C.) bəyin razılığı və onların köməyi ilə Əbdül Fəth ağa (Əbülfət ağa – N.C.) Qarabağa qayıtmaq niyyətindədirlər” [21]. Bu vəziyyətdə Sisianov üçün taxt-taca varisliyə yeni namizədin aranması vacib idi.

Rusiya imperiyasının qanunu və Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə görə xan hakimiyyəti böyük oğula keçməli idi və nəticə etibarlı ilə Məhəmmədhəsən ağanın böyük oğlu Cəfərqulu ağa taxt-tacın qanuni varisi olurdu.

Lakin Cəfərqulu ağa çox gənc olması idi və o zaman onun cəmi 19 yaşı vardı, təcrübəsizlik və tərəfdarlarının azlığı, rüslərə qarşı artan qərəz və gənc varisin rüslərə açıq-aydın sədaqəti onu zəif namizəd edirdi. Bu, Sisianovu ciddi narahat edirdi və bununla əlaqədar o Lisaneviçə “... Cəfərqulu ağaya... olduqca məxfi təlqin edin ki, o özünü bacardıqca çəkəndirməyə çalışsın və Rusiyaya sədaqətli və Qarabağda nüfuzlu insanlardan ibarət dəstəni özünə cəlb etsin” [22] məsləhəti verirdi. Eyni zamanda, Sisianov taxt-tacın yeni namizədinin aranmasını da nəzərdən qaçırmırdı və Lisaneviçin 1804-cü ildə tərtib etdiyi **“hakim sülalənin bütün, hal-hazırda mövcud olan və keçmiş... nəslinin nümayəndələrini növbə ilə yerləşdirərək”** xan şəcərəsinin ona göndərilməsini tələb edirdi [23].

1805-ci ilin dekabrında Bakıya gedərkən yolda Sisianov Lisaneviçdən xan şəcərəsini alır. 16 dekabr 1805-ci il tarixli məktubunda baş komandan Lisaneviçin “xanın qanuni və siğə arvadlarının, həmçinin də, onun həm bu və ya digərlərindən doğulmuş övladlarının və eyni tərzdə xan oğullarının arvadlarının və onların övladları qeyd olunmadan” göndərdiyi sənədi sərt şəkildə tənqid edir və bildirir ki, bu şəkildə o şəcərəni imperator sarayına göndərə bilməz və orada onu savadsız zənn edərlər [24]. Sonradan Sisianov **“xanın ilk qanuni arvadları, kimin qızı və kimin bacısı, həmçinin onun cariyələri. Sonra qanuni arvadlardan olan xanın oğulları, cariyələrdən doğulanları, sonra xan qızları və onların ərləri. Və nəhayət, xan oğullarının qanuni arvadları və onların adları, kimin qızı və kimin bacısı, həmçinin, cariyələr və onların qanuni və kənar övladları haqqında səlislə məlumatlar”** toplamaq haqqında Lisaneviçə dəqiq göstəriş verir [25].

Bu göstərişi alan Lisaneviç 1806-cı ilin yanvar ayının ortalarında xan şəcərəsinin ikinci, daha ətraflı variantını tərtib edir. Bu məlumatlar Berjenin komissiyası tərəfindən “əlavələr” və “xüsusi qeydlər” şəklində 1804 - cü il şəcərəsinə daxil edilir [26, 27].

Lisaneviç şəcərənin ikinci variantından xanın əcdadları haqqında məlumatları çıxarmış, lakin “xanın ailəsi” barəsində qalan nə varsa, xüsusi səylə yazmışdır.

Şəcərə quruluşuna görə Sisianovun təklif etdiyi sxemə dəqiq uyğundur və xanın qanuni və siğə arvadlarının, onların nəslə qohumluq əlaqələrinin siyahısı və s. ilə başlayır. Lisaneviç, həmçinin, sxemə uyğun olaraq, Cəfərqulu ağanın siğə arvadı və ondan doğulmuş övladları barədə məlumatları da əlavə etmişdir. Berje komissiyasının yeganə “müəllif” əlavəsi xanın kiçik qızı Gövhər ağanın sonradan baş tutmuş Şəki xanı - Cəfərqulu xanla evlənməsi məlumatıdır ki, bu, Lisaneviçin tərtib etdiyi şəcərədə göstərilə bilməzdi. Berje komissiyasının “düzəlişləri” Lisaneviçin variantında təhrif olunan bəzi adları dəqiqləşdirmişdi. Məsələn, Suin ağa (Hüseyn), Qafar ağa (Gövhər), Amirxan (Ömər), Sapı (Səfi) və s.

Lakin Lisaneviçin tərtib etdiyi şəcərədə, bəzi dürüst faktlar ya xəttin oxunmazlığı və ya hansısa digər səbəbdən Komissiya tərəfindən təhrif olunmuşdur. Belə ki, Lisaneviçdə İbrahim xanın arvadı, Məhəmmədhəsən ağanın anası Xanım, doğru olaraq, Cəbrayıl minbaşısının qızı adlandırılmışdır, Berje şəcərəsində isə o Cavanşir minbaşısının qızı kimi göstərilir. Lisaneviçdə xanın siğə arvadı Həttay xanım, doğru olaraq, “Tezax (Dizak – N.C) mülki Baxtamın qızı” adlandırılır, Berje də isə Vaxtanqın. Lisaneviçdə o vaxt xanın sağ olan və ölmüş qanuni və siğə arvadları haqqında məlumat vardır. Berje şəcərəsində isə bu məlumatlar yoxdur.

General Sisianova şəcərənin ikinci variantını görmək nəsbətən olub ya yox – bizə məlum deyildir. O, 1806-cı ilin fevral ayının əvvəllərində Bakı divarları qarşısında öldürülmüşdü. Lakin Şuşada Mehdiqulu ağanın tərəfdarlarının güclənəcəyi barədə narahatçılığı əsassız deyilmiş. Taxt-taca varisliyin müqavilədəki qaydalarından yan keçərək, “qarnizon podpolkovnikinin iştirakı ilə İbrahim xanın mö-

hürü ilə təsdiqlənmiş, Bütün Qarabağ ruhanilərinin, bəylərinin, məliklərinin və xalqının razılığı ilə” İbrahim xan onu varis elan etdi [28]. Ruslar mövcud realıqlarla barışmalı oldular.

Sisianov Cəfərqulu ağaya 1805-ci il tarixli öz məktubunda yazırdı ki, “ona şifahi çatdırılıb ki, Sizin babanız İbrahim xan Sizin atanızın ölümündən sonra Sizi yanına çağırıb və Sizə Mehdi ağaya atanızın əvəzi kimi hörmət etməyi əmr etmişdir, ona görə də xahiş edirəm... onun iradəsinə zidd heç bir addım atmayasınız...onun **Rusiyaya qarşı göstərişlərini istisna etməklə**, digər əmrlərinə qarşı çıxmayasınız ...” [29].

Mehdiqulu ağanın irəli çəkilməsi Cəfərqulu ağanın dərin incikliyinə, Qarabağ sarayında gərginliyin yeni dalğasına səbəb oldu. 1806-cı ilin mayında Qarabulaqda İbrahimxəlil xanın faciəli şəkildə öldürülməsinin səbəblərindən biri də budur.

Xan ailəsi daxilində qarşıdurma 1822-ci ildə xanlığın ləğvinə qədər davam etdi və hətta sonradan diyarın “yeni sahibləri” Yermolov və Madatov bundan bacarıqla istifadə etdilər.

Nəticə. Bu tarixin yeganə müsbət hadisəsi son dərəcə vacib tarixi sənədin - Qarabağ xanlarının şəcərəsinin yaranması oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Под ред. А.Берже (АКАК). Т. V. Тифлис, 1873. С.7.
2. АКАК. Т. II. Тифлис, 1868. Родословная Ибрагим хана и его детей. С. 695-696.
3. Государственный исторический архив Грузии (ГИАГ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 111. Л. 402-404.
4. Мирза Джамал Джаваншир Карабахский. История Карабаха. Баку, 1959. С. 90.
5. АКАК. Т. II. Рапорт полк. Карягина кн. Цицианову от 14 марта 1804 года, № 48. С. 696.
6. Российский Государственный Военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 29 об.
7. Ахмед бек Джаваншир. История Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961. С.92.
8. АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. Отношение гр.Гудовича к барону Будбергу, от 23 ноября 1806 года, №84. С.339.
9. ГИАГ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 118. Л. 255.
10. АКАК. Т. II. Предписание кн. Цицианова 17 егерского полка майору Лисаневичу от 16 января 1805 года, №11. С. 699.
11. АКАК. Т. III. Записка Мустафа-хана ген.-м. барону Розену, 1806 года. С.301.
12. АКАК. Т. II. Письмо Джафар-Кули-аги к полковнику Карягину, 14 мая 1804 г. С.697.
13. Mir Mehdi Xazani. Kitabı-tarixi-Qarabağ. // Qarabağnamələr. II cild. Bakı, 2006. S.186.
14. Xazani. Göst. əsər. S. 187.
15. АКАК. Т. II. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова от 22 мая 1805 года, №19. С.705.
16. ГИАГ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 111. Л. 402.
17. АКАК. Т. II. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова от 22 мая 1805 года, №19. С. 705.
18. РГВИА. Ф.482. Оп. 16. Д. 200. ЛЛ.18, 18 об., 19.
19. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 17.
20. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 32.
21. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 29.
22. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 29 об.
23. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 29.
24. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 32 об., 33.
25. РГВИА. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200. Л. 33.
26. ГИАГ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 111. Л. 401.
27. АКАК. Т. II. Родословная Ибрагим хана и его детей. С. 697.
28. ГИАГ. Ф. II. Оп. 1. Д. 118. Л. 247 об.
29. ГИАГ. Ф. II. Оп. 1. Д. 96. Л. 604.

НУРЛАНА ДЖАВАНШИР

Старший преподаватель Бакинского Государственного Университета

**СОЗДАНИЕ “РОДОСЛОВНОЙ ХАНОВ ГАРАБАХСКИХ-ШУШИНСКИХ” В
КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ГАРАБАХСКОМ ХАНСТВЕ В
НАЧАЛЕ XIX ВЕКА**

Утверждая свое господство в Азербайджане, русские нуждались в полной информации о владетельных ханах, их семьях, родственных связях. Они использовали ее при ведение переговоров, подборе кандидатуры наследника, аманатов и т.д. Родословная Гарабахских ханов была создана самой первой русским офицером на фоне политических перипетий, борьбы за власть и сохранение независимости ханства.

Ключевые слова: Карабахское ханство, родословная, договор, претендент, наследник, борьба, Ибрагим-хан, происхождение, власть, Лисаневич, Цицианов, условие.

NURLANA JAVANSHIR

Senior lecturer of Baku State University

**THE CREATION OF A "GENEALOGY OF THE KHANS OF KARABAKH-SHUSHA" IN
THE CONTEXT OF POLITICAL EVENTS IN THE KARABAKH KHANATE AT THE
BEGINNING OF THE XIX CENTURY**

Asserting their dominance in Azerbaijan, Russians needed complete information about the ruling khans, their families, and kinship ties. They used it during negotiating, selecting candidates for an heir, amanats, etc. The genealogy of the Karabakh khans was created by the first Russian officer against the backdrop of political upheavals, the struggle for power and the preservation of the independence of the khanate.

Keywords: Karabakh Khanate, compilation, family tree, candidate, struggle, apparent, origin, kinship ties, power, Lissanevitch, Tsitsianov, suitable, treaty.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

SAMİR İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin

Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti

samir.ismayilov@mail.ru

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA
ŞUŞA ZİYALILARININ ROLU**

Məqalədə vaxtilə Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuş, “Qafqazın konservatoriyası” hesab olunan, Azərbaycanın tarixi şəhərlərindən biri Şuşa şəhərində anadan olmuş, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış dövlət xadimlərinin fəaliyyəti araşdırılır. Azərbaycan tarixində dərin iz buraxmış bu ziyaluların bəzilərinin həyat və fəaliyyət dövrü XIX əsrin sonu-20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu ziyalılar arasında Yusif Vəzir Çəmənəminli, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu xüsusi diqqəti cəlb edir. Bu ziyaluların fəaliyyət dövrü həm də ona görə əlamətdar olmuşdur ki, onlar XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın itirilmiş dövlətçilik ənənələrinin XIX əsrin sonu-20-ci əsrin əvvəllərində yenidən dirçəldilməsi işində bilavasitə iştirak etmişlər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, ziyalılar, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli.

Giriş. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə daha yaxından bağlı olan görkəmli dövlət xadimlərindən biri Yusif Vəzir Çəmənəminli idi. Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci il sentyabr ayının 12-də Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Yusif Vəzirin atası Məşədi Mirbaba Mirabdulla oğlu Vəzirov Şuşa bəylərindən biri idi. Onun bəyliyi 1873-cü il aprel ayının 13-də Şuşa qəza idarəsi tərəfindən təsdiq edilmiş və ona bu haqda şəhadətnamə verilmişdi. Yusif Vəzirin daşdığı Vəzirov soyadı XVIII əsr Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın nüfuzlu vəzirlərindən biri olan Mirzə Əliməmmədəğanın tutduğu vəzir vəzifəsinə bağlı olaraq nəsilən-nəsilə keçmişdi [6, cild 1, s.4].

Məktəb yaşına çatdıqda Yusif “Kar Xəlifə” adı ilə tanınan Molla Mehdimin məktəbinə gedir. “Kar Xəlifə” uşaqları oxutmaqdan çox, işlətdiyinə görə Mirbaba kişi oğlunu məktəbdən çıxarıb Ağdama aparır. O, burada bir il oxuyub realnı (edadiyyə) məktəbinə girmək üçün 1896-cı ildə Şuşaya qayıdır. Şuşa Realnı məktəbinə daxil olan Yusif Vəzir burada oxuduğu müddətdə əmisi oğlu Mir Həsən Vəzirovlə birlikdə “Fokusnik” adlı yumoristik jurnal tərtib edir [2, s.49]. Lakin Şuşa Realnı məktəbini bitirmək gənc Yusifə nəsb olmur. 1905-ci ilin əvvəllərindən Bakıda daşnakların türk-müsəlmanlara qarşı başladığı qırğınlar tez bir zamanda Şuşa qəzasına da çatır. 1905-ci ildə Şuşada baş verən qırğınlarda Yusif bəyin ailəsi də böyük əziyyətlərə mübtəla olur. Ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçən Yusif Vəzir orta təhsilini Bakı Realnı məktəbində davam etdirir [1, cild 1, s.288]. 1910-cu ildə Kiyevdə Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olaraq 1915-ci ildə buranı fərqlənmə ilə bitirir. Az sonra Saratov, Rovno, Buqaç şəhərlərinin məhkəmə orqanlarında çalışır.

Hələ məktəb illərindən dövrü mətbuatda publisistik yazılar, hekayə və felyetonlar dərc etdirən Yusif Vəzir tələbəlik illərində ədəbi yaradıcılıq və ictimai fəaliyyətlə məşğul olurdu. Kiyevdə türk tələbələrinin həmyerlilər cəmiyyətinin ən fəal üzvlərindən olan Yusif Vəzir tələbələr qarşısında müxtəlif mövzularda məruzələrlə çıxış edir, ana dilini bilməyən türk tələbələri üçün kurslar təşkil edirdi. O, 1916-1917-ci illərdə Müsavat partiyasının mətbu orqanı olan “Açıq söz” qəzetində “Bizim studentlər”, “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi”, “Hürriyyət”, “İki aləm”, “Zəruri məsələlər” kimi aktual mövzulu məqalələr dərc etdirdi.

Yusif Vəzir 1917-ci ildə Kiyevdə “Müsavat” partiyasının şöbəsini yaradır, orada yaşayan azərbaycanlıları siyasi təşkilatlanma işini canlandırır, bu münasibətlə iclaslar çağırır, ana dilində sənədlər tərtib olunurdu [7, s.3].

Azərbaycanı tanıtmmaq, onun haqqında özünə layiq geniş ictimai rəy yaratmaq Yusif Vəzir tələblik illərindən dərindən düşündürürdü. Elə bu baxımdan Çəmənəmınlinin Kiyevdə yazıb tamamladığı “Azərbaycan muxtariyyəti” kitabı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Əsər “Ayılın, toplaşın” müraciəti ilə başlanır. Sonra isə ədib “Muxtariyyət bizə nə verəcək”, “Muxtariyyətə layiqlik”, “Muxtariyyəti nə cür ala bilərik?”, “Muxtariyyətimizin əsl əsası” başlıqları altında istiqlal arzularını və düşüncələrini şərh etmişdir. “Milli və mədəni işlərimiz” adlı silsilə məqalələrində isə Yusif Vəzir milli-mədəni quruculuğun vacib problemlərinə toxunmuşdur.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Yusif Vəzir Çəmənəmınlinin aktiv fəaliyyəti 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə yeni məzmun kəsb etməyə başladı. O, 1918-ci ilin mayından 1919-cu ilin fevralına qədər Kırmda qaldı, denikinçilərə qarşı mübarizənin və milli hərəkatın güclənməsi sahəsində gərgin iş apardı. 1919-cu ilin yanvarında isə Çəmənəmınli Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ukraynada səfiri təyin edildi. Bu münasibətlə Y.V.Çəmənəmınli 1919-cu il fevralın 3-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinə yazırdı: “15 gün bundan əvvəl hökumətimizin diplomatik nümayəndəsi təyin edildiyimi bildim. Bu barədə xəbəri mənə Simferopola gələn Kiyevdəki Koloniyasının elçisi çatdırdı. Təəssüf ki, bu barədə hökumətimiz tərəfindən göndərilən rəsmi sənədi indiyədək ala bilməmişəm” [6, cild 1, s.8]. Bununla belə, bolşevik qüvvələri Kiyevi ələ keçirdiyindən, Yusif Vəzir Bakıya qayıdır.

Kiyevdə bolşevik təhlükəsindən sonra Bakıya qayıdan Yusif Vəzir Çəmənəmınli 1919-cu ilin fevralında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri vəzifəsinə təyin edildi. 1920-ci ilin aprelinə kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri kimi fəaliyyət göstərir, dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak edir. Çəmənəmınli müstəqil milli dövlətin yaradılması üçün üç amili əsas götürürdü: millət, milli torpaq (yəni ölkə) və bu torpaq üzərində milli hakimiyyət. Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət məsələlərinin qələmə alındığı “Xarici siyasətimiz” adlı silsilə məqalələri diqqəti cəlb edir. Müəllif burada dövlətçiliyin təşkili və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan amillərdən, dövlət quruculuğunda beynəlxalq əlaqələrin rolundan, xarici ölkələrlə, o cümlədən yaxın qonşularla münasibətləri yaxşılaşdırmağın zəruriliyindən, dövlət və xalq barədə geniş miqyasda ictimai fikir yaradılmasının vacibliyindən, gənc dövlətin qarşılaşa biləcəyi təhlükələrdən bəhs etmişdir [7, s.6-7].

Məlumdur ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprel 27-də bolşeviklər tərəfindən işğal olundu. Yusif bəy Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Parisə, qardaşının yanına gedir və bir müddət burada yaşamaq olar. Parisdə olarkən “Paris xəbərləri” qəzetində “Şərqi məktubları” adlı silsilə yazılar çap etdirir. Bununla belə, Yusif Vəzirin mühacir həyatı 1926-cı ilə kimi davam edir, o, 1926-cı il aprel 3-də Azərbaycana qayıdır.

Bakıya döndükdən sonra müxtəlif vəzifələrdə çalışan Y.V.Çəmənəmınli burada da ictimai və ədəbi fəaliyyətini davam etdirir [5, sax.vah.299]. Bakıda işlədiyi müddətdə “Qızlar bulağı”, “1917-ci il”, “Studentlər”, “İki od arasında”, “Qazanc yolunda”, “Altunsaç”, “Həqiqətin təntənəsi” kimi əsərlərini qələmə alır. Bir müddət isə Özbəkistanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Bununla belə, ötən əsrin 30-cu illərinin qanlı-qadalı sovet repressiya dalğaları Yusif Vəzirin həyatından da yan keçmir. O, 1940-cı ildə Özbəkistanın Ürgənc şəhərində həbs olunaraq, repressiya qurbanlarından birinə çevrilir və 1943-cü ildə Nijni-Novqorod vilayətində həbs düşərgəsində dünyasını dəyişir.

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış ziyalılardan biri də Şuşada doğulmuş Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Əhməd bəy Şuşada ilahiyyatçı bir ailədə doğulmuşdu. O, əvvəlcə ərəbcə təhsil almış, daha sonra isə Şuşadakı rus məktəbində və Şuşa gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdi. Babası Mirzə İbrahim dövrünün tanınmış ilahiyyat alimlərindən sayılır, Azərbaycan türkcəsi və farsca şeirlərin müəllifi kimi tanınırdı. Bu köklü-köməcli ailə ocağı həm də öz dövrü üçün Şuşanın fikir mərkəzlərindən biri və “intellektual salon” rolunu oynayırdı. Əhməd bəy Ağaoğlu xatirələrində ata-baba mülklərinin böyük zalında toplaşan din alimlərinin zehni məşğuliyətlərindən bəhs edərək yazırdı: “Həlli imkan xaricində olan və mahiyyəti etibarilə bir çürük qoza belə dəyməyən incəliklər ətrafında günlərlə, həftələrlə, aylarla davam edən münaqişələrə qoşulurdular. Beləcə mən də uzun illər boyu davam edən bu münaqişə və mübahisələr içərisinə düşdüm.” [4, s.5]. Ağaoğlunun özünün də etirafından görüldüyü kimi doğulduğu, ilk təhsil aldığı mühit onun ilkin dünyagörüşünə təsirsiz ötüşməmişdi.

1887-ci ildə Şuşa gimnaziyasını uğurla başa vuran gənc Ağaoğlunun sonrakı fəaliyyətində birbaşa Rusiya və Avropa elmi mühiti mühüm rol oynayır. Peterburq Texnologiya İnstitutuna milliqısqanlıq zəmnində daxil ola bilməyən Əhməd bəy Parisə üz tutur. Parisdə keçirdiyi illər onun mənəvi-intellektual inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Altı ay davam edən gərgin fransız dili məşğələlərindən sonra Ağaoğlu 1888-ci ildə Sorbonna Universiteti yanındakı Paris Hüquq Məktəbinin tələbəsi olur. Ağaoğlu eyni zamanda Praktik Ali Tədqiqatlar Məktəbində, Şərq Dilləri Məktəbində ərəb, fars və türk dilləri ilə, şərq və islam tarixi ilə də məşğul olur [4, s.6].

Parisdə Ə.Ağaoğlunun həyatında mühüm və yaddaqalan bir hadisə baş verir. O, burada islam birliyi ideyasının təşəbbüskarı və qızğın tərəfdarı Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olur. Ə.Ağaoğlu özü bu barədə belə yazırdı: “İslam aləminin mütəfəkkirlərindən Cəmaləddin Əfqani Parisdə olarkən mənim sadə evimi başqalarının zəngin saraylarından üstün tutmuşdu və həftələrlə bir yerdə qalmışdıq” [4, s.7].

Ağaoğlu dinə millətin ruhu və mayası kimi baxırdı. Ona görə milli dilin, ənənə və adətlərin formalaşmasında dinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır. Türklər islamı qəbul etdikdən bəri bu din ilə möhkəm bir əlaqə qurmuşlar. Bu səbəbdən türkçülər İslam hərəkatını qəbul etməlidirlər. Əhməd bəyin fikrincə, türklərin İslam dini ilə əlaqələrini qəbul etməyənlər həqiqi mənada milliyyətçi ola bilməyəcəklərini dilə gətirməkdədirlər. Türklərin müsəlmanlığa keçməsindən bəri İslam dini ilə sarsılmaz bir bağ qurmuşlar. Bu səbəblə, türkçülər islamı qəbul etmək məcburiyyətindədirlər [3, s.22].

Ağaoğlunun sözlərinə görə, türklərin İslam dini ilə əlaqələrini qəbul etməyənlər əsl millətçi ola bilməyəcəklərini ifadə edirlər. Bu mütəfəkkirin milliyyətçilik anlayışında milli şüur cəmiyyət dinamikasında olduqca əhəmiyyətlidir. O hesab edirdi ki, dil, din və qan bağları təkbaşına bir millətin identikliyinə müəyyən etməkdə yetərli deyildir. Bu ünsürlərin eyni anda, lakin uyğun və tutarlı bir şəkildə sintezi vacibdir. Ağaoğluya görə, milli şüurun gücləndirilməsi üçün bəzi addımlar atılmalıdır. Əvvəlcə, türklərin İslamı ərəb mədəniyyətindən təmizləyərək milli bir xarakterə çevirmələri lazımdır. Eynilə, türkcəni xarici dillərin və sözlərin təsirindən azad etmək lazımdır. Beləliklə, türk dili bütün türklər üçün ortaq hiss və fikir dünyası formalaşdırıla bilər. Habelə, milli duyğularla gücləndirilən İslam da cəmiyyətin maddi və mənəvi dinamiklərini qidalandıran əhəmiyyətli bir güc halına gələcəkdir.

Ağaoğlu millət anlayışında olduğu kimi dini də tarixi inkişafın dinamik bir elementi kimi qəbul etməsi ilə yanaşı bu iki anlayışı bir-birinə bağlı faktor olaraq görürdü. Ona görə, qərb mədəniyyəti qurulacaq əlaqələrdə dinin ictimai həyat içindəki rolunun məhdudlaşdırılması mövqeyindədir. Ağaoğlu, milliyyətçilik tərifində zaman zaman islamçı ziyalılar ilə fikir ayrılığına düşürdü. İslamçıların öz kimliyindən qoparaq yalnız İslamın ağuşunda əriməsi lazım olduğu tezislərinə qarşı çıxan Ağaoğlu milli şüurun inkişaf etdirilməsində, cəmiyyətin birlik və bərabərliyində milli identikliyin qorunmasını qaçınılmasız və olduqca əhəmiyyətli hesab edirdi. Əhməd bəy Ağaoğluya görə, islamçıların bu tezi tarixin heç bir dövründə praktikada reallaşmamışdır. Bundan əlavə, milli identikliyin qorunması və möhkəmlənməsi İslamın cəmiyyətdə bərqərar olmasına və yayılmasına da öz töhfəsini verir [8, s.448].

Ə.Ağaoğlu modern cəmiyyət və dünyəvi dövlət formulu, yeni, islahatlarla təqdim edilən islam modeli siyasətçisi kimi türk və islam təfəkkürünün, düşüncəsinin lideri ola bildi. Azərbaycanda türkçülüyn ilk ideoloqlarından, milli hərəkatın liderlərindən biri olan Ə.Ağaoğlu müsəlman və türk cəmiyyətlərinin Qərb imperialistlərinə yem olmaması üçün bu toplumların şüuruna, psixologiyasına var gücü ilə təzyiq göstərmək, onları qəflətdən oyandırmaq mücadiləsinə qalxmışdı.

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1891-ci il fevral ayının 3-də Şuşada anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini Şuşada maarifçi Haşım bəy Vəzirovun müdiri olduğu ikisınıfli rus-tatar məktəbində almış, daha sonra isə təhsilini Bakıda real məktəbində almışdır.

Ceyhun bəy Bakı milyonçusu M.Muxtarovun vəsaiti hesabına Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsində bir il təhsil almış, 1909-cu ildən Parisdə Sorbonna Universitetində siyasi biliklər üzrə

təhsilini davam etdirimişdir. 1916-cı ildə Bakıya qayıdan C.Hacıbəyli bir sıra yerli qəzetlərlə əməkdaşlıq etmişdir. Bu mətbu orqanları içərisində “Kaspi” qəzeti xüsusilə seçilirdi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Ceyhun Hacıbəylinin yaxından fəaliyyət dövrü Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. O, əvvəlcə Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə birlikdə Cümhuriyyətin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktorluğunu yerinə yetirdi. 1919-cu ildə isə o, Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin tərkibində Paris Sülh Konfransında iştirak etdi [2, s.52]. Bununla belə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən 1920-ci ilin aprelinde işğalı Cümhuriyyətin bir çox siyasi xadimləri kimi Ceyhun bəyin Azərbaycana dönüşünə əngəl oldu. O, Parisdə mühacir həyatı yaşadı. Lakin onun mühacir həyatı da Vətən eşqi ilə döyünürdü.

İstiqlal mücahidi mühacirətdə bütün qəlbi və qələmi ilə sovet-şər imperiyasına qarşı döyüşürdü: qəzet, jurnal nəşr edir, Fransa mətbuatı ilə sıx əlaqə saxlayır, Azadlıq radiostansiyasının yaradılmasında və fəaliyyətində yardımçı olur, Münhendə SSRİ-ni öyrənən institutla, eləcə də Sovet İttifaqına qarşı soyuq müharibənin mühacirlər arasında təşkilatçısı olan Amerika Komitəsi ilə əməkdaşlıq edirdi. Ceyhun Hacıbəyli eyni zamanda bədii əsərləri ilə də imperiyaya, onun ideologiyasına, Stalin rejiminə qarşı amansız mücadilə aparırdı [2, s.53].

Ceyhun bəy qardaşı Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” komediyasını ingilis və fransız dillərinə çevirərək Parisdə nəşr etdirdi, 1925-ci ildə fransız teatr xadimlərinin iştirakı ilə əsərin məhz Parisdə tamaşaya qoyulmasına nail oldu [2, s.53].

Mühacir həyatı yaşayan Ceyhun bəy Hacıbəyli 1943-cü ildə Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin rəhbəri seçildi, 1952-ci ildə isə bu qurumun Münhendə Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan “Azərbaycan” jurnallarının redaktoru oldu. O, həyatının sonuna qədər Münhendə SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutunda çalışaraq kommunist ideologiyasının antibəşəri fəaliyyətini ifşa edən çoxsaylı yazılarla da yaddaşlarda dərin iş buraxdı.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, tarixi Qarabağ xanlığının paytaxtı, “Qafqazın Konservatoriyası” Şuşa şəhəri əsas qoyulduğu gündən etibarən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, Azərbaycan tarixində dərin iz qoymuş bir çox görkəmli mədəniyyət, ictimai-siyasi xadimlər yetişdirmişdir. Bu ziyalılar XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmiş, milli məfkurə uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışlar. Belə ziyalılar içərisində Yusif Vəzir Çəmənəminli, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu ziyalıların fəaliyyət dövrü həm də ona görə əlamətdar idi ki, onlar XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçilik ənənələrinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yenidən dirçəldilməsində çox yaxından iştirak edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə: I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
2. Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri. Layihə rəhbəri və ön sözün müəllifi M.H.Seyidbəyli. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İB, 2022.
3. Ağaoğlu Ə. Qafqazda milli məsələ. Tərtibçi, ön söz, qeyd və şərhlər F.Cabbarov. Bakı, 2019, 276s.
4. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 391 s.
5. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F. 21, sax. vah. 299.
6. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. 3 cildə: I cild. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 360 s.
7. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Xarici siyasətimiz. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi T.Hüseynoğlu. Bakı: Azərənşr, 1993, 51 s.
8. Nemətzadə Səbirə, Nemətzadə Səbinə. Əhməd bəy Ağaoğlunun fəlsəfi görüşündə millət və din faktorunun vəhdəti // Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları (Bakı, 2-3 oktyabr 2019). Tərtibatçı: F.R.Cabbarov. Bakı: Elm və təhsil, 2019, s.445-450.

САМИР ИСМАЙЛОВ

Доцент Бакинского Государственного Университета

**РОЛЬ ШУШИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА НАЧАЛА XIX-XX вв**

В статье исследуется деятельность культурных и общественно-политических деятелей, родившихся в городе Шуше, столице Карабахского ханства, «консерватории Кавказа», сыгравших важную роль в общественно-политической жизни Азербайджана, покинувших глубокий след в истории Азербайджана. Период жизни и деятельности некоторых из этих интеллектуалов совпадает с концом 19 века и началом 20 века. Среди таких интеллектуалов особого внимания заслуживают Юсиф Вазир Чамензаминли, Джейхун бек Гаджибейли, Ахмет бек Агаоглу. Период деятельности этих интеллектуалов был знаменателен еще и тем, что они принимали непосредственное участие в возрождении государственных традиций, утраченных в начале 19 века, в конце 19 века и начале 20 века.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, интеллигенция, Юсиф Вазир Чаманзаминли, Ахмед бек Агаоглу, Джейхун бек Гаджибейли.

SAMIR ISMAYILOV

Associate professor of Baku State University

**THE ROLE OF SHUSHA INTELLECTUALS IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF
AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE 19TH-20TH CENTURIES**

The article examines the activities of cultural and social-political figures who were born in the city of Shusha, the capital of the Karabakh Khanate, "Conservatory of the Caucasus", played an important role in the social and political life of Azerbaijan, and left a deep mark on the history of Azerbaijan. The period of life and activity of some of these intellectuals coincides with the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Among such intellectuals, Yusif Vazir Chamenzaminli, Jeyhun Bey Hajibeyli, and Ahmet Bey Agaoglu are particularly noteworthy. The period of activity of these intellectuals was also significant because they were closely involved in the revival of state traditions that were lost at the beginning of the 19th century at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, intellectuals, Yusif Vazir Chamanzaminli, Ahmed bey Agaoglu, Jeyhun bey Hajibeyli.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 902

VƏFA ƏHMƏDOVA

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
İctimai fənnlər kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi
vefa.ahmedova00@mail.ru*

ŞUŞA ƏRAZİLƏRİNİN ARXEOLOJİ TƏDQIQINƏ DAİR

Məqalədə qədim Şuşada arxeoloji qazıntıların XIX əsrdən başlayaraq sovet dövrü də daxil olmaqla XX əsrin 80-ci illərinə qədər Şuşada arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş qədim abidələr araşdırılmışdır. Emil Reslerin Şuşa ətrafında Daşaltı, Çanaxçı, Mehdikənd kəndlərində apardığı arxeoloji tədqiqatlardan, sovet dövründə V.M. Sısoev və Q.Sadiqinin Şuşada apardıqları geniş axtarış işlərindən, Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğundan bəhs edilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzü nəticəsində Qarabağ və onun ətrafı, o cümlədən Şuşa işğal olunduqdan sonra erməni arxeoloqlarının Qarabağda və Şuşada qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılar apararaq abidələri erməniləşdirmələri ifşa olunmuş, Şuşa azad edildikdən sonra Azərbaycan arxeoloqları qazıntılar apararaq Şuşanın arxeologiyasını inkişaf etdirmələri diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Şuşa, arxeologiya, arxeoloji qazıntılar, qəbirlər, qalalar, memarlıq abidələri, mağara.

Giriş. Şuşa Azərbaycan xalqının mədəniyyət paytaxtı, əziz və doğma şəhəridir. Şuşa 270 il öncə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən inşa edilmiş nadir incilərindən biridir. “Şuşa şəhərinin memarlığını və memarlıq abidələrini tədqiq edən E.Avalov şəhərin memarlıq-planlaşdırma inkişafını üç mərhələyə bölür. Birinci mərhələdə Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması dövründən başlayır (1753-1754). Həmin dövrdə Şuşa qalası, qala daxili qəsrlər və xan sarayları inşa edilmiş, şərq sektorunun aşağı hissəsinin inşasına başlanılmış və 9 Aşağı məhəllə formalaşdırılmışdır. İkinci mərhələ İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövrünü (1759-1806) əhatə edir. Bu dövrdə şərq sektorunun yuxarı hissəsi inşa edilmiş və 8 Yuxarı məhəllə formalaşdırılmışdır. Üçüncü mərhələ Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra (1805) şəhərin intensiv genişləndirilməsi ilə əlamətdardır. Bu dövrdə şəhərin qərb və yuxarı hissələri inşa edilir və həmin ərazilərdə 12 məhəllə formalaşdırılır” [10, s.22].

İngilis səyyah və alimləri C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişlər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. Tarixi mənbələrdə Şuşanın hətta XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar vardır.

Şuşanın arxeoloji tədqiqinin tarixi. Şuşa şəhəri arxeoloqların diqqət mərkəzində olmuş arxeologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Şuşanın arxeoloji tədqiqi XIX əsrə təsadüf edir. Şuşa ərazisinin arxeoloji abidələrinin tədqiqində Şuşa realni məktəbində alman dili müəllimi işləmiş Emil Resler böyük rol oynamışdır. O, 1891-1897-cü illər arasında Qarabağda bir sıra abidələri öyrənmiş, tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid maraqlı materiallar toplamışdır” [5, c.6-7]. Emil Resleri Şuşa ətrafında Daşaltı, Çanaxçı, Mehdikənd kəndlərində arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır.

Hələ sovet dövründə 1924-1925-ci illərdə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tapşırığı ilə Komitənin elmi katibi V.M.Sısoev və təlimatçısı Q.Sadiqi Yevlaxdan keçərək Şuşa və Laçın bölgəsində geniş axtarış işləri aparmışlar. Səfərin nəticələri haqqında ətraflı hesabat nəşr olunmuşdur [6, s.10].

Azərbaycanın Qarabağ ərazisində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində uzaq keçmişimizə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. “Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan Azıx mağara düşərgəsi Xocavənd rayonunun Azıx kəndində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 900 metr, çayın müasir yatağından 100-120 metr yüksəklikdə yerləşir. 1968-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın arxeoloq alimi, professor M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx mağara düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında

daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana məxsus 350-400 min il yaşı olan alt çənə sümüyü aşkar etmişdir. Davamlı aparılan elmi tədqiqatlar zamanı Azərbaycanın Qarabağ ərazisində ən qədim ibtidai insanların uzun müddət məskən salması, bu ərazidə formalaşması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, qədim Şuşa şəhəri də zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu təsdiq edir. Şuşa ərazisində qədim insanların 200-250 min il bundan əvvəl yaşamağa başlamaları və bu diyarın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir” [11, s.17].

1971-1975-ci illərdə professor M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Qarabağın dağlıq hissəsində paleolit düşərgələrini aşkar etmək məqsədilə arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. “Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şuşa şəhəri yaxınlığında, Cıdır düzündən aşağı hissəsində paleolit mədəniyyətinə aid qədim insan düşərgəsi aşkar olunmuşdur. Paleolit mədəniyyətinə aid daş məmulatı içərisində 4 ədəd kobud çapma aləti, 5 ədəd qaşov tipli alət, 2 ədəd mustyе və levallua itiücları və 6 ədəd qəlpə tapılmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində 7 ədəd istehsal tullantısı da qeydə alınmışdır. Bu isə düşərgənin qədim sakinlərinin əmək alətlərini mağarada hazırladıqlarını göstərir. Düşərgə Şuşa şəhərinin ərazisində olduğu üçün ona Şuşa mağarası adı verilmişdir. Mağara Daşaltı çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çayın müasir yatağından isə 80 metr hündürlükdə yerləşir. Düşərgənin eni 20, uzunluğu 100, hündürlüyü isə 7 metrə bərabərdir. Şuşa mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı çöküntülərdə 5 təbəqə müəyyən olunmuşdur. Düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır. Bu da düşərgədə yaşayan qədim insanların ovçuluqla məşğul olmalarını göstərir. Maraqlıdır ki, Şuşa mağarasının qabağında və ətraf ərazilərdə antik dövrə aid qala divarlarının qalıqları aşkar olunmuşdur. Bəzi yazılı tarixi mənbələrdə də Şuşa şəhəri ərazisində qədim insanların yaşamasına dair məlumatlar vardır” [11, s.17-18].

Azərbaycanda paleolit abidələrinin yayılma xəritəsi (M.Hüseynova görə): 1-Azıx; 2-Tağlar; 3-Şuşa mağarası; 4-Daşsalahlı; 5-Damcılı; 6-Qayalı; 7-Maral; 8-Çaxmaqlı və sairədir.

XX əsrin 80-ci illərin sonlarında Qarabağda, o cümlədən Şuşada arxeoloji tədqiqatlar istiqamətində işlərin davam etdirilməsi planlaşdırılırdı. Ancaq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr, Ermənistan tərəfindən bölgənin hərbi işğalı bütün bu planları pozdu. Həmin vaxtdan erməni tərəfi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində - işğal olunmuş ərazilərdə mövcud beynəlxalq normaları pozaraq “arxeoloji qazıntılar” aparır, çıxarılan əşyalardan bölgənin tarixini saxtalaşdırmaqda istifadə etməyə çalışırdılar.

Şuşanın arxeoloji abidələrinin erməniləşdirilməsi. 2004-cü ildə “Yerkir” və “Yerkir avetas” təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə erməni saxtakar “arxeoloqları” tərəfindən çöl arxeoloji “araşdırmalar”ı əsasında Şuşa, onun ətrafının mədəniyyət abidələri və onların yerinin xəritəsi, arxeoloji nümunələrin təsvirli siyahısı tərtib edildi. Erməni “arxeoloqları” siyahıya paleoliddən 20-ci əsrə qədər 500-ə yaxın abidə daxil etdilər. Onlar arxeologiyanın əsas vəzifələrini əvvəlcədən ermənisayaq müəyyən etməyə, arxeoloji nümunələri erməniləşdirməyə cəhd etdilər.

2005-ci ilin iyun-iyul aylarında Ermənistan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutundan saxtakar arxeoloq Hamlet Petrosyannın rəhbərlik etdiyi arxeoloqlar Nora Yengibaryan, Vardces Səfəryan, memar Manushak Titanyandan ibarət arxeoloji ekspedisiya Şuşa şəhəri və onun ətrafında arxeoloji qazıntılar və geniş bir araşdırma apardı. Qazıntılar Şuşada bir erməni Fondunun təşəbbüsü ilə (sədr donor - Bakur Karapetyan, icraçı direktor - Sevak Arsruni) və “Jan Poqosyan və oğulları Fondunun” maliyyə dəstəyi ilə aparılmışdır. Ermənilərin tədqiqatının əsas məkrli məqsədi qədim qəbirlərin qazıntıları zamanı onların erməniləşdirilməsi məsələsində “ciddi elmi əsasların yaradılması” idi. “Arxeoloqlar” şəhərin dağlıq ərazisinin bir hissəsində erməni etnosunun “qədimliyini” orta əsr abidələrinin arxeoloji qazıntıları ilə “sübut etməyə” cəhd edirdilər. Erməni “arxeoloqları” Şuşa ərazisinin onlara mənsub olduğunu sübut etmək üçün “yazılı mənbələr”dən və “müasir dövr hadisələrinin öyrənilməsindən” (XVIII-XIX əsrlər) bir çox arxeoloji, litoqrafik, topoqrafik mənbələrdən geniş “istifadə etmişlər”. Onlar Şuşanın arxeoloji abidələrini “tədqiq edərək” onları qədim dövrlərin erməni abidəsi kimi “bu unikal təbii və mədəni kompleksin tam mənzərəsi”nin, şəhərin və ətrafının cəlbədicə elementlərdən birinə çevirilməsini”n “bərpa”na çalışırdılar

[13, s.31]. Onlar “məzarların sirlərinin, arxeoloji qazıntıları, mağaraların səfərlər, monastır komplekslərinin və su dəyirmanlarını dərinədən öyrənilməsində bilavasitə iştirak etməklə Şuşanın qədim erməni məskəni olduğunu, Şuşa yaylasının əhalisinin ermənilərdən ibarət olduğunu və Pənahəli xan “burada peyda olana qədər də” erməni mədəniyyətinin mövcudluğunu göstərmək məqsədi daşdığını sübut etdilər”.

2005-ci ildə arxeoloji ekspedisiya dəmir dövrünə aid qəbirləri öyrənmək üçün şimaldan və şimal-şərqdən Şuşaya bitişik kurqanlarda iki qazıntı apardı.

Qəbirlər plitə ilə örtülməyib, təmizlənməyən daş və torpaq içərisinə tökülür, şimalında şərq küncündə qarışdığı yerdə toxunulmamış sahə açıldı gil qırıqları və sümük parçaları (insan və heyvanlar) vardı. Müxtəlif səviyyələrdə qəbirlərin təmizlənməsi zamanı bir neçə yüz gil qırıntısı, ox ucu, muncuqlar tapıldı. Qəbir (3,15x1,80x0,95 m) ölçülü düzbucaqlıdır, divarları orta ölçülü daşlarla hörülmüş qəbiristanlıq və bir neçə plitələr vardır. Şərq divarının cənub hissəsi, şərq hissəsi şimal divarının bir hissəsi yoxdur. Qəbiristanlıq üçün təməl bir qaya xidmət etdi və yer üzündə onun təbii yarıqlarını doldurdu, gil fraqmentləri də aşkar edilmişdir. Müxtəlif gil məmulatları arasında amfora qrupları küplər, qablar fərqlənirdi. Amfora və qablar cilalama nəticəsində yaranan oymalarla bəzədilib və ya girinti ilə əldə edilən dalğalı xətlər, kiçik uzununa yivlər, yivli və əyilmə xətləri ilə, naxışlı at nalı və düymə formalı əlavələr mövcuddur. Qələm parçası da tapılıb. İlk hesablamalara görə, 61 sayılı qəbir eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərə aid etmək olar. İkinci açılmış qəbir (175/1 sayılı) şimal-şərqdə kurqan, üç tərənin ikincisi yamacında Xankəndindən Şuşanın girəcəyində yolun sol tərəfində yerləşir. Kurqanda bir bıçaq, saxsı qabın bir neçə qəlpəsi tapıldı. Qəbirdə tavanlar yox idi. Qəbir kiçik daşlarla örtülmüşdü. Qəbir özü düzbucaqlı formaya malikdir (ölçüləri 1,80x0,90x1,10 m) və daşla örtülmüş, onun şimal yarısında müxtəlif səviyyələrdə bir qulplu və küplü qəhvəyi rəngli qabın parçaları aşkar edilmişdir. Zəif qorunmuş fraqmentlər cənub divarının yaxınlığında döşəmədə uzanırdı, qara qab, heyət qulp, biləzik, carnelian muncuq, düyü tapıldı. 61 sayılı qəbirdə tapılan heyvanların təsviri olan qablar eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərə aid azərbaycanlılara aid arxeoloji abidələrdir. Tapılmış gil qablardan yalnız bir qulplu küpün bütöv olduğu ortaya çıxdı. Eramızdan əvvəl X-VIII əsrlərə aid kurqanların əşyalar qədim azərbaycanlılara aid olduğu halda “arxeoloqlar” onları erməni-yunan abidələri hesab edirdilər. Şuşanın şərq qala divarına bitişik yerdə XII-XIII əsrlərdə erməni qəbiristanlığının mövcud olduğunu bildirdilər. Əslində buradakı xaçkarlar albanlara məxsusdur. Qazıntılardan sonra guya erməni-yunan qəbiristanlığının fraqmenti XII-XIII əsrlər xaçkarlarla birlikdə yeni qəbirlər üçün istifadə edilmişdir. “Burada kəşf edilən XII-XIII əsrlərə aid beş xaçkar sübut edir ki, Şuşa yaylasında “Xaçen erməni knyazlığının çiçəklənən dövründə ermənilər yaşayırdılar. İndi növbəti vəzifə xaçkarların aid olduğu müvafiq yaşayış məntəqəsini tapmaqdır. İstehkam yaxınlığında Hunot dərəsində qalanın qazıntıları Avani karan adlanan mağara, qəbir daşları da arxeoloqlarda olduqca “maraq doğurur”. XII-XIV əsrlərə aidd müxtəlif obyektlərin çoxlu nümunələri aşkar edilmişdir. Monqolların ox ucları da diqqəti cəlb edir. Şuşa yaylasının şərq tərəfini ermənilər “Hunot dərəsi” adlanırdı. Onlar buradan da ticarət yolu keçdiyini, Xaçen knyazlarının burada istehkamlar yaratdıqlarını iddia edirlər. Saxta erməni tarixçiləri belə bir yalançı məlumatlar verirlər ki, burada ermənilərin Karkar (Qarqar) qalası adlandırdığı qalada XVII əsrin sonlarında guya “yad farslara və türklərə nisbətən ermənilər gücləndi və erməni knyazları tərəfindən mühüm qalalar tikildi”. Şoş qalasının kəşfi və arxeoloji qazıntılar, Şuşa qala divarının ətraflı tədqiqi və müvafiq ixtisaslaşdırılmış ədəbiyyat nəticəsində, biz Şuşanın indiki ərazisi yeni divar tikilənə qədər qalalardan birinin xarabalıqları olduğunu öyrənməyi bacardıq. Bunu sübut edən əhəmiyyətli dəlillər vardır ki, qala divarlarının daxili hissəsində yerləşən sahələrdə eramızın birinci minilliyindən gec olmayaraq məskunlaşmanın olduğunu sübut edir. Bu, Pənahəli xanın tabeliyində olan Şuşa yaylasında məskunlaşmanın birinci olması haqqında Azərbaycan mifinə son qoymağa imkan verən çox ciddi bir faktdır. Bu mühüm fraqmentin qazıntılarının gələcək il davam etdiriləcəyinə ümid edirik. Nəticədə daha bir qüdrətli erməni faktorunu sübut etmək mümkün olacaq. Xana qədərki dövrün erməni tikilisini, bu dəfə şəhər divarlarının içərisində yerləşdiyini güman edirik. Bu daha perspektivli və vacib görünür. Çünki o, demək olar ki, Şoş kəndi ilə üz-büzə xaçkarlı qəbiristanlıqdan cəmi 250 metr aralıda yerləşir. Bəlkə bunun vasitəsilə məşhur Şoş qalasında bir sıra fikirlərə görə öz adını vermiş qala və ya qala Şuşa şəhəri ola bilər. Hərtərəfli və ətraflı bir elmi ümid edirik artıq başlanmış qazıntıların nəticələrinin yeni öyrənilməsi ekspedisiyanın elmi

heyəti, daha ümumiləşdirməyə imkan verəcək dərin nəticələr. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş arxeoloji materiallar - müxtəlif əşyalar və yüzlərlə əşya fraqmentləri (xüsusilə gil qablar), müvəqqəti olaraq İrəvana aparıldı, bərpa edildi və Şuşada tarix-diyarşünaslıq muzeyinə təhvil verildi. Şuşanın qazıntıları uzun bir araşdırmanın ən mühüm mərhələsidir. Tarix və mədəniyyətin ən yaxşı ənənələrinin tətbiqi və buna görə də onların dövlət subyektinə çevrilmələri çox arzuolunandır” [13, s.35-36]. Ermənilər Şuşada yalnız XIX əsrin birinci rübündə məskunlaşdıqları halda göründüyü kimi, erməni “arxeoloqları” onların Şuşada məskunlaşma tarixini saxtalaşdıraraq min il əvvəl baş berdiyini “sübut edirlər”.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qurulmuş qanunsuz rejim tərəfindən Ermənistanın Şərqi Tarixi İrsinin Dirçəlişi Fondunun və Ermənistanın İnkişaf Təşəbbüsləri ilə birgə həyata keçirilib. Abidələr və Tarixi Yerlər üzrə Beynəlxalq Şuranın Ermənistan və İranda yerləşən ofisləri də bu layihəyə cəlb olunub. Bununla yanaşı, məscidi İran tarixinin bir hissəsi kimi təqdim etmək məqsədi ilə İran İslam Respublikasından olan xüsusi memarlıq firması “Part Saman Cahan” şirkəti də abidənin bərpası işlərində iştirak edib [7].

Yerli əhaldən ibarət bəzi qruplar bu bölgədə artıq müsəlmanların yaşamadığını və heç kəsin məsciddə dua etməyəcəyini əsas gətirərək hökumətin məscidin bərpasına lüzumsuz pul xərcləməsinə və “layihə”nin əleyhinə çıxıblar. Yalnız bərpa işlərinin xaricdən maliyyələşəcəyi məlum olduqdan sonra etiraz səsləri kəsilib [8]. Ermənistan hökuməti və Azərbaycan torpaqlarında qurulmuş qanunsuz rejim bu fəaliyyəti müsəlman mədəniyyət irsinə göstərdikləri “hörmət” kimi qələmə verməyə çalışıblar. Saxtalaşdırma cəhdləri barədə Bricit Piquad və Mark Svenartunun “Memarlıq və münafişlərdən öyrəndiklərimiz” adlı araşdırma yazılarında bəhs olunur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, işğal zamanı tarixi Şuşa şəhərində Azərbaycan müsəlman irsi İran tərzində “yenilənib”. Bundan əlavə, müəlliflər yazır ki, istər erməni, istər azərbaycanlılara məxsus yerli evlərin təmiz “erməni üslubunda” bərpası cəhdləri şəhərə erməni kimliyi vermək səylərinin bariz təzahürüdür [4].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ermənilərin bütün saxtakarlıqlarını ifşa edərək demişdir: *“Ermənilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onlar Şuşanı dünyaya erməni şəhəri kimi təqdim edə bilməmişlər. Baxmayaraq ki, 28 il ərzində buna çalışmışdılar, bir çox xarici qonaqları qanunsuz olaraq Şuşaya gətirmişdilər, Şuşa haqqında uydurmalar ortaya atmışdılar, Şuşanın adını dəyişdirmişdilər. Amma buna baxmayaraq, heç kim buna inanmırdı. Çünki Şuşanın memarlıq ansambli Azərbaycan memarlıq məktəbini təcəssüm etdirir. İndi qədim tarixi saxtalaşdırırlar, indi saxta kitablar yazdırırlar, simpoziumlar, tədbirlər keçirirlər. Amma bu, nisbətən yaxın tarixdir. Şuşanı quran, Şuşa şəhərini salan bizim əcdadımız Pənahəli xan olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bu şəhərə verilən birinci ad Pənahabad idi, öz adını vermişdir. Ondan sonra isə Şuşanın təmiz havasını, şüşə kimi havasını nəzərə alaraq bu şəhərə Şüşə, yəni, Şuşa adı verilmişdir”* [2].

Azad edildikdən sonra Şuşa şəhərinin ərazisində arxeoloji qazıntılar icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumun nəzarəti altında aparılır. “Arxeoloji qazıntılar abidələrə zərər yetirilmədən aparılmalıdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən abidə, əşya və ya başqa tapıntının koordinatları və vəziyyəti qazıntı işlərinin təşkilatçısı tərəfindən qeyd edilməli, fotosu və ya videosu çəkilməlidir. Bu işlərin gedişində aşkar edilən arxeoloji materiallar dövlət mülkiyyəti hesab olunur. Dünya əhəmiyyətli abidələr istisna olmaqla, dövlət mülkiyyətində olan digər abidələr və ya onların hissələri Şuşa şəhərinin Baş planına uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən, xüsusi mülkiyyətdə olan abidələr və ya onların hissələri isə elmi, mədəni, dini, xidmət və turizm məqsədləri üçün onların istifadə məqsədlərini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən istifadə proqramı, uyğunlaşdırma və bərpa layihələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanla (qurumla) razılaşdırıldıqdan sonra icarəyə (istifadəyə) verilə bilər. Mülkiyyətində abidələr olan hüquqi və fiziki şəxslər abidələri və ya onların hissələrini digər məqsədlər üçün icarəyə (istifadəyə) verdikdə bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqana (quruma) məlumat verməlidirlər” [1].

“Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1998-ci il) 13-cü maddəyə edilən əlavəyə görə, Şuşa şəhərinin ərazisində inşaat, bərpa, təmir, təmizlik, yaşıllaşdırma, abadlaşdırma, təsərrüfat və ya hər hansı başqa işlər aparılarkən aşkar edilən abidələrin qorunması, habelə tarixi və arxeoloji əhəmiyyət kəsb edən ərazilərdə tikinti, bərpa, təmir

və təsərrüfat işlərinin aparılması “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Həmin qanunun 19-cu maddəsinə edilən əlavəyə əsasən, Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin və ya onların hissələrinin icarəyə (istifadəyə) verilməsi, habelə abidələrin konservasiyası, təmiri, bərpa, rekonstruksiyası və regenerasiyası “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq həyata keçirilir. Həmçinin qanunun 20-ci maddənin aşağıdakı məzmununda cümlə əlavə edilib:

“Şuşa şəhərinin ərazisində abidələrin öyrənilməsi və arxeoloji qazıntıların aparılması “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) razılığı ilə həyata keçirilir və belə razılıq verilərkən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) rəyi nəzərə alınır” [9].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun direktoru Abbas Seyidov “Şuşa-270: Arxeologiya, Tarix, Etnoqrafiya və Antropologiya” Respublika Elmi Konfransında deyib:

“2022-ci il fevralın 5-də Şuşada mehmanxana binasının tikinti zonasında tapıntılar barədə məlumat aldıq. Əməkdaşlarımız arxeoloji qazıntılar aparmaq üçün dərhal Şuşaya ezamiyyətə getdilər. Otelin tikintisi dayandırılıb. Tədqiqat işləri zamanı tullantı sularının kənarlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş, Qarabağ xanlığı dövrünə aid boruların qırıqları aşkar edilmişdir. Gələcəkdə tikilməkdə olan mehmanxanaya gələnlərin arxeoloji tapıntını şüşədən görə biləcəyini planlaşdırırıq” [12].

Yekun olaraq Ulu öndər H.Əliyevin Şuşa haqqındakı dəyərli fikirlərini xatırlatmaq istəyirəm:

“Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik olan böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıb. Ona görə də Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün Azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. Ona görə də Şuşa bu qiymətinə, Azərbaycan üçün bu qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə xüsusi qorunmalı, saxlanmalı idi” [3].

Nəticə. Beləliklə, Qarabağın və bütün Azərbaycanın incisi, Şuşada arxeoloji qazıntıların tarixi XIX əsrə gedib çıxır. XIX əsrdən başlayaraq sovet dövrü də daxil olmaqla XX əsrin 80-ci illərinə qədər Şuşada arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim abidələr aşkar edilə bilər. Lakin Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzü nəticəsində Qarabağ və onun ətrafı, o cümlədən Şuşa işğal olunmuş, erməni arxeoloqları Qarabağda və Şuşada qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılar apararaq abidələri erməniləşdirmişlər. 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa azad edildikdən sonra Azərbaycan arxeoloqları qazıntılar apararaq Şuşanın arxeologiyasını inkişaf etdirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında”. - <https://e-qanun.az/framework/47678> [08.09.2022].
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev: Şuşanı azad edərkən Azərbaycan əsgər və zabiti qəhrəmanlıq, peşəkarlıq, fiziki güc, yüksək milli ruh göstərib. - [https:// mod.gov.az/az/pre/34656.html](https://mod.gov.az/az/pre/34656.html) [08.09.2022].
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şuşa və Laçın rayonları sakinlərinin bir qrupu ilə görüşdə yekun sözü- Prezident Sarayı, 6 may 1996-cı il. - <https://lib.aliyevheritage.org/az/5741106.html> [08.09.2022].
4. Bricit Piquard, Mark Svenarton (2011), “Memarlıq və münaqişədən öyrəndiklərimiz”, *The Journal of Architecture* 16:1, 1-13, DOI: 10.1080/13602365.2011.557897.
5. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırII- I minilliyin əvvəllərində.- Bakı: -Elm,2000,- 234 s.

6. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ (tarixi-arxeoloji elmi tədqiqatlar). - Bakı: Elm, 2020, -526 s.
7. Ermənistan ictimai radiosu (2017), "İDeA Şuşadakı Yuxarı məscidin bərpaasını dəstəkləyir". - <https://en.armradio.am/2017/06/28/idea-supports-restoration-of-upper-mosque-in-shushi/> [08.09.2022].
8. Jam News (2019), "Qarabağ erməniləri məscidi niyə bərpa edir?". - <https://jam-news.net/why-are-karabakh-armenians-restoring-a-mosque/> [08.09.2022].
9. Şuşa adından istifadə müvafiq dövlət qurumun razılığı ilə mümkün olacaq / Mədəniyyət, 02.07.2022. - <https://www.medeniyyet.az/page/news/63222/Susa-adından-istifadə-muvafiq-dövlət-qurumun-razılığı-ile-mümkün-olacaq.html> [08.09.2022].
10. Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı: tövsiyə bibliografiyası / tərt. ed. N.Tahirova, L.Qafarova; red. və buraxılışa məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.- Bakı, 2021.- 49 s.
11. Джафаров Асадулла. Палеолитическая стоянка близ Шуши //İrs. Нас-ледие. 2018, № 6(96), с.16-19.
12. Новый памятник времен Карабахского ханства был обнаружен в Шуше / Зеркало.az, 02.07.2022. - <https://zerkalo.az/novuj-pamyatnik-vremen-karabahskogo-hanstva-byi-obnaruzhen-v-shushe> [08.09.2022].
13. Петросян Г.Л., Сафарян В.А., Енгибарян Н.Г., Титанян М.К. Археологические свидетельства существования древних армянских поселений на территории Шуша // Феномен Шуша. историко-политологическое исследование (коллективная монография). Ереван: «Енакет» и «Лимуш», 2013,- с.30-36.

ВАФА АХМАДОВА

*Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства,
доцент кафедры общественных наук, доктор философии по истории*

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ШУШИНСКОЙ РАЙОНЫ

В статье рассматриваются древние памятники, обнаруженные в результате археологических раскопок в Шуше с 19 века, включая советское время, до 80-х годов 20 века. Из археологических исследований, проведенных Эмилом Реслером в селах Дашалты, Чанахчи, Мехдикенд вокруг Шуши, В.М. Сысоева и Г.Садиги были упомянуты обширные исследовательские работы в Шуше, древние поселения вокруг Шуши, в том числе знаменитая Шушинская пещера в Джидырской равнине (на горе Учмич), и этот район является одним из древнейших стоянок человека в Азербайджане. В результате военного вторжения Армении на азербайджанские земли, после оккупации Карабаха и его окрестностей, в том числе Шуши, армянскими археологами были проведены незаконные археологические раскопки в Карабахе и Шуше и арменизированы памятники. После освобождения Шуши азербайджанские археологи провели раскопки и разработали археология Шуша.

Ключевые слова: Шуша, археология, археологические раскопки, гробницы, замки, архитектурные памятники, пещера.

VAFA AHMADOVA

*Azerbaijan University of Architecture and Construction,
associate professor of the department of social sciences, doctor of philosophy in history*

ON THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF SHUSHA AREAS

The article examines the ancient monuments discovered as a result of archaeological excavations in Shusha from the 19th century, including the Soviet era, to the 80s of the 20th century. From the archaeological research conducted by Emil Resler in Dashalti, Chanakhchi, Mehdikend villages

around Shusha, V.M. Sisoiev and G.Sadighi's extensive research work in Shusha, ancient settlements around Shusha, including the famous Shusha cave in the Cidir plain (on Uchmikh mountain) were mentioned, and this area is one of the oldest human camps in Azerbaijan. As a result of Armenia's military encroachment on Azerbaijani lands, after the occupation of Karabakh and its surroundings, including Shusha, Armenian archaeologists carried out illegal archaeological excavations in Karabakh and Shusha and Armenianized monuments. After the liberation of Shusha, Azerbaijani archaeologists conducted excavations and developed the archeology of Shusha.

Keywords: Shusha, archeology, archaeological excavations, graves, castles, architectural monuments, cave.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Qüdrət İsmayilov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

BIRJA BAYRAMOVA

Baku State University, PhD of The Faculty of History
bircabayramova@bsu.edu.az

**RESTORATION AND RECONSTRUCTION WORKS IN SHUSHA
AFTER THE GREAT VICTORY**

*“Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!
Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”*

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev

In the territories liberated from occupation in the post-war period, including Shusha- the pearl of Karabakh, restoration and reconstruction works continue on the instructions and orders of the President. New institutions are emerging and operating in this area. The construction of new buildings, the restoration of old buildings and architectural monuments within the framework of infrastructure projects are carried out under the direct supervision of the president.

In a chronological framework until the fall of 2022, the article covers plans, projects, restoration, and construction work that has passed since the announcement of the city of Shusha, which our valiant army conquered at the cost of blood. In the article are shown not only local literature and sources, but also the foreign resources.

Keywords: restoration works, reconstruction, Shusha, architectural monument, festival, buildings.

Intraduction. On October 16, 2020, President of Azerbaijan Ilham Aliyev talked about Shusha being a historical city in an interview with Turkey's "A Haber" television. He noted: "Every inch of the occupied lands is dear to us... You know very well that Shusha has a special place in the hearts of the Azerbaijani people... Without Shusha, our work would be incomplete..." [1].

After the liberation of Shusha by our victorious army on November 8, 2020 "for 29 years more than 170 residential buildings, up to 160 cultural and historical monuments, 22 secondary schools, 7 kindergartens, 8 houses of culture, 14 clubs, we once again witnessed the destruction of 2 cinemas, 3 museums, desecration of our temples and mosques and the burning of 20 libraries" [2].

At the end of November 2020, the first bakery was launched in Shusha. In november, after Jabrayil district, lights started to come on in the city [3].

After the victory of our great army on January 14, 2021, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev paid his first official visit to Shusha. He ordered to bring the busts of Khan's daughter Kh. Natevan, Hajibeyli and Bulbul to Shusha and made it clear to the world that Karabakh was the cradle of culture [4].

On January 19, 2021, "in order to rise construction, restoration and reconstruction work in the direction of reviving the territories liberated from occupation, strengthening the coordinated activities of state bodies (institutions) and other organizations in achieving this goal, as well as to increase flexibility and efficiency in management," the Institute of the Special Representative of the President was created [4]. On January 27, 2021, by order of Ilham Aliyev, Aydin Karimov was appointed as a special representative to Shusha region [5]. The President made the following recommendations in a video meeting with the special representative:

- “Restoration and reviving of Shusha according to planning;
- Preservation of the historical appearance of the city of Shusha;

- Implementation of restoration of the city based on the analytical work of the assigned group of experts;
- Holding presentations and exhibitions related to Shusha in different countries;
- working of urban development in parallel with infrastructure projects;
- realization of fluent inspection of the living fund in Shusha” [5].

On March 14, 2021, President Ilham Aliyev visited Karabakh and participated in the laying ceremony of a new foundation. On March 16, the President, going up to Shusha along the “Victory Road”, announced the restoration of the mausoleum of M.P. Vagif [6]. After 4 days, Aliyev lit a festive fire in Shusha [7].

President Ilham Aliyev, by his decree dated May 7, 2021, declared the city of Shusha the cultural capital of the country. By this Decree, "Vagif Poetry Days" and the "Khari bulbul" festival were organized. The "Khari bulbul" Festival took place on May 12, 2021 [8]. At this festival, President Ilham Aliyev emphasized the importance of continuing this tradition every year: “I gave this recommendation to the Heydar Aliyev Foundation, the organizer of the festival, because all the peoples living in Azerbaijan have a great helping to the Patriotic War. The Patriotic War once again showed that all the peoples living in Azerbaijan live in conditions of friendship and solidarity, and this 44-day war showed once again that there is national unity and national solidarity in our country” [9].

On May 12, 2021, the “Khari bulbul” Hotel with 49 rooms was opened in Shusha. A 48-apartment house and cottages were built next to the hotel [10].

On June 15, 2021, (in the National Liberation Day), for the first time Turkish President Recep Tayyip Erdogan visited our liberated territories. In the city of Shusha, the presidents wrote a historical chronicle: “The signing of the "Shusha Declaration" [11] has become a demonstration of the loyalty of our brotherhood to future generations and a roadmap for our relations in a new era [12].

In connection with the approval of the Shusha Declaration by the Milli Majlis (National Meeting), the President of the Republic of Turkey signed a Presidential Decree on the official entry into force of the Declaration [9].

On August 29, 2021, the grand opening of the “Karabakh” Hotel and the monument to Uzeyir Hajibeyli took place. On the same day, the opening ceremony of the restoration of the museum and mausoleum complex of Vagif and the house-museum of Bulbul was realized. Ilham Aliyev, presenting in the opening of Vagif poetry on August 30, brought to the attention of information about the Zafar road, the construction of a highway, the restoration of water in Shusha, the construction of substations, the repairing of 3 mosques - Saatli, Upper Govkhar Agha and Lower Govkhar Agha. Mosques of Govkhar-Agha and etc. The first stone of a new residential complex has been laid in Shusha [7].

On November 7, 2021, President Ilham Aliyev and his first wife, Mehriban Aliyeva, took part in the opening of the "Victory Road" in the Fizulin district. This road with a length of 101 km starts from the Hajigabul-Minjivan-Zangezur highway and continues to the city of Shusha. During this visit, the president familiarized himself with the progress of the restoration of the “Topkhana forest” in Shusha. A tree planting campaign was held here [7].

Shusha, declared the cultural capital of Azerbaijan, was declared the "Year of Shusha" by the decree of Ilham Aliyev on January 5, 2022 [13].

President Ilham Aliyev informed about the reconstruction and construction work being carried out in Shusha at a meeting following the results of the first quarter of 2022. To get acquainted with these works, for the cultural capital a media tour was organized: [14] He informed about the restoration of the administrative building of the city council, the realization of the "ASAN Xidmet" and "Dost Merkezi" (Center) in the former post office building, where the news of the liberation of Shusha was declared, as well as about the works carried out in the direction of the communal economy, and the commissioning of 7 boiler houses. The media tour described the future hotel: So 150 rooms, restaurants and conference halls are planned to be placed in the 5-story hotel on an area of 2.8 hectares [14].

In April 2022, the article “Large-scale construction work underway in Shusha” contained information about “the construction of a summer concert hall, a hospital with 90 beds, a new five-star hotel in the courtyard of the Bulbul’s Museum” [15]. “Digital control center for networks 35/0.4 kV in Shusha with the possibility of ring communication with other substations provides uninterrupted power supply to the city” [16].

In May 2022, the chairman of the Shusha city state reserve, Maftun Abbasov, announced that 24 four-story houses and a new residential complex would be built in Shusha, and Shusha secondary school No.1 with 960 students would be commissioned by the end of 2022. In general, 5 hectares of land have been allocated for the reconstruction of the city of Shusha [17].

On May 5, the professional holiday "Carpet Weaver's Day" was celebrated all over Azerbaijan. This professional holiday held in Shusha is an example of the protection of the national and cultural heritage of Azerbaijan and the appreciation of weavers [18].

The international culinary festival was held in Shusha from the 6th to the 8th of the same month. The festival was attended by chefs from many parts of the world - Germany, Austria, China, Iran, Turkiye, Japan and other countries [19].

On May 10, 2022, President Ilham Aliyev and his lady Mehriban Aliyeva visited “Shusha Boutique Hotel” in Kocherli Street during their visit to Shusha. Assistant to the President Anar Alekperov noted that the tourism potential of the city was taken into account in the concept of the restoration of Shusha, the hotel will consist of 13 rooms and restaurants [20].

On May 20, 2022, the President signed a decree on the restoration of the “Shusha Real School”. [21] For this restoration the Ministry of Education was allocated 1 million manats [22].

On June 21, 2022, in Shusha, within the framework of the joint organization of the Karabakh Revival Fund and the Association of Banks of Azerbaijan, a meeting was held on the topic “Revival of Karabakh - existing challenges and new opportunities”. At the meeting, they talked about restoration work, the construction of modern infrastructure and buildings, the Shusha Declaration, the holding of the V Congress of World Azerbaijanis and several international events in this city. It was noted that all this is proof that our people are the founding and creator people [23].

As mentioned above, there are 3 mosques that remain important centers of attention due to restoration work, one of which is Yuhari Govhar Agha Mosque. During a visit to Shusha on September 27, 2022, Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva witnessed the completion of the first stage of the restoration work of the mosque. It should be noted that "works on the refurbishment of the mosque are carried out by a consortium of Azerbaijani, Italian and Turkish companies and with the financial support of Pasha Holding” [2]. Also, pieces of dense rock were brought to Baku from the city of Shusha. The goal is stone cutting of window frames and preparation of figures. Restoration work in the Mehmandarov mansion (large and small residential buildings, a family mosque and a well), which began in October 2021, is still ongoing. After the repair work, at the end of 2023, it is planned to build a museum exposition, create luxurious guest houses, a dining room and a bedroom in the mansion [2].

On the occasion of the second anniversary of the start of the Patriotic War, President Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva got acquainted with the buildings built in the style of the Karabakh architectural school of the late 19th century. Parts of the destroyed buildings were restored, while parts built later were demolished. Purpose is: to preserve the styles of the 19th century Azerbaijan-Karabakh architectural school. These buildings are planned to be used as a hotel [2].

In October 2022, the Minister of Culture of Azerbaijan Anar Karimov announced the restoration of 3 mosques and 2 churches at the session "Restoration of culture and historical heritage in the post-conflict period" [24]. This indicates that Azerbaijan does not discriminate against any cultural heritage.

Conclusion. As a result, it should be noted that after the victory in the 44-day Patriotic War, important reconstruction and construction works (construction of the Fizuli-Shusha road, etc.) are being held in Shusha according to the instructions and instructions of President Ilham Aliyev [5]. As Sharaf Malkoch, President of the Association of OIC Ombudsmen, said in an interview, “... reconstruction and construction work in Shusha is proceeding rapidly. The most important thing is that in

Shusha people smile. The consolation, happiness and joy of getting rid of the occupation are felt in Shusha, as well as throughout Azerbaijan. May Allah not make anyone stateless [25]. Now Shusha residents come to visit their hometown in groups, and also get jobs in the facilities that have already been opened here. Restoration work in Shusha is the hardest blow for the Armenians after the Second Karabakh War. Karabakh is being revived day by day!

LITERATURE

1. Prezident: “Şuşasız bizim işimiz yarımçıq olar”, 16 ekim, 2020. - <https://aranxeber.com/prezident-susasiz-bizim-isimiz-yarimciq-olar/> [20.09.2022].
2. Şuşada qədim memarlıq abidələrinin bərpası diqqət mərkəzindədir. Rəhman Salmanlı. Azərbaycan. - <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/susada-qedim-memarliq-abidelerinin-berpasi-diqqet-merkezindedir-1664659437> [20.09.2022].
3. Uzun həsrət illərindən sonra Şuşada işıq yandırırıq. 16.11.2020. - <http://gununnebzi.az/cemiyyet/9667-uzun-hsrt-illrindn-sonra-uada-iq-yandrdq-vdeo.html> [20.09.2022].
4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 19 yanvar 2021. - <https://president.az/az/articles/view/50281> [20.09.2022].
5. “Biz Şuşanı dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirəcəyik”. Vaqif Bayramov. “Xalq qəzeti”. 28 yanvar 2021. - <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/69137> [20.09.2022].
6. Şuşada gedən sürətli bərpa-quruculuq işləri ermənilərə vurulan növbəti ağır zərbədir. Elçin Zaman “İki Sahil”. 02 sentyabr 2021. - <https://ikisahil.az/post/244962-shushada-geden-sureтли-berpa-quruculuq-ishleri-ermenilere-vurulan-novbeti-agir-zerbedir> [20.09.2022].
7. 32 səfər, 21 obyektin açılışı, 37 təməlqoyma. Rəşad Baxşəliyev. 08 yanvar 2022. - <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/32-sefer-21-obyektin-acilisi-37-temelqoyma-1641588538> [20.09.2022].
8. “Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının icrasından sonra irəli gələn vəzifələr barədə. - <https://www.justice.gov.az/categories/1877> [20.09.2022].
9. Şuşa hər birimizi özünə çəkir. Yeganə Əliyeva. İki sahil. 4 mart 2022. - http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2022/mart/784904.htm [20.09.2022].
10. Şuşada “Xarı Bülbül” otelinin açılışı olub. 12 may 2021. - <https://fed.az/az/qarabag/susada-xari-bulbul-otelinin-acilisi-olub-fotolar-106440> [20.09.2022].
11. Erdoğan ve Aliyev “Şuşa Beyannamesi”ne imza attı. 15 Haziran 2021. - <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-ve-aliev-susa-beyannamesine-imza-atti-588635.html> [20.09.2022].
12. Son dakika haberi... Cumhurbaşkanı Erdoğan Şuşa’da... Türkiye ve Azerbaycan imzaları attı. 16 Haziran 2021. - <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-cumhurbaskani-erdogan-susada-turkiye-ve-azerbaycan-imzaları-atti-41832927> [20.09.2022].
13. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar 2022. - <https://president.az/az/articles/view/55197> [20.09.2022].
14. “Mədəniyyət paytaxtı” mızda quruculuq işləri. 15 aprel 2022. - <http://www.kepeztv.az/news/id/45243> [20.09.2022].
15. Şuşada genişmiqyaslı quruculuq işləri aparılır. 14 aprel 2022. - <https://www.xezerxeber.az/news/veb-tv/367599/susada-genismiyyasli-quruculuq-isleri-aparilir> [20.09.2022].
16. Şuşa işğaldan əvvəlki xoşbəxt çağlarına qovuşur. 30 may 2022. - <https://imzainfo.az/susa-ısgaldan-%C9%99vv%C9%99lki-xosb%C9%99xt-caglarına-qovusur-foto/> [20.09.2022].
17. “Böyük qayıdışın” mühüm elementi- gələn il Şuşada uşaqlar məktəbə gedəcək... İradə Sarıyeva. 19 may 2022. - <https://www.baki-xeber.com/siyaset/139674.html> [20.09.2022].

18. “Xalçaçı günü” Şuşada qeyd olunub 05 may 2022. - https://azertag.az/xeber/Xalchachi_gunu_Susada_qeyd_olunub-2122493 [20.09.2022].
19. Şuşada Beynəlxalq Kulinariya Festivalı keçiriləcək. 02 may 2022. - <https://medeniyyet.az/page/news/62297/Susada-Beynelxalq-Kulinariya-Festivali-kecirilecek.html> [20.09.2022].
20. İlham Əliyev və Mehriban Əliyeva “Shusha Boutique Hotel”in yerləşəcəyi ərazidə. 10 may 2022. - <https://www.azerbaycan24.com/ilham-eliyev-ve-mehriban-eliyeva-shusha-boutique-hotel-in-yerleseceyi-erazide-fotolar/> [20.09.2022].
21. Şuşa şəhərində Şuşa Real Məktəbinin binasının layihələşdirilməsi və bərpa ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 20 may 2022. - <https://president.az/az/articles/view/56098> [20.09.2022].
22. Şuşa Real məktəbi bərpa ediləcək. 20 may 2022. - <https://apa.az/az/resmi-xeber/susa-real-mektebi-berpa-edilecek-serencam-704404> [20.09.2022].
23. Qarabağ Dirçəliş Fondu Azərbaycan banklarının rəhbərləri ilə Şuşada işgüzar görüş təşkil edib. 22 iyun 2022. - <https://qdf.gov.az/xeberler/202-Qarabag-Dirchelish-Fondu-Azerbaycan-banklarinin-rehberleri-ile-Shushada-ishguzar-gorush-teshkil-edib.html> [20.09.2022].
24. Şuşada iki kilsə bərpa olunur.06 oktyabr 2022. -/ https://apa.az/az/medeniyyet-siyaseti/susada-iki-kilse-berpa-olunur-725933?utm_source=internal_linking [20.09.2022].
25. Şərəf Malkoç: Şuşada bərpa-quruculuq işləri sürətlə həyata keçirilir. 24 may 2022. - https://azertag.az/xeber/Seref_Malkoch_Susada_berpa_quruculuq_isleri_suretle_heyata_kechirilir-2149115 [20.09.2022].
26. Azerbaijan plans for resettlement in Shusha. Heydar İsayev. Oct. 8 2021. - <https://eurasianet.org/azerbaijan-plans-for-resettlement-in-shusha> [20.09.2022].
27. Карабахский регион станет зоной «зеленой энергетики»- спецпредставитель президента. 21.09.2021. - <https://az.sputniknews.ru/20210921/Karabakhskiy-region-stanet-zonoy-zelenoy-energetiki---spetspredstavitel-prezidenta-427971508.html> [20.09.2022].

BİRCƏ BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

BÖYÜK ZƏFƏRDƏN SONRA ŞUŞADA APARILAN BƏRPA-QURUCULUQ İŞLƏRİ

Post müharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, o cümlədən Qarabağın mirvarisi olan Şuşada Prezidentin tapşırıq və sərəncamları ilə bərpa və quruculuq işləri hələ də davam etməkdədir. Bu sahədə yeni-yeni qurumlar yaranır və fəaliyyət göstərir. İnfrastruktur layihələr çərçivəsində yeni binaların inşası, köhnə bina, memarlıq abidələrinin bərpa və təmir edilməsi birbaşa prezidentin nəzarəti altında həyata keçirilir. Məqalədə rəşadətli ordumuzun qanları bahasına geri aldıkları Şuşa şəhərinin elan olunmasından başlayaraq 2022-ci ilin payızına qədər reallaşan tədbir planlar, layihələr, bərpa və quruculuq işləri xronoloji çərçivədə göstərilmişdir. Məqalədə yerli ədəbiyyatlar, mənbələrlə yanaşı, xarici resurslara yer ayrılmışdır.

Açar sözlər: bərpa işləri, yenidənqurma, Şuşa, memarlıq abidəsi, festival, binalar.

БИРДЖА БАЙРАМОВА

Бакинский Государственный Университет,

Исторический факультет, доктор философских наук по истории

РЕКОНСТРУКЦИОННЫЕ РАБОТЫ В ШУШЕ ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

На территориях, освобожденных от оккупации в послевоенный период, в том числе в Шуше - жемчужине Карабаха, по поручению и распоряжению Президента продолжаются

восстановительные и строительные работы. В этой сфере появляются и действуют новые институты. Строительство новых зданий, реставрация старых зданий и памятников архитектуры в рамках инфраструктурных проектов осуществляются под непосредственным руководством президента.

В хронологической рамки до осени 2022 года в статье показаны планы, проекты, реставрационные и строительные работы, прошедшие с момента объявления города Шуши, который наша доблестная армия отвоевала ценой крови. В статье, наряду с местной литературой и источниками, отведено место зарубежным ресурсам.

Ключевые слова: реставрационные работы, реконструкция, Шуша, памятник архитектуры, фестиваль, здания.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2022-ci il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

ƏSGƏR ZEYNALABDİNOV

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin müəllim
asgarzeynalabdinov@bsu.edu.az

**ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ VƏ QLOBAL ENERJİ TƏHLÜKƏZLİYİNİN TƏMİNATINDA
AZƏRBAYCANIN ROLU**

1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycanın enerji strategiyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. Ermənistanın kapitulasiyası ilə nəticələnən İkinci Qarabağ müharibəsindəki parlaq qələbədən sonra imzalanan Şuşa bəyannaməsində Azərbaycanın regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolu xüsusilə qeyd edildi. Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində global enerji böhranın yaranması Azərbaycanın dünya enerji sektorunda rolunu daha da artırdı.

Açar sözlər: Şuşa, Azərbaycan, qaz, Avropa, Şuşa bəyannaməsi.

Giriş. 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev uzun illərdir Azərbaycan xalqının ümidlə gözlədiyi fikirləri səsləndirdi: “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtdıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”. Bununla da Azərbaycan tarixində yeni bir dönmənin başlanğıcı qoyuldu. Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnən Vətən müharibəsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilməsini təmin etməklə, Azərbaycanın siyasi-hərbi sferada qələbəsini nüümayiş etdirdi və ölkənin gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar açmış oldu. Hal-hazırda Şuşa daxil olmaqla, azad olunmuş torpaqlarda aparılan geniş miqyaslı abadlıq işləri, strateji infrastruktur layihələri bölgənin Azərbaycanın inkişafı naminə nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun əsas göstəricilərindəndir.

Yenidən qurulan Şuşa şəhərinin 8 noyabr 2020-ci ildə işğaldan azad edilməsi ikinci Qarabağ müharibəsinin dönüş nöqtəsi oldu. İşğaldan azad edildikdən sonra Şuşa şəhəri həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyəli müxtəlif tədbirlərə ev sahibliyi etməkdədir. Bu baxımdan Şuşada baş tutan ən mötəbər hadisə Şuşa bəyannaməsinin imzalanması mərasimi oldu. 15 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında bəyannamənin imzalanması Azərbaycanın global enerji təhlükəsizliyinin təminində rolunu bir daha vurğuladı. İlham Əliyev Şuşa Bəyannaməsinin Azərbaycan ilə Türkiyə arasında çoxşaxəli münasibətlərin ən yüksək zirvədə olduğunu göstərən mühüm sənəd olduğunu qeyd etdi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın enerji siyasəti. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi ölkə üçün yeni imkanlar açmış olsa da, bəhs edilən dövrdə ölkədə mövcud ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətlə yanaşı, xarici siyasət sahəsində uğursuzluqlar dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi sferada əlaqələrin qurulmasına və inkişafına imkan vermədi. Bu proses ümumilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədər olan dövrdə davam etdi. 1991-1993-cü illərdə iqtisadi sahədə imzalanan bəzi müqavilələrin aparıcı dövlətlərin enerji sferasında Azərbaycana marağını təmin etməməsi qeyd edilən sahədə uğursuzluqlara səbəb oldu.

Heydər Əliyevin uğurlu fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın neft strategiyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. “Azəri, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının işlənilməsi və məhsulun pay bölgüsü haqqında 400 (dörd yüz) səhifəlik bu müqavilə 4 (dörd) dildə tərtib edilmişdi. Müqavilədə 8 (səkkiz) ölkədən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 (on üç) şirkət (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, Lukoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak edirdi. Bu müqavilə daha sonra 19 (on doqquz) ölkəni təmsil edən 41 (qırx bir) neft şirkəti ilə daha 26 (iyirmi altı) sazişin imzalanmasına yol açdı. Ən çox paya ABŞ şirkətləri-Amoko (17.01%), Yunokal (10.0489 %), Ekson (8.0006 %), Penzoyl (4.8175%) olmaqla ümumilikdə 40 %-ə malik oldu [1, s.99].

Dünyanın mühüm neft şirkətləri ilə bağlanan ikitərəfli müqavilələr ölkəmizdə mövcud enerji ehtiyatlarının hasilatı və ixracı üçün əlverişli mühit formalaşdırdı. Bundan sonra qarşıda duran əsas məsələ Azərneftin dünya bazarlarına təhlükəsiz daşınmasını təmin etmək idi. Rəsmi Bakı enerji ehtiyatlarının tranziti baxımından yeni boru xəttinin çəkilməsində maraqlı idi. Lakin bu region ölkələri İran və Rusiyanın siyasi xəttinə uyğun gəlmədiyindən müxtəlif maneələr törətməyə çalışır, öz maraqlarına uyğun alternativ marşrutlar təklif edirdilər. Qeyd edilən reallıqlar baxımından Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu sahədə dəstəyinə nail olmağa çalışırdı. Uğurlu xarici siyasət strategiyası nəticəsində Azərbaycanın təklif etdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri dəstəklənməyə başladı.

1995-ci ilin yanvarında ABŞ administrasiyası tərəfindən Türkiyə hökumətinə göndərilən məktubda rəsmi Vaşinqtonun BTC-yə dəstəyi ifadə edilərək, əsas boru xəttinin İrandan keçməklə Ceyhan limanına çatdırılmasının əleyhinə olduğunu bildirməklə, Gürcüstan və ya Ermənistandan keçməsinə tövsiyə etdi. ABŞ ilk öncə neft boru xəttini Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh yardacaq bir ünsür kimi düşünərək, Azərbaycan neftinin Ermənistandan keçməklə nəql olunmasını fikrini ortaya atdı [2, 170]. Lakin işğalçı Ermənistanın uğursuz siyasəti ona bu əlverişli fürsətdən istifadə etməyə imkan vermədi. Türkiyənin baş naziri Tansu Çillər isə vurğuladı ki, yeni neft kəməri Türkiyəyə Xəzər neftinin ixracında və bu mühüm regionun Qərb ilə əlaqələndirilməsində əsaslı rol oynamağa imkan verəcək [3, 99].

Fikrimizcə, belə şəraitdə rəsmi Vaşinqton həm İran, həm də Rusiya məngənəsində sıxılan Cənubi Qafqaz regionunun inkişafına nail olmaqla, bölgədə öz hərbi, siyasi və iqtisadi mövqelərini gücləndirmək istəyində ısrarlı olduğundan, həm də Xəzərdəki mövcud enerji ehtiyatlarını Körfəz kimi önəmli hesab etdiyindən neft ehtiyatlarının yeni boru xətti ilə daşınmasının tərəfdarı idi.

Bununla da bir sıra çətinliklərə və bəzi dövlətlərin yaratdığı maneələrə baxmayaraq Azərbaycan enerji ehtiyatlarının güvənli yollara beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına nail oldu.

Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihələrinin reallaşması Azərbaycanın uğurlu enerji siyasətinin nəticəsi oldu. 29 aprel 2022-ci ildə ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxışı zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etdi ki, “Azərbaycan regional layihələrin müəllifi olaraq istər nəqliyyat, istərsə də enerji layihələri olsun, artıq Azərbaycan Türkiyə və Gürcüstan arasında üçtərəfli əməkdaşlıqda mühüm rolunu oynayır. Bu da o vaxtı geniş Avropa əməkdaşlığı üçün təməl olmuşdur. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhanla bağlı etdiklərimiz olmasaydı, bu gün Avropanın enerji təhlükəsizliyi qat-qat zəif olardı, çünki o zaman qaz kəməri inşa edilməyəcəkdə [4].” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən səsləndirilən bu fikirlər rəsmi Bakının uzaqgörən enerji siyasətinin təzahürüdür.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təminində rolu. Bu gün Azərbaycan qlobal enerji təhlükəsizliyinin təminində mühüm rol oynayır. 15 iyun 2021-ci il tarixində imzalanan Şuşa bəyannaməsinin maddələrinin birində qeyd edilir: “*Tərəflər (Azərbaycan və Türkiyə-Z.Ə.) regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut saxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar. Tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Tərəflər, həmçinin qlobal enerji sektorundakı prosesləri nəzərə alaraq regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcək səylərin artırılaraq davam etdirilməsi üzrə niyyətlərini ifadə edirlər*” [5]. Bu bəyannamədə enerji təhlükəsizliyinə töhfə ilə bağlı qeyd edilənlər bu gün reallığa çevrilməkdədir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq dünyada, xüsusilə də Avropada meydana gələn enerji böhranı günü-gündən daha dərin xarakter almağa başlayır. Belə şəraitdə alternativ enerji mənbələrinin tapılması və Rusiyadan əldə edilən qazın əvəzinin ödənilməsi Avropa ölkələrinin xarici siyasət strategiyasında ən əsas məsələlərdəndir. Zəngin enerji ehtiyatlarına malik Azərbaycan bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələ dünyanın ən aparıcı dövlətləri tərəfindən də qeyd edilməkdədir.

1 iyun 2022-ci ildə ABŞ Prezidenti Cozef Baydenin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə ünvanladığı məktubda qeyd edilir: “*Bütün dünyada enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm dönüş nöqtəsini yaşadığımız bir dövrdə biz həm də təmiz enerjiyə keçidlə bağlı uzunmüddətli öhdəliklərimizi təmin etmək məqsədilə zəruri investisiya və dəyişikliklər edirik. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı məqsədlərimizə çatmaq üçün şaxələndirmə heç vaxt olmadığı qədər əhəmiyyətli və Azərbaycan bu məqsədə nail olmaq üçün regional səylərdə əsas rol oynamışdır. Azərbaycan həm də regional və qlobal bazarların sabitləşdirilməsi baxımından trans-Xəzər əməkdaşlığının nəhəng potensialının reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə və Ukrayna üçün mühüm olan yanacağı təchiz etməklə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin sabitləşdirilməsinə kömək etməkdə həlledici rol oynayır*”[6]. Bu məktub vasitəsilə dünyanın fəvqəldövləti tərəfindən Azərbaycanın qlobal enerji bazarlarının sabitləşdirilməsində rolunun xüsusi qeyd edilməsi rəsmi Bakının uğurlu enerji siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Avropa ölkələri ilə enerji sektorunda sıx əməkdaşlığı özündə ehtiva edən ən mühüm sənədlərdən biri 18 iyul 2022-ci il tarixində Avropa Komissiyasının Prezidenti Ursula Fon der Lyayenin Azərbaycana səfəri çərçivəsində Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında imzalanan “Avropa Komissiyası tərəfindən təmsil olunan Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu” oldu [7].

1 oktyabr 2022-ci il tarixində İlham Əliyev Sofiyada Yunanıstan-Bolqarıstan Qaz İnterkonnektozunun açılış mərasimində çıxışı zamanı vurğuladı ki, “*Avropanın enerji xəritəsini dəyişmiş Cənub Qaz Dəhlizi qitə üzrə ən böyük infrastruktur layihələrindən biridir. Azərbaycan Cənub Qaz Dəhlizini başlayan tərəf olmaqdan qürur hissi duyur. Cənub Qaz Dəhlizi qazı istehlakçılara yeni marşrutla, o cümlədən yeni mənbədən nəql edir. Bu vaxta qədər yeganə mənbə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” qaz yatağı olmuşdur. Lakin Azərbaycanın bir neçə digər qaz yatağında hasilat bu yaxınlarda başlayacaq və təchizat həcmlərinin artırılmasına töhfə verəcəkdir*” [8].

Nəticə. Şuşa bəyannaməsində vurğulandığı kimi Azərbaycan həm regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. TANAP və TAP layihələrinin reallaşdırılması Azərbaycanın qlobal enerji sektorunda çəkisini artırmaqdadır. Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsi ilə meydana çıxan dərin enerji böhranı Azərbaycanın əhəmiyyətinin daha da yüksəltməkdədir. İlham Əliyevin öndərliyində bu gün Azərbaycan bir çox sahələrdə olduğu kimi enerji sektorunda da Avropa üçün əvəz edilməz ölkəyə çevrilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illəri). Bakı: Qanun, 1998, 133 s.
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Tarix-Arxiv İdarəsi: F.26, siy.19, v.195
3. Kasım K. Soğuk savaş sonrası Kafkasya. Ankara: USAK yayınları, 2011, 290 s.
4. ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev konfransda iştirak edib. - https://azertag.az/xeber/ADA_Universitetinde_Cenubi_Qafqaz_Inkisaf_ve_emekdasliq_movzusunda_beynelxalq_konfrans_kechirilib_Azerbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_konfransda_istirak_edib_YENILANIB_4_VIDEO-2115197 [03.10.2022].
5. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi. - <https://president.az/az/articles/view/52122> [03.10.2022].
6. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Cozef Bayden İlham Əliyevə məktub ünvanlayıb. - <https://president.az/az/articles/view/56301> [15.09.2022].
7. Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma memorandumu imzalanıb. - <https://president.az/az/articles/view/56689> [03.10.2022].
8. İlham Əliyev Sofiyada Yunanıstan-Bolqarıstan Qaz İnterkonnektozunun açılış mərasimində çıxış edib. - <https://president.az/az/articles/view/57439> [03.10.2022].

АСКЕР ЗЕЙНАЛАБДИНОВ

Преподаватель Бакинского Государственного Университета

**ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЕСПЕЧЕНИИ
ГЛОБАЛЬНОЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Подписание “Договора века” 20 сентября 1994 года положило начало новому этапу в энергетической стратегии Азербайджана. В Шушинской декларации, подписанной после блестящей победы во второй Карабахской войне, завершившейся капитуляцией Армении, особо была отмечена роль Азербайджана в энергетической безопасности региона и Европы. Возникновение глобального энергетического кризиса в результате российско-украинской войны еще больше повысило роль Азербайджана в мировом энергетическом секторе.

Ключевые слова: Шуша, Азербайджан, газ, Европа, Шушинская Декларация.

ASGAR ZEYNALABDINOV

Lecturer of Baku State University

**SHUSHA DECLARATION AND AZERBAIJAN'S ROLE IN ENSURING GLOBAL
ENERGY SECURITY**

A new phase in Azerbaijan's energy strategy was launched with the signing of the "Contract of the Century" in September 1994. Shusha Declaration, which was issued following Armenia's capitulation after a glorious victory in the second Karabakh War, emphasized the significance of Azerbaijan to the region's and Europe's energy security. The Russian-Ukrainian war's impact on the global energy crisis has further strengthened Azerbaijan's position in the energy sector.

Key words: Shusha, Azerbaijan, gas, Europe, Shusha declaration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d Sevinc Ruintən, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94(479.24)

TÜRKAN QASIMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8350-8330>

turkan.ilqar1990@mail.ru

**CƏNUBİ QAFQAZIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA MÜSTƏSNA ROL OYNAMIŞ
ŞUŞANIN AZAD OLUNMASI MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN TƏNTƏNƏSİDİR**

"Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir".

Heydər Əliyev

"İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!"

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycanın zəngin mədəniyyət şəhəri, Qafqazın dilbər güşəsi Şuşanın tarixi və etimologiyası olduqca maraqlı və əsrarəngizdir. Şuşa Qarabağın gözü, Qarabağ isə Azərbaycandır. "Qafqazın Parisi", Qarabağın incisi olan Şuşa həm də qədim yaşayış məskənidir.

Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Strateji mövqeyinə görə Şuşa qalasının təməli Qarabağ hökmdarı Pənahəli xan tərəfindən 1752-ci ildə ərazini düşmənlərdən qorumaq məqsədilə qoyulmuşdur.

27 sentyabr -10 noyabr 2020-ci il tarixində Şanlı ordumuzun mübarizliyi sayəsində Bizlər 28 illik həsrətə son qoyduq Şuşamıza, Qarabağımıza Böyük Qayıdış planımız reallaşdı. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Şuşa şəhərinə Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı statusu verilməsi və 2022-ci ilin də "Şuşa ili" olması tarixi reallığın və obyektiv gerçəkliyin ifadəsidir. Buradakı demək olar ki, əksər binalar və məhəllələr ayrılıqda mədəniyyət abidəsi olduğu üçün bütövlükdə Şuşa şəhəri memarlıq abidələri kompleksindən ibarətdir. Şəhərdəki Aşağı və Yuxarı Gövhərağa məscidləri Azərbaycan İslam memarlığının nadir hadisələridir. Məşhur Cıdır düzü möhtəşəm təbiət abidəsidir. Nəhəng və sıldırım qayalar üzərində ucaldılmış Şuşa dünyadakı Qalaşəhər formatında salınmış əzəmətli şəhərlərdən biridir. Yəni təkcə Şuşa Qalası yox, geniş mənada Şuşa şəhəri Qala kimi təbii qoruq vasitələrinə malik olan müdafiə qalasıdır. Kənardan baxanda Şuşa səma ilə torpağın arasında qayalıqlar üzərində salınan qeyri-adi şəhər təəssüratı yaradır. Şuşada dünya şöhrətli bir Konservatoriyanın yaradılması da şəhərin mədəniyyət paytaxtı statusunu daha da möhkəmləndirəcəkdir. Beləliklə, Şuşa XXI əsrin Üzeyir Hacıbəylilərinin, Bülbüllərinin, Natəvanlarının, Xan Şuşinskiyələrinin yetişəcəkləri sənət ocağına çevriləcəkdir.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, Qarabağ, Azərbaycan mədəniyyəti, mədəniyyət paytaxtı, tarixi abidələr, "Şuşa ili".

Giriş. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır. Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır. Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə

əlamətdar səhifələr yazmışdır. Şəhər bir müddət Pənah Əli xanın şərəfinə "Pənahabad", sonradan isə "Şuşa qalası" və "Şuşa" adlandırılmışdır. Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Eramızın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində dondar türk tayfasına məxsus Sosu (latın dilində "ş" səsi yoxdur) şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir. Bəzi mənbələrə görə, "Şuşa" sözü Azərbaycanda skiflərə məxsus olduğu ehtimal olunur. Bəzən "Şişə" (Şiş qayalarla əhatə olduğuna görə) şəklində də işlədilir. Bəzi tədqiqatçılar Şuşa sözünü türk dilində mənası "uc", "yüksək" olan "şiş" komponenti ilə izah edirlər. Bəzi mənbələrdə isə Şuşa adının qədim türk sərkərdəsi Şunun (e.ə.344–334) Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan səxsin tikdirdiyi "Su" qalası ilə eyniliyi, Şumer (şu+er) adı ilə səsləşməsi tədqiq olunur [2].

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. XVIII əsrin 80-ci illərində şəhərin dövrəsinə möhtəşəm qala divarları çəkilib başa çatdırıldı. Bu dövrdə şəhərdə çoxsaylı sənətkar məhəllələri yaranır, ticarət daha sürətlə inkişaf edirdi. Şuşalı tacirlər Təbriz, Tehran, İsfahan, İstanbul, Bağdad, Səmərqənd, Moskva, Marsel və başqa şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Şəhərdə "Pənahabadi" adlı gümüş sikkələr zərb edilirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və Şuşa Azərbaycanın mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Hələ Pənahəli xanın dövründə şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlığın ərazisində Əskəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının divarları və s. diqqətəlayiq, strateji əhəmiyyətli qalalar tikilmişdi. Şəhər qısa müddət ərzində xeyli böyümüş, təbii gözəlliyi, hündür binaları və möhtəşəm qala divarları ilə diqqəti cəlb etmişdi. Şuşada "Bazarbaşı" deyilən yerdən "Şeytanbazara" qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi "Rastabazar" adlandırılırdı. "Rastabazar"ın sıra ilə düzülən və daşları bir-birinə qurğuşunla bərkidilən sütunlardan, tağlardan ibarət olan və qalereyanı xatırladan səkiləri başdan-başa örtülü olduğundan bütün fəsillərdə quru və təmiz qalırdı. Küçənin ortası ilə nəqliyyat vasitələri hərəkət edirdi. Orta əsr Şərqlə üslubunda zövqlə tikilən bu bazar həm də şəhərə xüsusi yaraşlıq verirdi. Şuşanın ticarət mərkəzinin bənzərsiz görkəmi onun magistralına bitişik iri bazar meydanı ilə tamamlanırdı. Şəhərin "Meydan" deyilən əsas meydanı Rastabazar küçəsi boyunca tikilmiş ibadətqah və ticarət təyinatlı tikililərdən, birmərtəbəli dükanlardan, ikimərtəbəli karvansaradan və qoşa minarəli yaraşlıqlı Cümə məscidindən ibarət idi. XX əsrin əvvəllərində şəhərdə 1464 dükən qeydə alınmışdı ki, bunların da bazarlarla birlikdə illik ticarət dövriyyəsi 6 milyon rubla çatmışdı. Şəhərdə 17 məhəllə var idi ki, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud idi: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllə [3]. Bununla yanaşı, Şuşanın gözəl təbiəti, coğrafi mövqeyi, xüsusilə çox mühüm strateji əhəmiyyətli qala olmasını bir sıra tədqiqatçılar dəfələrlə bildirmişlər. Məşhur klimatoloqlar dəniz səthindən 1403 metr hündürlükdə yerləşən mühüm əhəmiyyətli şəhərin iqlim şəraitini, fauna və florasını dəqiq yoxladıqdan sonra mülayim təbiətli Şuşanın böyük müalicəvi əhəmiyyətli bir şəhər olduğunu söyləmişdilər. 1854-cü ildə şəhərdən cənubda, 18 kilometr aralı "Turşsu" deyilən səfalı guşədə mədən suyunun çıxması da alimlərin mülahizəsini doğrultdu. Şuşa havasının təmizliyi, saflığı və müalicə əhəmiyyəti baxımından kurort şəhəri kimi tanınmışdır. Bu baxımdan, nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da Şuşa öz səfalı yerləri, istirahət guşələrinə görə məşhur idi. Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi ilə seçilən və dünyanın heç bir yerində bitməyən "Xarı bülbül" gülü bitir. Bu endemik gül həm gözəl, həm də müalicəvidir.

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin sayı tanınmış alim və sənətkarlar da daxil olmaqla 25 minə çatmışdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatına görə, təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur. Bu böyük ziyalı təbəqəsi, Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə, burada elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışlar. Şuşa şəhərinin ərazisi qədim abidələrlə zəngin idi. Ümumiyyətlə, şəhərdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsr və qala divarları mövcud idi. O cümlədən, 72 mühüm sənət və tarixi abidə-

ləri, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdu. Bu abidələrin çoxu XIX əsrdə yaşamış memar Kərbəlayı Səfixan Qarabağı tərəfindən tikilmiş və həmin dövrün ən məşhur nəqqaçı Kərbəlayı Səfərli tərəfindən bəzədilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan hökuməti iki tarixi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsi Şuşanın sosial və mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şəhərdə yeni sənət ocaqları yaradılmış, bərpa, tikinti və yaşıllaşdırma işlərində yüksək nailiyyətlər qazanılmışdır. Bir sözlə, hər ötən il şəhərdə dərin iz qoymuşdu. Tarixi-memarlıq və şəhərsalma abidəsinin yüksək bədii əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1977-ci ildə Şuşa tarixi-memarlıq qoruğuna çevrilmişdi: 1. Qala divarı (uzunluğu 8 km); 2. Qala Divarları üzərində tikilmiş bürclər (17 ədəd) 3. 17 qədim üslubda salınmış məhəllə; 4. 17 məscid; 5. 17 bulaq; 6. 17 hamam; 7. Meydan bulağı; 8. İsa bulağı; 9. Saxsı bulaq; 10. Turşsu Qalereyası; 11. Karvansaray (4 ədəd); 12. Şahlıq körpüsü; 13. Gəncə qapısı; 14. Mirzə Həsən qəbiristanlığı; 15. Şor bulaq; 16. Mirfəseh qəbiristanlığı; 17. Rasta bazar; 18. Torpaq meydan; 19. Zarıslıda Korun karvansarayı; 20. Təzə məhəllədə körpü; 21. Ü.Hacıbəyovun heykəli; 22. Bülbülün büstü; 23. H.Hacıbəyovun büstü; 24. Cıdır düzü; 25. Topxana meşəsi; 26. Ağaböyük Xanımın bürcü; 27. Malibəylidə Qızlar məktəbi; 28. Un dəyirmanı; 29. Kəlba Şəhriyarın bağı; 30. Mirfəseh bağı; 31. “Həzrət Əli” kahası; 32. “Qızıl qaya”; 33. Səkili bulağı; 34. Qotur bulağı; 35. Şəmilin bağı; 36. Hacıevlərin armud bağı; 37. Ağabəyim Ağanın qəsri; 38. Bəhmən Mirzə Qacarın saray kompleksi; 39. Bəhmən Mirzənin hərəmxanası; 40. Bəhmən Mirzə Qacarın tikdirdiyi “Bab” hamamı; 41. Qacarların məqbərə kompleksi; 42. Qulam Şahın malikanəsi; 43. Əsəd bəyin malikanəsi; 44. Məmməd bəyin malikanəsi; 45. Şeytana bazar; 46. Əfsanəvi Leyli qalası; 47. Çuxur məhəllədə 2 minarəli “Şəfa ocağı”; 48. Məhəmməd Həsən Ağanın imarəti; 49. Qarabağ xanlığının Divan kompleksi; 50. “Həzrət Abbas Şəfa ocağı”; 51. Dəlik-daş pilləkən kompleksi; 52. Qarabaş Qazisinin mülkü; 53. Şuşa Ovdan bulağı; 54. Vaqif poeziya evi; 55. M.P.Vaqifin məqbərəsi; 56. M.P.Vaqifin müəllimlik etdiyi bina; 57. M.P.Vaqifin büstü; 58. M.P.Vaqifin evi; 59. Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın sarayı; 60. Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın bulaq kompleksi; 61. X.B.Natəvanın büstü; 62. X.B.Natəvanın tikdirdiyi “Qarama”; 63. X.B.Natəvanın tikdirdiyi həbsxana; 64. Aşağı Gövhər Ağə Məscidi; 65. Yuxarı Gövhər Ağə Məscidi; 66. Malibəyli Məscidi; 67. Qaybalı Məscidi; 68. Şırlan məscidi; 69. Alban kilsəsi; 70. Rus kilsəsi; 71. Hacı Qulamın mülkü; 72. M.M.Nəvvabın mülkü; 73. M.M.Nəvvabın abidə kompleksi; 74. Nəcəfqulu Ağanın mülkü; 75. Ağə-Əbdürrəhim Ağanın evi; 76. Hacı Bəşirin mülkü; 77. Cabbar Qaryağdı oğlunun mülkü; 78. Mirzə Hüseyinin mülkü; 79. Mirəlibəyin mülkü; 80. Seyid Məcidin mülkü; 81. Kəlba Şirinin mülkü; 82. Öpənnik Qara Zeynalın mülkü; 83. Fərzalı bəyin mülkü; 84. Allahverənli Kəlba Şirinin mülkü; 85. Çuxur məhəllədə Kal Həsənin evi; 86. Təzə məhəllədə Xayatlılar Mehədinin evi; 87. Çuxur məhəllədə Kürd uşağının evi; 88. Məşədi Qəhrəmanın mülkü; 89. Quyuq məhəlləsində Məşədi Teymurun evi; 90. Mehmandarovun ev kompleksi; 91. Zöhrəbəyovların evi; 92. İbrahim xanın mülkü; 93. Sadıqcanın qəsri; 94.Uluq bəyin evi; 95. Quyuq məhəlləsində Sadıq bəyin mülkü; 96. Cəlal bəyin evi; 97. Nəcəf bəy Vəzirovun mülkü; 98. Firudin bəy Köçərlinin mülkü; 99. Süleyman Sani Axundovun mülkü; 100. İsmayıl bəyin evi; 101. Məşədi Şirinin mülkü; 102. Gəraf Əsgərovun mülkü; 103. Ağamirovların mülkü; 104. Hüsü Hacıyevin mülkü; 105. Hüsü Hacıyevin büstü; 106. Kəlba Hüseyinin evi; 107. Yusif Vəzir Çəmənzəmənlinin mülkü; 108. Mir Həsən Vəzirovun mülkü; 109. Qaraşovların mülkü; 110. Hüseyin Qayıbovun mülkü; 111. Q.B.Zakirin yaşadığı ev; 112. Q.B.Zakirin qəbirüstü abidəsi; 113. Hacı Dadaşın mülkü; 114. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin evi; 115. Hacı Şükürün imarəti; 116. Qədimovların mülkü; 117. Ü.Hacıbəyovun ev muzeyi; 118. Bülbülün ev muzeyi; 119. Xalça muzeyi; 120. Rəsm Qalereyası; 121. Tarix Diyarşünaslıq muzeyi; 122. Qarabağ Dövlət tarixi muzeyi; 123. Azərbaycanda ilk “realnı uçılış”ın binası; 124. Yaşıl aptek; 125. Mədəniyyət evi; 126. Külli miqdarda gümüş və mis qablar; 127. İbrahim Xəlil xanın 1801-ci ildə tikdirdiyi mədrəsə kompleksi (Gövhər Ağanın məscidinin həyətində); 128. Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Cəmal bəy Cavanşirin və onun ailəsinin məqbərə kompleksi; 129. Tarixin yaddaşı olan Daş Kitabələr [4]. Əldə olunan məlumatlara görə, Şuşada mövcud olmuş və Azərbaycana aid olan bütün tarixi, mədəni, memarlıq abidələri və müqəddəs dini inanc yerləri erməni silahlıları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəhərin gəzməli görməli yerlərindən biri də Yuxarı Daşaltıdır. Yəqin ki, bu adı eşitməmiş olmazsınız. Hətta xalq arasında bu istirahət yerinə Şəmilin bağı da deyirlir. Bu yerin özünəməxsus xü-

susiyəti isə istirahət guşəsi olan Daşaltı çayının üstündə, “Ağziyastı kaha” yerləşən Üçmıx dağının düz altında, çeşmə ətrafında yerləşməsidir.

Qədim tarixə malik Topxana meşəsi Şuşanın nadir sərvətlərindən biridir. Erməni vandalları tərəfindən bu meşələrin yox edilməsi haqqında məlumatlar vardır. Burada qədim tarixə malik ağacları kəsərək başqa ölkələrə satan ermənilər Şuşanın bu qədim tarixi meşəsini məhv etməyə çalışırdılar. Topxana meşəsi Şuşa ətrafındakı torpaqların 20 faizini əhatə edir. Meşədə palıd, qarağac, fıstıq kimi ağaclar vardır. Topxana əsl təbiət möcüzəsi idi. Topxananın heyvanat aləmi də çox zəngindir. Belə ki, burada hər an qarşınıza ayı, canavar, tülkü, dovşan, cüyür və digər heyvanlardan, kəklik, turac, göyərçin kimi gözəl quşlardan çıxma bilərdi. Topxana meşəsində subalp və alp çəmənləri, dərin dərələrinə bulaqlar olub. Turistlərin ən sevimli yeri, əvəzsiz və əsrarəngiz təbiətə malik əfsanəvi hesab etdiyi yerlərdən biri də “Cıdır düzü”dür. Qərb tərəfində bir-birinin arxasında üç hündürlük yerləşdiyinə görə “Üçmıx” da adlandırılmışdır. “Cıdır düzü”ndə hər il may ayında “Xarı-bülbül” mahnı festivalları keçirilirdi [5].

Heydər Əliyevin Qarabağda milli ruhun yüksəlməsi istiqamətində qətiyyətli addımları və Şuşaya zəngin tarixi abidə kimi qayğısı. Ulu öndər, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev birinci hakimiyyəti zamanında da ölkədə, xüsusən də Dağlıq Qarabağda milli düşüncə, milli ruh, milli kimliyin oyadılmasında danılmaz xidmətləri olmuşdur. Tarixi Şuşanı çox sevən ulu öndər onun iqtisadi-mədəni inkişafında da böyük səylər göstərmişdi. Sonradan isə Moskvada Siyasi Bürodə üzv olarkən də daim bu “Ermənistanı birləşmə” arzusunun qabağına sədd çəkmişdi. Müstəqil Azərbaycanda ikinci dəfə yəndən hakimiyyətə gələn Ulu Öndər məhz etnik təmizləmə, təcavüz, soyqırım, erməni millətçiliyi məsələlərinin əsil köklü mahiyyətini açmış və daşnakların “birləşmək arzularına” siyasi-hüquqi qiymət vermişdi. Dünya ictimaiyyətinə ermənilərin terrorçuluq, işğalçılıq siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmişdi [6].

Ümummilli Lider Şuşaya zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərin ikinci yarısında bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin il qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Şəhərdə azərbaycanlılar üçün əlavə iş yerləri açılır, həyat səviyyəsi yaxşılaşır, azərbaycanlıların milli ruhu güclənirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən Şuşaya istirahətə gələnlər, eyni zamanda, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanış olurdular [7].

Şuşanın işğal. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Şuşanın işğalı nəticəsində şəhərdə 289 kvadratkilometr ərazisi, 195 nəfər Azərbaycan vətəndaşı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 165 nəfər yaralanmış, onlardan 150 nəfəri əlil olmuş, 552 körpə valideynlərini itirmiş, 20 mindən artıq əhali isə doğma yuvasını tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Əsir və girov götürülmüş 58 azərbaycanlının taleyi barədə bu günə qədər məlumat yoxdur.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Şuşanın 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu, 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriya, turist bazası, 2 mehmanxana, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şuşa Televiziyası, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır. Hazırda Şuşa rayonunun 34 min 300 nəfər əhalisi Azərbaycanın 58 rayonunda müvəqqəti məskunlaşmışdır [3].

Şəhərin tarixi muzeyinin 5 minədək əşyası, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyi Şuşa filialı, Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin 1000-dək əşyası, professional Azərbaycan musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin (300-dən çox əşya), vokal sənətimizin əsasını qoymuş böyük müğənni Bülbülün (400-dək əşya), görkəmli musiqiçi və rəssam Mir Mövsüm Nəvvabın (100-dən çox əşya) xatirə muzeylərinin fondları qarət edilib. İşğal olunmuş ərazilərdə erməni işğalçıların özbaşınalığı, tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması və qəsdən korlanması “Silahlı münaqişə

baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il konvensiyasına ziddir [8].

Bir vaxtlar "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Şərqi konservatoriyası" adlandırılan, bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın tacı olan Şuşa şəhəri 28 ildir ki, Ermənistan silahlı qüvvələrin işğalı altındadır. Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur" [3].

Şuşanın azad edilməsi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına müraciət edərək "Mənim başa çatdırı bilmədiyim bütün işləri İlham Əliyev başa çatdıracaq", - söyləmiş və İlham Əliyevi siyasi varis elan etmişdi. Bu hadisə 2003-cü ilin payızında olmuşdu... Düz 17 il sonra isə yenə payızda Prezident İlham Əliyev böyük strateq Heydər Əliyevin uzaqgörən düşüncəsinin sübutu ehtiyacı olmadığını təsdiq etdi və Ali Baş Komandan, strateq sərkərdə olaraq işğalçı Ermənistanın yenidən atəşkəsi pozaraq torpaqlarımıza olan təcavüzünə qarşı Azərbaycan Ordusuna əks-hücuma keçmə əmrini verdi. Vaxtilə ulu öndər Heydər Əliyev Qarabağ münaqişəsini əlində xətkeş, önündə Azərbaycanın xəritəsi dünyaya Azərbaycanı-Qarabağı tanıdırdı, hazırda Ali Baş Komandan İlham Əliyev dünyanın məşhur televiziya və KİV-lərinə "Qarabağ Azərbaycandır" bəyan edir.

Azərbaycan torpaqları işğal edilsə də, ulu öndər Heydər Əliyev siyasi-ideoloji, hərbi-diplomatik təbliğatı dayandırmır və ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi bərpa edirdi. 17 il sonra XXI əsr Azərbaycanının islahatçı, lider Prezidenti, həm də xilaskar strateq, Ali Baş Komandan və Vətən müharibəsinin diplomat sərkərdəsi ulu öndər Heydər Əliyevin başladığı diplomatik yolu, Prezident İlham Əliyev davam etdirdi. Prezident ilk öncə bu illərdə güclü ordu-güclü dövlət-güclü iqtisadiyyat strategiyası ilə vəhdətdə, azərbaycançılığa söykənən güclü xalq və kreativ, intellektual Azərbaycan vətəndaş formulasında xalqın milli mənafeyini qorumağa, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların birgəyaşayış həyat tərzinə hörmət amilini formalaşdırdı. Bu, ulu öndər Heydər Əliyev ideoloji məktəbinin siyasi-strateji və məntiqi yekunudur. Dövlət o zaman möhkəm olur ki, güclü lideri olsun! Güclü lideri də məhz güclü xalq meydana çıxarır. Prezident İlham Əliyev güclü Azərbaycan xalqının güclü, çevik lideri, diplomat, strateq Ali Baş Komandanıdır [11].

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan Vətən müharibəsinin uğurları bu illərdə səbrlə, soyuqqanlı diplomatiya ilə əldə olunub. 8 noyabr 2020-ci ildə isə II Qarabağ Müharibəsi zamanı Şuşa işğaldan azad edilmişdir. Lakin bu gözəl torpağı azad etmək heç də başa gəlmədi. Dünyaya səs salmış II Qarabağ müharibəsində Şuşanın azad edilməsi hər kəsi heyran edir. Çünki Şuşa topla-tüfənglə, tankla deyil Azərbaycan oğullarının cəsarəti, mərdliyi sayəsində düşmən tapdağından qurtuldu. Əlbəyaxa döyüşlə igidlərimiz bu torpağı canları, qanları bahasına geri aldılar. Şuşanın geri qaytarılması xəbəri ölkədə böyük coşqu və sevinclə qeyd olunmuş, insanlar meydanlara axışaraq bu zəfəri böyük təntənə ilə qeyd etmişdi.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə “Xarıbülbül” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ili Azərbaycan Respublikasında “Şuşa İli” elan etmişdir. [9].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin işğaldan azad edilməsindən sonra Şuşaya ilk səfəri. 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev son dəfə 39 il bundan əvvəl Ümummilli lider Heydər Əliyevin şəhərə tarixi və unudulmaz səfəri zaman gəldiyini diqqətə çatdıraraq bildirdi ki, qəhrəman Azərbaycan Ordusu mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək cəsə-rət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək Şuşanı işğalçılardan azad etmişlər və uzun fasilədən sonra noyabrın 8-də Şuşada Azərbaycan bayrağı qaldırılmışdır: “Biz buraya qalib kimi gəlmişik, bayrağı da qaldırmışıq, azad edilmiş bütün torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Dö-yüşə-döyüşə gəlmişik. Heç kim bu torpaqları bizə elə-belə verməyib. Heç bir danışıqlar heç bir əhə-miyyətə malik deyildi. Biz gördük ki, ancaq öz gücümüzlə öz torpaqlarımızı azad etməliyik və bunu etdik” [1].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev deyib ki, Şuşa işğaldan azad olunandan sonra şəhərin, bütün tarixi binaların bərpa edilməsi prosesinə start verilib. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Şuşanı işğal etməsi nəticəsində tarixi, mədəni abidələrimiz dağıdılıb, ev muzeyləri qarət edilib. Onların arasında Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün Şuşadakı büstləri də var. Güllələnmiş bu büstlər erməni vandalizminin şahidləridir. Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdi ki, ərazi bütövlüyümüz bərpa ediləndən sonra Bülbülün, Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin büstləri ye-nə də Şuşada qoyulacaq. Azərbaycan Prezidentinin bu sözləri artıq reallığa çevrilib. Həmin dahi şəx-siyyətlərin büstləri Şuşada yenidən əvvəlki yerlərinə qoyuldu.

Nəticə. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, Şuşanı dağılmış, amma, eyni zamanda, əyilməmiş, əzəmətli görmək bizi hədsiz dərəcədə qürurlandırır. Şuşa ayaqdadır, Şuşa sınımayıb, Şuşa əyilməyib! Mənfur düşmən nə qədər çalışsa da, Şuşanın simasını dəyişdirə bilməyib. Biz Şuşanın bütün yarala-rını sağaldacağıq. Azərbaycan Prezidenti bəyan edib ki, Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir: “Əslində, həmişə belə olub. Sadəcə olaraq, mənfur düşmən bütün tarixi abidələrimizi dağıdıb. Amma biz bərpa edəcəyik. Onların əsl si-masını qaytaracağıq. Azərbaycan xalqı Şuşada bundan sonra əbədi yaşayacaq. Şuşa bizimdir! Qara-bağ Azərbaycandır!” [10].

ƏDƏBİYYAT

1. İradə Hüseynova. Şuşa milli mədəniyyətimizin qədim və zəngin beşiyidir. - https://xalqgazeti.com/az/news/102694?fbclid=IwAR1_-cKO-wNXAk62NMeIz1wFbiGiNLSbwsHqlCtbCbedQ87uJvZe_n272k [28.05.2022].
2. Zaur Əliyev. Şuşa tarixi haqqında Şuşası. - <https://web.archive.org/web/20170706202536/http://karabakhinfo.com/12439> [28.05.2022].
3. Şuşa - tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhər. - <https://www.azerbaijan-news.az/view-188966/susa-tarixi-medeni-ve-strateji-ehemiyete-malik-seher> [28.05.2022].
4. Şuşanın tarixi və memarlıq abidələri. - <https://web.archive.org/web/20171011175859/http://shusha.az/susanin-tarixi-v%C9%99-memarliq-abid%C9%99l%C9%99ri/> [28.05.2022].
5. Susa haqqında məlumat. - <https://tehsil.com.az/susa-haqqinda-melumat/> [28.05.2022].
6. Heydər Əliyev strateji dühası: “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”. - <https://science.gov.az/az/news/open/14642> [28.05.2022].
7. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ermənilərinəssız ərazi iddialarına qarşı mübarizəsi. - https://azertag.az/xeber/Ulu_nder_Heyder_Aliyev_Susa_eziz_bir_seherdir_eziz_bir_torpaqdir_eziz_bir_qaladir_eziz_bir_abidedir-1689597 [28.05.2022].
8. Şuşa şəhərinin işğalı. - <https://web.archive.org/web/20171018073937/http://shusha.az/susa-%C9%99h%C9%99rinin-igali> [28.05.2022].

9. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/55197> [28.05.2022].

10. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. -

https://azertag.az/xeber/Ulu_ondər_Heydər_Aliyev_Suşa_əziz_bir_səherdir_əziz_bir_torpaqdır_əziz_bir_qaladır_əziz_bir_abidedir-1689597 [28.05.2022].

11. Rəna Mirzəzadə. Heydər Əliyev strateji dühası: “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”. - <https://science.gov.az/az/news/open/14642> [28.05.2022].

ТЮРКАН ГАСЫМОВА

Диссертант Бакинского Государственного Университета

ОСВОБОЖДЕНИЕ ШУШИ, СЫГРАВШЕЙ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНУЮ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ЮЖНОГО КАВКАЗА- ЭТО ТОРЖЕСТВО ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

История и этимология Шуши, богатого культурного города Азербайджана, очаровательного уголка Кавказа, очень интересна и загадочна. Шуша - это око Карабаха, а Карабах - это Азербайджан. "Париж Кавказа", жемчужина Карабаха, Шуша также является древним поселением. Существуют разные мнения о происхождении названия Шуша. Благодаря своему стратегическому положению, фундамент крепости Шуша был заложен Панахали-ханом, правителем Карабаха, в 1752 году, чтобы защитить территорию от врагов.

27 сентября - 10 ноября 2020 года, благодаря борьбе нашей славной армии, мы положили конец 28-летней тоске, наш план великого возвращения в Шушу, Карабах, был реализован. В настоящее время присвоение городу Шуша статуса культурной столицы Азербайджана указом президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева и тот факт, что 2022 год также является “Годом Шуши”, является выражением исторической реальности и объективной реальности. Можно сказать, что большинство зданий и кварталов здесь являются памятниками культуры, поэтому город Шуша в целом состоит из комплекса архитектурных памятников. Мечети нижняя и верхняя Говхарага в городе являются редкими явлениями азербайджанской исламской архитектуры. Знаменитая равнина Джидир - великолепный памятник природы. Шуша, построенная на огромных и отвесных скалах, является одним из немногих городов в мире, построенных в формате города-крепости. Другими словами, не только Шушинский замок, но и в широком смысле город Шуша - это оборонительная крепость с таким природно-заповедным средством, как крепость. Снаружи Шуша производит впечатление необычного города, построенного на скалах между небом и землей. Создание всемирно известной консерватории в Шуше еще больше укрепит статус гор ода как культурной столицы. Таким образом, Шуша станет центром искусства, где будут расти Узеир Гаджибейли, Бюльбюль, Натаваны, Хан Шушинские XXI века.

Ключевые слова: город Шуша, Карабах, азербайджанская культура, культурная столица, исторические памятники, “год Шуши”.

TURKAN GASIMOVA

Dissertation of Baku State University

THE LIBERATION OF SHUSHA, WHICH PLAYED AN EXCEPTIONAL ROLE IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF THE SOUTH CAUCASUS, IS A TRIUMPH OF GREAT VICTORY

The history and etymology of Shusha, a rich cultural city of Azerbaijan, a charming corner of the Caucasus, is very interesting and mysterious. Shusha is the eye of Karabakh, and Karabakh is Azerbaijan. "Paris of the Caucasus", the Pearl of Karabakh, Shusha is also an ancient settlement.

There are different opinions about the origin of the name Shusha. Due to its strategic position, the foundation of the Shusha fortress was laid by Panahali Khan, the Ruler of Karabakh, in 1752 in order to protect the territory from enemies.

On September 27-November 10, 2020, thanks to the struggle of our glorious army, we put an end to 28 years of longing our plan for a great return to Shusha, Karabakh was realized. At present, the assignment of the city of Shusha to the status of the cultural capital of Azerbaijan by the decree of the president of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and the fact that 2022 is also the “Year of Shusha” is an expression of historical reality and objective reality. We can say that most of the buildings and neighborhoods here are cultural monuments, so the city of Shusha as a whole consists of a complex of architectural monuments. The lower and upper Govharaga mosques in the city are rare phenomena of Azerbaijani Islamic architecture. The famous Jidir plain is a magnificent natural monument. Shusha, built on huge and steep rocks, is one of the few cities in the world built in the format of a fortress-city. In other words, not only Shusha Castle, but in a broad sense, Shusha city is a defensive fortress with such natural reserve means as a fortress. From the outside, Shusha creates the impression of an unusual city built on cliffs between the sky and the ground. The establishment of a world-famous Conservatory in Shusha will further strengthen the status of the city as a cultural capital. Thus, Shusha will become an art center where Uzeyir Hajibeyli, Bulbul, Natavans, Khan Shushinskys of XXI century will grow.

Keywords: Shusha city, Karabakh, Azerbaijan culture, capital of culture, historical monuments, “year of Shusha”.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Vaqif qızı, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: ŞUŞA - 270

UOT 94; 94(479.24)

ÜLFƏR MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin

“Türk dünyası tarixi” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

ulfar.mammadli@bsu.edu.az

TÜRK DÜNYASININ 2023-CU İL MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA

*Gecənin qoynunda yanır dağ şəhər,
Fəzadan asılı, çilçıraq şəhər.
Dağlar öz ovcunda yandırır onu
Bu dağlar vüqarı, bu dağlar gücü
Bu gecə kəşf etdim bir Şuşa bürcü
Bir Şuşa bürcü, tamaşa bürcü...*

Məmməd Araz

Keçmiş sovet coğrafiyasında yaşayan türk xalqları arasında milli kimliyi, söykökü unutma halları özünü göstərirdi. Respublikalar öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra ilk görüşlərin yaşandığı dövrdə müxtəlif təşkilatlar vasitəsi ilə türk xalqlarının köklərinə qovuşmağa, onların qardaşları ilə aralarında olan yadlığı aradan qaldırmağa cəhdlər edildi. Türk dünyasının ən qədim şəhərləri Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməklə davamlı əməkdaşlığın və mədəni qarşılıqlı əlaqənin qurulmasına bir növ xidmət edir. Əsrlərin sınağından üzü ağ çıxan Şuşa, füsunkar təbiəti, qədim tarixi və zəngin irsi ilə 2023-cü il Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçildi. Bu da ölkəmizin mədəni irsini digər türk dövlətlərinə də daha yaxından tanıtmqla yanaşı, əlaqələrin daha da möhkəmlənəcəyini deməyə əsas verir.

Açar sözlər. Şuşa, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, TÜRKSOY, Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı.

TÜRKSOY: Türk Dünyası Kültür Başkentleri		
		2012 Astana Kazakistan
		2013 Eskişehir Türkiyə
		2014 Kazan Tataristan
		2015 Merv Türkmənistan
		2016 Şeki Azərbaycan
		2017 Türkistan Kazakistan
		2018 Kastomonu Türkiyə
		2019 Oş Kazakistan
		2020 Xiva Özbekistan
		2022 Bursa Türkiyə
		2023 Şuşa Azərbaycan

Giriş. Zəngin, köklü tarixi və mədəni irsi ilə türk dünyası geniş bir əraziyə yayılmışdır. Bu zəngin coğrafiya daxilində hər biri bir-birindən qiymətli olan və bənzərsiz adət-ənənə, musiqi, incəsənət, memarlıq və ədəbiyyat əsərləri var. Sadaladıqlarımızın TÜRKSOY tərəfindən bir çox müxtəlif fəaliyyətlər ilə təbliği, anılması və nümayiş edilməsi gələcəkdə də qalacaq böyük irsimizin qorunmasına

əsas verir. Fikrimizcə, qədimdən bəri bizə əmanət edilən bu miraslar türk dünyasının ortaq mədəniyyətini daha möhkəm təməllər üzərində qurmasını təmin edəcəkdir. TÜRKSÖY tərəfindən həyata keçirilən hər il Türk dünyası mədəniyyət paytaxtı layihəsi zəngin mədəniyyətimizin nadir nümunələrini bəlkə də ən yaxşı şəkildə sərgiləyən layihələrdən biridir. 31 mart 2022-ci il tarixində Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında alınan qərara görə Şuşa 2023-cü il Türk dünyası mədəniyyət paytaxtı elan olundu. Şuşa, 2016-cı il Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şəkiddən sonra bu ünvanı layiq görülən ikinci Azərbaycan şəhəri olmuşdur. Türk Dünyasının 11-ci Azərbaycanın 2-ci türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşanın Türk xalqının qəlbində özünəməxsus yerinin olması heç də təsadüfi deyildir. Yuxarıda misralarına müraciət etdiyimiz Məmməd Araz Şuşanın dağlar qoynunda yerləşməsini poetik şəkildə qələmə alaraq, göz önündə canlı mənzərəsini yaratması Şuşa şəhərinin əsrarəngiz təbiətə və mədəniyyətə sahib olduğunu göstərir. Bu da onun təkcə Azərbaycanın yox, həmçinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olmasını zəruri edir.

Məqələmizdə TÜRKSÖY-un fəaliyyəti, Şuşa şəhərinin qədim tarixi və mədəniyyəti haqqında məlumat verməklə yanaşı, şəhərin mədəniyyət paytaxtı seçilməsinə layiq olduğu əsaslandırmağa çalışacağıq.

TÜRKSÖY mədəniyyətimizin yaşadıcısı kimi. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının yaradılmasına təkan verən geosiyasi şərait 1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin dağılması və həmin torpaqlarda işğal altında olan türk dövlətlərin müstəqilliklərini qazanması ilə formalaşdı. 1992-ci ildən Türkiyə ilə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında siyasi, iqtisadi və bütün sahələrdə əməkdaşlıq üçün müxtəlif danışıqlara başlandı. Bu danışıqlar Türk respublikalarının Mədəniyyət Nazirlərinin 1993-cü il iyulun 23-də Qazaxıstanda TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında sazişin imzalanması ilə davam etdi. Daha sonra Şimali Kipr Türk Respublikası; Tatarıstan, Başqırdıstan, Altay, Rusiya Federasiyasının Saha, Tuva və Xakas Respublikası və Moldovanın Qaqauziyası TÜRKSÖY-a müşahidəçi üzv kimi qoşuldu. 6-sı təsisçi və 8-i müşahidəçi üzv olmaqla 14 üzvü olan Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı yarandığı gündən türk respublikaları və xalqları arasında mədəni inteqrasiya istiqamətində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatdır. Türk xalqlarının zəngin mədəni irsi, sivilizasiyaya qatdıqları bənzərsiz dəyərlər və yetişdirdikləri sənətkarlar TÜRKSÖY-un əsas mənbə və xəzinəsidir [2].

TÜRKSÖY-u yaradan müqavilədə təşkilatın məqsədi türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin tədqiqi, təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi kimi müəyyən edilib. Bu məqsədlərə uyğun olaraq TÜRKSÖY rəssamlıqdan musiqiyə, ədəbiyyatdan təsviri sənətə, teatrdan tutmuş mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrində müxtəlif elmi-bədii görüşlər keçirməklə türk cümhuriyyətləri ilə türk topluları arasında mədəni qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiyanı möhkəmləndirməyə çalışmışdır.

TÜRKSÖY-un ənənəvi tədbirləri arasında Novruz şənlikləri, Rəssamların, Fotoqrafların, Heykəltəraşların görüşləri və Opera günləri var. Bundan əlavə, 2012-ci ildən başlayaraq TÜRKSÖY-un mədəni həyata əlavə etdiyi yeniliklərdən biri də Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtı layihəsinin həyata keçirilməsidir. Türk mədəniyyətinin təbliği və mədəni tərəfdaşlığın vurğulanması istiqamətində görülən bu səylər həm mədəniyyət və incəsənət sahəsində qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiyanı artırmış, həm də ortaq nailiyyətlər kimi Türk Dünyası fenomenini gücləndirmişdir.

Türklərin strateji əhəmiyyətli qalası, əbədi məskəni, mədəniyyət məbədi-Şuşa. Şuşa tarixən Azərbaycanın mədəni və ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı coğrafi mövqeyinə görə hərbi-strateji əhəmiyyətli şəhərdir. Azərbaycanın qədim məskəni olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin mərkəzində yerləşən Şuşa Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvoludur. Şuşa haqqında danışarkən şəhərin tarixini və adının etimologiyasını qeyd etməkdə fayda var.

Yerli rəvayətə görə, Şuşa adını təmiz hava və şüşə kimi saf sözlərindən almışdır [5, s.20]. Digər yanaşmaya görə, Şuşa qalası öz adını ərəbcə “Şausa” (“asma”) – “qəhrəman”, “döyüşçü” sözündən almışdır [7, s.16].

XVIII əsrin ortalarında əsasını qoyduğu Bayat və Şahbulağı adı ilə məşhur Tərnəküt [6, s.127-129] qalalarının strateji cəhətdən heç bir üstünlüyü olmadığını görən Pənahəli xan yeni bir məğlub edilməz qala tikdirmək qərarına gəlir. Pənah xan Məlik Şahnəzərlə məsləhətləşdikdən sonra onun məsləhəti və bələdçiliyi ilə Şuşa qalasının inşasını başladır. Qala ətrafında axar su və bulaq yox idi.

İqtisadi cəhətdən əlverişli olması üçün bir neçə quyu qazırlar[6, s.47]. Bundan sonra bu ərazidə qala tikməyi uyğun bilirlər. Bu da bizə göstərir ki, Şuşa qalasının ərazisi təkcə hərbi-strateji deyil, həm də iqtisadi cəhətdən də əlverişlidir.

Paytaxt-qalanın xeyli hissəsi inşa edildikdən sonra, məmurların və din xadimlərinin məsləhəti ilə Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad” adı verildi, sonralar “Şuşa” adlandırılmışdır [7, s.16]. Pənahəli xanın dövründə şəhərdə əsaslı yenidənqurma işləri aparılmış, sonra qalanın tikintisinə İbrahimxəlil xanın dövründə davam etdirilmişdir. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti zamanı inşa edilmiş qala divarları, Pənahəli xan zamanında tikilmiş qala divarlarına nisbətən olduqca keyfiyyətli və möhkəm idi.

Bu divarlardan açılan darvazalar haqqında isə, bir çox fikirlər səslənir. Bunun da səbəbi sonrakı illərdə kənd camaatı tərəfindən kiçik çıxışların açılması və səhvən darvaza adlandırılması ilə bağlıdır. Zənnimizcə, qalanın 4 darvazası var. Şimal və Şərq tərəfdən olan darvazaya-Şuşa kənd darvazası deyilir. İki darvaza isə Şimal və Qərb arasındadır. Bunlardan birinə Gəncə darvazası, digərinə isə Gəncə və Çiləbörd darvazası deyilir. Dördüncü darvaza isə dağıdılmış və hazırda onun yerinə divar tikilmişdir. İndi isə şəhərin ancaq 3 darvazası var. Həmçinin qalanın iç qalası olmamışdır [8, s.19-21]. Bu da etibarlı müdafiə qurğularının olması ilə bağlı idi. Ümumən bu qalanın əsası qoyulduğu zaman elə bir mərkəzdə olması məsləhət görürdülər ki, bura həm Aran, həm də dağ camaatına yaxın olsun. Belə bir məkanda Şuşa şəhəri idi. Təbii bir qaladır ki, hər tərəfdən hündür qayalar, əlçatmaz daşlar var idi.

Şuşanın “Qarabağın döyünən ürəyi” adlandırılması əbəs yerə deyil. Azərbaycanın aşılmaz qalası və mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü də tarixi abidədir. Hər biri qiymətli sənət nümunəsi olan Xan və Qahal mağaraları, Şuşa qalası, Xurşidbanu Natəvanın, General Mehmandarovun, şair və rəssam Mir Möhsün Nəvabın, İbrahim xan və qızı Qara Böyükxanımın qalaları, Gəncənin qapıları, Gövhər Ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan Rastabazar, özünəməxsus memarlıq üslubunda tikilmiş möhtəşəm qala divarları və digər tikililər şəhərə gələnləri valeh edib [4, s.727].

Tarixi-mədəni sərvətlərinə, təbii gözəlliklərinə görə Qarabağın rəmzi şəhəri kimi qəbul edilən Şuşa həm də görkəmli bəstəkar və musiqiçilərinə görə “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” kimi qələmə verilir. Bu şəhər milli mədəniyyətimizin mərkəzi, poeziyamızın, musiqimizin beşiyidir. Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşa "Kiçik Paris", "Qafqazın Sənət Məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Şərq Konservatoriyası" adlanırdı. Şuşa həm də dünya mədəniyyət sərvətinə böyük töhfələr vermiş bir çox görkəmli rəssamların, musiqiçilərin, memarların, rəssamların və yazıçıların, şəxsiyyətlərin yetişdirildiyi bir məkandır. Bu füsunkar şəhər Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov, Üzeybir bəy Hacıbəyli kimi və adlarını qeyd etmədiyimiz bir çox sənətkarların vətənidir [4, s.727]. Şuşanın türk dünyasına bəxş etdiyi ən önəmli şəxsiyyətlərdən biri də həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə dəyərlı yeri olan Əhməd Ağaoğludur.

Həmçinin, kurort şəhəriyi adlanan, dənizdən 1300-1500 metr hündürlükdə yerləşən üç tərəfdən qayalarla əhatə olunmuş Şuşa təbii qala içində yerləşdiyi və şəfalı bulaq sularına malik olduğu üçün sağlamlıq baxımından üstünlük verilən şəhərlərdən idi. Şuşa həm də təmiz havası, müalicəvi əhəmiyyəti və Turşsu, Şirlan adlı mineral suları ilə tanınır. Cıdır düzünün ətrafında ağaclarla örtülmüş çoxlu təbii gəzinti sahələri var ki, bunlardan at yarışları və müxtəlif tədbirlər üçün istifadə olunur. Şuşa dağlarında bitən “Xarıbülbul” çiçəyi heç bir yerdə təsəffüf edilmir. Belə zəngin bir tarixə, mədəniyyətə sahib olan şəhər mədəniyyət paytaxtı seçilməyə layiqdir.

Şuşanın mədəniyyət paytaxtı seçilməsi. Birinci Vətən müharibəsində Şuşa Ermənistanın Azərbaycana hərbi hücumu nəticəsində 1992-ci il 8 may tarixində işğal edilmişdi. Şəhərdə tariximizi əks etdirən minlərlə abidə dağıdılıb, tarixin təhrif olunmasına cəhdlər edilib. Lakin Azərbaycan xalqının əzmi ilə torpaqlarımızın geri qaytarılması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası istiqamətində 2020-ci il sentyabrın 27-də İkinci Vətən müharibəsinə başladı.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan ordusu çox ehtiyatla hərəkət etdi ki, Şuşanın və ətraf ərazilərin tarixi quruluşu zədələnməsin. Ermənistan tərəfi isə hətta ətraf mühitə ciddi ziyan vura biləcək, tarixi yaşayış məntəqələrini tamamilə yerlə-yeksan edə biləcək “İsgəndər-M” ballistik raketindən də Azərbaycan ordusunu geri çəkmək üçün istifadə etdi. Maraq üçün bunu da qeyd edək ki,

İskəndər-M ballistik raketlərinin müxtəlif növləri var. Ermənistan tərəfinin istifadə etdiyi “9M723” identifikasiya nömrəsi olan raket yalnız Rusiya üçün istehsalına icazə verilən və beynəlxalq hüquqa görə satışı qadağan edilən raketdir [3, s.131]. Bütün bunlara baxmayaraq İkinci Vətən müharibəsi nəticəsində Şuşa şəhəri noyabrın 8-də işğaldan azad edildi. 28 il erməni işğalı altında olan tarixi qala bərpa edilmiş və qalaya “Şuşa” yazısı əlavə edilmişdir.

Şanlı qələbədən sonra Türk dağının uca zirvəsi olan Şuşa, Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğ edildiyi məkana çevrildi. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı [9] ilə Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncam ilə isə 2022-ci il “Şuşa ili” elan edilib [1].

Uzun fasilədən sonra 2021-ci ilin may ayında hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs olan Şuşada Cıdır düzündə ənənəvi “Xarı Bülbül” musiqi festivalı keçirildi. Eyni zamanda Şuşa işğaldan azad ediləndən sonra Vaqif məqbərəsi önündə Vaqif Pəziya Günləri keçirildi. 29 il sonra həmyerliləri dövrünün böyük şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin ziyarətinə gəldilər. Həmçinin, Dünya azərbaycanlılarının V qurultayının Şuşada keçirilməsi Qarabağa yeni nəfəs verdi. Bütün bu Şuşada keçirilən tədbirlərlə bərabər Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə "Şuşa, sən Azadsan!" Sənədli film çəkildi. Şuşa əməliyyatının əsas məqamları ilk dəfə bu sənədli filmə əks olundu. Xarı Bülbül Azərbaycanda 2020-ci il Dağlıq Qarabağ müharibəsində şəhid olan əsgərlərin xatirəsinin rəmzi kimi qəbul edildi. Hal-hazırda Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Xarı-bülbül Qarabağın azadlıq rəmzidir.

Şuşa ilə bağlı daha bir sevindirici hadisə martın 31-də Bursada keçirilən Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının iclasında Şuşanın 2023-cü ildə türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi oldu ki, bununla da Azərbaycanda müxtəlif tədbirlərin təşkili ölkəmizin mədəni irsinin bütün dünyaya daha yaxından tanıtılacaq. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilən şəhərimiz bu xüsusi adın tələblərini layiqincə yerinə yetirərək, ələ aldığı bayrağı layiqincə daşıyacaqdır.

Nəticə. Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtları təkcə köklü keçmiş, bənzərsiz mədəni irsi və zəngin mənəvi sərvətlərini yaşatmaq üçün deyil, həm də yeni dastanlar yazmaq, yeni ənənələr yaratmaq və uzun illər davam edən adət-ənənəni davam etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, bu, təkcə türk dövlətləri arasında deyil, həm də region ölkələri ilə dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün bir vasitədir.

İnanırıq ki, bir vaxtlar tarixi-mədəni sərvətləri ilə dünya şöhrəti qazanmış, Vətən müharibəsində 28 illik erməni işğalından sağ çıxmış Şuşa şəhəri indi “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” missiyasını layiqincə yerinə yetirəcəkdir. Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa yenedən dirilib dünyanı valeh edəcəkdir.

Ümid edirik ki, bundan sonrakı zaman kəsiyində tarixi Azərbaycan torpaqlarımız bərpa oluna-
caq və Şuşa kimi həmin şəhərlərində Türk dünyasının birləşdirici simvolu kimi rol oynayacaq

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci ilin Şuşa ili elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 yanvar 2022 tarixli Sərəncamı. - <http://anl.az/download/serencamlar/2022/55197.pdf> [08.10.22].
2. Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı (TÜRKSÖY) rəsmi səhifə. - <https://www.turksoy.org/> [08.10.22].
3. Emine Çeliksoy, İkinci Karabağ savaşında Şuşanın rolu ve Türkiye-Azerbaycan işbirlikleri, International Journal on Social Sciences, C6, S4, 2021, 126-133s. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2146199> [08.10.22].
4. İradə Sarıyeva, Mötəşəm tarixi abidələr və musiqi mədəniyyətinin beşiyi Şuşa, Bakı Xəbər, 2014, N124, S15, 726-728 s. - <https://files.preslib.az/projects/nizami/d2.pdf> [08.10.22].
5. Qarabağ incisi-Şuşa, Bakı, 2021, 61 s. - <http://yasamal.cls.az/front/files/libraries/81/documents/864780535.pdf> [08.10.22].
6. Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 216s. - <http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf> [08.10.22].

7. Yunis Hüseynov, Şuşa salnaməsi, Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2015, 152 s. - <http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-286031.pdf> [08.10.22].
8. Yunis Hüseynov, Şuşa şəhərinin tarixi, Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2013, 156 s. - https://azkurs.org/pars_docs/refs/8/7292/7292.pdf [08.10.22]
9. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 may 2021 tarixli Sərəncamı. - <http://anl.az/down/serencamlar/2021/51394.pdf> [08.10.22].

УЛЬФАР МАММАДЛИ

*Магистрант по специальности «История тюркского мира»
Бакинского Государственного Университета*

КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА ТЮРКСКОГО МИРА НА 2023 ГОД, ШУША

Среди тюркских народов, проживающих в бывшей советской географии, были случаи забывания национального самосознания и поколений. После обретения республиками независимости, в период первых встреч, предпринимались попытки через различные организации дойти до национального самосознания турецкого народа и ликвидировать отчуждение между ним и их братьями. Выбранные в качестве культурной столицы тюркского мира, древнейшие города тюркского мира служат для установления постоянного сотрудничества и культурного взаимодействия. Шуша, выдержавшая испытание веками, была выбрана культурной столицей тюркского мира на 2023 год благодаря своей очаровательной природе, древней истории и богатому наследию. Это дает основание говорить о том, что культурное наследие нашей страны будет более близко знакомо другим турецким государствам, а отношения еще больше укрепятся.

Ключевые слова: Шуша, культурная столица Азербайджана, ТЮРКСОЙ, культурная столица тюркского мира.

ULFAR MAMMADLI

*Master student in the specialty "History of the Turkic world"
of the Baku State University*

THE CULTURAL CAPITAL OF THE TURKIC WORLD FOR 2023 - SHUSHA

Among the Turkic peoples living in the former Soviet geography, there were cases of forgetting the national identity and generations. After the republics gained their independence, during the period of the first meetings, attempts were made to reach the national identity of the Turkish people through various organizations and to eliminate the alienation between them and their brothers. By being selected as the cultural capital of the Turkic world, the oldest cities of the Turkic world serve in a way to establish continuous cooperation and cultural interaction. Shusha, which has stood the test of centuries, was chosen as the cultural capital of the Turkish world for 2023 with its charming nature, ancient history and rich heritage. This gives reason to say that the cultural heritage of our country will be more closely known to other Turkish states, and the relations will be further strengthened.

Key words: Shusha, the cultural capital of Azerbaijan, TURKSOY, the cultural capital of the Turkic world.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruıntən, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

ZƏHRA İSLAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti, t.ü.f.d.
zahraislamova@bsu.edu.az

XV-XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBLİK HÜQUQUNA ƏSASƏN VƏQF ƏMLAKININ FORMALARI

Məqalədə vəqf mülkiyyəti və onun yaranması tarixi məsələləri araşdırılır. Tədqiqatda zamanı vəqf mülkiyyətinin yaranmasının müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən mülk sahibinin hüquq və imtiyazlarına diqqət yetirilmişdir. Bununla bağlı mülkiyyət hüququna əsaslanan vəqf mülkiyyətinin formaları müəyyən edilmiş dini torpaqların əsas xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: islam, torpaq mülkiyyət forması, xeyriyyat, vəqf mülkiyyət, din.

Giriş. Dindən və dünyagörüşündən asılı olmayaraq bütün dünya sivilizasiyalarında xeyriyyat ilə bağlı torpaq növü formalaşmışdı ki, onların hər biri mahiyyət etibarilə oxşar olsalar da, fərqli xüsusiyyətləri də özündə hidz etmişdi. İlk yaranma səbəbi xeyriyyə və Allah yolunda fədakarlıq olsa da, İslamla bərabər yaranmış olan vəqf mülkiyyəti getdikcə mövcud olduğu ərazidə dövlətin və hakim sülalənin qanunlarından irəli gələrək inkişaf etməyə və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilməyə başlamışdı. Nəzərə alsaq ki, İslam dini müxtəlif adət-ənənəli ölkələrdə yayılmış, islam üzərindən dini birlik yaranmışdı, buna baxmayaraq xeyriyyə ilə bağlı yaranmış vəqf əmlakı həm də yerli xüsusiyyətləri özündə birləşdirmişdi. Orta əsrlər dövrünün tədqiqatçısı, tarixçi Oktay Əfəndiyevin tədqiqatlarına diqqət etsək, görürük ki, İslamın gəlişi ilə vəqf əmlakları yaransa da, son orta əsrlər dövründə daha da genişlənmişdi. “Şiəliyi dövlət dini elan etmiş Səfəvilər sülaləsindən olan şahlar onun hər yerdə genişlənməsində maraqlı idilər” (1, 203-204). İlk mənbələr əsasında Qızılbaş Səfəviləri dövründə Azərbaycanda vəqf torpaq ehtiyatının daha da genişləndiyini görürük.

“Vəqf” sözünün ərəb dilində hərfi mənası həbs etmək, saxlamaq, tutmaq kimi ifadə olunur. XIX əsr Çar Rusiya ordu zabiti olan islamşünas Baron Tornau Qafqaza dair bir çox tarixi məsələləri araşdırmış və özünün “Qafqaz zabitinin xatirələri” əsərində bölgədə xidmət dövründə gördüklərini və eşitdiklərini qeyd edərək, təhlillər aparmışdı. Onun vəqf əmlakı haqqında gəldiyi nəticəyə əsasən vəqf əmlakı “bütün gəlirləri və qazancı ilə bircə tam olaraq bağışlanırdısa onda bu əmlak ümumi adla vəqf adlanırdı (2, 78). Hüquqi bir müqavilə olan vəqf, əslində, razılaşma, sərəncamdır ki, həmin vəqf (müqavilə) əsasında mülkdən xeyriyyə məqsədilə, Allah yolunda imtina edilir. Mahiyyət etibarilə vəqf edilən əmlak dini və xeyriyyə məqsədilə hədiyyə edilmiş mülkdür ki, buraya torpaqlarla yanaşı, digər daşınmaz və daşına bilən əmlaklar, o cümlədən təbii sərvətlər və mülkdən gələn gəlir belə aid edilə bilər. İstənilən şəxs öz mülkünü vəqf edə bilər, bunun üçün mülk sahibinin şifahi elanı kifayət edirdi. Mülk sahibi öz əmlakından və bu mülkdən gələn gəlirlərdən könüllü şəkildə imtina edir, Allah yolunda həmin gəlirlərin xərclənməsinə icazə verirdilər.

Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən vəqf mülkiyyətinin formalarına dair təhlillər aparılmışdı. Əmlak üzərində sahiblik hüququna əsasən vəqflər iki hissəyə bölünür: qanuni və adi. İlk yaranan vəqf növü qanuni vəqfdir və bu zaman vəqf edən şəxs həmin əmlak üzərində sahiblik hüququnu tam olaraq könüllü şəkildə itirirdi. Vəqf edən şəxs Allah naminə, bu və o biri dünyada nüfuz qazanmaq, maddi mənfəət gözləmədən cəmiyyətdə hörmət sahibi olmaq məqsədilə öz mülklərindən tam imtina edirdi. Qanuni vəqf şəriət qaydalarına uyğun hesab edilir, onu həm şəriət vəqfi, həm də xeyriyyə vəqfi adlandırırdılar. Qurani Kərimdə vəqf əmlakı ilə bağlı birbaşa ayə olmasa da, hesab edirik ki, vəqf əmlakının hüquqi cəhətdən sərhədlərini və qanuni bazasını məhz müqəddəs kitab əsasında müəyyən edə bilərik. Qurani Kərimin demək olar ki, hər bir surəsində xeyriyyədən və Allah yolunda edilməli əməllərdən danışılır. Qurani-Kərimin 22-ci surəsi olan Həcc surəsinin 35-ci ayəsində, 35-ci surə olan fatir surəsinin 29-cu ayəsində Allah yolunda verilən ruzidən xərcləmək (3, 335; 3, 436), Qurani-Kərimin 24-cü surəsi olan Nur surəsinin 22-ci ayəsində qohumlara, yoxsullara bəxşiş vermək (3, 351), Qurani-Kərimin 36-cı surəsi olan Yasin surəsinin 47-ci ayəsində haqqı olan şəxslərə Allah

yolunda xərcləmək (3, 442), 57-ci surə olan Hədid surəsinin 7-ci ayəsində Allah yolunda xərcləyənləri axirətdə böyük mükafat gözlədiyi (3, 537) yazılan və mahiyyət etibarilə eynilik təşkil edən bir çox digər ayələr vəqf əmlakının yaranması üçün əsas götürülür və düşünürük ki, hüquqi baza olaraq qəbul edə bilərik. Onu da qeyd edək ki, Qurani Kərimin demək olar ki, hər bir surəsində Allah yolunda xeyriyyə işlərinin görülməsi, zəkat, sədəqə verilməsi, ehtiyacı olanlara yardım edilməsinə dair ayələr vardı və Allah yolunda edilən xeyriyyə əməlləri hər kəs üçün mütləq hesab edilir. Bunu əsas götürərək əmlak sahibi öz mülkündən imtina edir, qanuni vəqf əmlakını və onun idarəçiliyini Allah yolunda hər hansı dini idarəyə həvalə edir və buradan əldə edilən gəlir xeyriyyə işlərinə, imkansızlara, ehtiyacı olan şəxslərə yardım üçün xərclənirdi. Bununla əmlak sahibi hesab edirdi ki, həm bu dünyada, həm də axirətdə nüfuz, hörmət qazanmış olardı.

Sovet dövründə bir sıra tarixçilər vəqf əmlakı ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparmışdılar. Onlardan biri Azərbaycanın orta əsrlər dövrünün, əsasən Xilafət dövrünün dərin tədqiqatçısı, tarixçi Z.İ. Yampolski olmuşdur ki, onun vəqfə dair araşdırmasında bu əmlak formasının bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdi:

- 1). bir nəfər tərəfindən idarə edilməsinə baxmayaraq ümumi istifadədə olması;
- 2). vəqf olunduqdan sonra mülkiyyətin əsas obyektlərinin parçalanmaması, özgələşdirilməməsi;
- 3) .vəqflərin gəlirləri şəxsi istifadə üçün deyil, xeyriyyəçilik, məscid, mədrəsə, yaşlılar və yetimlər üçün sığınacaqlar, ictimai istifadədə olan su boruları və digər təyinatlar üçün nəzərdə tutulurdu;
- 4) .vəqflər daha çox məscid, müqəddəslərin məzarları, pır, ocaq, ziyarətgah yerlərin ərazilərində yerləşirdilər ki, bu da həmin torpaqların müdafiə və mühafizəsini təmin edirdi (4).

Qanuni vəqf əmlakına misal olaraq, Türkiyənin Mardin şəhərində yerləşən və Ağqoyunlu dövrü memarlıq abidəsi hesab edilən İbrahim bəy camisini göstərə bilərik. Bu abidə XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu sülalə üzvü İbrahim bin Bican tərəfindən tikdirildi, XVIII əsrin əvvəllərində bərpa-təmir edildiyi məlumdur. Caminin üzərində aşağıdakılar yazılmışdır:

1. Böyük əmir, alim İbrahim, xeyriyyəçilik üçün çoxlu pul xərcləyərək,
2. Yeni məscid tikdirdi ki, orada əbədiyyətə qədər ibadət etmək xoş olar.
3. Rəbbim! Əbədi səltəndə cənnəti tapmaq üçün fəzilətinizlə ona kömək edin.
4. İlin tarixi tamamlandı - dedim. Namaz qılındı. Camaat məscidə gəlsin (5).

Caminin üzərindəki yazıdan gördüyümüz kimi, hakim sülalə nümayəndəsi olaraq İbrahim bəy öz maliyyəsi hesabına ümumi istifadəyə verilən məscid tikdirmişdi ki, burada əsas məqsəd əhali arasında nüfuz qazanmaq, eləcə də bu xeyriyyə işləri görməklə axirətdə - cənnətdə yer almaq idi. Cami üzərindəki yazıdan belə güman edirik ki, məscid ümumi istifadəyə verilmiş və əmlak sahibi öz üzərində hər hansı sahiblik, idarəçilik, sərəncamvericilik hüququ saxlamamışdı. Gördüyümüz kimi, qanuni vəqf əmlakı islamın yarandığı ilk əsrlərdə formalaşsa da, klassik orta əsrlər dövründə də qanuni vəqf əmlakının xüsusiyyətlərinə xas xeyriyyə mülkünün yarandığını görürük.

Vəqf əmlakının ikinci və daha sonrakı əsrlərdə yaranmış növü adi vəqf adlanırdı. Adi vəqf sahibi gəlirlər üzərində sərəncamvericilik hüququnu və əmlak üzərində idarəçilik haqqını öz üzərində saxlayırdı. Qanuni vəqf əmlakından əldə olunan gəlirin hamısı xeyriyyə işlərinə yönəldilirdisə, adi vəqfdən gələn gəlirin bir hissəsi xeyriyyə işlərinə, müəyyən hissəsi isə vəqf əmlakının sahibinə və onun varislərinə çatırdı. Bu səbəbdən bu növ vəqf əmlakını ailə vəqfi və ya əhali vəqfi adlandırırlar. Vəqfin bu növü tam olaraq, şəriət qanunlarına uyğun olmayıb, daha çox yerli adət-ənənələrə söykənirdi. Əslində, adi vəqfin yaranmasına səbəb işğal və yürüşlər, həmçinin hakimiyyət özbaşınalığı zamanı öz əmlak sahiblərinin öz mülklərini qorumaq cəhdi idi. Belə ki, dini idarəyə vəqf edilmiş əmlak üzərində mülkiyyətçi sahiblik hüququnu itirsə də, idarəçilik, eləcə də istifadə və mülkün gəlirlərindən yararlanma səlahiyyətini öz üzərində saxlamış olurdu, hətta bunu öz varislərinə ötürə də bilirdi. Bildiyimiz kimi, dini idarələr toxunulmaz idilər, hətta müharibələr zamanı “Allahın müqəddəs evi” hesab edilərək dağıntıya və ya müsadirəyə məruz qalmırdı. Eyni zamanda, sülh zamanı da dini idarələr vergi və inzibati cəhətdən hökumət və hakim sülalə tərəfindən toxunulmaz idilər. Bu səbəbləri nəzərə alaraq, nəinki dövlət nümayəndələri, eləcə də torpaq sahibləri, adi feodallar da öz torpaq və əm-

laklarını vəqf edirdilər. Düzdür, mülkədar əmlakının ancaq müəyyən hissəsini vəqf edə bilərdi. Azərbaycan tarixçisi R.Hüseynli qeyd edir ki, “hər hansı bir şəxs bütün əmlakının 1/5-dən çox olmamaq şərtlə öz mülkünün bir hissəsini müqəddəs yerlərə: ziyarətgahlara, pirlərə, məscidlərə və s. verə, yaxud müəyyən dini mərasimin keçirilməsinə həsr edə bilərdi” (6, 132). Gördüyümüz kimi, şəriət qanunları əmlakın verilməsi miqdarını da müəyyən edir. Şifahi şəkildə olsa belə sahibkar öz mülkünü vəqf olaraq elan etmişsə, həmin andan vəqf olaraq həmin mülkiyyət toxunulmazlıq statusu alır və kimsə tərəfindən özəlləşdirilə - ələ keçirilə bilməz. Şifahi və ya yazılı şəkildə vəqf edilən obyekt dəqiq göstərilməli və bu təyinatdan cüzi də olsa kənarlaşmaq dini cəhətdən günah hesab edilirdi. Təyinat müəyyən edilmiş qaydada icra edilmədikdə mülk öz sahibinə, əgər sahibi ölmüşsə onun varislərinə geri qaytarılırdı. Vərəsələrin olması həmin mülkü bona vacantia - sahibsiz etmir və dünyəvi hakimiyyətin əlinə keçə bilməz. Vəqf edilmiş əmlak heç bir halda müsadirə edilə bilməz, hətta vəqf edən sahibkar müflisləşsə və ya borcu olarsa belə onun vəqf etdiyi əmlak heç bir halda zəbt edilə, alın-satıla, borc əvəzinə verilə bilməz. Heç bir şəkildə vəqf əmlakı şəxslər arasında hər hansı əməliyyat obyektinə ola bilməz. Hətta vəqf əmlakından dini məqsədlər üçün əldə olunan gəlir və mənfəət hər hansı dünyəvi və ya dövlət naminə xərclənə bilməzdi” (2, 79). Bunu nəzərə alaraq, hesab edirik ki, adi vəqf növü Ərəb Xilafətinə birləşdirilmiş ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda daha geniş yayılmışdı. Baron Tornau bu vəqf növünün xüsusiyyətlərini ayırd edərək qeyd edirdi: “Sonrakı dövrlərdə vəqfi-adətlər yarandı ki, burada sahibkar mülkiyyət üzərində sahiblik hüququndan imtina edir, istifadə hüququ və əmlakdan gələn gəlir və mənfəəti öz üzərində saxlayır. Allahsevərlik və xeyriyyəçilik məqsədilə bu növ vəqflərin yaranmasına və getdikcə artmasına səbəb öz mülkləri üzərində toxunulmazlıq hüququnu təmin etmək, eləcə də hakimiyyət nümayəndələrinin və məmurlar tərəfindən mülkün özbaşına ələ keçirilməsinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü” (2, 79).

Türkiyə tarixçisi Bahaeddin Yediyıldız vəqfin üçüncü - yarı-ailəvi növünü müəyyən edir, həm qanuni, həm də adi vəqf növünün xüsusiyyətlərini daşdığı qeyd edir və belə izah edir ki, hər hansı şəxs xəstəxana, təkkə, məktəb, çeşmə və s. təsis etdikdə öz əmlaklarından müəyyən hissəni vəqf edir ki, buradan gələn gəlir konkret olaraq ailəyə aid yeni qurulan müəssisənin xərclərini, buranın işçilərinin maaşlarını qarşılısın. Belə olduğu halda, vəqfin idarəçiliyi mütləq şəkildə əmlak sahibinin üzərində qalırdı ki, vəqf edilən əmlakın idarəsi və gələn gəlirlərin miqdarı, xərclənməsi sərəncama uyğun həyata keçirilsin. Yarı-ailəvi vəqflərdə ailə böyük mənfəət əldə edir və bu digərlərindən, əsasən də hakimiyyətdən rahatlıqla gizlədə bilirdilər. Belə ki ailə üzvləri həm də müəssisənin işçisi olurdular. (7, 17-19). Beləliklə, əhaliyə xidmət göstərən müəssisə, eləcə də onu təmin edən vəqf əmlakının idarəçiliyi, sərəncamvericiliyi, eləcə də əldə edilən gəlir eyni ailənin ixtiyarında qalmış olurdu. Orta əsrlər dövrünün sənədi qaynaqlarını araşdırsaq, xristian dini idarələrinə məxsus vəqflərə dair əmlakların üçüncü növə aid olduğunu görə bilərik. Qaraqoyunlu hökmdarı sultan Cahənşahın Tatev və Vağdi monastr torpaqlarının müəyyən vergilərdən azad edilməsinə dair fərmanından məlum olur ki, adı çəkilən monastra dair vəqf torpaqları divana ödənilən mal, ixracat və əvariz vergilərindən, eləcə də, monastrın əkin-biçin torpaqları, buradan əldə edilən məhsullar mal və xərac vergisindən, bu torpaqların camaatını isə siyahıyaalmadan azad edilmişdilər (8, 164). Gördüyümüz kimi, monastra aid olan vəqf torpaqları divan vergilərindən azad edilmişdi, lakin bu o demək deyil ki, buradakı əhalidən monastrın nəfinə vergi toplanmırdı. Toplanan vergilər, əmlakdan gələn gəlir monastrın fəaliyyətinə xərclənir və beləliklə də, monastra vəqf edilmiş torpaqlardan əldə olunan gəlir dövlətin nəzarətindən kənar qalmış olurdu.

Nəticə. Beləliklə, qanuni vəqfdə sahiblik, sərəncamvericilik və istifadə hüququ Allah yolunda tam itirildiyini və həmin əmlakın əvəzsiz olaraq dini idarələrə hədiyyə edildiyini, buradan gələn gəlirlərin vəqfin əvvəlki sahibi tərəfindən izlənilmədiyini görürük. Adi vəqflərdə isə vəqf edilmiş əmlakın və gəlirlərinin idarə edilməsi, xərcin izlənilməsi üçün müəyyən şəxs – mütəvəlli təyin edilirdi ki, mütəvəlli adi vəqf növündə elə əmlak sahibi özü belə ola bilərdi. Belə olan təqdirdə, qeyd etdiyimiz kimi, mülk sahibi sahiblik hüququnu itirsə də, əmlaka dair sərəncam vermək, buradan gələn gəlirlərin idarə edilməsi və müəyyən hissəsini əldə edə bilir, vəqf mülkü zəbt olunmadan, müsadirədən, dağıntılardan mühafizə edilmiş olurdu. Yarı-ailəvi vəqf növündə isə əmlak sahibi özünə və mülkünə dair bütün hüquqları öz əlində saxlamış olur, həmçinin ailəyə aid müəssisə hesabına Allah yolunda

xeyyə işləri ilə məşğul ola bildirdi. Orta əsrlər tarixini incələdikcə, hər üç növ vəqf əmlakının Azərbaycanada mövcud olduğunun və geniş yayıldığına şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 344 səh + 8 səh (illüst.)
2. Барон Торнау. Особенности Мусульманского права. Сочинение. Санкт-Петербург. Типография Императорской Академии Наукъ, 1892, с.88. - <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=212508&pno=42> [Müraciət tarixi: 21.09.2022].
3. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVII nəşr. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2015. 632 s.
4. Ямпольский, З.И. К вопросу о происхождении вакфа // Народы Азии и Африки.-1964.- № 4.- С.109-112. - [http://www.anl.az/down/meqale/narodi_azii_afriki/1964/04/743793\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/narodi_azii_afriki/1964/04/743793(meqale).pdf) [Müraciət tarixi: 21.09.2022].
5. Rahmi Huseyin Ünal. KOZLUK'TA (SİİRT) İKİ CAM! // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/152209> [Müraciət tarixi: 21.09.2022].
6. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). Bakı, “Kür” nəşriyyatı, 2002, 266 s.
7. Yediyıldız B. XVIII. Yüzyılda Türkiyede vakıf müessesesi: bir sosyal tarix incelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, 506 s.
8. Персидские документы Матенадарана. Указы I. Выпуск первый (XV-XVI вв.). Составил А.Д.Папазян. Ереван, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1956. 315 с.

ZAHRA ISLAMOVA

*Доктор философии по истории,
Бакинский Государственный Университет*

IN XV-XVI VEKAH V AZERBAJDZHANE FORMY VAKFNOY SOBSTVENNOSTI NA OSNOVE PRAVA VLADENIYA

В статье рассматривается вакфное имущество и история его создания. В ходе исследования внимание уделялось аспектам периода создания вакуфного имущества, а также правам и привилегиям собственника имущества. В связи с этим определены формы вакфной собственности, основанные на праве владения, и отмечены основные черты религиозных земель.

Ключевые слова: ислам, земельная формы собственности благотворительность, вакфная собственность, религия.

ZAHRA ISLAMOVA

PhD, Baku State University

IN XV-XVI CENTURIES IN AZERBAIJAN FORMS OF WAKF PROPERTY BASED ON THE POSSESSION RIGHT

The article deals with the waqf property and the history of its creation. During the research, attention was paid to the aspects of the period when the waqf properties were created and the rights and privileges of the property owner. From this point of view, forms of waqf property based on possession rights have been determined and the main features of the religious lands have been noted.

Keywords: islam, land forms of ownership, charity, waqf property, religion

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

Xüsusi buraxılış: ŞUSA - 270

UOT 94(479.24); 94"16/18"

MUSA RƏHİMOĞLU (QULİYEV)

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kuliyevm@yandex.ru

**ABBASABAD QALASI ƏTRAFINDA GEDƏN DÖYÜŞLƏR.
QALA NECƏ TƏHVİL VERİLDİ**

Məqalədə Rusiya imperiyası qoşunlarının Naxçıvan xanlığında yerləşən Abbasabad qalasını işğal etməsindən söhbət açılır. Müəllif yeni tapılmış arxiv sənədlərinin köməyi ilə bir çox ziddiyətli məsələlərə aydınlıq gətirir. Tarixi faktlara obyektiv yanaşan müəllif göstərir ki, Ehsan xan Naxçıvanı erməniləşdirməkdən xilas edib. Bunu Ehsan xanın diplomatiyasının uğuru hesab etmək olar.

Açar sözlər: Naxçıvan, Abbasabad qalası, süvari, Ehsan xan, Rusiya, qraf İ.Paskeviç, Vənənd.

Giriş. 1826-1828-ci illərdə baş verən müharibənin əsas hədəfinə çevrilən Abbasabad qalası haqqında rus şərqsünaslarının yazdıqlarından istifadə etmədən onunla bağlı problemi də həll etmək çətinləşir. Çünki Rusiya qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını tutmazdan əvvəl Abbasabad qalasını hədəf kimi seçdilər. Sərdarabad, İrəvan, Üçmüəzzin və Abbasabad qalalarının üzərinə var qüvvələri ilə hücum keçmişdilər. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan knyaz Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüş əmr verdi. Yeri gəlmişkən deyək ki, Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər və qalanın təhvil verilməsi haqqında bir-birinə zidd olan fikirlər bu tarixi məsələni daha da çətinləşdirir. Doğrudanmı Abbasabad qalası elə-belə asanca Rusiya tərəfə verilib.

Naxçıvanın cənub-şərqində yerləşən Abbasabad qalası XVIII yüzilliyin ilk illərində tikilmişdi (13, s.77). Qaladan çox bir hərbi istehkamı xatırladan bu qala haqqında xeyli kitab yazılıb (11, s.131; 9, s.200; 4, s.61). Araşdırmalar göstərir ki, Paskeviçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Naxçıvana hücum edəndə 1826-1828-ci illər müharibəsinin ən qanlı döyüşü Naxçıvanın 25 km-də, Xok kəndində baş verib (6). Hətta, Abbas Mirzənin tarixçisi çox soyuqqanlıqla həmin döyüşləri doğru-dürüst qələmə alıb. Onun yazdığına görə, Şahtaxtı körpüsü ətrafında və Xok kəndində rus qoşunları çox tələfat verdilər. Müəllif göstərir ki, gecə kənddə əhali ilə rus qoşunları arasında əlbəyaxa döyüş başlandı. Və onun yazdığına görə, gürcü knyazı Eristovun başçılıq etdiyi qoşunlar iki gün Xokda döyüşəndən sonra Abbas Mirzənin qoşunları Arazə tərəf geri çəkildi. Rus qoşunları Abbasabad qalasına Araz çayının sol sahili ilə getməyə başladılar (6).

Rus şərqsünası K.N.Smironovun şəxsi fondundan Cəmil Quzanlının tapdığımız əsəri (ruscaya çevrilmiş) hadisələrin dəqiq təsviri cəhətindən çox əhəmiyyətlidir. O, döyüşən hər iki tərəfin səhvlərini və zəif cəhətlərini də açıb göstərir. Müharibəni dövrlərə bölərək təhlil edir (6). Paskeviçin özü isə qoşunların bir hissəsi ilə Naxçıvana tərəf yoluna davam etdi. Bu yürüş yay vaxtına təsadüf etdiyi üçün Naxçıvan ətrafındakı çöllərdə boluca taxılın olduğunu da yazanlar var. Məsələn, Paskeviçin yaxın dostu knyaz Şerbatov öz kitabında yazır ki, Naxçıvanın ətrafındakı geniş düzənliklərdə taxıl yaxşı yetişmişdi. Paskeviç elan etdi ki, bir çərək döyülmüş dən üçün o, biçinçilərə kömək məqsədilə 1 manat gümüş pul verəcək (14, s.276).

Bəzən deyirlər ki, Paskeviçi hər yerdə ermənilər müşayiət ediblər. Ancaq həmin illərin rus xronikaçıları bunların əksəriyyətinin müsəlmanlar olduğunu yazıblar (7, s.440). Çünki zahirən rus qoşunları sadə əməkçi camaata dəymirdilər. Paskeviç belə əmr vermişdi. Hətta, zorakılıq edən rus əsgərini həmin andaca güllələməyi də qəti tapşırırmışdı. Heç təsadüfi deyil ki, sonralar Abbas Mirzə rus diplomatı A.S.Qriboyedova demişdi: "Mən general Paskeviçin özünün ən təhlükəli silahını bizim müsəlmanlara göstərdiyi insan sevgisini və ədalətini hesab edirəm. Biz hamımız bilirik ki, o, özünü İrəvandan Naxçıvanadək köçəri tayfalara qarşı necə apardı, əsgərlər heç kimi incitmədilər və o, hamını dostcasına qəbul etdi. Özgə xalqla etimad qazanmağın bu yolu mənə də məlumdur..." (7, s.559). Knyaz Şerbatov daha sonra yazır: "Havanın temperaturu müsbət 43 dərəcə idi və rus əsgərlərindən 1000 nəfərədək xəstələnən vardı. Şəhərin özündə az adam qalmışdı. Əhalinin çox hissəsini Arazın o

tayına köçürmüşdülər. Paskeviç əmr etdi ki, onların evlərini qorusunlar. Pulsuz heç nə almasınlar. Elə birinci gecə şəhər əhalisi ailəlikcə qayıdıb gəlməyə başladı..." (14, s.276).

İ.Paskeviç bilirdi ki, onu Abbasabad qalası ətrafında ciddi döyüş gözləyir. Elə buna görə də Naxçıvan yürüşünə başlayanda çara yazmışdı ki, mühasirə etmədən qalanı tutmaq olmaz. Hələddici döyüş üçün mənə çoxlu top mərmisi lazımdır ki, Naxçıvanı tutam (1, s.57). Bundan sonra Paskeviçin qoşun hissələri hərəkətə başlamışdı. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib sayırıq. Çox vaxt yazırlar ki, ermənilər Paskeviçə kömək etməsəydilər Rusiya tərəfi qalib gəlməyəcəkdi və sair. Bizcə, ermənilərin fəaliyyəti bu məsələdə şişirdilir. Çünki o illərin xronikalarını və 1833-cü ildə rus diplomatı və şairi V.N.Qriqoryevin yazdığı kitabı oxuyanda aydın olur ki, ermənilərin döyüş qabiliyyətləri olmayıb. V.Qriqoryev qeyd edir ki, Naxçıvan Kəngərliləri çox cəsur və bacarıqlı döyüşçülərdir, ermənilər isə ticarətlə və sənətkarlıqla məşğuldurlar (8, s.39). Sadəcə, Qafqazda həmişə ara qarışanda onlar xəyanətkarlıqla məşğul olublar və qalib tərəfdən sonra həmişə öz paylarını istəyiblər.. Erməni mənşəli tədqiqatçılardan I.K.Yenikolopov isə sovet hakimiyyəti illərində yazdığı kitablarda erməniləri tərifləyib, guya ki, Rusiyanı qalib edən onlardır (10, s.63, 65). Amma yanlış fikirlərdir. Qayıdaq əvvəlki söhbətimizə. Naxçıvanda yerləşən Rusiya ordusunun hərbiçisi N.Muravyov iki yüz kazakla Abbasabad qalasının ətrafında kəşfiyyət işləri aparırdı. Hətta, bu haqda A.S.Qriboyedov Muravyovun qayınanası P.N.Axverdovaya geniş məktub yazmışdı (10, s.74).

Abbasabad qalası ətrafında döyüşlər gedəndə artıq Talış xanlığından Naxçıvanadək Arazboyu ərazilər rusların əlində idi. Baxmayaraq ki, Cavanbulaqda rus qoşunları döyüşdə qələbə çalmışdılar, amma Abbasabad qalası təslim olmurdu. Ona görə də Paskeviç daha iri lüləli toplar gətirilməsi üçün əmr vermişdi. Bu haqda daha ətraflı məlumatlar Vasili Aleksandroviç Pottonun (1836-1912) yazdığı "Qafqaz müharibəsi ayrı-ayrı oçerklərdə, epizodlarda, əfsanə və bioqrafiyalarda" adlı beş-cildlik kitabda (Tiflis, 1885-1891) vardır. Potto rus ordusunun zabiti və hərbi yazıçısı olmuşdur. 1855-ci ildən 60-cı illərin ortalarınaqədər, sonralar isə 1887-ci ildən Qafqazda hərbi xidmətdə olmuşdur. 1899-cu ildən Qafqaz hərbi dairəsi yanında hərbi-tarixi şöbənin rəisi və "Kavkaz" hərbi muzeyinin direktoru olmuşdur. Onu da deyək ki, nəzərdən keçirdiyimiz sənədlərdə Rusiya qoşunlarının sayı dəqiq göstərilməyib. Rusiya bunu həmişə gizli saxlayıb. Məsələn, həmin illərin hərbi döyüşlərinin qeyd edildiyi bir jurnalda yazılıb ki, Naxçıvana hücum edən Paskeviçin komandanlığı altında olan hərbi qüvvələrin sayı aşağıdakı kimidir: 4800 nəfər piyada, 800 nəfər nizami süvari dəstəsi, 3000 nəfər qeyri-nizami süvari və onlara məxsus 42 top. General-leytenant B.D.Ilovayski Don kazaklarının atamanı idi. Cavanbulaq döyüşlərində Rusiyanı qalib edən onun polku oldu. Bu döyüşə görə ona brilyantlarla bəzədilmiş qızıl papiros qutusunu bağışladılar (5). Ilovayskinin qoşunları Abbasabad qalasını mühasirədə saxlayırdı. Bəs, bu zaman Abbasabad qalasının içərisində nələr baş verirdi? Yaxşı olar ki, elə həmin vaxtlarda döyüşlərdə iştirak edən və 1834-cü ildə bu haqda maraqlı bir kitab qələmə alan Platon Pavloviç Zubovun (1796-1857) yazdıqlarını təhlil edək. Platon Zubov general oğludur, özü 1812-ci il müharibəsinin iştirakçısı idi. O, həm şair, həm də yazıçı kimi şöhrət tapmışdı. O, Abbasabad qalasının içərisindəki əhvalatları təsvir edərək yazır: "... Qalanın komendantı Məmmədemin xan görür ki, Abbas Mirzə tərəfindən heç bir kömək göstərilmir, onda qərara alır ki, qalanı təhvil versin. Ancaq bunun üçün general Paskeviçdən 3 gün möhlət istəyir ki, fikrini bir daha götür-qoy etsin. General Paskeviç onun bu istəyinə etiraz edir. Və tələb edir ki, qeyri-şərtsiz tabe olsun. Əks halda, qalaya çox güclü hücum olacaq. Paskeviçin bu hədəsindən sonra qaladan qoşun bölüklərinin rəisləri onun yanına gəlib bildirdilər ki, qalanı təhvil verməyə hazırdırlar..." (12, s.56).

Platon Zubov 1836-cı ildə yazdığı digər bir kitabda ("Rus döyüşçülərinin 1800-1834-cü illərdə Qafqaz ölkələrində göstərdiyi qəhrəmanlıqlar") Abbasabad qalasında gedən döyüşləri geniş təsvir etmişdir. 23 səhifədə təsvir edilən bu döyüş səhnələri bir daha təsdiqləyir ki, Abbasabad qalasındakı qoşunlar əvvəlcə var gücləri ilə döyüşüblər. Amma sonradan qalanın daxilində olan qoşun birləşmələri arasında fikir ayrılığı yaranıb. Naxçıvanın Kəngərli süvariləri (rəisləri I Ehsan xan) döyüşmək istəmədiklərini bildiriblər. Və nəticədə rusların hücumundan ehtiyat edən qala komendantı, Fətəli şahın kürəkəni Məhəmmədemin xan qalanı təhvil vermək qərarına gəlib. Hərbi yazıçı həmin əsərin 135-ci səhifəsində qalanın təhvilini belə təsvir edir: "Şahın kürəkəni Məhəmmədemin xan qaladan çıxan qoşunun önündə idi və qalanın açarlarını gətirib təhvil verdi. Onun arxasınca yüzbaşılar və nüfuzlu şəxslər gəlirdilər..." (12, s.117-140). Yerindəcə deyək ki, hadisəni öz gözləri ilə gören Zubov

yazmayıb ki, qapını I Ehsan xan açdı, açarları verdi və sair. Zubovun yazdıqları ermənilərə tərəf saxlayan Muravyovun və xüsusən Yenikolopovun fikirlərini təsdiqləmir. Bəzi tədqiqatçılar unudurlar ki, farsdilli sənədlər də I Ehsan xanın olduqca cəsur hərbi olduğu xəbər verir. Cəsur döyüşçülər isə rütbəsindən asılı olmayaraq təslim olurlar. Sadəcə, bu döyüşlər zamanı I Ehsan xan Naxçıvan xanlığının və naxçıvanlıların xilasını naminə özünün qəti addımını atıb. Digər Azərbaycan xanlıqları kimi vəziyyətin çətinliyi ucbatından, torpaqları mənasız müharibələrdən azad etmək üçün bu addımı atmağa məcbur olub. 1795-ci ildən başlayaraq onun atası I Kalbalı xan Rusiya ilə diplomatik danışıqlar aparmışdı. Və I Ehsan xanın bu danışıqlardan xəbəri vardı. Çünki o, Kalbalı xanın sevimli oğlu olmaqdan savayı, həm də silahdaşı və məsləkdaşı idi. Böyük qardaşı Nəzərli xan Abbas Mirzənin qoşununda döyüşürdü. O biri qardaşı Şeyxəli xan Ordubadda idi. Və sözsüz ki, kəngərlilərdən xəbərsiz I Ehsan xan bu addımı atmazdı. Qriboyedovun yazdığına görə Kərim Sultan da o vaxt sağ idi və Abbas Mirzənin ordusunda xidmət edirdi (7, s.560). Bu II Kərim Sultandır. I Kalbalı xanın hakimiyyəti illərində Naxçıvan xanlığının qoşun rəisi olmuşdu. Bax, I Ehsan xan bunlarsız heç nə edə bilməzdi. Əgər biz I Ehsan xanın general Paskeviçlə, yaxud polkovnik Abxazovla gizli yazışmalarının əslini tapa bilsəydik, çox yaxşı olardı. Onda həqiqət bütün ehtimalları yoxa çıxarar.

Araşdırmalar belə söyləməyə əsas verir ki, Rusiya generalı Paskeviçin göstərişi ilə I Ehsan xanla çox ciddi danışıqlar aparılıb. Əlbəttə, I Ehsan xanın Naxçıvan xanlığı ilə bağlı ciddi şərtləri olub. Və I Ehsan xan digər Azərbaycan xanlıqlarının da xilasını haqqında Paskeviçdən razılıq alıb. Çünki bu ipucunu bir arxiv sənədi göstərir: "Pul tələbatı rədd edildiyi halda, Raskeviç Azərbaycan vilayətlərinin... həmişəlik Rusiyaya qatılmasını təklif edirdi..." (17).

General Paskeviç Azərbaycan xanları içərisində heç kimə I Ehsan xan kimi ehtiram bəsləməmişdir. Bu mənəvi yaxınlıq imkan yaradırdı ki, I Ehsan xan öz şərtlərini qəti şəkildə bildirsin. O cümlədən Naxçıvanın hakimiyyətinin ona tapşırılması məsələsini də. Bizcə, burada heç bir qəbahət yoxdur. Bu addım o zaman "xəyanət" adlanardı ki, Naxçıvan xanlığı müstəqil olaydı. Nəşr edilmiş "Naxçıvan xanlığı" (Naxçıvan-2009) kitabında çox haqlı olaraq yazılıb: "xəyanət" sözü XVII-XIX əsrin... Qarabağ tarixçilərinin qiyməti idi. Bizcə, bu fraza bəzi tədqiqatçılara da verilən cavabdır (2, s.72).

1828-ci il martın 6-da I Ehsan xanı Ordubaddan Abbasabad qalasına gətirdilər ki, Rusiya dövlətinə sədaqət andı içsin. Ona həmin gün Naxçıvanın naibliyi həvalə olundu (18). "Naib" ərəb sözüdür. Azərbaycan dilində əvəz edən, müavin, canişin valı deməkdir. Azərbaycanda xanlıqlar dövründə naiblər mahal hakimi vəzifəsini (yəni, general-qubernator) icra edirdilər. Artıq bu xanlıq titulu deyil. Əslində I Ehsan xanın naibliyi 6 oktyabr 1827-ci ildə İrəvanda rusların yaratdığı Müvəqqəti Vilayət İdarəsindəki üçlükdən asılı idi (10, s.100). Bunu bilərəkdən etmişdilər və hər şey martın 21-də aydınlığı ilə üzə çıxdı (15, s.272-273). Əlbəttə, bütün bunların hamısını I Ehsan xan əla anlayırdı. Amma Naxçıvanı erməniləşdirməkdən xilas etmək onun ən ümdə amalı idi. Bir çox arxiv sənədlərində fürsətdən istifadə edib Naxçıvana doluşan ermənilərin torpaq zəbt etmələrinə imkan verməməsi buna yaxşı sübutdur. Hətta, sonradan belə bir missiyanı onun oğlanları tam süvari generalı İsmayıl xan və general-mayor II Kalbalı xan davam etdirdilər. Kəngərlilər tarixən içdiyi anda sədaqətli olublar. Amma Rusiya imperiyası verdiyi vədlərə əməl etmədi və Paskeviçin də gücü çatmadı. Qərbi Avropa ölkələri ilə müharibə etmək istəməyən Rusiya öz siyasətində axırncı nöqtə Abbasabadı qəbul etmişdi. Bütün oyunlar yalnız təzminatın başında idi.

Qafqaz canişinlərinin Naxçıvana ögey, bəzən qərəzli münasibəti I Ehsan xanı vadar etdi ki, könüllü ərizə ilə naiblikdən getsin. Bəlkə bu da bir uzaqgörənlik idi. Çünki I Ehsan xan naiblikdən azad olandan bir az sonra Rusiya çarı naibliyi ləğv elədi (3, s.89). I Ehsan xan çox sevdiyi Kəngərli süvarilərinin rəisi oldu (16, s.278). O, altı il bir daha Naxçıvan hərbiçilərinin əvvəlki döyüş ruhlarını qaytarmağa çalışırdı. Bu isə Qafqaz canişinlərini qorxuya salırdı. Ara vermədən çara donosçuluq edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, I Ehsan xan Naxçıvanın xoş gələcəyi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Yenə də Rusiya çarları I Ehsan xanla hesablaşırdılar. Naxçıvanı qədim türk yurdu kimi tanımağa məcbur idilər və I Ehsan xanın ölümündən 6 il əvvəl qondarma "Erməni vilayəti" fərmanlarını ləğv etdilər (8, s.195).

Nəticə. Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün xeyli axtarışlar apardıq. Nəticədə aydın oldu ki, tədqiqatçıların bəziləri ifrat dərəcədə emosional hisslərin təsiri altında atılan qəti addımı az qala "xə-

yanət" kimi qələmə alıblar. Doğrudanmı belədir? Əgər belədirsə Naxçıvan xanlığının xilas edilməsi nəyə görə "xəyanət" adlandırılınsın? Bir də ki, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya təbəəliyinə keçməsi "xəyanət" adlanmırsa, böyük dövlətlərin müharibə meydanına çevrilən Naxçıvanın xilas üçün I Ehsan xanın atdığı diplomatik addım nəyə görə "xəyanət" adlandırılır və hər tərəfdən qılınclamaqda davam edənlər bu gün də tapılır. Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlərlə bağlı olan arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərdi ki, I Ehsan xanın məcburən atdığı qəti addım Naxçıvan xanlığını erməniləşdirmə siyasətindən xilas etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi oçerklər). Bakı:ADPU-nun mətbəəsi, 1996, 144 s.
2. Naxçıvan xanlığı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 117 s.
3. Naxçıvan Ensiklopediyası. İstanbul: Uniprint Basım San. və Tic.A.Ş., 2002, 594 s.
4. Şükürov K. Türkmənçay - 1828, tarixi xronika. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
5. Военная энциклопедия. Т.V. Петербург: Товарищество И.Сытина,1912, 320 с.
6. Национальный Центр Манускриптов Грузии. Фонд К.Н.Смирнова. дело № 135. Гузанлы Джамиль. Русско-персидская война - 1827-28 гг.,машинопись, 39 с.
7. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва: Художественная литература, 1988, 751 с.
8. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Н.Григорьевым. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 263 с.
9. Евецкий О. Статическое описание Закавказского края в исходе XVIII в. И сравнение оною с нынешним. СПб: Типография Штаба отдельного корпуса Внутренней Стражи,1835, 306 с.
10. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айастан, 1974, 158 с.
11. Зубов П. Картина последней войны России с Персией. СПб: Типография К.Вингебера, 1834, 134 с.
12. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-1834 годах. т.II. Санкт-Петербург: Книжное издание,1836, 269 с.
13. Корф Ф. Воспоминание о Персии 1834-1835. СПб: Типография Гуттенбергова,1838, 262 с.
14. Князь Щербатов. Генераль-фельдмаршал Князь Паскевич его жизнь и деятельность. т. II. СПб: Типография Р.Голике,1890, 609с.
15. Полное собрание законов российской империи. Собр. второе, т. III, 1828, СПб:Типография отделения Собственной ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Канцелярия ,1830, 1595 с.
16. Список генерал-майорам по старшинству. По 1 февраля 1846 г.,СПб:Военная-походная канцелярия Е.И.В.,1846,с.256.
17. НАГ (Национальный Архив Грузии), ф. 11. архивное дело 11, Дело о заключении мира с Персией в Туркменчае (12 феврал-20 август), на 142 листах.
18. НАГ, ф.2. опись 1, дело № 2041 (Эхсан хана) (21 август 1827-август 1831), на 44 листьях.

МУСА КУЛИЕВ

*Нахчыванское отделение НАНА,
Ведущий научный сотрудник Института истории,
этнографии и археологии, доктор философии по истории*

БОИ ВОКРУГ КРЕПОСТИ АББАСАБАД. КАК СДАЛАСЬ КРЕПОСТЬ

Статья посвящена захвату со стороны России крепости Аббасабад, расположенной в Нахчыванском ханстве. До сих пор главным виновником в сдаче крепости считался Эхсан хан. Автор, впервые проводя исследования на основе недавно обноруженных архивных материалов и оригинальных источников выявил необоснованность и зланомерность этих мнений. Объективное отношение к историческим фактам выявляет истину в сдаче крепости Аб-

басабад. Эхсан хан предотварил гибель и арменизацию Нахчывана. Это может действительно считаться успехов проводимой им дипломатии.

Ключевые слова: Нахчыван, крепость Абасабад, конница, Эхсан Хан, Россия, граф Паскевич, Вананд.

MUSA GULIYEV

*Nakhchivan Department of ANAS,
Leading researcher of the Institute of History,
Ethnography and Archeology, doctor of philosophy in history*

THE BATTLES AROUND THE ABBASABAD CASTLE. HOW WAS THE CASTLE SUVEDERED

The article has been devoted to the invasion of Abbasabad castle by Russia. Which is situated in Nakhchivan khanate. Ehsan khan has been claimed to be the responsible for the surrender of Abbasabad castle so far. Based on newly discovered archive documents and original sources the author of the article firstly has proved that such an approach is deliberate. An objective approach to historical sources discloses the reality of the surrender of Abbasabad castle. Ehsan khan did not allow the armenianization and the destruction of Nakhchivan. It can be supposed to be his best success of his diplomacy.

Keywords: Nakhchivan, Abbasabad castle, cavalier, Ehsan khan, Russia, Graf I Paskevich, Vanand.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: Akademik İsmayıl Hacıyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

GÜNAY HƏSƏNOVA
Azərbaycan Universitetinin
“İctimai elmlər” kafedrasının dissertantı
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**XVIII YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI – XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
QUBA BÖLGƏSİNDƏ BOYAQCILIQ SƏNƏTİ HAQQINDA**

Azərbaycanda sənətkarlığın bir sıra sahələrin inkişafına böyük təsir göstərən boyaqcılıq sənəti dərin tarixi köklərə malik olmuşdur. Toxuculuqla bilavasitə sıx bağlı olan boyaqcılıq sənəti Quba bölgəsində daha geniş yayılmışdı. Boyaqcılıq sənəti yun, pambıq, ipək, kətan və həm də gön-dəri məmulatlarının boyanmasında mühüm rol oynayırdı. Quba bölgəsində parça toxuculuğunda müxtəlif bəzəklərin, xalçaçılıqda bir-birindən parlaq və bir-birini tamamlayan rənglərə boyanan iplərin, habelə gön-dəri məmulatında rəngli dərilərin əldə edilməsində yardımçı mövqeyə malik olan bu sənətin göstərilən sənət sahələri ilə paralel şəkildə inkişaf etməsi XVIII yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması ilə bağlı olmuşdur. Daha çox yerli boya vasitələrindən istifadə edən boyaqçıların yüksək bədii zövqlə boyadığı parçalar və iplərdən toxunan məmulatlar istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. Belə sənətkarlıq məhsulları nəsilərdən nəsilərə ötürülür və təvəttü saxlayır, rəngləri getmirdi. Keyfiyyətli boyaların əldə olunması yerli boya sənətkarlarının çox illik təcrübələrinin nəticəsi idi. Boyaqqı sənətkarlarının icad etdikləri boya maddələri də həmçinin ailələrin maliyyə mənbəyinə çevrilə bilirdi. Bəhs olunan dövrdə boyaqcılıq sənəti artıq kустar sənət səviyyəsinə yüksələ bilmişdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Quba bölgəsi, boya vasitələri, indiqo, boyaqotu, süni boyalar, kустar sənətkarlığı.

Giriş. Quba bölgəsinin XVIII yüzilliyin ikinci yarısı – XX yüzilliyin əvvəlləri boyaqcılıq sənətinin və bu sənəti inkişaf etdirən sənətkarların fəaliyyəti, say və milli tərkibinin öyrənilməsi, müasir turizmin geniş yayıldığı dövrdə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq tarixinin öyrənilməsi xüsusi tədqiqat sahəsi olmamışdır. Ona görə də bu sahə ilə bağlı əsərlər demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sənətkarlıq tarixinin öyrənilməsinə xüsusi önəm verilməyə başladı.

XVIII yüzilliyin ikinci yarısı – XIX yüzilliyin əvvəllərində boyaqcılıq sənətinin durumu. Xalq arasında “boyaqxana”, daşıyıcıları isə “boyaqqı” və ya “əliqara” adlanan boyaqcılıq sənətinin 1810-cu ilin əvvəllərinə aid edilən sənəddə hələ də yüksək səviyyədə olduğu göstərilir [1, s. 38]. Parçaların boyama üsulu ilə bəzədilməsi təcrübəsi əvvəllər olduğu kimi tədqiq olunan dövrdə də Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Quba bölgəsində də ev şəraitində ənənvi xalq üsulunda təbii boyalarla həyata keçirilirdi. Sənətkarlar tərəfindən parçalar toxunduqdan sonra ağardılır, boyanır, naxışlanır və habelə yuyularaq təmizlənirdi. Parça istehsalçıları ipək, pambıq, kətan və yundən parçaların toxunmasında fərqli istehsal üsullarından istifadə edirdilər. Belə ki, yun ip, iplik və ya parça isti, ipək isə soyuq boyama üsulu ilə boyanırdı. Boyaqqılar pambıq və kətan parçaların boyadılmasında da zəngin təcrübəyə malik idilər [2, s.54].

Lakin ev şəraitində çətin əldə edilən tünd göy, mavi, yaşıl, alqırmızı və s. rənglərə boyamaq üçün küp boyaxanalarından istifadə olunurdu. Bu rənglərin əldə edilməsində küp boyaxanalarından istifadə olunan indiqo kənarından Qacar dövlətindən və Hindistandan gətirilirdi. Bəhs olunan dövrdə də həmin ölkələrdən gətirilən indiqo əhəmiyyətini itirməmişdi [3, s.100].

Bu boyaların əldə edilməsi baha başa gəlirdi. Boyaqqılar göy rəngin əldə edilməsində əsasən Həştərxandan gətirilən göy boyaya daha çox üstünlük verirdilər. Bir pud potaş (ağ qələvi maddə), ½ pud əhəng, ½ pud üzumdən hazırlanan duşana indiqo əlavə edilərək bişirməklə göy rəng əldə edilirdi [4]. 1 funt ipliğin rənglənməsinə 15 qəpiklik indiqo lazım gəlirdi [5, s.44].

Boyaqçılıq sənəti ilə məşğul olanların say tərkibi. Boyaqxanaların böyük əksəriyyəti Quba şəhərində cəmlənmişdi. Quba ruslar tərəfindən işğal olunanda şəhərin bütün xana məxsus əmlakları və habelə yerli əhalinin mülkləri talan edilmişdi. Şəhərdəki xana məxsus iri boyaqxana da bu taleyi yaşamışdı. Boyaqxana 1810-cu ilədək fəaliyyətini dayandırmışdı. 1810-cu ilin məlumatına görə boyaqxana 3 000 rubla icarəyə veriləndən sonra işlədilməyə başlamışdı [6, v.63]. Sonralar şəhərdə digər boyaqxanaların fəaliyyətinə icazə verildiyinə görə onların sayı artmağa doğru gedirdi. Bu boyaqxanalar əsasən indiqo boyaqxanalar idi. Artıq XIX yüzilliyin 40-cı illərində Quba şəhərində 14 belə boyaqxana fəaliyyət göstərirdi [7, s.127]. Dərbənd qubernatorunun 1851-ci ilin hesabatına görə şəhərdə gəliri 645 rubl olan 4 boyaqxana [8, v.32.], 1854-cü il ilin hesabatına görə isə 1850 rubl gəlirlə işləyən 8 boyaqxananın [9, v. 39-39 arx.] fəaliyyət göstərdiyi yazılır. XIX yüzilliyin 70-80-ci illərində şəhərdə Qasım kərbalayı İrza oğlunun, Hacı hacı Həsən oğlunun, Hüseyn hacı Məmməd oğlunun, Paşa Abdul oğlunun, məşədi Gülməmməd məşədi Məmməd oğlunun, usta Əli hacı Məmməd oğlunun, məşədi Məmməd Cəfər oğlunun, Məmmədbağır Ələkbər oğlunun, məşədi Abbas İdris oğlunun, kərbalayı Səttar Mövsim oğlunun, kərbalayı Əlibaba kərbalayı Əlirza oğlunun, məşədi Ağaməmməd məşədi Mahmud oğlunun, məşədi Ağaməmməd Ağacabbar oğlunun, məşədi Bəhmən kərbalayı Hüseyn oğlunun, məşədi Məmmədəli məşədi Ramazan oğlunun, Tağı Əli oğlunun, Mişiya İsaq oğlunun, İlyas Yusuf oğlunu, Meyir Levi oğlunun, Şamail Benyamin oğlunun, Avraam Miyer Levi oğlunun, Avraam İlizar oğlunun, Məmməd Məmmədcəfər oğlunun, Mircəfər Mirməmməd oğlunun, Məmmədbağır molla Əliəkbər oğlunun və digər boyaqçı sənətkarların emalatxanaları məşhur idi [10, v.1-119; 11, v.2-60].

Xalçaçılıq sənəti yüksək zirvəyə qalxdıqca boyaqçılığa da maraq artırdı. Statistik məlumatlar Quba şəhərində boyaqxanaların sayında 1850-ci ildən artım müşahidə olunduğunu göstərir. Tədqiqatçı A.S.Sumbatzadənin statistik məlumatlar əsasında tərtib etdiyi cədvəldən də bunun şahidi oluruq [7, s.128]:

<i>İllər</i>	<i>Boyaqxanaların sayı</i>	<i>Boyaqxanaların gəliri, rublla</i>
1850	3	280
1851	4	645
1852	7	1 600
1853	4	1 000
1854	8	1 850
1855	6	700
1856	6	459
1857	6	479
1858	6	500
1860	6	670
1861	10	1 450
1862	3	470
1863	5	500
1864	8	800
1865	8	669
1866	10	710
Orta hesabla təx.	6	799

Cədvəldən görüldüyü kimi Quba şəhərində 1850-ci ildə 280 rubllıq gəlirlə işləyən 3 boyaqçı emalatxanası fəaliyyət göstərirdisə, 1861-ci ildə belə boyaqxanaların sayı 1 450 rubllıq gəlirlə işləyən 10-dək artmışdı. Fəaliyyətdə olan boyaqxanalardan 1854-cü ildə ən çox gəlir 1 850 rubl əldə edilmişdi. Qeyd edək ki, həmin dövrün statistik məlumatlarında bəzi ziddiyyətli rəqəmlərə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, cədvəldə 1851-ci ildə boyaqçı emalatxanalarının sayı 4 olduğu halda, digər hesabat xarakterli məlumatda həmin ildə iki dəfə çox boyaqçı emalatxananın fəaliyyət göstərdiyi bildirilir [12, s.337] və s.

1867-ci ildə Quba şəhərində fəaliyyət göstərən boyaqxanaların sayında kəskin artımın baş verdiyini müşahidə etmək olur. Belə ki, 1866-cı illə müqayisədə 1867-ci ildə boyaqxanaların sayı iki də-

fə, gəlirləri isə 5-6 dəfə artmışdır. Sonrakı illərdə – XIX yüzilliyin sonlarınaq bayaqxanaların sayı demək olar ki, sabit qalmışdı. Bayaqxanaların hər birində isə üsta və üsta köməkçisi olmaqla iki nəfər çalışırdı. Bu məlumat bayaqxanalarda çalışan işçilərin sayını müəyyən etmək imkanını verir. Cədvələ nəzər salaq [7, s.128 və 132]:

<i>İllər</i>	<i>Boyaqxanaların sayı</i>	<i>Boyaqxanaların gəliri, rublla</i>
1867	20	4 000
1868	20	4 790
1869	19	5 010
1870	20	4 900
1873	20	6 472
1876	12	1 200
1878	20	4 000
1879	20	4 000
1880	20	4 000
1881	20	4 000
1882	22	4 260
1883	22	4 200
1884	22	4 200
Orta hesabla təx.	20	4 233

XIX yüzilliyin sonlarında bayaqçılığa kimyəvi boyaların güclü şəkildə nüfuz etməsi bayaqxanaların sayında kəmiyyət və boyaların dözümlülüyündə keyfiyyət azalması baş verdi. Xaricdən gətirilən kimyəvi boyalar bayaqçılığa o dərəcədə təsir göstərmişdi ki, artıq 1890-cı ildə bayaqçı emalatxanalarının sayı 9-a düşmüşdü, gəliri isə 900 rubladək azalmışdı. 1897-1898-ci illərdə gəliri 845 və 960 rubl olan bayaqxanaların sayı 7, 1899-cu ildə gəliri 1 049 rubl olan bayaqxanaların sayı 6, 1900-cü ildə isə gəliri 970 rubl olan bayaqxanaların sayı 5 olmuşdur. 1890-cı ildə 9 bayaqxanada 9, 1897-ci ildə 7 bayaqxanada 7, 1898-ci ildə 7 bayaqxanada 10, 1899-cu ildə 6 bayaqxanada 10, 1900-cü ildə 5 bayaqxanada 4 nəfərin çalışdığı məlum olur [7, s.133].

XX yüzilliyin əvvəllərində, bayaqxanaların sayında müəyyən artım baş vermiş oldu. Belə ki, 1902-ci ildə bayaqçılıq işi ilə şəhərdə 15 işçinin çalışdığı 14 bayaqxana gəliri 3 600 [13, 2 sayılı cədvəl], 1903-cü ildə 10 işçinin çalışdığı 10 bayaqxana gəliri 2 000 rubl [14, 2 sayılı cədvəl], 1904-cü ildə isə 10 işçinin çalışdığı 10 bayaqçı emalatxananın gəliri 1800 rubl [15, 2 sayılı cədvəl] olmuşdur. Görünür, hökumətin gördüyü tədbirlər bayaqçıların işinə müəyyən təsir göstərmişdi.

Səyyar bayaqçılar müəyyən mövsüm vaxtlarda kəndlərə gələrək xalçaların toxunmasında istifadə olunan iplikləri boyayırdılar. Şəhərdə 1 funt (təx. 0,4 kq) ipliyi boyamaq üçün müştəri 25-30 qəpiyindən keçməli olurdu [16, s.365].

Kəndlərdə bayaqçılıq işi. Şəhərdə xaricdən gətirilən indi qodan şəhər boyaxanalarında tünd göy, mavi, yaşıl, alqırmızı və s. rənglərə boyamaq üçün istifadə olunurdusa, kəndlərdə digər rənglərin əldə edilməsində əsas vasitə kimi bölgə ərazisində tarixən zəngin olan müxtəlif növ bayaq bitkiləri və maddələri xammal hesab olunurdu. Kəndlərdə təbii bayaqlara boyamaq üçün bayaqçının nə xüsusi avadanlığı və nə də müəyyən olunmuş vaxtı olurdu. Boyama işi üçün adi, evdə istifadə olunan qablar da yararlıdı. Boyama işi ilə əsasən bu işdə təcrübəsi olan qadınlar məşğul olurdular. “Qatışığın əldə edilməsi üçün müəyyən olunmuş göstəricilər yox idi. Suyun və rəngin miqdarı gözəyari götürülürdü.” [17, s.332].

Sənətkarlar materialı bayaqotu ilə rənglənməsi üçün yun ipliklər 6-8 saat zəylə qaynadılır, sonrakı gün qarışıq soyuduqda yun çıxarılır və yuyulur. Yuyulan yun xırdalanmış bayaqotu kökü ilə qarışdırılaraq lazım bildiyi rəng tonu alınanadək bir müddət qaynadılırdı. Bayaqotu kökünün özək hissəsi ilə qaynadıldıqda aşıq parlaq qırmızı, qabıq hissəsindən tünd qırmızı rəng əldə edilirdi [18, s.30]. Bayaqotu digər rənglər qatıldıqda əlavə rənglər əldə etmək olurdu. Yerli bayaqçılar 1 fund ipliyi bayaqotu ilə rənglənməsi üçün 15-20 qəpik alırdılar [5, s.44]. Məlumdur ki, al qırmızı pambıq parça olan “qumaş” məhz bayaqotu ilə boyanırdı. Bayaqotunun tərkibində qırmızı rəng verən alizarin olur-

du ki, kimyəvi üsulla alizarin əldə edildikdən sonra boyaqotu dəyərdən düşmüşdü. Yalnız xalçaların toxunmasında boyaqotunun əhəmiyyəti böyük olaraq qalırdı [19, s.182].

Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Quba bölgəsində də toxum və gövdəsinin tərkibində qiymətli boyaq maddəsi hesab edilən harmalin olduğuna görə qədimdən üzərlikdən boyaq bitkisi kimi də istifadə olunmuşdur. Üzərlikdən yun və ipək məhsullarını boyamaq üçün əsasən qırmızı, sarı, narıncı, narıncı-yaşımtıl, zeytuni rənglər əldə olunurdu. Üzərlikdən 100-dən artıq rəng çaları alınır. Dövrün tədqiqatçıların hesablamalarına görə 1 funt üzərlik bitkisi ilə 6 funt mahud və kolenkor parçaları tünd, 10-15 funtluq parçaları açıq rəngə boyamaq mümkün idi. Onların qənaətinə görə həmin miqdar üzərlik bitkisi ilə habelə 30-50 kvadrat arşın ipəyi açıq rəngə boyamaq olurdu [20, s.69].

İndigo baha başa gəldiyi üçün, yerli boyaqçılar göy-mavi boyaları əldə etmək üçün ona alternativ olan və yabanı halda bitən çüyütotu toxumu və kökündən istifadə edirdilər. XIX yüzilliyin 50-ci illərində Qubadan hətta Rusiyaya boyaqotu ilə yanaşı hətta çüyütotu da ixrac olunurdu [21, s.814].

Quba xalçaçıları ipliklərin boyanmasında təbii rənglərə daha çox üstünlük verdiyinə görə təbii boyaqlardan istifadəsi davam etdirilirdi. Ona görə də Şimali Azərbaycanın digər bölgələrdən fərqli olaraq, Quba bölgəsində XIX yüzilliyin sonlarında boyaqotu bitkisindən alınan boyadan imtina edilməmişdi [22, s.47]. Bu birincisi, boyaqotunun rənginin təbii və parlaq olması, digər tərəfdən ərazinin özündə bu bitkinin təbii şəkildə bitməsi və daha ucuz başa gəlməsi ilə bağlı olmuşdur.

Yun və ya ipəyi müxtəlif rənglərə boyamaq üçün Quba bölgəsində dəniz səviyyəsindən 2 400 fut hündürlükdə bitən “himyan” adlanan bitkidən də istifadə olunurdu [18, s.30]. Bölgənin bütün ərazilərində geniş yayılan kəndalaşın meyvələrindən boyakarlıqda istifadə olunması, boyakarların işini xeyli asanlaşdırırdı. Bu bitkinin meyvələrin suyundan keçmişdə yazı yazmaq üçün mürəkkəb kimi də istifadə olunurdu.

Quba bölgəsində təbii şəraitdə bitən baldıqğan, sarı gül, gül kimi bitkilərdən yun iplərin sarı rəngə boyaması zamanı geniş istifadə edirdilər [18, s.30].

Sarı rəngin əldə olunmasında boyaqçılar həmçinin narınc ağacı, yabanı alma, qoz ağacı, zirinc, alça ağacı kökləri, ərik və tut ağacının payız yarpaqları, adi soğanaq, zəfəran çiçəkləri, üzüm tənəyin cavan zoğları, palıd ağacının qabığı, təzə yetişən qoz qabığı, sarı səndəli olan qızılağac qabığı, sarı badam ağacından istifadə edirdilər. Qoz ağacının yarpaqlarından və narın qurudulmuş qabığından sarı dəvə (tünd sarı) rəngi alınır. Qara badam ağacından qara rəng alınır. Rənglərin alınmasında həmçinin müxtəlif mineral maddələrdən də istifadə olunurdu. Qara rəng almaq üçün “qara torpaq” adlanan xüsusi sarımtıl rəng kömək edirdi [23, s.122].

Payız tut ağacının yarpaqlarından alınan sarı rəng daha dözümlü olurdu. Sarı rəng əldə edildikdən sonra ipliklər göy kub rənginə salınaraq davamlı, yumşaq yaşıl rəng əldə edilirdi. Qara yundan hazırlanan iplikləri boyamaq üçün Quba bölgəsində çox yayılmış “qaraqanıx” adlanan bitkisindən istifadə edilirdi. İplikləri ağartmaq üçün Susay kəndi ərazisində tez tapılan “qarğa zəyi” daşı tozu ayrı-ayrılıqda qarışdırılırdı [5, s.45].

Sarı, sarı-qonur rənglərin əldə edilməsində Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Quba bölgəsində çıxarılan dünyada ən keyfiyyətli hesab olunan biyan kökündən istifadə edilirdi.

Sənətkarlar palıd ağacından müxtəlif rənglər əldə edirdilər. Palıd ağacının budaqlarında və yarpaqlarında əmələ gələn böyümələrdən alınan rənglər boyaqçılar tərəfindən geniş istifadə olunurdu. Tərkibində həm də zəngin aşılavıcı maddə olan “boya böyümələri” adlandırılan bu böyümələrdən qara, qəhvəyi və boz rəngə boyamaq üçün istifadə olunurdu [24, s.3]. Kül ağacının qabığından, budaq və yarpaqlarından qara, qəhvəyi və göy boyalar əldə olunurdu [24, s.9]. Şabalıd ağacının qabığı, zoğları və meyvə qabığından qara və boz rənglər alınır [24, s.11].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, xalçaların satışı xəzinəyə böyük gəlir gətirdiyi üçün hökumətin bu sahənin və bu sahə ilə bağlı olan digər sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə təşkil etdiyi və XIX yüzilliyin sonlarında fəaliyyətə başladığı Qafqaz Kustar komitənin apardığı tədqiqatlar nəticəsində əsrlərlə Avropa və Amerika muzeylərində saxlanılan qədimi xalçaların qırmızı, mavi və sarı rənglərin dəyişməz qaldığı, minerallardan istifadə edilərək əldə edilən qara və qəhvəyi rənglərin öz parlaqlığını itirdiyi məlum olmuşdur. Ona görə də komitə bu cür rəngləri əldə etmək üçün təbii qəhvəyi dəvə yunundan və qara qoyun yunundan istifadəni məsləhət görürdü [25, s.298].

Süni boyaların yayılması. 1873-cü ildə Vyanada keçirilən Beynəlxalq sərgidə alizarinin nümayiş etdirilməsi və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat verilməsi [26, s. 26] alizarinin istehsalına şərait yaratmış oldu. Bu nəticə etibarilə daha dözümlülüyü ilə fərqlənən və boyakarları şöhrətləndirən ənənəvi bitki mənşəli boyaları sıxışdırmaqla, yerli yun və ipək məmulatı istehsalına zərbə vurmuş oldu [27, s.259].

Süni boyalardan istifadəsi boyaqçılara təbii boyalara nisbətən 50 rubl ucuz başa gəlirdi. Lakin təbii boyaların davamlılığını sonrakı illərdə bu məbləğin ikiqatını ödəyirdi. Təbii və süni boyalardan bəhs edən dövrün rus mütəxəssislərindən olan Şavrov yazırdı: “Yerli əhalinin istifadə etdiyi təbii boyalar anilin boyalarla müqayisədə daha davamlı olması ilə fərqlənir. Heç nəyə yaramayan süni boyalar kustar istehsalın inkişafına əngəl yaradır. Ona görə də xalçaçılığın və digər toxuculuq sahələrinin xilasını naminə bütün vasitələrlə təbii rənglərdən istifadənin genişləndirilməsinə çalışmaq lazım gəlir” [28, s.1].

XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində boyaqçılar arasında kimyəvi şəkildə istehsal olunan boyalara o dərəcədə üstünlük verilməyə başlanmışdı ki, hətta “bazar boyaları” adlandırılan həmin boyalar sifarişlə gətirilirdi [25, s.298]. Qacar dövlətində 1903-cü ildə xaricdən boyalara qadağa qoyulmasına baxmayaraq Qafqazda, o cümlədən Quba bölgəsinin bir sıra yerlərində hələ bu cür boyaların istifadəsi davam etdirilirdi [25, s.298].

Bəsit səciyyə daşıyan boyama əməliyyatından fərqli olaraq, qələmkarlıq və basmaçılıq (basma-qəlib) işi nisbətən mürəkkəb istehsal texnologiyasına malik olub xüsusi peşəkarlıq tələb edirdi. Ona görə də evlərdə və ya küp boyaqxanalarında icra olunan və ikili səciyyə daşıyan boyaqçılıq sənətindən fərqli olaraq, qələmkar və basma-qəlib məmulatı xüsusi dükən və ya karxanalarda hazırlanırdı. Digər tərəfdən, boyama əməliyyatı həm məmulat toxunmazdan əvvəl, həm də toxunub hazır hala düşəndən sonra tətbiq olunduğu halda, qələmkar və ya basma-qəlib üsulu ilə naxışsalma əməliyyatı yalnız hazır parça üzərində icra olunurdu [3, s.53].

Quba boyaqçılarının əldə etdiyi boya vasitələrinin bir sıra sərgilərdə nümayiş etdirilməsi. Qürurverici haldır ki, Quba bölgəsində keyfiyyətli boyaqotu yetişdirdiklərinə görə boyaqçıların müəlliflərinin müxtəlif sərgilərə nümayiş etdirmək məqsədilə göndərdikləri məhsul layiqli mükafatlar almışdı. 1857-ci ildə qubalı Allahqulu Hacı oğlu və Cəfər hacı Məmmədyar oğlunun özlərinin becərdikləri boyaq otu nümunəsi Tiflisdə keçirilən kənd-təssərrüfatı sərgisində nümayiş etdirilmişdi. 1862-ci ildə Quba bölgəsindən Qazıxan Müstafa oğlunun və Müstafa Qaramirzə oğlunun Londonda keçirilən Ümumdünya sərgisində nümayiş etdirilən boyaqotu fəxri tərifnamə, Cövdət bəy Əlibəy oğlunun yüksək keyfiyyətli boyaqotu isə medalla təltif olunmuşdu [29, s.13; 7, s.201-202]. 1872-ci ildə Moskvada keçirilən Moskva politexnik sərgisində Şimali Azərbaycandan göndərilən məhsullar Qafqaz şöbəsində nümayiş etdirilirdi. Moskva universiteti nəzdindəki təbiəti sevənlər İmperator cəmiyyəti şurasının yekun qərarına və ekspert komissiyasının məruzələri əsasında Azərbaycan sənətkarlarının da təqdim etdiyi bir sıra məhsullar yüksək qiymətləndirilmişdi. Qubalı A.Nəcəfov keyfiyyətli boyaqotuna görə böyük gümüş medala layiq görülmüşdü [30].

Nəticə. Beləliklə, Quba bölgəsində tarixi keçmişə malik olan boyaqçılıq sənəti xanlıqlar dövründən XX yüzilliyin əvvəllərində müəyyən inkişaf dövrünü yaşamışdır. İstifadə etdikləri boyaların təbii və süni olmasından asılı olaraq baxmayaraq boyaqçılıq sənəti XX yüzilliyin əvvəllərində tənzül etməyə başladı. Lakin xalça toxuculuğu bu sənət sahəsinin ömrünü yaşatmış oldu. Bu sənət sahəsi yalnız XX yüzilliyin sonlarında süqut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Отношение ген. Тормасова к д.т.с. Гуреву, от 2-го августа 1810 года, №94 // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Том III. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1869. Док. 37. – С.37-43.
2. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). – Bakı: Bakı Universiteti, 2009. – 420 s.
3. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002. – 272 s.

4. О промышленности в Шемахинской губернии: Земледельческой, мануфактурной и торговой // Кавказ, 8 марта 1850 года.
5. Кустарная промышленность на Кавказе. Выпуск I. Ковровый промысел в Кубинском уезде, Бакинской губернии. – Тифлис: Типография К.П. Козловского, 1902. – 76 с.
6. Подробная ведомость годового дохода и податей, по Кубинской провинции установленных на 1810 год, соображаясь с собиравшимися прежде при ханах // *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı*, f. 24, siy. 1, iş 23.
7. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1964. – 501 с.
8. Ведомость о фабриках и заводах в Дербентской губернии на 1851 год // Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1268, оп. 6, д. 393. - <https://www.prilib.ru/item/335698> [10.10.2022].
9. Ведомость о фабриках и заводах в Дербентской губернии на 1854 год // Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1268, оп. 8, д. 190. - <https://www.prilib.ru/item/335700> [10.10.2022].
10. Журнал генеральной проверки торговых и промышленных заведений в городе Кубы и еврейской загородной слободы, за 1876 год // *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı*, f. 43, siy. 1, iş 98.
11. Журнал генеральной проверки торговых и промышленных заведений по городе Кубы, за 1887 год // *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı*, f. 43, siy. 1, iş 941.
12. Константинов В. Куба // Кавказский календарь на 1852. – Тифлис: Типография канцелярии наместника кавказского, 1851. Отделение третье. – С. 334-339.
13. О числе фабрик и заводов в Бакинской губернии за 1902 год. // Обзор Бакинской губернии за 1902 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету. – Баку: Типография губернского правления, 1903. – 88 с.
14. О числе фабрик и заводов в Бакинской губернии за 1903 год. // Обзор Бакинской губернии за 1903 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету. – Баку: Типография губернского правления, 1904. – 140 с.
15. О числе фабрик и заводов в Бакинской губернии за 1904 год. // Обзор Бакинской губернии за 1904 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету. – Баку: Типография губернского правления, 1905. – 110 с.
16. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда, Бакинской губернии, исследование П.В. Котляревского // *Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*. Т. II. Ч. I. – Тифлис: Типография А.А. Михельсона. – С. 289-446.
17. Словинский А. Общие выводы относительно промысловых занятий в Закавказье // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск одиннадцатый. – Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, 1891. Отдел первый. – С.303-376.
18. Пиралов А.С. Краткий обзор кустарных промыслов Кавказа. – СПб.: Типо-лиография «Якор», 1913. – 127 с.
19. Арманд Т. Орнаментация ткани. – Москва-Ленинград: «АКАДЕМІА», 1931. – 206 с.
20. Сведения об открытии красной краски из растения *reganum harmala* (степной руты) в дополнение к сообщениям ЖМВД 1837 г. №11 // Журнал Министерства внутренних дел, 1838. – № 3. Смесь. – С.65-70.
21. Куба старая // Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. II. – СПб.: Типография В.Безобразова, 1865. – С.812-814.
22. Бакинский торгово-промышленный сборник с иллюстрациями, на 1900 год. – Баку: Типография А.М. Промышлянского, 1900. – 366 с.
23. Vəliyev M.N. Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 1993. – 192 s.
24. Буш Н.А. Ценная деревья Кавказа. – Петроград: Типография Академии наук, 1917. – 20 с.

25. Экспортные товары Закавказья условия их производства и добывания. Часть II. Предметы животного происхождения, горные богатства и ковры. – Тифлис: Издание Управления Уполномочен. Народного Комиссариата Внешней Торговли СССР в ЗСФСР, 1925. – 339 с.
26. Красильные вещества. Ализарин на Венской выставке 1873 г. и его значение в промышленности. // Технический сборник. Журнал открытий, изобретений и усовершенствований во всем отраслям промышленности. Т. XIX. – Спб.: тип. Братьев Пантелеевых, 1875. – С. 26-27.
27. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии – Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1890. – 278 с.
28. Шавров Н.Н. Какие краски рекомендовать кустарям – растительные или искусственными // Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1902 г. Часть I. Доклады. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, – 1902. Доклад № 44.
29. Qasimov M. Azərbaycan boyaq bitkiləri. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987. – 112 s.
30. Список наград присужденных по Кавказскому Отделу Московской политехнической выставки 1872 года, на основании докладов экспертных комиссий и заключений Совета Императорского Общества любителей естествознания при Московском университете // Кавказ, 10(22) декабря 1872 года № 145.

ГЮНАЙ ГАСАНОВА

Диссертант кафедры «Общественных наук» Азербайджанского Университета

О ремесле окрашивание Губинского региона во второй половине XVIII - начале XX столетий

В статье на основе источников и исторических трудов рассматриваются вопросы о развитии ремесла окрашивание в Губинском регионе конца XVIII - начала XX столетия. В конце XVIII столетие ремесло окрашивание в Губинском регионе носило еще натурально-хозяйственный характер. А в середине XIX столетие это ремесло стало развиваться. Введение искусственных красителей в конце XIX столетия несмотря на то, что облегчило работу красильщиков, привело к уменьшению числа профессиональных красильщиков. Однако в красильнях по-прежнему использовались натуральные красители.

Ключевые слова: Азербайджан, Губинский регион, средство окрашивание, индиго, марена, искусственные красители, кустарное ремесло.

GUNAY GASANOVA

Dissertation student of "Social Sciences" department of Azerbaijan University

ABOUT THE CRAFT OF DYEING THE GUBA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 18TH - EARLY 20TH CENTURIES

Based on sources and historical works, the article discusses the development of the craft of dyeing in the Guba region in the late 18th - early 20th centuries. At the end of the 18th century, the craft of dyeing in the Guba region was still of a natural and economic nature. And in the middle of the 19th century, this craft began to develop. The introduction of artificial dyes at the end of the 19th century, while facilitating the work of dyers, led to a decrease in the number of professional dyers. However, dye-works continued to use natural dyes.

Keywords: Azerbaijan, Guba region, coloring agent, indigo, madder, artificial dyes, handicraft.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramil Niftəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

УОТ 94; 94”19/...”

АНАР ЭЮБОВ

*Доктор философии по истории,
Докторант Бакинского Государственного Университета
anar_rustam@rambler.ru*

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС НА КАВКАЗЕ
В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ БОЛЬШЕВИКОВ В 1917-1922 ГГ.**

Автор статьи рассматривает роль национального вопроса в идеологии и практике большевиков накануне установления Советской власти. Раскрывает динамику изменения подходов к данной проблематике в процессе Гражданской войны и сопутствующих ей региональных и международных процессов. Отдельно раскрыт подход большевиков к национальному вопросу на Кавказе, специфичному по ряду параметров региону, различия и схожие моменты во взглядах на будущее Кавказа лидерами большевистского движения – Лениным и Сталином. Показано, что с точки зрения национального вопроса СССР уже при создании нес в себе те противоречия, которые сыграли важную роль в разгорании этнических конфликтов в будущем.

Ключевые слова: национальный вопрос, Кавказ, большевики, Гражданская война, автономия, РСФСР, Белое движение.

Введение. Одной из важнейшей, если не решающей слабостей в конструкции государственного устройства СССР являлся национальный вопрос. Поверхностный подход к данной проблематике в условном «центре» существовал как в период царской, так и в период Советской России (и сегодня этот подход имеет место, что можно с уверенностью утверждать на фоне крайне неудачных результатах и трагических последствий политики России как в отношении к другим постсоветским странам, так и во внутреннем положении). В этом смысле изучение ключевых моментов в формировании такого подхода всегда привлекает историков, социологов, политологов и др. Спустя сто лет после образования СССР важно отметить те события и факторы, которые сыграли свою роль в формировании национальной политики СССР в целом, и на Кавказе, в частности.

После Февральской буржуазно-демократической революции 1917 года большинство политических сил в России понимало неизбежность реформ (иначе в чем была необходимость свержения царизма?!) в важнейших сферах общественной жизни и устройства: аграрной (земельный вопрос), социальной (условия жизни и работы трудящихся), политической, национальной и т.д. [1, с.7-8]. Но, как и в указанной последовательности, на первоначальном этапе революции и в последующие годы гражданской войны, для основных политических сил пост-царской России национальный вопрос был, как и сами национальные окраины в их сознании, окраинным, периферийным. То есть, конечно, признавалось существование такого вопроса, но он постоянно как бы откладывался на потом, что есть более насущные проблемы. Этот, может быть, закономерный из «центра» подход был совершенно неприемлем для наиболее крупных и активных национальных элит так называемой периферии, которые хотели и требовали к себе и к нациям, которые они представляли, должного и равного внимания. И именно те силы, которые по сравнению с другими, раньше и более адекватно (хотя бы на первоначальном этапе и пусть декларативно, но все же) отреагировали на эти запросы, смогли заручиться поддержкой части представителей национальных регионов бывшей империи, что сыграло существенную роль в их победе в кровопролитной гражданской войне в России.

Представители различных партий буржуазного характера России, будучи и в составе Временного правительства, и затем, в период гражданской войны, не смогли хотя бы на словах обозначить свою ясную, привлекательную национальную позицию. Их нерешительность, неконсолидированность, невнятность по этому вопросу оттолкнула от них многие национальные

элиты. (С этой точки зрения интересна статья одного из лидеров азербайджанской национальной элиты М.Э.Расулзаде с критикой в адрес ведущей политической силы в составе Временного правительства – кадетов во главе с П.Милюковым. Автор статьи объявляет безосновательным утверждения П.Милюкова о том, что все мусульмане поддерживали в прошлом и будут поддерживать в будущем кадетов. Он обвиняет кадетов в двойных стандартах: вспоминать о конституции и демократии в отношениях с Западом, и совершенно напрочь забывать о свободе и демократии в отношении народов Азии, в отношении мусульман [2, с.127-128]). Более того, на фоне гражданской войны более «громко» начали звучать голоса малочисленной, но активной группы консерваторов-монархистов, ратующих за возвращение классической абсолютной монархии, в том числе и в вопросах национальных окраин. Тем самым они «помогли» большевикам, оттолкнув народные массы (и особенно с национальными претензиями), не делавшие различия в Белом движении и рассматривающих позицию ультраконсерваторов, как позицию всего Белого движения [1, с.7].

Каков же был подход большевиков к национальному вопросу и каким образом период Гражданской войны повлиял на некоторые корректировки в этом подходе? Выделяя в качестве основополагающего принципа развития общества классовые интересы и провозглашая первостепенной задачей интересы рабочего класса, то есть опять-таки отбрасывая национальный вопрос в приоритетности в конец очереди, они, тем не менее, достаточно умело в пропагандистских целях (особенно в периоды Гражданской войны и на этапе подготовки к образованию СССР) разыгрывали национальную карту.

Эта показная гибкость сформировалась не сразу, а под давлением ряда внешних факторов, без учета которых большевики не смогли бы победить в гражданской войне и удержаться у власти.

Так, до революционных событий позицию большевиков по национальному вопросу наглядно демонстрирует статья И. Сталина, напечатанная в 1913 году. Многие исследователи считают, что она была написана под прямым руководством, редакцией и поправками Ленина – при всей коллегиальности партийной структуры фактически единолично управляющего партией [3, с.82]. В статье признается права наций на самоопределение, но в то же время подчеркивается, что это самоопределение должно происходить в контексте общей освободительной борьбы трудящихся масс. Пресловутая идея цивилизаторской миссии высшей расы, нации остается, только в качестве «миссии» уже выступает более развитый, ведущий класс – российский пролетариат и представляющая ее интересы российская социал-демократия. Эту позицию он особо подчеркивает в отношении к кавказскому региону и народам. Сталин отвергает предлагаемую австрийскими социал-демократами идею национально-культурной автономии, аргументируя ее тем, что в условиях низкого развития культуры, образования, общественного сознания власть захватят реакционные буржуазные, клерикальные силы, предлагая областные автономии в составе единого государства [4, с.349-350].

Нужно отметить, что в годы написания статьи и в период правления Временного правительства сама идея областных автономий (разумеется, со своими корректировками и дополнениями) положительно оценивалась большей частью мусульманской политической элиты в постцарском пространстве. На первом Всероссийском съезде мусульман в мае 1917 года было объявлено, что «Наиболее отвечающей интересам и правам мусульманских народов является народная республика, основанная на территориальных и национальных принципах (демократическая республика на национально-территориальных, федеративных началах)» [5, с.40].

Исходя из-за определенной схожести позиций большей части мусульманских национальных элит и большинства левых фракций в те годы (об этой схожести насчет будущего политического устройства России более подробно говорится в статье М.Э.Расулзаде от 25 июля 1917 года [6, с.267-273]) этой своей позиции не изменил Сталин и в период обсуждения будущего союзного образования в 1919-1921 гг. и отстаивал идею включения всех регионов и государственных образований в состав единой РСФСР, не видя или не хотя видеть те глубокие изменения, произошедшие за прошедшие годы. Но, как уже отмечалось, являясь соавтором, если не основным автором данной статьи, Ленин, несомненно, более

глубоко анализировал происходящие политические, социально-экономические процессы как в самой России, как уже в отделившихся от России, но рассматриваемых ими по-прежнему, как национальные окраины, регионах, так и в мировом масштабе, и поэтому проявляет большую гибкость в данном вопросе. Он слегка журит Сталина за то, что последний «немного имеет стремление торопиться», по его мнению, «архиважному вопросу» и продавливает его уступку на формулировку «Формальное объединение вместе с РСФСР в союз советских республик Европы и Азии» [7, с.211-213].

Ряд причин своего тактического отступления от первоначального замысла Ленин упоминает в своем письме от 1921 года коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана и Горской Республики:

1) «Своеобразие их положения, положения их республик, в отличии от положения и условий РСФСР... необходимость не копировать нашу тактику (но не стратегии!!! – автор), а обдуманно видоизменять ее применительно к различию конкретных условий»;

2) «Кавказские республики – еще более крестьянские, чем Россия»;

3) «Экономически Россия была и в значительной степени остается отрезанной от передовых капиталистических стран; Кавказ может наладить «сожитительство» и товарообмен с капиталистическим Западом быстрее и легче» [8, с.199-201].

Фактически он признает, что в условиях еще не окончательно завершившейся гражданской войны, социально-экономического кризиса и давления внешних сил, в потребности кооперирования с капиталистическими государствами, в окраинных национальных регионах, где слабо представлен пролетариат и сильны националистические взгляды (особенно на Южном Кавказе, приобретшего опыт пусть кратковременного, но независимого построения национальной государственности), следует проявить «больше мягкости, осторожности, уступчивости по отношению к мелкой буржуазии, интеллигенции и особенно крестьянству. Использовать экономически всячески, усиленно, спешно капиталистический Запад в политике концессий и товарообмена с ним... Более медленный, более осторожный, более систематический переход к социализму - вот что возможно и необходимо для республик Кавказа в отличие от РСФСР» [8, с.200].

Наряду с внутренним фактором – демонстрации «демократичного» решения национального вопроса внутри будущего союзного государства, верящий в перманентность революции и победу мирового пролетариата Ленин созданием так называемых независимых республик, во-первых, демонстрировал миру приверженность идеям равноправия и социальной демократии, во-вторых, оставлял дверь открытой, «приглашал» другие угнетенные народы присоединиться к «добровольному и равноправному» союзу. То есть оставление права за каждой из республик СССР свободного выхода из Союза в условиях сложной бюрократической системы, где все в конечном итоге решала высшее, центральное партийное руководство, носило, с одной стороны декларативный и демонстрационный характер, с другой – создавало правовой инструмент для быстрого и легкого принятия, так называемого присоединения в ряды Союза новых стран-единомышленников.

Таким образом, подытожим рассмотрение позиции большевиков по национальному вопросу и динамики изменения последней накануне образования СССР с упором на ее особенности в кавказском регионе:

1) В идеологическом дискурсе как представителей Белого движения, так и большевиков национальный вопрос не занимал центрального места. Но в условиях Гражданской войны большевики оценили важность этого вопроса для окончательной победы и для перехода части национальных элит на их сторону использовали данный вопрос как временный инструмент, как элемент тактики, стратегически в будущем собираясь от него отказаться, считая, что после уничтожения пережитков капиталистического строя острота национального вопроса отпадет сама по себе;

2) За период Гражданской войны в ряде национальных окраин бывшей царской империи, в том числе на Кавказе национальные элиты смогли образовать свои независимые государства, приобрести опыт построения и функционирования государственного устройства.

Не учитывать сформировавшуюся национальную символику и ментальность означало пойти на открытую оккупацию данных земель, что противоречило бы декларируемой идее добровольного союза свободных народов и вредило бы замыслам осуществления мировой пролетарской революции;

3) Учитывая эти факторы, а также тяжелейшую социально-экономическую ситуацию в стране и потребность во временной кооперации с капиталистическими странами, Ленин в национальном вопросе отказывается от первоначальной идеи единого государства с национальными автономиями в пользу формального союза РСФСР с национальными союзными республиками. Давая данным республикам неосуществимую на практике, но объявляемую и закрепленную в нормативных документах право свободного выхода из Союза, Ленин подготавливал почву для возможности в будущем других подобных «добровольных» присоединений и расширения границ Союза.

Нужно отметить, что наиболее продвинутые лидеры кавказских мусульман уже в первые «невинные» месяцы правления большевиков «прочли» декларативность заявлений большевиков о свободах всем народам бывшей Российской империи вплоть до отделения [9, с.439-442]. Уже будучи в эмиграции, М.Э.Расулзаде более обобщенно и цельно раскрывает суть национальной политики большевиков: «По своим «догматическим» основам, как известно, коммунизм стремится к аннулированию национальных различий и уничтожению всякого национально-духовного «я»... Однако централистичный по своей внутренней природе большевизм, в целях тактики принужден внешне придерживаться советского федерализма, вследствие чего мы видим вечное трение между «советской формой» и «большевистским содержанием» [10, с.121].

Заключение. Будучи изначально искусственным, говоря словами самих создателей, формальным образованием, Союз Советских Социалистических Республик не являлся ни добровольным, ни союзом равноправных наций. Фактически произвольное, не учитывающее национальные интересы неравное распределение статусов и прав народов, их территорий заложило ряд «мин» в основание данного государственного образования, которые при кризисной ситуации конца 80-х гг. XX века «рванули» и стали еще одним катализатором скорейшего распада СССР. Будучи одним, если не самым пестрым с точки зрения национально-территориального размежевания регионом Союза, Кавказ и его народы явились наиболее пострадавшей стороной национальной политики СССР, отголоски которой и сегодня негативно сказываются на развитии региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касьянов В.В. Октябрь 1917-декабрь 1922: от империи к государству рабочих и крестьян // Сб. материалов научно-практической конференции «Взаимоотношения советской власти и общества при реализации национальной политики 1920-х гг.». Краснодар, Кубанский государственный университет, 8-10 октября 2021 г. с.5-9.
2. М.Э.Расулзаде. Kadet firqəsi və müsəlmanlar. Açıq söz. 3 aprel 1917. № 440 // М.Э.Расулзаде. Əsərləri. IV cild. Bakı, Qanun, 2013, s.127-128.
3. Ефимов С.Д., Ерохин В.Н. Национальная политика советского государства как инструмент в построении мирового социалистического союза в контексте современных социокультурных и внешнеполитических факторов // Казанский вестник молодых ученых. Исторические науки. 2017. Т.1. №3, с.76-86.
4. Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. Т.2., Москва. ОГИЗ. 1946, с.290-367.
5. Усманова Д.М. Первый Всероссийский съезд 1917 г.: взгляд через столетие // Гасырлар авазы // Эхо веков. Казань. 2021. № 3, с.24-50.
6. М.Э.Расулзаде. Federalizm və demokratizm. Açıq söz. 25 iyul 1917. № 528 // М.Э.Расулзаде. Əsərləri. IV cild. Bakı, Qanun. 2013. s.267-273.
7. Ленин В.И. Об образовании СССР // Полное собрание сочинений. Т.45, Москва. Издательство политической литературы. 1970, с.211-213.

8. Ленин В.И. Товарищам коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской Республики // Полное собрание сочинений. Т.43, Москва, Издательство политической литературы. 1970, с.199-201.
9. М.Ə.Рəsulzadə. Bizim muxtariyyətimiz və Bakı bolşevikləri. Açıq söz. 29 yanvar 1918. № 667 // М.Ə.Рəsulzadə. Əsərləri. IV cild. Bakı. Qanun. 2013, s.439-442.
10. М.Э.Расулзаде. Динамика национального развития // “Şimali Kafkasiya-Severnyy Kavkaz”. 1938. № 57-59. С.17-21 // Из наследия политической миграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). Торун. Издательство Adam Marzalek. 2010, с.121.

ANAR EYYUBOV

*Tarix üzrə fəşafə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

1917-1922-Cİ İLLƏRDƏ BOLŞEVİKLƏRİN İDEOLOJİ DİSKURSUNDA QAFQAZDA MİLLİ MƏSƏLƏ

Məqalə SSRİ-nin yaranmasından öncə Rusiyada müxtəlif siyasi qüvvələrin və ilk növbədə, Vətəndaş müharibəsinin qalibi olmuş bolşeviklərin milli məsələyə yanaşmaları və bu yanaşmanın Qafqaza regionuna münasibətdəki spesifikası tədqiq edilir. Onların təbliğ etdikləri ideologiyaya zidd, sırf kapitalist cəmiyyətinin qüsuru kimi qiymətləndirilən milli ziddiyyətlər və bu ziddiyyətlərin həllinə bolşeviklərin ideoloqu V.Leninin 1917-1920-ci illərdəki rusiyadaxili, regional və ümumdünya proseslərinin təsiri altında yanaşmasındakı dəyişiklik dinamikası izlənilir. SSRİ-nin təsisi zamanı milli məsələyə formal münasibətdən doğan yanlış yanaşmanın Qafqazdakı bugünkü etnik münaqişələrin alovlanmasında rolu vurğulanıb.

Açar sözlər: milli məsələ, Qafqaz, bolşeviklər, Vətəndaş müharibəsi, muxtariyyət, RSFSR, Ağ hərəkəti.

ANAR EYYUBOV

*Doctor of Philosophy in History,
Doctoral student of Baku State University*

THE NATIONAL QUESTION IN THE CAUCASUS IN THE IDEOLOGICAL DISCOURSE OF THE BOLSHEVIKS IN 1917-1922

The article regards the approaches to the national matter of various political forces in Russia before the formation of the USSR and, above all, the Bolsheviks who won the Civil War, and the specifics of this approach in relation to the Caucasus region.

In opposition to the ideology they preach, national contradictions are assessed as a defect of capitalist society and we can trace the dynamics of the change in the approach of the Bolshevik Ideologist V. Lenin to the solution of these collisions under the influence of Russian, regional and world processes in 1917-1920.

The role of the incorrect approach to the national question in the flare-up of modern ethnic conflicts in the Caucasus, arising from the formal attitude to the national matter at the time of the formation of the USSR, is emphasized in the article.

Keywords: national matter, Caucasus, Bolsheviks, Civil War, autonomy, RSFSR, White movement

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Samir Baxşəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24); 32:93/94

ELMİRA HÜSEYNOVA

*Bakı Dövlət Universiteti Avropa və Amerika ölkələrinin
Yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
elmirahuseynova @bsu.edu.az*

MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV

*Bakı Dövlət Universiteti Avropa və Amerika ölkələrinin
Yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
mammadagabaxisov@bsu.edu.az*

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ İTALİYA RESPUBLİKASININ MÖVQEYİ

Məqalə 30-ildən artıq davam etmiş və 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycanın ədalətli qələbəsi ilə başa çatmış Ermənistan- Azərbaycan müharibəsinə və müharibə dövründə dünyanın böyük dövlətlərindən biri olan İtaliya Respublikasının mövqeyinə və siyasətinə həsr olunmuşdur. Məqalədə həm müstəqil şəkildə, həm də Minsk qrupunun üzvü kimi İtaliyanın siyasi-diplomatik fəaliyyətinin təhlilinə və öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə qısa şəkildə həm də 1992-ci ildən ötən müddət ərzində hər iki tərəf üçün faydalı olmuş İtaliya-Azərbaycan münasibətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: münafişə, ATƏT, Minsk qrupu, vasitəçilik, qələbə, İtaliya Respublikası, beynəlxalq hüquq, ikili standart.

Giriş. XX əsrin 80-ci illərinin sonunda təcavüzkar və terrorçu Ermənistan ərazi iddiası zəminində Azərbaycana qarşı müharibəyə başladı və təxminən beş il ərzində onun ərazisinin 20 %-ni işğal etdi, 1 milyon qaçqın və köçkün ölkəmizin nəsibi oldu. 2020-ci ilin sentyabrınadək davam edən erməni işğalı nəticəsində ölkəmizə canlı qüvvə itkisi də daxil olmaqla böyük ziyan dəydi. Azərbaycan xalqı ardıcıl şəkildə öz dövlətinin rəhbərliyi altında təcavüzkar qarşı mübarizə apardı. Ulu öndər Heydər Əliyev müntəzəm şəkildə deyirdi ki, torpaqlarımız mütləq işğaldan azad ediləcək və əhali öz doğma yerlərinə qayıdacaq.

Torpaqların işğaldan azad edilməsi və Ermənistanla müharibəyə ədalətli sülh əsasında son qoyulması həm ümummillə lider Heydər Əliyevin, həm də 2003-cü ildən sonra cənab İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə respublikamızın diplomatiyasının üstün istiqamətlərindən biri idi. Azərbaycan Respublikası bu məqsədə çatmaq həm öz potensialından, həm böyük dövlətlərin köməyindən, həm də beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etməyə çalışdı. Əlamətdar haldır ki, ilk gündən respublikamızın yanında olan, istənilən vaxt yardımını əsirgəməyən və bu cəhətdən başqalarına nümunə olan böyük dünya dövlətlərindən biri İtaliya Respublikası idi. 44 günlük müharibə zamanı İtaliya dəfələrlə Azərbaycandakı səfirliyi vasitəsilə ölkəmizə dəstək bəyanatları vermişdi [1].

Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin beynəlxalq təşkilatlarda və ikitərəfli münasibətlərdə müzakirəsi. 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan münafişəsilə bağlı dörd qətnamə qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası həmin qətnamələrin icrasına çalışdı. Bu qətnamələrin qəbul edilməsində və sonrakı dövrdə problemin BMT-də vaxtaşırı müzakirəyə çıxarılmasında İtaliya Respublikasının rolu həqiqətən böyük idi. Təsədüfə deyil ki, ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədrlik edənlər həmişə münafişə həll edilməsinə deyərək Türkiyə ilə yanaşı İtaliya Respublikasını da da kölgədə saxlamağa çalışırdılar. Əgər Minsk qrupunun əksər üzvləri İtaliya kimi münafişənin tənzimlənməsinə obyektiv yanaşır fəaliyyət göstərsəydi, problem əsaslı şəkildə öz həllinə yaxınlaşardı. İtaliya Respublikasının hökuməti müntəzəm şəkildə ermənilər tərəfindən təhqir və təzyiqlərə məruz qalmışdı.

Azərbaycan Respublikası ilk növbədə dünya siyasətinin rəhbər mərkəzi olan BMT-dən kömək istədi. BMT-nin nizamnamə vəzifələrindən biri məhəlli silahlı münafişələrin həlli və aradan qaldırılmasıdır. BMT öz funksiyasını yerinə yetirmək əvəzinə Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin tənzimlənməsində vasitəçilik etməyi ATƏT-ə tapşırırdı. ATƏT isə öz növbəsində 1992-ci ilin martında

Minsk qrupunu yaratdı ki, münaqişənin dinc tənzimlənməsi ilə məşğul olsun. İtaliya Respublikası ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü idi və ilk sədri olmuşdu [2, s.120]. Başqa sözlə, ATƏT-in Minsk qrupu fəaliyyətinə əvvəlcə bacarıqlı İtaliya diplomatı M.Rafaellinin rəhbərliyi altında başlamışdı. İtaliyanın nümayəndəsi M.Rafaelli tərəfindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822-ci sayılı qətnaməsi əsasında Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını nəzərdə tutan “Təcili tədbirlər haqqında vaxt cədvəli” hazırlanmışdı. Bu sənəd BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsinə əlavə edilmişdi. 874-cü sayılı qətnamədə Təhlükəsizlik Şurası əvvəlki qətnamələrin icrası üçün “Təcili tədbirlər haqqında yenilənmiş vaxt cədvəli” adlı sənədi bəyəndi. Bu sənəd ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən hazırlanmışdı. Lakin münaqişənin həlli ilə bağlı İtaliyanın təklifləri qəbul edilmədi və nəticə vermədi. İtaliyada bəziləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsini “Qordi düyününə” bənzədirdi.

ATƏT-in Minsk qrupunun 28 illik fəaliyyəti hansı nəticəni verdi, bunu bütün dünya bilir. Həqiqət ondan ibarətdir ki, qardaş Türkiyədən sonra məhz İtaliya Respublikası Minsk qrupunun üzvü kimi müntəzəm şəkildə Azərbaycanın yanında oldu, onun haqq işini, əslində beynəlxalq hüququ və onun normalarını müdafiə etdi. Lakin Minsk qrupunun üzvlərinin heç də hamısı İtaliya Respublikası kimi düşünmürdü. BMT özü də münaqişənin həllini ATƏT-ə etibar edəndə onun həmin sahədə təcrübəsinin olmadığını nəzərə almamışdı. İtaliya Respublikası ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü kimi əvvəldən axıradək Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla, siyasi-diplomatik vasitələrlə və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin köməyi ilə həlli istiqamətində fəaliyyət göstərdi [3, s.386] və əgər müharibə 32 ildən sonra Azərbaycanın parlaq zəfəri ilə başa çatıbsa bunun bir səbəbini İtaliya Respublikasının haqlı mövqeyində axtarmaq düzgün mövqedir.

Biz həm də ATƏT-in Minsk qrupuna daxil olan dövlətlərin mövqeyini müqayisə edir və İtaliya Respublikasının Azərbaycanla əməkdaşlığı genişləndirməkdə nə qədər haqlı olduğuna bir daha inanırıq. Azərbaycan hökuməti İtaliya Respublikası kimi tərəfdaşlarının mövqə və siyasətindən ruhlanıb problemin həlli istiqamətində fəallığını artırırdı. 2008-ci ilin martında BMT-nin Baş Məclisi “Ermənistan qoşunlarının dərhal, tamamilə və danişıqsız işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını” tələb edən qətnamə qəbul etmişdi. Bu qətnaməyə ilk növbədə səs verən dövlətlərdən biri İtaliya Respublikası idi.

Azərbaycan ordusu 1994-cü ildə torpaqlarının bir qismini işğaldan azad etmişdi. Bu hadisə münaqişənin həllini istəməyən vasitəçi ölkələri və ATƏT-i hərəkətə gətirdi. Əvvəlcə, 1994-cü ilin mayında atəşkəs haqqında Bişkek protokolu imzalandı. Sonra 1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə ATƏT-in sammiti keçirildi. Orada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi müzakirə edildi və münaqişənin tənzimlənməsi tamamilə ATƏT-in Minsk qrupunun səlahiyyətinə keçdi. Budapeşt sammitində münaqişə zonasına göndərmək üçün ATƏT-in sülh məramlı qüvvələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi, lakin həmin qərar heç vaxt icra edilmədi. 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon sammitində “Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli prinsipləri” qəbul olundu. Təbii ki, İtaliya həmin sənədin qəbul olunmasına səs verən və bu yolla ATƏT-in düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmasına kömək edən dövlətlərdən biri idi.

1997-ci ilin yanvarından ATƏT-in Minsk qrupuna ABŞ, Fransa və Rusiya həmsədrlik etməyə başladı. Əslində qrup çərçivəsində münaqişənin tənzimlənməsi ilə məşğul olmaq həmsədrlərin inhisarına keçdi və qrupun digər üzvləri kimi İtaliya Respublikasının da problemin həllinə daha səmərəli töhvə vermək imkanı məhdudlaşdı. 1997-1998-ci illərdə ATƏT-n Minsk qrupunun adından iştirakçı tərəflərə təqdim edilən üç variant əslində həmsədrlər tərəfindən hazırlanmışdı və tərəflər həmin təklifləri qəbul etmədi.

Ulu öndər Heydər Əliyev ATƏT-in Minsk qrupundan narazılığını gizlətmirdi. Çünki aparılan danışıqlar münaqişənin həllinə deyil, saxlanmasına xidmət edirdi. Ona görə 1999-cu ildən Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa görüşləri keçirməyə başladı. Yeni diplomatik vasitəni dəstəkləyən ilk dövlətlərdən biri İtaliya Respublikası oldu. Lakin birbaşa danışıqlar da nəticəsiz oldu. Çünki Ermənistan işğal edilmiş əraziləri azad etmək istəmirdi. Ermənistan Dağlıq Qarabağın ona verilməsi və ya müstəqil dövlət olması iddiasında idi. Əslində Ermənistanın bu münaqişə ilə bağlı dəqiq mövqeyi yox idi. Azərbaycanın isə mövqeyi qəti idi: Ermənistan öz silahlı qüvvələrini Dağlıq Qarabağ ərazisindən çıxarmalı, qaçqınlar doğma yerlərinə qayıtmalı, ən axırda Azərbaycanın tərkii-

bində yaşayan ermənilərə müəyyən hüquqların verilməsi məsələsinə baxılması. Respublikamız İtaliya kimi dövlətlərin mövqeyini nəzərə alır və irəliləyişə nail olmaq üçün danışıqları davam etdirirdi.

2005-ci ildə Minsk qrupunda “qarışıq” yəni, “mərhələli paket” həlli variantı müzakirəyə çıxarıldı. Bu variant əsas tənzimlənmə prinsiplərinin ilkin razılaştırılmasını nəzərdə tuturdu. Bu prinsiplər 2007-ci ilin noyabrında münaqişə tərəflərinə təqdim edildi. 2008-ci ilin noyabrında Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü zamanı prezident İlham Əliyev bildirdi ki, münaqişəni siyasi yolla tənzimlənməsinə ümid edir, lakin qüvvə tətbiqini istisna etmir. Sonrakı görüşlərdə prezident İlham Əliyev dəfələrlə münaqişənin hərbi yolla həllinin mümkünliyünü qeyd etmişdi. 2009-cu ilin iyulunda ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri “Madrid prinsiplərini” əks etdirən bəyanatla çıxış etdilər. Bir müddət Azərbaycanın və Ermənistanın rəhbərliyi Madrid prinsiplərinin öyrənilməsi ilə məşğul oldu. Çünki, tərəflər həmin prinsiplərin yalnız bir qismini qəbul edirdi. 2011-ci ilin iyulun 24-də Kazanda Ermənistan və Azərbaycan rəhbərlərinin görüşü zamanı prezident İlham Əliyev Madrid prinsiplərinə çoxsaylı dəyişikliklər edilməsini tələb etdi.

2016-cı il aprelin əvvəlində Ermənistanla Azərbaycan arasında başlanan hərbi əməliyyatlar dörd gün davam etdi və Azərbaycan ordusu torpaqlarımızın bir qismini işğaldan azad etdi. Tərəflər ATƏT-n Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların davam etməsinə razı idi. İtaliya Respublikası danışıqlarda bütün qrup üzvlərinin iştirakını təkid edirdi. Çünki, münaqişənin tənzimlənməsinə görə tək-cə həmsədrlər deyil, bütün qrup məsuliyyət daşıyırdı. İtaliya Respublikası münaqişənin həlli zamanı qüvvə tətbiqindən imtina və ərizə bütövlüyü prinsiplərinin rəhbər tutulmasını israr edirdi. ATƏT-n Minsk qrupunun rəhbərləri münaqişəni həll etmək üçün heç bir səmərəli iş görmədi, əhəmiyyətsiz danışıqlar aparmaqla məşğul olduğuna, münaqişəyə ikili standart mövqeyindən yanaşdığına görə vəzifələrini yerinə yetirmədi.

ATƏT-in Minsk qrupunun birinci sədri olan İtaliya Respublikası 1992-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və mayın 8-də onunla diplomatik münasibətlər yaratdı. İtaliya respublikamızla müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq etməyə başladı və əlaqələr sürətlə genişləndi. Bu əlaqələr iqtisadiyyat sahəsində daha geniş idi və İtaliya Respublikasının böyük şirkətləridən biri Xəzərin Azərbaycan bölməsində neft və qaz çıxarmaqla məşğul idi. İtaliya Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə birmənalı şəkildə beynəlxalq hüquq müstəvisində, deməli ölkəmizin mövqeyindən yanaşırdı. 1997-ci ilin sentyabrında Ümummilli lider Heydər Əliyevin İtaliyaya səfəri zamanı münaqişə ilə bağlı məsələlər və ikitərəfli münasibətlər geniş müzakirə edildi. 2003-cü ildən respublikamıza rəhbərlik edən prezident İlham Əliyevin İtaliyaya çoxsaylı səfərləri həyata keçirirdi. Bu səfərlər zamanı müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi idi. Bütün münaqişə ərzində İtaliya Respublikasının öz mövqeyini dəyişmədi. Lakin İtaliya Respublikası mövqeyinə onun Avropa İttifaqına üzvü olması müəyyən qədər təsir göstərirdi. Bir müddət İtaliya münaqişə tərəflərinə münasibətdə eyni məsafədə dayanırdı.

İtaliya Respublikası Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə, Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinin nəticəsi kimi baxır və tərəflərin könüllü, qarşılıqlı kompromisinə tərəfdar idi. İtaliya Respublikası hər vaxt bu məsələdə bitərəf, obyektiv vasitəçiliyə tərəfdar idi və heç zaman ikili standart mövqeyindən yanaşmadı.

İtaliya Respublikası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə, dinc siyasi-diplomatik vasitələrlə həllinin tərəfdarı idi. İtaliya Respublikasının təklif etdiyi sülh yolu beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qarşılıqlı güzəştə əsaslanırdı. İtaliya birmənalı şəkildə Dağlıq Qarabağı və onun ətrafında olan yeddi rayonu Azərbaycan Respublikasının ərazisi hesab edirdi. İtaliya Respublikası 1992-ci ildən 2020-ci ilin sentyabrınadək münaqişənin həlli ilə bağlı elə təkliflərlə çıxış etmişdi ki, problem öz həllini tapsın. İtaliya münaqişənin Helsinki prinsipləri əsasında həllinin tərəfdarı idi. 2018-ci ildə İtaliya ATƏT-ə sədrlik və bəyan etdi ki, həm də ATƏT-in nüfuzunu bərpa etmək üçün münaqişənin həllinə çalışacaq.

İkinci Qarabağ müharibəsi günlərində Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edən dövlətlərdən biri İtaliya Respublikası idi. Müharibə dövründə İtaliya hökuməti prezident, baş nazir, xarici işlər naziri və parlament səviyyəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfində idi. Müharibə günlərində İtaliyanın bir sıra bələdiyyə və şəhər şuraları Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətini pisləyən və bu siyasətə son qoymağa çağıran qətnamələr qəbul etmişdi. Həm müharibədən əvvəl,

həm də müharibə dövründə İtaliya Azərbaycanı, onun haqq işini elə yüksək səviyyədə dəstəkləmişdi ki, sanki işğalçıya qarşı özünün ərazi bütövlüyünü, suverenliyini bütün vasitələrlə qoruyur [4, s.372]. Prezident İlham Əliyev münaqişə ilə bağlı tutduğu çox ədalətli mövqeyə görə İtaliya Respublikasının rəhbərliyinə həmişə öz minnətdarlığını bildirmişdi. Prezident bəyan etmişdi ki, postmüharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun bərpasında dost ölkələrə, o cümlədən İtaliya şirkətlərinə üstünlük veriləcək.

İtaliya Respublikası erməni təbliğatını ifşa edir və Ermənistanın mövqeyini və siyasətini hüquqa zidd sayırdı. İtaliya “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ifadəsini işlətməyi belə özünə rəva bilmirdi. İtaliya Respublikasının müxtəlif səviyyəli qanunverici orqanlarında münaqişə ilə bağlı məsələlər beynəlxalq hüquq, ədalət və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü mövqeyindən müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi. İtaliya Xocalı faciəsini düzgün qiymətləndirən dünya ölkələrindən biri idi. İşğal dövründə Azərbaycana İtaliya jurnalistləri gəlirdi və onların yayımladığı reportajlar obyektiv xarakterdə idi. 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ müharibəsi İtaliya mətbuatında geniş işıqlandırıldı, həm də Azərbaycanın haqlı mövqeyi öz əksini ətraflı tapdı.

İtaliya Respublikası Azərbaycana qarşı müharibənin birbaşa Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən aparıldığını bilir, həmişə onların çıxarılmasını tələb edirdi. İtaliya Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə siyasi münaqişə, silahlı işğal faktı kimi baxır və xarici ölkələrin Ermənistana kömək etməsindən hər zaman, hər yerdə danışırdı.

İtaliya Respublikası münaqişənin qısa müddətdə həllində, mövcud vəziyyətin dəyişməsində maraqlı idi. İtaliya bu müharibədə heç zaman birtərəfli mövqedə dayanmadı. İtaliyada bir sıra şəhər şuraları Azərbaycanla həmrəylik sənədləri imzaladı. İtaliyada müəyyən sayda ermənilər yaşayır, lakin onlar İtaliya hökumətinin siyasətinə təsir göstərmək iqtidarında deyil. İtaliya Respublikası adətən beynəlxalq öhdəliklərə əməl edən bir dövlətdir. İtaliyanın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı obyektiv mövqeyi həm də onun Türkiyə ilə münasibətlərinin yaxşı olması ilə bağlı idi. Hamı yaxşı bilir ki, ikinci Qarabağ müharibəsi günlərində Türkiyə Azərbaycana bütün gücü ilə müdafiə etmiş və “erməni soyqırımı”nın əleyhinə olan ölkəmizə misli görünməmiş mənəvi-siyasi yardım göstərmişdi.

Nəticə. İtaliya Respublikası Azərbaycanla bağlı bütün məsələlərdə Türkiyə ilə eyni mövqedə idi. İtaliya Azərbaycana və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə ölkəmizin müttəfiqi kimi yanaşırdı. İtaliya ilə imzalanmış sazişlərin əksəriyyəti iqtisadi xarakter daşıyırdı, lakin onlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həm də böyük siyasi əhəmiyyətə malik idi. 2020-ci ilin fevralında prezident İlham Əliyevin İtaliyaya dövlət səfəri zamanı imzalanmış birgə bəyannamədə deyilirdi ki, tərəflər münaqişənin suverenlik, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipləri əsasında dinc tənzimlənməsinə tərəfdardır [5]. Bu fakt İtaliyanın münaqişə ilə bağlı məsələlərdə tamamilə ölkəmizin yanında olmasına sübut idi. Birgə bəyannamədə ATƏT-in Minsk qrupunun adı çəkilmirdi.

İtaliya-Azərbaycan münasibətləri strateji xarakter daşıyır və bütün sahələrdə dinamik inkişaf edir. Bu münasibətlər rəşional tərəfdaşlıq xarakterində olub ortaq maraqlara əsaslanır. İtaliya və Azərbaycan beynəlxalq aləmdə müntəzəm şəkildə bir-birini dəstəkləmiş, iki dövlət arasında böyük etimad mühiti formalaşdırmışdı [6]. Avropa İttifaqının üzvü olan İtaliya ilə əməkdaşlıq siyasi dialoqun nəticəsi idi. 2022-ci ildə İtaliya ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin yaradılmasının 30 ili tamam oldu. İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbə və əməkdaşlığın yüksək səviyyəsi həmin əlamətdar hadisəyə ən qiymətli töhfə idi.

Müharibədən sonra İtaliya Respublikasının parlament qurpu Azərbaycana səfər etmiş, Gəncə şəhərinin Ermənistan tərəfindən raket atəşinə tutulmasının nəticələri, Ağdam rayonunda işğalın fəsadları ilə yerində tanış olub fikirlərini bildirmişdi [7]. 2020-ci ilin dekabrında İtaliya ilə Azərbaycan arasında azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işlərinə dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən İtaliya şirkəti Qarabağda energetika infrastrukturunun bərpasında iştirak edir.

Avropa Xəzər Agentliyinin İtaliya üzrə təmsilçisi K.Marino 2021-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş “2020-ci il: Dağlıq Qarabağda müharibə” adlı elektron kitab hazırladı. Kitabda Qarabağın tarixi, coğrafi məkanı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, Ermənistanın qeyri-əməli mövqeyi, Xocalı faciəsi, İkinci Qarabağ müharibəsi kimi məsələlərdən bəhs olunur. K.Marino-nun Avropa mətbuatında Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı silsilə yazıları nəşr edilib [8].

2020-ci ilin sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək 44 gün davam edən Vətən müharibəsi zamanı müzəffər Ali baş komandan, cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu düşmənin silahlı qüvvələrini darmadağın etdi. Torpaqlarımız işğaldan azad, respublikamızın ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Azərbaycan xalqı “Qarabağ Azərbaycandır” ifadəsinin müəllifi olan Prezident İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq kimi sıx birləşdi və düşmən üzərində qələbəni təmin etdi.

Azərbaycan xalqı İkinci Qarabağ müharibəsi günlərində birmənalı şəkildə ölkəmizin yanında olan dost ölkələrin, o cümlədən İtaliya Respublikasının təmənnsiz dəstəyini yüksək qiymətləndirdi, mövqeyinə və köməyinə görə onlara dərin minnətdarlığını bildirdi [4, s.373].

Dövlət ölkələrinin köməyi öz yerində, qələbəni Azərbaycan xalqı özü qazandı. Düşmən üzərində parlaq qələbədən ötən müddət ərzində zəfərimizə daha çox sevinir, qürur, vüqar və nüfuzumuzun artdığını düşünüb böyük cəsarət və ruh yüksəkliyi ilə: Eşq olsun Azərbaycan ordusuna! Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Eşq olsun Azərbaycan Respublikasının prezidenti, müzəffər Ali baş komandan cənab İlham Əliyevə! Qələbə bizim, Qarabağ Azərbaycandır!-deyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-İtaliya münasibətləri: rəşional tərəfdaşlıq və ortağ maraqlar. -https://apa.az/av/Xeber/siyasi/Azərbaycan-İtaliya_münasibətləri-rasional_tərəfdaşlıq-v-maraqlar-colovid_THLİL_color-620690 [15.09.2022].
2. Baxışov M.Ə. İtalyanın yeni və müasir tarixi. Bakı, 3 saylı Bakı Mətbəəsi ASC, 2018, 120 s.
3. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1918-2003). Bakı, ATU-nun mətbəəsi, 2012, 408 s.
4. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə dost ölkələrin Azərbaycana dəstəyi // Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Eropəyası. (Kollektiv monoqrafiya). Bakı, Azəri poliqrifiya, 2021, 600 s.
5. Почти союзником: Новый подход Италии к Азербайджану и Нагорно-Карабахскомконфликту. - <https://vestikafkz.ru/analytikes/novyyu-podkhod.italii-k-nogornogo-karabaxskomu-konfliktu> [15.09.2022].
6. Azərbaycan-İtaliya münasibətləri hazırda heç zaman olmadığı qədər möhkəmdir. - S.Mikayılova. - <https://az.trend.az/azerbaycan/politiki/t3498287.html> [15.09.2022].
7. V.Bayramov.Azərbaycan-İtaliya münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf edir / Xalq qəzeti, 6 aprel 2022-ci il.
8. İtaliyada İkinci Qarabağ müharibəsindən bəhs edən elektron kitab hazırlanıb. - <https:azertaq.az/print/1722947> [15.09.2022].

ЭЛЬМИРА ГУСЕЙНОВА

Доцент Бакинского Государственного Университета

МАМЕДАГА БАХЫШОВ

Доцент Бакинского Государственного Университета

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА И ПОЗИЦИЯ РЕСПУБЛИКИ ИТАЛИЯ

Статья посвящена Армяно-Азербайджанской войне, длившейся более 30 лет, позиции и политике одних из ведущих государств мира - Итальянская Республика. В статье уделяется особое внимание анализу и изучению политико-дипломатической деятельности Итальянской Республики. В статье также коротко рассказывается о развитии двухсторонних отношений после установления дипломатических отношений.

Ключевые слова: конфликт, ОБСЕ, Минская группа, посредничество, победа, Итальянская Республика, международное право, двойной стандарт.

ELMİRA HUSEYNOVA

Associate professor of Baku State University

MAMMADAGA BAKHISHOV

Associate professor of Baku State University

THE SECOND KARABAKH WAR AND THE POSITION OF THE ITALIAN REPUBLIC

The article focuses on Azerbaijan's more than 30 years and just victory after a 44-day war. It focuses on the Armenian-Azerbaijani war conflict and the position and policies of the Italian Republic, one of the world's great powers, during the war. The article focuses on analysing and researching Italy's political and diplomatic activities, both independently and as the part of the Minsk Group. The article also briefly mentions bilateral Italian-Azerbaijani relations, which have benefited both sides since 1992.

Keywords: conflict, OSCE, Minsk Group, mediation, victory, Italian Republic, international law, double standards.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Tariel Abbasov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 32:93/94

XƏYYAM İSMAYILZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
ekonika22@yahoo.com

ELMİRA ABBASZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, magistr
elmira.abbaszade5@gmail.com

AZƏRBAYCAN - FRANSA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Avropanın aparıcı dövləti olan Fransa Respublikası ilə mədəni əlaqələrinin geniş izahı verilir. Bu əlaqələr 300 ildən artıq tarixə malik olsa da, xüsusilə, Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra daha da inkişaf etmişdir. Fransa Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəal rol oynayaraq ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini dəstəkləmişdir ki, bütün bunlar da məqalədə hərtərəfli əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Fransa Respublikası, UNESCO, Heydər Əliyev Fondu, Şərq, Qərb, mədəniyyət, incəsənət, mədəni əlaqələr, ipək yolu.

Giriş. Tarixən Şərqlə Qərb arasında “qızıl körpü” rolunu oynayan Azərbaycan dünyada mədəni miras baxımından dəyərli ölkələrdən biri olaraq tanınmışdır. Bu fakt beynəlxalq mədəni əlaqələrin yaranmasında və genişlənməsində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Mütərəqqi düşüncəli ziyalılarımız daim Azərbaycan mədəniyyətini dünyaya tanıتماq sahəsində geniş təbliğat işləri həyata keçirmişlər.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixin bütün zamanlarında dünya sivilizasiyasının qabaqcıl dövlətlərinin, o cümlədən Qərbin mədəniyyət beşiyi hesab olunan Fransanın diqqət mərkəzində olmuşdur. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin əlyazması hələ XIV əsrdən (1362-1366) Parisdə milli xalq kitabxanasında saxlanılır. “Xəmsə”ni ilk dəfə fransız dilinə Nizamişünas alim Klerambol tərcümə etmişdir (1741) [3, s.211]. Bundan başqa, “Avesta”nın ilk tərcüməçisi Fransız alimi Anketil de Perron idi (1771). Onun tərcüməsi ədəbiyyat sahəsində böyük əks-səda doğurmuş, Fransa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin əsasının qoyulmasında müstəsna rol oynamışdır. Fransanın mədəniyyət və incəsənət tarixinin qabaqcıl ziyalıları da Azərbaycan mədəniyyətinə biganə qalmamış, Azərbaycanın tarixi ənənələri, təbiəti, incəsənəti, dəyərli mütəfəkkirləri ilə yaxından tanış olmuşlar. Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə dərin töhfələr vermiş, həm də səyyah kimi tanınmış məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın Azərbaycan haqqında xoş xatirələri böyük maraqla qarşılanır. Azərbaycanın təbiəti və insanları yazıçının ürəyində dərin izlər qoymuş, yazıçı “Nə olaydı, mənə bir də o yerlərə getmək qismət olaydı!” – demişdir [3, s.214].

Parisdə İren xanım kimi tanınan Ümmül Banunun Fransa-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin formalaşmasında xüsusi rolu olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ticarət naziri Mirzə Əsədullayevin qızı Ümmül Banu hələ 19 yaşında ikən (1924-cü ildə) Fransaya köçmüşdür. Fransızca yazan müəllif Azərbaycan xalqı və mədəniyyəti haqqında avropalıları məlumatlandırır. Onun “Qafqaz günləri”, “Yad Fransa”, “Paris günləri” əsərləri fransızlara çox yaxşı məlumdur [1, s.3].

Məşhur fransız yazıçısı Anri Barbüsün 1927-ci ildə Azərbaycana gəlişi Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynadı. Bakı haqqında təəssüratlarını görkəmli yazıçı özünün “Neft ölkəsində” adlı məqaləsində bu şəkildə ifadə etmişdir: “Əgər məndən sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi, yaratdığı ən təəccüblü, heyranedicu işləri haqda soruşsalar, onda mən belə cavab verərdim: Bakıya baxın!” [5].

1919-cu ilin may ayından 1920-ci ilin aprelinə qədər Fransa-Azərbaycan münasibətləri rəsmiləşməyə başladı. 1919-cu il avqustun 9-da Fransa Azərbaycan və Gürcüstan ilə iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədilə Paris prefekturası tərəfindən Fransa-Qafqaz komitəsi qeydiyyata alındı. Bu müddət ərzində 3 kitab, Azərbaycanın coğrafi xəritəsi, qəzet məqalələri və 12 xəbər bülleteni nəşr

olunması nəzərdə tutulurdu. 1926-cı ildən “Azərbaycan” resenziyası Müsavat partiyası tərəfindən Parisdə çap olunaraq nəşr olunur. Sonrakı illərdə Azərbaycanın sovetləşməsi ilə Fransa ilə münasibətlər bütün Sovet ölkələrini əhatə edən Fransa-Sovet münasibətlərinə çevrildi. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan yenidən müstəqilliyini elan etdi. Fransa həmin ilin dekabrın 31-də ölkənin müstəqilliyini tanıdı [2, s.4].

1993-cü ilin oktyabrında Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməsi iki ölkə arasında yaxınlaşmanı sürətləndirdi. Prezident H.Əliyev öz ölkəsini beynəlxalq ictimaiyyətə tanıtdırmaq üçün səylər göstərirdi. Onun 1993-cü ilin dekabrında xaricə ilk rəsmi səfəri Fransa oldu və Fransa Respublikasının Prezidenti Fransua Mitteran ilə görüşdü. Bu yaxınlaşmanın nəticəsi olaraq 1993-cü il dekabrın 20-də Fransa ilə Azərbaycan arasında dostluq, anlaşma və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı, eləcə də 1994-cü ilin sonunda Azərbaycan Respublikasının Parisdə səfirliyi açıldı [1, s.2].

2011-ci il iyunun 16-da Fransanın əməkdaşlıq naziri Henri de Reynkur Qafqaza səfər çərçivəsində Azərbaycana gəldi. O, Azərbaycanın Baş Naziri Artur Rəsizadə ilə görüşmüş və Bakıda fransız məktəbinin layihəsini təsdiqləmişdir. Onu bir neçə həftə sonra, 2011-ci ilin iyulun 6-da Xarici və Avropa İşləri Naziri Alain Juppe əvəzləmişdir. Həmin ilin oktyabrın 6-7-də Fransa Respublikasının Prezidenti Nikola Sarkozy Azərbaycan Respublikasında rəsmi səfərdə olmuşdur [7].

2012-ci ildən etibarən Azərbaycan Fransanın Luvr Muzeyində İslam İncəsənəti Departamentinin tikinti işlərini dəstəkləyir. Hətta Azərbaycan Prezidenti onun açılışı üçün Fransaya da səfər etmişdir. 2012-ci il dekabrın 6-dan 9-dək Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin Kontinental Avropa üzrə direktoru Erik Furnier iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələri müzakirə etmək məqsədilə Bakıda rəsmi səfərdə olmuş və səlahiyyətli şəxslərlə görüşlər keçirmişdir [7].

2013-cü ilin fevralın 25-də Azərbaycanın kənd təsərrüfatı naziri Richemonts pendir fabrikləri, Haras milli du Pin və Aigle-dəki IMV şirkətlərinin işi ilə yaxından tanış olmaq üçün Fransanın Orne şəhərinə səfər etmişdir. Bu şəhər bir neçə həftə sonra Bakı şəhəri ilə qardaşlaşan ilk şəhər oldu. Bu görüşün sonunda Azərbaycan tərəfi 1000-2000 Normandiya inəyi almaqda maraqlı olduğunu bildirmişdi.

2014-cü ilin mayında Fransa prezidenti Fransua Olland Qafqaza səfər çərçivəsində ilk olaraq Azərbaycana gəldi. Burada o, azərbaycanlı həmkarı ilə görüşmüş və bir sıra fransız iş adamlarının müşayiəti ilə Bakı İqtisadi Forumunda iştirak etmişdir. Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin əməkdaşlıq və mədəni fəaliyyət şöbəsi hər il bu əməkdaşlıq üçün büdcə ayırır. 2012-ci ildə 385,063 avro vəsait ayıraraq hər il ikitərəfli universitet layihələrinin maliyyələşdirilməsini qarşısına məqsəd qoyur.

Universitetlərarası əməkdaşlıq həqiqətən də Fransa-Azərbaycan təhsil və mədəni əməkdaşlığının əsas istiqamətlərindən biridir. Hətta bütün Cənubi Qafqaz ölkələrində fransız dilini tədris edən çoxlu universitetlər var. 2012-2013-cü illərdə Fransa hökuməti fransız dilini öyrənmək istəyən azərbaycanlı tələbələrə 22 təqaüd ayırmışdır. Azərbaycanın 6 universiteti Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Lomonosov Universitetinin Bakı filialı və Naxçıvan Universiteti xarici dil kimi fransız dilində dərəcələr təklif edir. Fransanın Strasburq və ya Versaldakı İnstitut universitaire de Formation des Maîtres (IUFM) universitetləri fransız dili müəllimlərinin hazırlanmasına və ya tərcümə şöbələrinin yaradılmasına kömək etmək məqsədilə bu proqramların fəaliyyətini genişləndirirdilər. Azərbaycan da öz növbəsində, Fransa idmanına sərmayə qoyur və Racing Club de Lens -i maliyyələşdirirdi. 2002-ci ildən Bakıda yaradılmış Fransa Anadolu Araşdırmaları İnstitutunun filialı vasitəsilə Fransa ilə Azərbaycan arasında elmi-tədqiqat əməkdaşlığı inkişaf edir [9].

Azərbaycan-Fransa əməkdaşlığında mühüm yer tutan mədəniyyət mübadiləsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə, 2011 və 2012-ci illərdə Fransada Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği istiqamətində müxtəlif tədbirlər təşkil olunmuş, Heydər Əliyev Fondu Bellou-sur-Huisne kilsəsinin vitrajlarının bərpa layihəsinin maliyyələşdirilməsinə kömək etmişdir. Eyni zamanda, 2012-ci ildə Fransanın müxtəlif mədəniyyət departament layihələrinə 60.000 avro sərmayə qoyulmuşdur [8].

2013-cü il sentyabrın 16-da Fransa prezidenti Nikolya Sarkozy ilə İlham Əliyev arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Bakıda Fransız Liseyi öz qapılarını açmışdır. 2014-cü il mayın 12-də Fransa Prezidenti Fransua Ollandın Azərbaycana səfəri zamanı azərbaycanlı həmkarının müşayiəti

ilə onun rəsmi açılışı elan olundu. Müəllimlər Fransa Milli Təhsil Nazirliyinin məktəb proqramlarını izləyir və diplomlar istənilən Fransa universitetinə daxil olmaq imkanı verir. Bu diplomun həm də təlimdən sonra azərbaycanlılara milli diplom almağa imkan verəcəyi də nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda ən tanınmış fransızdilli birlik Bakı Frankofonlarıdır. Bu təşkilat 2012-ci ilin noyabrında Mathilde Nguyen-in sədrliyi ilə paytaxtda yaşayan fransızlardan yaradılmışdır. O, Azərbaycana yeni gələn fransızlara praktiki məlumatlar verir və müxtəlif fəaliyyətlər təklif edir.

Azərbaycanlıların Fransaya miqrasiyası 19-cu əsrin sonlarında başlamış və 1920-ci ildə ölkədə bolşevik ideologiyasının hökm sürməsi ilə daha da güclənmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularının bəziləri Fransada məskunlaşmışdı. Azərbaycanın sovetləşməsi bu prosesə son qoydu və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yenidən inkişaf etməyə başladı.

Çoxşaxəli və sıx olan Fransa-Azərbaycan əlaqələri xüsusilə təhsil, mədəniyyət və elm sahələrində parlaq uğurlar qazanmaqdadır. Belə ki, 2003-cü ildən Bakıda Fransız Mədəniyyət Mərkəzi yaradılmış, ilkin olaraq 2011-ci ildə “Le Center George Sand” Fransız İnstitutuna çevrilmişdir. SOCAR tərəfindən maliyyələşdirilən və Fransanın Dünyəvi Missiyasının tərəfdaşlığı ilə idarə olunan Fransız Liseyi 2013-cü ildən istifadəyə verilmişdir [8]. 30-a yaxın universitetlərarası müqavilə əsasında Azərbaycanın təhsil müəssisələri Fransa universitetləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və hal-hazırda 697 azərbaycanlı tələbə Fransanın ali təhsil müəssisələrində təhsillərini davam etdirirlər.

Fransa-Azərbaycan Universiteti (UFAZ) təhsil və elm sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığımızda xüsusilə seçilir. Strasburq Universiteti ilə bakalavr səviyyəsində 4 sahədə (kimya mühəndisliyi, kompüter elmləri, geofizika/geoloji elmlər, neft və qaz mühəndisliyi) və magistr səviyyəsində 3 sahədə (Məlumat elmləri və süni intellekt, Yer elmləri, Mühəndislik) ikiqat dərəcələr verir. Bu universitetlər 2021-2022-ci tədris ilində 688 tələbə qəbul etmişdir ki, onların 30%-ə yaxını qadınlardır. Müəssisə ölkənin gələcək elmi potensialını yetişdirmək məqsədi daşıyır. Hazırda Fransada magistratura səviyyəsində nüfuzlu müəssisələrdə (Ecole Polytechnique de Paris və IFP School daxil olmaqla) təhsillərini davam etdirən 10 UFAZ məzununa təqaüdlər verilir [4].

2021-2022-ci illərdə II Lyon Universiteti ilə Bakı Dövlət Universiteti arasında əqli mülkiyyət hüququ sahəsində və 2019-cu ildən Montpellier Universiteti ilə UNEC (Azərbaycan İqtisad Universiteti) arasında “biznesin idarə edilməsi” üzrə magistr dərəcəsi səviyyəsində əməkdaşlıq inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda fransız dili müəllimləri həm ölkədə, həm də Fransada fəaliyyət göstərən universitetlər tərəfindən maliyyələşdirilən təlimlərdən faydalanırlar.

Fransanın Avropa və Xarici İşlər Nazirliyi uzun müddətdir ki, Fransanın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən üç arxeoloji missiyasına - Lənkəran, Bassin de Araxe və Böyük Kəsikə maliyyə dəstəyi vermişdir. 2019-cu ilin yayında Fransa səfirliyi tərəfindən Bakıdakı Təsviri İncəsənət Muzeyində təşkil olunmuşdur. Fransanın Institut français müəssisəsi mədəni fəaliyyəti artırmağa çalışır. O cümlədən, Institut 2021-ci ildə keçirilən 4-cü Azərbaycan Beynəlxalq Animasiya Filmləri Festivalında iştirak etmişdir. Fransız İnstitutunun Azərbaycanda sponsorluq etdiyi mükafatın qalibi 2022-ci ildə Annesi Beynəlxalq Festivalında iştirak edə biləcəkdir.

Son illər Fransa ilə Azərbaycan arasında mədəni-humanitar əlaqələr yeni səviyyəyə yüksəlmişdir. Bu əlaqələrin inkişafında Azərbaycanın tərəqqisi, mədəniyyətinin inkişafı və tarixinin tanınması istiqamətində misilsiz fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondunun rolu danılmazdır. Məhz yarandığı gündən etibarən Fondun məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan həqiqətləri bu gün dünya ölkələrində yayımlanır, ölkəmizin siyasi, ictimai, mədəni mənzərəsi yüksək səviyyədə təbliğ edilir. Fondun “gerçək Azərbaycan → tarixi Azərbaycan → dünyəvi Azərbaycan” prinsiplə təməllərə əsaslanan fəaliyyəti qarşıya qoyulan missiyanın göstəricilərindən biridir.

Çoxşaxəli və keyfiyyətli olan Fransa-Azərbaycan əlaqələri xüsusilə, təhsil, mədəniyyət və elm sahələrində nailiyyətləri ilə əlamətdardır. Bundan başqa, Fransa Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biridir. “Azərbaycan ilə Fransa arasında münasibətlər inkişaf etməkdə davam edəcəkdir”. Bunu Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət katibi Jan-Batist Lemuan Bakıda keçirdiyi brifinqdə demişdir. O, Fransanın hər zaman Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini və münaqişənin ancaq sülh yolu ilə həll edilməsini vacib saymışdır. Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət katibi koronavirus pandemiyasına baxmayaraq, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin səviyyəsinin 20%-ə qədər artdığını da diqqətə çatdırmışdır.

J.B.Lemuan Bakıya səfəri zamanı hökumətdə bir sıra görüşlər keçirmiş, mədəniyyət naziri ilə iki ölkə arasında əlaqələrin 30 illiyinə həsr olunmuş sərginin keçirilməsi, o cümlədən, Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsinə marağın artırılmasını müzakirə etmişdir. Bundan başqa, dəmir yolları sahəsində və “ağıllı şəhər” layihələri çərçivəsində əməkdaşlıq məsələləri də müzakirə olunmuşdur [10].

Nəticə. Ümumiyyətlə, Azərbaycan–Fransa münasibətləri öz xarakterinə və mahiyyətinə görə sülh və təhlükəsizliyə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda, Avropada və Cənubi Qafqazda iqtisadi tərəqqiyə geniş imkanlar açır. Strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksələn bu əməkdaşlıq hər iki dövlətin və xalqın qarşılıqlı milli maraqlarına xidmət etməkdədir. Bu gün iki ölkə arasında münasibətlər bütün sahələrdə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir və əminliklə demək olar ki, yaxın gələcəkdə də qarşılıqlı münasibətlər yeni zirvələrə yüksələcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abutalıbov. R. Azərbaycan xaricdə necə təbliğ edilir? [YUNESKO üzrə Azərbaycan Milli Komitəsinin Baş Katibi və Fransa - Azərbaycan Dostluq Assosiasiyasının icraçı katibi ilə müsahibə] / Xalq qəzeti.-1999.-20 may.
2. Abdullayev. M. Azərbaycan-Fransa möhkəm dostluq üçün yaxşı zəmin / Bakı. - 1997.-24 oktyabr.
3. Həsənov. Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, s.631.
4. “Report” İqtisadiyyat Nazirliyi. - <https://report.az/biznes-xeberleri/bakida-azerbaycan-fransa-iqtisadi-elqeleri-muzakire-edilib> [20.09.2022].
5. İtaliyada qanunvericilik seçkiləri. - <https://www.lagazetteaz.fr/news/international/7995.html>[http://anl.az/down/meqale/ses/2013/avqust/322654 .htm](http://anl.az/down/meqale/ses/2013/avqust/322654.htm) [20.09.2022].
6. France Diplomatie. - <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/azerbaidjan/relation-bilaterales/> [20.09.2022].
7. Azərbaycan Respublikasının Fransa Respublikasındakı Səfirliyi. - <https://paris.mfa.gov.az/fr/content/36/cooperation-culturelle-et-scientifique> [20.09.2022].
8. France et l’Azerbaïdjan au regard des objectifs français de développement de la paix et de la démocratie au Sud Caucase (1). - <https://www.assemblee-nationale.fr/14/rap-info/i4511-tii.asp> [20.09.2022].
9. Thierry Mariani: ``Je soutiens l’Azerbaïdjan dans le règlement du conflit de Haut Karabakh``. - <https://fr.azvision.az/news/116873/les-relations-avec-la-france-ont-toujours-%C3%A9t%C3%A9-importantes-pour-lazerba%C3%AFdjan.html> [20.09.2022].
10. Azərbaycanla Fransa arasında münasibətlər. - https://ru.frwiki.wiki/wiki/Relations_entre_l%27Azerba%C3%AFdjan_et_la_France [20.09.2022].

ХАЙЯМ ИСМАИЛЗАДЕ

Доцент Бакинского Государственного Университета

ЭЛЬМИРА АББАСЗАДЕ

магистр, Бакинский Государственный Университет

АЗЕРБАЙДЖАНО-ФРАНЦУЗСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

В статье подробно разъясняются культурные связи между независимой Азербайджанской Республикой и ведущей европейской страной, Французской Республикой. Хотя эти отношения имеют более чем 300-летнюю историю, они получили дальнейшее развитие, особенно после того, как Азербайджан во второй раз обрел независимость. Франция сыграла активную роль в урегулировании нагорно-карабахского конфликта и поддержала территориальную

целостность и суверенитет Азербайджана в качестве сопредседателя Минской группы ОБСЕ, все это всесторонне отражено в статье.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Французская Республика, ЮНЕСКО, Фонд Гейдара Алиева, Восток, Запад, культура, искусство, культурные связи, Шелковый путь.

KHAYYAM ISMAYILZADEH

Associate Professor of Baku State University

ELMIRA ABBASZADEH

Master, Baku State University

AZERBAIJAN-FRANCE CULTURAL RELATIONS

The article provides a detailed explanation of the cultural relations between the independent Republic of Azerbaijan and the leading European country, the Republic of France. Although these relations have more than 300 years of history, they have developed further, especially after Azerbaijan gained its independence for the second time. France played an active role in the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict and supported the territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan as the co-chairman of the Minsk Group of OSCE, all of which are comprehensively reflected in the article.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Republic of France, UNESCO, Heydar Aliyev Foundation, East, West, culture, art, cultural relations, silk road.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Fərhad Hüseynov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

Xüsusi buraxılış: ŞUSA - 270

UOT 32:93/94

KÖNÜL ŞIXIYEVA

*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
konul_politoloq@mail.ru*

**SİYASİ PROSESLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
SİYASİ PARTİYA VƏ MARAQ QRUPLARININ ROLU**

Məqalədə siyasi proseslərin mahiyyəti, stukturu, növləri və əsas iştirakçıları tədqiq olunmuşdur. Siyasi proseslərin əsas iştiraklarından siyasi partiyaların və maraq qruplarının mahiyyəti, siyasi proseslərdəki rolu araşdırılmışdır. Siyasi partiyaların cəmiyyətin siyasi sistemində funksiyaları, maraq qruplarının əsas əlamətləri və onun siyasi partiyalardan fərqləri də araşdırılmışdır. Siyasi qərarların qəbulunda mühüm təsir gücünə malik maraq və ya təzyiq qruplarının siyasi partiyadan fəqli olaraq, siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmadan siyasi proseslərin idarə və təşkilində mühüm rolu diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: siyasi proses, siyasi subyektlər, siyasi fəaliyyət, siyasi partiyalar, maraq qrupları, lobbçilik.

Giriş. Siyasət və siyasi proseslərin idarə və ya tənzim edilməsi siyasətin başlıca subyektləri olan siyasi partiya, təzyiq və ya maraq qruplarının daimi diqqətində olan ən mühüm məsələlərdəndir. Siyasətin ən unikal tərifinə görə, siyasət siyasi hakimiyyətə gəlmək, onu əldə etmək və ondan istifadə etmək üçün bir vasitədir. Nəzərə alsaq ki, hakimiyyətə gəlmək üçün siyasi subyektlər müxtəlif üsul və vasitələr istifadə edir, o zaman siyasi prosesləri və onların tarixi gedişatı, gələcək prioritetləri də müxtəlif rejimli siyasi sistemlərdə də müxtəlif olur. Siyasət bir fəaliyyət sahəsi olaraq mübarizə meydanıdır. Siyasi aktorların bu prosesdə oyandığı rollar da müxtəlif olur. Bu baxımdan siyasi proseslərin mahiyyətinə politoloji aspektdən yanaşmaq və siyasi proseslərin idarə olunmasında siyasi partiyaların, maraq qruplarının rolunu müəyyənləşdirmək, bu subyektlərin maraqları və rolları arasında fərqi müəyyənləşdirmək əsas tədqiqatımızın məqsədini təşkil edir. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz mövzu siyasi elmin aktual problemlərindəndir.

Siyasət mahiyyətcə fəaliyyətdir, ona görə də proses olmaya bilməz. Politologiyada siyasi prosesin tərifinə dair üç əsas fikir var: birincisi, siyasi proses siyasətdə baş verən hər şey kimi başa düşülür, ikincisi, bu kateqoriyanın “siyasət” kateqoriyası ilə eyniləşdirilməsi, üçüncüsü “siyasi proses” anlayışının cəmiyyətin siyasi sisteminin vəziyyətlərinin dəyişməsi kimi şərh edilir. Siyasi proses müəyyən siyasi məqsədlər güdən sosial icmaların, ictimai təşkilat və qrupların, fərdlərin məcmu fəaliyyətidir. Dar mənada - siyasi qərarların həyata keçirilməsində sosial aktorların fəaliyyətidir. Siyasətin ən aktiv və aşkar olan aktoru siyasi partiyaların və siyasətin gizli aktoru olan maraq və ya təzyiq qruplarının siyasi proseslərdə təzidlənməsində rolu böyükdür.

Siyasi prosesin mahiyyəti, stukturu, növləri və əsas iştirakçıları. Siyasi proses müəyyən ölkədə cəmiyyətin siyasi sistemi çərçivəsində, eləcə də regional və qlobal miqyasda cərəyan edir. Cəmiyyətdə o, dövlət səviyyəsində, inzibati-ərazi rayonlarında, şəhər və kənd yerlərində həyata keçirilir. Bundan əlavə müxtəlif millətlər, siniflər, sosial-demoqrafik qruplar, siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar daxilində fəaliyyət göstərir. Siyasi proses anlayışı politologiyada çoxdan mövcud olan anlayışlardandır. Bu anlayış siyasi sistemin formalaşmasında, dəyişməsində, təkamülündə iştirak edən bütün siyasi subyektlərin cəm şəkildə fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Siyasi proses mahiyyət etibarıyla iki aspekti özündə birləşdirir. Birinci, siyasi sistemin necə fəaliyyət göstərdiyini özünü necə müdafiə etdiyini və özünü yenidən qurduğunu, ikincisi isə, siyasi sistemin təkamüllə dəyişməsini və inkişafını əhatə edir. Siyasi proses siyasi inkişafın anlamını da verir. Bütövlükdə, siyasi proses siyasi münasibətləri, siyasət subyektlərini, siyasi hakimiyyətin idarə olunması texnologiyalarını və siyasi institutların bərqərar olması və fəaliyyət göstərməsi mexanizmlərini özündə birləşdirir (4, s.233).

Siyasi həyat ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması və sosial cəhətdən qeyri- yekcins cəmiyyətin meydana çıxması ilə təşəkkül tapır. Siyasi həyat insanın və cəmiyyətin siyasi varlığının mənəvi, hissi,

emosional və praktiki predmeti formasıdır. Siyasi həyat adamların və cəmiyyətin siyasətə münasibətini və siyasətdə iştirakını səciyyələndirir. O, konkret dövrləri, ölkələri, cəmiyyətləri, siniflərin, sosial qrup və təbəqələrin, ayrı-ayrı fərdlərin siyasi davranışını ümumiləşmiş şəkildə qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. **Hər hansı cəmiyyətin siyasi həyatında ən mühüm problemlər bunlardır:**

- siyasi hökmranlıq və idarəetmə;
- hakimiyyətin əldə edilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- siyasi sosiallaşma prosesi;
- insanların hakimiyyət təsisatları ilə münasibətləri və s. (3, s.103).

Siyasi prosesin əsas mərhələləri siyasi sistemin konstitusiyasından başlayaraq onun sonrakı inkişaf dinamikasını ifadə edir. Onun əsas məzmunu müvafiq səviyyədə siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və icrası, siyasi və idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsi, onların zəruri düzəlişi, praktiki icra prosesində sosial və digər nəzarətlə bağlıdır.

Müəyyən siyasi sistem daxilində fərdlər və sosial qruplar siyasi prosesdə bərabər şəkildə iştirak etmirlər. Bəziləri siyasətə biganədir, bəziləri vaxtaşırı iştirak edir, bəziləri siyasi mübarizəyə can atır, bəziləri isə siyasəti özünə karyera hesab edirlər. Siyasi prosesdə iştirak fəallığının artması dərəcəsinə görə aşağıdakı qrupları ayırmaq olar: 1) apolitik qrup 2) seçkilərdə səs verən 3) siyasi partiyaların və digər siyasi təşkilatların fəaliyyətində və onların təbliğatında iştirak edən qruplar 4) siyasi karyera axtaranlar və siyasi liderlər (7, s.94).

Hazırda partiyalar, həmkarlar ittifaqları, ordu, tələbə və gənclər, milli təşkilatlar, konfessiyalar, dəstək və təzyiqli qrupları, yaradıcı birliklər daxil olmaqla təmsil olunan ictimai təbəqə və hərəkatlar keçmişlə müqayisədə siyasi proseslərdə daha fəal iştirak edirlər. Beləliklə, siyasi proses siyasi sistemin formalaşmasında, dəyişməsində, təkamülündə iştirak edən bütün siyasi subyektləri özündə ehtiva edir.

Ayrı-ayrı ölkələrin daxilindəki siyasi proseslərə xarici amil, iqtisadi, siyasi, hərbi-strateji və beynəlxalq xarakterli digər reallıqların məcmusu əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də deyə bilərik ki, siyasi proseslər iki növdür: xarici siyasət və daxili siyasət.

Siyasi prosesin fəaliyyətinə və səmərəliliyinə daim aşağıdakı amillər təsir edir: hakimiyyətin (qanunverici, icra, məhkəmə) bölünmə dərəcəsi və onların balansı; hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi (mərkəzləşdirilməməsi) səviyyəsi; siyasi qərarların qəbulu prosesinə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edən partiya və dövlət strukturları arasında qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyəti; siyasi problemlərin həllərinin tapılması və həyata keçirilməsi yolları; mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin nisbəti; hakim təbəqə daxilində qarşılıqlı əlaqələr (iqtidar və müxalifət elitaları arasında münasibətlər, siyasi rəhbərliklə hakimiyyətin texniki aparatı arasında əlaqələr, hakim elitanın sektor-ral seqmentləri arasında münasibətlər, elitada korrupsiyanın səviyyəsi) (10, s.4).

Siyasi prosesin strukturuna bunlar daxildir:

- siyasi proseslərin subyektləri;
- həmin subyektlərin siyasi maraqları;
- insanların siyasi fəaliyyəti (peşəkar siyasi fəaliyyət və adi vətəndaşların siyasi iştirakı);
- siyasi münasibətlər.

Siyasi proseslər öz tipologiyalarına görə də fərqlidir. Siyasi hakimiyyətlər iki yolla formalaşır: inqilabi və təkamül.

Siyasi proseslər açıq və gizli gedir.

Açıq siyasi proseslərdə:

- siyasi maraqlar elektorata aydın olur;
- ictimai rəy əsasında siyasi kurs təkmilləşir;
- qəbul edilən siyasi qərarlar ictimaiyyət üçün anlaşılıqlı olur.

Gizli siyasi proseslərdə:

- vətəndaşlar onlara məlum olmayan ictimai strukturun, yəni hansısa mafioz klanın olduğunu bilirlər;

- idarəçilikdə ictimai rəyə məhəl qoyulmur;
- idarə edən elita üzərində ictimai nəzarət olmur (6, s.71).

Siyasi proses bütövlükdə siyasi həyatın funksional xarakteristikası kimi çıxış edir, hakimiyyət subyektlərinin öz spesifik rol və funksiyalarını yerinə yetirməsini müəyyən edir. O, siyasi sferada öz hü-

quq və preroqativlərini həyata keçirmək üçün hakimiyyət subyektləri, sahibləri və institutları tərəfindən həyata keçirilən dəqiq müəyyən edilmiş hərəkətlər toplusunu ifadə edir. Siyasi prosesdə müxtəlif siyasi subyektlər və amillər qarşılıqlı təsir göstərir, nəticədə cəmiyyətin siyasi sferasında dəyişikliklər və transformasiyalar baş verir. Siyasi proses siyasi sistemin hərəkət və sosial dinamikasının xarakterini, zaman və məkanda onun hallarının dəyişməsinə açır. O, cəmiyyətin müəyyən siyasi sisteminin dəyişməsinə, inkişafına və ya parçalanmasına gətirib çıxaran, hakimiyyət sferasında öz əsas funksiyalarını yerinə yetirmək üçün təsis edilmiş və qeyri-institusional siyasi subyektlərin hərəkətlərinin məcmusudur (2, s.260).

Siyasi partiyalar siyasi prosesin daha aktiv iştirakçısı kimi. Siyasi prosesin aktiv subyektlərindən biri də siyasi partiyalardır. Siyasi partiya - daha aktiv tərəfdarları bu və ya digər məqsəd (ideologiya, lider) ətrafında birləşdirən, ali siyasi hakimiyyətin əldə olunması və istifadəsi uğrunda mübarizəyə xidmət edən xüsusiləşmiş mütəşəkkil qrupdur. Göründüyü kimi, siyasi partiyaların ümumi məqsədlərinə çatmasının yolu siyasi hakimiyyəti əldə etmək və ondan istifadə etməkdən keçir. Seçkilərdə qalib gəlmiş siyasi partiyalar ölkəni müxalifət partiyalarının və müxtəlif məsələlərdə mövqeləri ilə razılaşmayan maraq qruplarının çağırışları fonunda idarə edir. Beləliklə, siyasi partiyalara maraq qrupları tərəfindən də etiraz edilə biləcəyi anlaşılır.

Siyasi partiyaların təşkilatlanması adətən yaxşı qurulur, çünki yaxşı təşkilat olmadan siyasi partiya fəaliyyət göstərə bilməz. Siyasi partiyanın adətən öz hüququ var. Bu, onların niyə bir araya gəldiyini, partiyalarının funksiyalarını, üzvlərin rollarını və s. izah edir. Onlar çox mütəşəkkildirlər. Ümumi mənafeyə gəlincə, siyasi partiyalar adından da göründüyü kimi konkret maraqlar üçün işləyən maraq qruplarından daha çox birlikdə işləməyə meyillidirlər. Onlar bilavasitə siyasi maraqları ifadə edir və fəaliyyətləri hakimiyyətin əldə edilməsinə, idarə olunmasına və ona nəzarətə yönəlibdir (1, s.308).

Siyasi partiyaların əsas əlamətləri: siyasi partiyalar digər birliklərdən, əsasən, hakimiyyət iddiasını açıq şəkildə ortaya qoyması ilə fərqlənir, aşkar fəaliyyət göstərir; siyasi partiyaların məqsədləri, prinsipləri, liderləri məlum olur, onların üzərində ictimai nəzarət var və fəaliyyətləri şəffafdır.

Siyasi partiyalar cəmiyyətin siyasi sistemində və siyasi idarəetmənin təşkilində mühüm rol oynayır. Partiyaların mühüm funksiyalarından biri ictimai inkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirmək, siyasi inkişafın strategiyasını və proqramını işləyib hazırlamaqdır. Siyasi proseslərdə iştirakı zamanı, xüsusilə də seçki kampaniyalarının gedişində partiyanın irəli sürdüyü proqramlarda sosial tərəqqinin və siyasi inkişafın yeni modeli təklif olunur. Partiyanın seçkilərdə qələbəsi vətəndaşların əksəriyyətinin məhz bu proqramı və yolu seçdiyini ifadə edir. Partiyaların fəaliyyəti vətəndaşların siyasi sosiallaşmasına güclü təsir göstərir ki, bu da onların daha bir funksiyasından xəbər verir. Partiyaların yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri də liderlərin və siyasi elitanın formalaşdırılmasıdır.

Bundan əlavə, siyasi partiyalar aşağıdakı funksiyaları da yerinə yetirir:

- təmsil olunduğu sosial təbəqələrin mənafeələrinin üzə çıxarılması və bəyan edilməsi;
- qrupdaxili və qruplararası inteqrasiya;
- siyasi sistemin ümumi prinsipləri və komponentlərinin formalaşdırılmasında iştirak etmək;
- ictimai rəyin formalaşdırılmasında iştirak etmək;
- vətəndaşların siyasi maarifləndirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya işinin təşkili (5, s.97).

Maraq qrupları və onların siyasi proseslərə təsiri. Siyasətin formalaşması və siyasi qərarların verilməsi zamanı müxtəlif maraq və ya təzyiq qruplarının rolunu nəzərdən qaçırmaq lazımdır. Bunlar mədəni, ictimai təşkilatlar, birliklər, özəl şirkətlər, hərbi strukturlar və ya hərbi qruplaşmalar, beynəlxalq maliyyə qurumlarıdır. Onlar siyasi təşkilatlar kimi bütün siyasi proseslərdə iştirak etməsələr də, hər biri öz sahəsi ilə bağlı müəyyən məsələnin həllində maraqlı tərəf kimi mühüm rol oynayır. Bu rolun böyüklüyü – kiçikliyi onların təşkilati gücündən, ölkə daxilindəki imkanlarından, hətta ölkə xaricindəki dayaqlarından və müttəfiqlərindən asılıdır. Özlərini siyasətdən kənar hesab edən bu qruplar çox vaxt ölkənin siyasi həyatına siyasi partiyalardan daha çox təsir göstərirlər (8, s.14).

Siyasi mənafeələrlə birləşmiş təzyiq qrupu - əsas məqsədi öz mənafeələrinə uyğun olaraq, hökumət qərarlarının qəbul edilməsinə təsir etmək olan fərdlər birliyi. Qruplar assosiasiyalaşmış ola bilərlər. Onlar yüksək səviyyədə təşkil olunmuş spesifik qruplardır. Onların vəzifəsi parlament üzvləri arasında müəyyən sosial təsisatın xeyrinə təşviqat aparmaqdan ibarətdir. Təsisatlı qruplar kilsə, ordu, şirkətlər, siyasi partiyalar kimi təsisatların yarımqruplarıdır.

Maraq qruplarının mənafeləri antaqonist mahiyyət daşıyır, onlar tamamilə barışan (aqonist) təbiət kəsb edir. Həmin mənafelərin üzə çıxarılması, ifadəsi və həyata keçirilməsi üçün müvafiq maraq qrupları yaradılır: sahibkar assosiasiyası, peşə ittifaqları (fəhlələr, həkimlər, müəllimlər və b.), dini birliklər, pasifist və vətənpərvər təşkilatlar, mədəniyyət və idman cəmiyyətləri və s. Bunların hamısı öz mənafelərini siyasi hakimiyyətə təsir və təzyiq vasitəsilə həyata keçirməyə çalışırlar.

Təzyiq qrupları demokratik cəmiyyətdə öz mənafeyini azad surətdə ifadə edir, ümumi seçki hüququndan, siyasi partiyalarda və müxtəlif ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququndan istifadə edərək, siyasi həyata açıq keçirir.

Müasir dövrdə maraq artıq təmsil oluna bilən bir siyasi vahidə çevrilmişdir. Buna görə də siyasi elmlərdə maraq anlayışı artıq mücərrəd məfhum deyil, konkret şəkildə təmsil oluna bilən siyasi obyekt kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə, siyasi maraqlar maraq qrupları vasitəsilə təmsil olunur. Maraqlar qrupları (təzyiq qrupları, lobbi qrupları da deyilir) təşkilatlanmış, birlikdə hərəkət edən və siyasi partiya formasında seçkilərdə iştirak etmədən dövlət siyasətini dəyişdirməyə və ya dövlət siyasətindəki dəyişikliklərin qarşısını almağa çalışan qruplardır. Digər adı təzyiq qrupları olsa da, bir çox müəllif təzyiq qrupu terminini istifadə etməkdən çəkinir, çünki bu, insanlar tərəfindən "təzyiq" sözü ilə əlaqədar başa düşülə bilər. Bu da öz növbəsində bu qrupların məqsədlərinə çatmaq üçün həqiqətən də qeyri-qanuni məcburetmə formalarından (məsələn, terror) istifadə etdiyi anlamına gələ bilər. Buna görə termin əsasən maraq qrupu olaraq adlandırılır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, maraq qrupları beynəlxalq münasibətlərdə uzun müddətdir istifadə olunan bir termin olmasına baxmayaraq, bu istifadənin səviyyəsi II Dünya müharibəsindən sonra, xüsusilə 1960-cı illərin sonunda xeyli intensivləşmişdir. Amerikalı politoloq Hovard Tolleyin fikrincə, müxtəlif hökumətlər tərəfindən xüsusi məqsədlər üçün yaradılmış təzyiq qrupları lokal və regional səviyyədə daha çox qlobal siyasətdə həyatı əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, maraq qrupu ümumi maraqları bölüşən və hökumətə təsir edərək bu maraqları qorumaq üçün birlikdə mübarizə aparan qüvvələrdən ibarət təşkilatdır. Maraqlar qrupları ölçüsü, məqsədi və taktikası baxımından fərqlənir. Politoloqlar maraqlar qruplarını əsasən iki növə ayırırlar: iqtisadi maraqlar qrupları, qeyri-iqtisadi maraqlar qrupları. İqtisadi maraqlar qrupları, üzvləri üçün bir növ iqtisadi üstünlük axtaran ən ümumi maraqlar qruplarıdır. Kapitalist cəmiyyətlərdə maliyyənin əhəmiyyətli dərəcədə gücü faktor olması səbəbindən iqtisadi maraqlar qrupları digər maraqlar qruplarına nəzərən daha güclüdür (9, s.182).

Maraqlar qrupları hökumət-ektorat münasibətlərində intensiv iştirak edir və bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malikdir: 1. Davamlı təşkilatlanmaq; 2. Qrupun maraqlarını müdafiə etmək; 3. Təzyiq yaratmaq. Maraqlar qruplarının siyasi partiyalardan əsas fərqi odur ki, birbaşa siyasi iqtidarı ələ keçirməyə çalışmırlar. Digər tərəfdən, siyasi partiyalarla müqayisədə təmsil etdikləri auditoriya və ya segment daha dardır. Ancaq bəzən maraqlar qrupları müəyyən ictimai-siyasi fəaliyyətdən sonra siyasi partiyalara çevrilə bilərlər. Bu təcrübə həm dünyada, həm də Azərbaycanda vardır.

Maraqlar qruplarının hökumət-ektorat münasibətlərinə təsir mexanizmləri. Maraqlar qruplarının hökumət-ektorat münasibətlərinə üç fundamental təsir mexanizmi vardır. İlk mexanizm hökumətin seçki kampaniyasına töhfə verməkdir. Seçki kampaniyası aparmaq, məlum olduğu kimi, böyük zəhmət və maliyyə tələb edir. Bu baxımdan, namizədlər və ya siyasi partiyalar ən azı bir təbliğat-təşviqat qrupu işə götürməli, siyasi marketing materialları hazırlamalı, KİV-də bahalı reklamlar yayımlamalı, təbliğat-təşviqat kampaniyası üçün efir vaxtı almalıdırlar. Kampaniya xərcləri seçkilərin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyindən, yenidən seçilmək istəyən hökumətlərin bahalı seçki kampaniyalarını maliyyələşdirmək üçün kənardan maddi köməyə və təbliğat-təşviqat fondlarına ehtiyacları vardır. Bu məqamda, maraqlar qrupları namizədlərə və siyasi partiyalara tez-tez ianələr etdikləri üçün kampaniya büdcəsinin əhəmiyyətli bir mənbəyini təşkil edirlər. Bu da hökumətləri maraqlar qruplarından birbaşa və ya dolaylı formada asılı edir. Maraqlar qruplarının hökumət-ektorat münasibətlərinə təsir göstərə biləcəyi ikinci mexanizm informasiya təminatıdır. Siyasətçilər eyni zamanda bir çox fərqli siyasi təklifləri ilə məşğul olsalar da, maraqlar qruplarının üzvləri çox vaxt dar və məhdud bir siyasi sektorda çalışan mütəxəssislər olur. Bundan əlavə, maraqlar qrupları hökumətin siyasi fəaliyyətinin birbaşa təsir etdiyi seçicilərlə ilə sıx təmasda olur. Bu səbəbdən sözügedən qruplar həm siyasi texnoloq dəstəyi, həm də ictimai rəy sorğularından da etibarlı informasiya dəstəyi ilə hökumətlər üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan işlər. Bu da öz növbəsində maraqlar qrupu-hökumət balansını birincinin xeyrinə

dəyişir. Marağ qruplarının hökumət-elektorat münasibətlərinə təsir göstərə biləcəyi üçüncü mexanizm fiziki seçki dəstəyidir (9, s.184).

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, marağ qruplarının əsas əlamətləri bunlardır: 1) Cəmiyyət üzvlərinin etnik, siyasi, dini sosial və s.maraqlarını ifadə edir; 2) Öz üzvlərinin maraqlarını mövcud quruluş çərçivəsində təmin etməyə çalışır; 3) Mənafeələr antaqonist (ziddiyyətli) deyil, aqonist (barışan) mahiyyət daşıyır.

Marağ qruplarının əsas funksiyaları isə aşağıdakılardır:

1. hakimiyyətə təsir;
2. müxtəlif qrupların maraqlarının təmin edilməsi;
3. informativ funksiya;
4. vətəndaşların sosial fəaliyyətdən siyasi aktivliyə cəlb olunması;
5. siyasi elitanın formalaşması (6, s.37).

Nəticə. Bütövlükdə siyasi proses: siyasi hadisələrin inkişaf kursu, müxtəlif siyasi qüvvələrin (siyasət subyektlərinin) hərəkətlərinin məcmusu, müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq istəyən cərəyanlar; cəmiyyətin müəyyən siyasi sisteminin məkan və zamanla inkişaf edən fəaliyyət forması; hüquq, iqtisadi və s.-dən fərqli olaraq sosial proseslərdən biri; müəyyən miqyasda yekun nəticəsi olan konkret prosesin (inqilab, cəmiyyətin islahatı, siyasi partiyanın yaradılması, hərəkət, tətilin tərəqqisi, seçki kampaniyası və s.). təyini. Bu göstərilənlərdə siyasi partiyaların, marağ qruplarının rolu və fəaliyyət nisbəti vardır.

Marağ qrupu, ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün siyasətçilərə təsir etməyə çalışan insanlar qrupudur. Marağ qrupları adətən ictimaiyyətin maraqları üçün çalışır. Onlar ya hakim partiyanın qəbul etdiyi qərarı dəstəkləmək, ya da böyük güclə ona qarşı çıxmaq üçün çalışırlar. Bəzən onların heç bir partiya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, ancaq uğrunda mübarizə aparmağa dəyər hesab etdikləri bir məqsədə, məsələyə nail olmaq üzərində cəmləşirlər.

Marağ qrupları hökuməti və ya seçilmiş siyasi partiyayı cəmiyyətin və ya cəmiyyətin müəyyən hissəsinin rifahı üçün əlverişli qərarı həyata keçirməyə məcbur edir. Siyasi partiyalarla marağ qrupları arasındakı digər mühüm fərq odur ki, marağ qrupları öz nümayəndələrini hakimiyyətdə yerləşdirmirlər. Çünki onlar bir ölkəni idarə etməkdə maraqlı deyillər. Onlar yalnız öz məqsədlərinə çatmaqda maraqlıdırlar. Nümayəndələri olmadan özləri çağırışlar edirlər. Lakin həmin namizədlər müəyyən məsələ ilə bağlı eyni fikri bölüşsələr, siyasi partiyaların namizədlərini dəstəkləyəcəklər.

Marağ qruplarının təşkili xarakteri siyasi partiyalardan fərqlidir. Başqa sözlə, marağ qruplarınınin təşkili bir qədər boşdur. Onlar ümumi məqsəd üçün çalışan insanlar qrupudur.

Beləliklə, marağ qrupları ilə siyasi partiyaların fəaliyyətləri arasındakı başlıca fərqlər bunlardır:

- Marağ qrupu ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün siyasətçilərə təsir etməyə çalışan insanlar qrupudur. Onlar bir ölkədə siyasi güc əldə etməyə can atırlar;
- Siyasi partiya, ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün bir dövlətin və ya ölkənin idarəedici gücünü qazanmaq üçün bir araya gələn insanlar qrupudur;
- Marağ qrupları öz nümayəndələrini hökumətdə yerləşdirmirlər. Digər tərəfdən, siyasi partiyalar öz nümayəndələrini birbaşa hökumətdə yerləşdirirlər.
- Marağ qruplarınınin təşkili xarakteri siyasi partiyalardan fərqlidir. Marağ qruplarınınin təşkili siyasi partiyalarla müqayisədə bir qədər zəifdir. Siyasi partiyaların təşkilatlanması adətən yaxşı qurulur.
- Marağ qruplarınınin daxili siyasəti o qədər də çevik deyil, çünki onlar kim olduqlarını dəyişmədən mövqelərini dəyişə bilməzlər. Siyasi partiyaların daxili siyasəti daha çevikdir.
- Siyasi partiya üzvlərinin müxtəlif məsələlərdə fərqli fikirləri ola bildiyi üçün siyasi partiya daxilində marağ qrupu yarana bilər. Marağ qrupunun daxilində daha çox alt qrup ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev M. Politologiya (dərslük). Bakı, "Elm", 2012, 492 s.
2. Əliyev M., Əlizadə A.M. Siyasət nəzəriyyəsi (dərslük). Bakı, ADPU, 2013, 431 s.
3. Nəsimov E.M. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010, 116 s.

4. Məmmədov Z. Siyasət nəzəriyyəsi. Bakı, DİA, 2012, 629 s.
5. Orucov Ə.A. Politologiya (dərs vəsaiti). Bakı, "Avropa", 2017, 182 s.
6. Rüstəmli R. Siyasi proseslər və maraq qrupları. Bakı, ADPU, 2022, 189 s.
7. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya (dərslük). Bakı, "Apastrof", 2014, 392 s.
8. Павроз А.В. Лоббизм: институциональные основания и практики политического влияния в демократических обществах. Спб., «РХТА», 2016, 172 с.
9. Cabbarov C. Maraq qruplarının hökumət-elektorat münasibətlərinə təsirləri. 181-185 s., fevral 2021. - www.researchgate.net [10.10.2022].
10. Siyasi proses və dövlət siyasəti. Siyasi proses. - www.fondco.ru [10.10.2022].

КЕНЮЛЬ ШИХИЕВА

*Доктор философии в области политических наук,
И.о. доцента Академии СГБ имени Гейдара Алиева*

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ И ГРУППЫ ИНТЕРЕСОВ В РЕГУЛИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

В статье исследованы сущность, структура, виды и основные участники политических процессов. Исследована сущность политических партий и группы интересов и их роль в политических процессах. Также были исследованы функции политических партий в политической системе общества, основные характеристики группы интересов и их отличия от политических партий. Подчеркнута важная роль группа интересов или давления, обладающих значительным влиянием на принятие политических решений в управлении и организации политических процессов без представительства в политической власти.

Ключевые слова: политический процесс, политические субъекты, политическая деятельность, политические партии, группы интересов, лоббирование.

KONUL SHIXIYEVA

*Doctor of Philosophy in political sciences, associate professor
of the Academy of the SSS named after Heydar Aliyev*

THE ROLE OF POLITICAL PARTIES AND INTEREST GROUPS IN THE REGULATION OF POLITICAL PROCESSES

The article explores the essence, structure, types and main participants in political processes. The essence of political parties and interest groups and their role in political processes has been studied. The functions of political parties in the political system of society, the main characteristics of interest groups and their differences from political parties were also studied. The important role of an interest group or pressure group that has a significant influence on political decision-making in the management and organization of political processes without representation in political power is emphasized.

Keywords: political process, political subjects, political activity, political parties, interest groups, lobbying.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Yusifzadə, s.e.d. Adil Mirabdulayev.

UOT 32:93/94

СЕВДА РЗАЕВА

*Доцент Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики, доктор философии по истории
sevda.rzayeva.80@mail.ru*

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ И СУВЕРЕНИТЕТ ГОСУДАРСТВА

В данной статье рассматривается процесс трансформации суверенитета современного государства в эпоху глобализации. Процесс глобализации, несомненно, способствует изменению и сокращению объема суверенных полномочий государства. Суверенитет – неотъемлемое качество государства как субъекта международного права и международных отношений. Однако в современном мире все активнее утверждается мысль о том, что суверенитет государства ограничивается нормами международного права, участием в международных договорах, а также нормами национального законодательства.

Ключевые слова: суверенитет, процесс глобализации, трансформация суверенитета, международные организации и корпорации.

Введение. В последние годы вопрос изучения проблем суверенитета в эпоху глобализации привлекает все большее внимание. В конце XX – начале XXI вв. в области изучения проблем суверенитета появились новые аспекты, которые возникли в контексте обсуждения вопросов глобализации и нового мирового порядка. В международном праве суверенитет государства определяется как «полнота законодательной, исполнительной и судебной власти государства на его территории, исключая всякую иностранную власть на его территории, а также неподчинение государства властям иностранных государств в сфере международного общения, кроме случаев явно выраженного и добровольного согласия (как правило, на основе взаимности)» [5, с.189]. Многие исследователи считают, в современном мире при происходящей интеграции и глобализации государственный суверенитет был самоограничен на началах взаимности при вступлении в межгосударственные объединения и при создании национальных органов [7, с.11].

Суть суверенитета в эпоху глобализации. Поворотным моментом в истории человечества стал Вестфальский мирный договор, подписанный в 1648 году, положивший конец Тридцатилетней войне в средневековой Европе и установивший новый мировой порядок посредством создания государственной системы, призванной установить мир и стабильность. Эта система определяла государственный суверенитет в политическом пространстве через институт гражданства и предполагала такие понятия, как интересы государства, его безопасность и власть, определяющие его поведение и формирование его внешней политики. По мнению многих ученых, глобализация трансформирует эту вестфальскую парадигму, меняя понятие территориальности государства с государственно-ограничительного на транснациональное пространство. Растущий вызов государственному суверенитету во всем мире, по-видимому, происходит из-за неспособности современного государства ориентироваться между мощью глобальных сетей и вызовами, вызванными усилением этнополитических конфликтов, распространением терроризма, ростом изолированных производств вооружений, которые подрывают государственные границы и суверенитет, заставляют переосмыслить изменчивую природу войны и мира в новом поствестфальском миропорядке [9]. С момента окончания Второй мировой войны, все больше государств добровольно и сознательно ограничивают свои суверенные права. И что крайне важно, многие страны нередко добровольно отказываются от части своих суверенных полномочий. Причин такой добровольности и «альтруизма» несколько, в том числе и то, что такое ограничение становится выгодным, так как взамен страны рассчитывают получить вполне реальные преимущества, особенно в качестве членов региональ-

ных и межрегиональных союзов. Трансформация суверенитета, так или иначе, протекает почти во всех странах. Однако он более характерен для западных стран.

Процесс глобализации, несомненно, способствует изменению и сокращению объема суверенных полномочий государства. Проблемы национального суверенитета в политической науке всегда играли существенную роль, начиная с конца 16 века. Однако неудивительно, что в последние два-три десятилетия в этой области появились новые аспекты, особенно в контексте обсуждения вопросов глобализации и нового миропорядка. Процессы смены суверенитета являются одними из самых значимых на сегодняшний день. Уместно говорить о переходе большинства стран и системы международных отношений в целом к новому состоянию суверенитета. Можно предположить, что если такие процессы наберут силу, то это обязательно затронет все сферы жизни, включая изменения в идеологии и социальной психологии. С одной стороны, много говорится о том, как глобализация усиливает факторы, объективно ослабляющие суверенитеты стран. С другой стороны, с послевоенных времен все больше государств добровольно и сознательно ограничивают свои суверенные права. Поэтому важно признать, что изменение и сокращение масштаба и объема суверенных полномочий государства является двусторонним процессом: с одной стороны, усиливаются факторы, справедливо подрывающие суверенитеты стран, с другой – большинство государств добровольно и преднамеренно ограничивают сферу своего суверенитета. Естественно, можно говорить и о целом ряде важных направлений, тенденций и процессов, составляющих многообразную и сложную и во многом противоречивую динамику мировых политических процессов, которые не только ограничивают суверенитет, но и как бы явно его закрепляют. Глобализация является результатом сложнейшего сплава политических, социальных, экономических, цивилизационных и многих других процессов современного мира. Под глобализацией понимается процесс реализации принципа подхода к формированию, организации, функционированию и развитию мира как целостной экономической, социокультурной и политической суперсистемы, и трансформации на его основе экономических, культурных, политических и государственно-правовых структур в направлении становления целостной и единой мировой геостратегической реальности [3, с.21-22]. Изначально глобализация рассматривалась как сугубо экономическое явление. На сегодняшний день экономический аспект глобализации является определяющим. Современный этап развития глобализационного процесса характеризуется, однако, привнесением в него серьезного субъективного фактора, который проявляется в глубокой заинтересованности целого ряда стран и транснациональных экономических и финансовых структур в ускорении определенных аспектов указанного процесса и придания ему вполне конкретного направления. В процессах глобализации заинтересованы, во-первых, наиболее развитые в экономическом отношении страны-члены организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). Во-вторых, это транснациональные корпорации (ТНК), деятельность которых вышла за рамки государственных границ и в силу этого транснациональные корпорации приобретает все более глобальный масштаб. Они превратились в главную движущую силу экономической глобализации, потеснив во многих отношениях национальные государства. Многие ТНК, определяют политику развивающихся стран, контролируя национальное правительство этих стран. В этих странах ТНК строятся как жесткие иерархические структуры, которые стремятся к монополии в своих сферах деятельности. Сами ТНК настаивают на развитии свободной экономики, рыночных отношений, открытости и либерализации национальных хозяйств в этих странах [2, с.540-567]. В-третьих, к ним относятся различные международные организации и корпорации. Некоторые из них являются макрорегиональными, такие как ОБСЕ, Совет Европы, НАТО и другие, а так же есть те, которые действуют в планетарном масштабе, такие как ООН, МВФ, ВТО. Значимость и влияние в мире этих международных организаций гораздо весомее, чем у многих государств. Но имеются и те, которые носят исключительно локальный характер. Такие организации обладают меньшими размерами. Ряд из них являются межправительственными, другие неправительственными. Они могут иметь как политическую природу, так и экономическую, экологическую, религиозную [3, с.24-25]. Таким образом, вместе с государствами на международной арене появились новые акторы, оказывающие существенное влияние на

политическую жизнь. Вследствие их появления возникло новое политическое пространство, а сама политика вышла за пределы государств и государственных границ. Тем самым, глобализация порождает политику мирового масштаба, которая меняет роль, характер деятельности и сам статус современных государств.

Процессы глобализации оказывают сильное воздействие на функционирование государств, на их базовые институты и на суверенитет. В политической науке постепенно осознается приоритет переосмысления и переоценки понятия «суверенитет» в избрании международной политической общности, определение границ частного суверенитета, назначение их выполнения другим с участием и выстраиванием их иерархии, а также с учетом действий различных субъектов: ТНК, общественных организаций, многонациональных структур и образований, а также с учетом развития различных развитых идеологий [6, с.38]. Сегодня то, что всегда считалось главным в суверенитете, - право на войну и мир - находится под международным контролем. Всего 50 лет назад Рассел и Эйнштейн в своем знаменитом манифесте написали: «Отмена войны потребует неприятных ограничений национального суверенитета» [1, с.185]. Сегодня такой контроль уже не задевает национальной гордости. Мировые войны и тоталитаризм показали, что абсолютный суверенитет, включающий также право на развязывание войн и репрессий, опасен. Таким образом, можно сделать такой вывод, что добровольное снижение суверенитета на практике означает: распространение на национальную практику норм некоторых международных соглашений, деклараций, конвенций и т.д.; признание тех или иных норм международного права главенствующими над национальными нормами; признание тех или иных решений определенного международного органа (например, суда) доминирующими над решениями национальных органов; добровольное делегирование полномочий наднациональным, региональным или мировым объединениям.

Несомненно, в истории можно найти немало случаев добровольных обязательств и пактов, существенно ограничивавших суверенитет государей и стран. Возьмем, к примеру, Священный союз и его интервенции в революционные страны в первой половине 19 века или Германский таможенный союз в первой половине 19 века. Процессы интернационализации идут уже веками, постоянно ускоряясь. Но, распространенность и мощь этих процессов в прошлом и настоящем несопоставимы, то есть в настоящее время они приобрели качественно иной уровень по сравнению с прошлыми эпохами. Во-первых, они охватили весь мир. Во-вторых, экономические союзы раньше были редкостью, а теперь стали наиболее типичной формой объединений. Некоторые экономические организации (такие как ВТО, МВФ) охватывают большинство стран мира. Масштабы и цели политических объединений также изменились. В-третьих, резко возросла интенсивность и регулярность контактов руководителей государств. Кроме того, сильно изменились решаемые ими задачи. В-четвертых, лишь немногие страны сегодня способны проводить изоляционистскую политику и избегать любых ассоциаций (подобно политике «блестящей изоляции», которую проводила Великобритания в XIX веке). Чтобы подчеркнуть сказанное, можно отметить, что сегодня максимальным суверенитетом (т.е. минимальными ограничениями суверенных прав) обладают страны, идеологически закрытые (Китай, Иран, Саудовская Аравия и некоторые другие мусульманские страны), а заодно и экономически (типа КНДР или Кубы), и именно в силу их «суверенных прав» (в частности на создание ЯО) случаются острые конфликты. Но в целом даже суверенитет этих стран начинает уменьшаться. Что касается достаточно открытых и развитых стран, то здесь очевидна тенденция делегирования своих полномочий международным, региональным и мировым организациям и объединениям. Совершенно не подлежит сомнению, что сегодня, по сравнению с прошлым, суверенитет вполне свободных и независимых стран значительно уменьшился. Как подчеркивалось, крайне важно отметить, что многие страны нередко добровольно отказываются от части своих суверенных полномочий. Такой «альтруизм» можно серьезно объяснить только тем, что такое ограничение становится выгодным, поскольку страны рассчитывают получить вполне реальные преимущества [4, с.62-69].

Как было отмечено выше, с момента окончания Второй мировой войны все отчетливее проявляется тенденция постепенного делегирования странами части своего суверенитета все-

мирным международным организациям. Даже большая часть суверенитета переходит к региональным объединениям. И интеграция государств в надгосударственные экономические объединения становится все более важной частью глобализации. Такие наднациональные образования присутствуют практически на всех континентах, а в ряде случаев намечается трансформация экономических союзов в политические. Л. Гринин отмечает, что в силу происходящих процессов глобализации в мире происходит трансформация суверенитета. Он предложил следующую типологию трансформации суверенитета:

I. Западные типы: 1) европейский тип наднационального сообщества (с рядом подтипов); 2) тип сверхдержавы (американский); 3) новый тип страны. Типично для молодых или так или иначе пострадавших государств Европы, которые нуждаются в международной поддержке (например, некоторые страны бывшей Югославии, Прибалтики или некоторые другие страны Советского Союза и бывших социалистических стран) и готовы полностью перейти под покровительство более могущественного наднационального образования (добровольное принятие его правил).

II. Некоторые незападные типы: 1) тип бывшей сверхдержавы, сохраняющей стремление играть роль второй (третьей) сверхдержавы с сокращением возможностей для этого и в то же время стремительной уступкой многих суверенных прерогатив; 2) флуктуирующий тип (например, авторитарные страны бывшего Советского Союза, которые колеблются между Россией и влиянием других сил, таких как США, Китай, мусульманский мир и т.д.) 3) тип региональных лидеров. Стремление играть роль региональных лидеров, как Индия, Пакистан, Иран и т.д. (сговорчивость в одном направлении и несговорчивость в другом); 4) тип управляемой глобализации. Необходимость сохранить вхождение в экономическую глобализацию ради экономической выгоды, но стремление всячески минимизировать внешнее влияние (Китай); 5) цивилизованный или региональный тип. Стремление к географической, культурной или идеологической региональности. Готовность пожертвовать суверенными правами, но только в рамках отдельных регионов, союзов, а не под давлением США или стран Запада (Латинская Америка, некоторые страны Африки и т.д.); 6) закрытый тип. Стремление к замкнутости, а значит, к сохранению всего набора суверенных прерогатив ради сохранения определенной идеологии или режима (Куба, Северная Корея, некоторые исламские страны). Такие режимы уступают только под сильным давлением обстоятельств или могущественных государств.

Происходящие в мире глубокие и многочисленные изменения в последние десятилетия показывают, что происходит трансформация роли государства. Однако, несмотря на эти изменения, государственный суверенитет остается основой конституционного строя большинства государств. Отдельные государства, находясь под усиливающимся воздействием ситуации на мировом рынке, все меньше могут влиять на положение в сфере экономики, финансов. Все более неподконтрольными становятся информационные потоки. Между тем представляется бесспорным, что значение суверенитета как правового и вместе с тем политического института в международных отношениях, а в ряде стран и их внутренних отношениях, безусловно, не только велико, но и постоянно возрастает. Суверенитет в наши дни не только означает верховенство государственной власти и ее самостоятельность на территории своей страны и при решении вопросов международных отношений, но и в результате его признания большинством международного сообщества является гарантией целостности и независимости государства [8, с.149-153].

Заключение. Процесс глобализации, несомненно, способствует изменению и сокращению объема суверенных полномочий государства. Процессы смены суверенитета являются одними из самых значимых на сегодняшний день. Несмотря на многие изменения происходящие в современном мире государственный суверенитет остается основой конституционного строя большинства государств. Отдельные государства, находясь под усиливающимся воздействием ситуации на мировом рынке, все меньше могут влиять на положение в сфере экономики, финансов. Все более неподконтрольными становятся информационные потоки. Между тем представляется бесспорным, что значение суверенитета как правового и вместе с

тем политического института в международных отношениях, а в ряде стран и их внутренних отношениях, безусловно, не только велико, но и постоянно возрастает. Суверенитет в наши дни не только означает верховенство государственной власти и ее самостоятельность на территории своей страны и при решении вопросов международных отношений, но и в результате его признания большинством международного сообщества является гарантией целостности и независимости государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адамович, А., Шахназаров, Г. Новое мышление и инерция прогресса // Дружба народов. № 6. 1988. –198 с.
2. Горбачев С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития/ авт. кол.: М. [и др.]. – М.: Альпина Паблишер, – 2003. –592 с.
3. Грачев Н.И. Политическая глобализация и государственный суверенитет. Проблемы теории и истории государства и права. // – Вестник, – 2012. – № 1. –255 с.
4. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиций его членов // – Мировая экономика и международные отношения, – 2004. – № 1. – 128 с.
5. Петровский В.Ф., Рыбаков Ю.М. Словарь международного права / Аваков М.М., Ашавский Б.М., Бахов А.С. и др. 2–е изд., перераб. и доп. / – Москва: Междунар. Отношения, – 1986. – 432 с.
6. Уткин А. И. Векторы глобальных перемен: анализ и оценки основных факторов мирового политического развития. – Полис. Политические исследования. – 2000. – № 1. – 181 с.
7. Чиркин В.Е., Государственная власть субъекта Федерации/ Государство и право. // – Москва, – 2000. – №10. – 126 с.
8. Шавцова А.В. Роль и значение государственного суверенитета в условиях глобализации. // – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, – 2018. – 250с.
9. Globalization and the challenges to state sovereignty and security: [Электронный ресурс] / “lebarmy.gov.lb”, 03.04.2005. URL: <https://www.ebarmy.gov.lb/en/content/globalization-and-challenges-state-sovereignty-and-security> [06.10.2022].

SEVDA RZAYEVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ DÖVLƏT SUVERENLİYİ

Bu məqalədə qloballaşma dövründə müasir dövlətin suverenliyinin transformasiyası prosesi araşdırılır. Qloballaşma prosesi, şübhəsiz ki, dövlətin suveren səlahiyyətlərinin dəyişməsinə və azalmasına öz töhfəsini verir. Suverenlik beynəlxalq hüququn və beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi dövlətin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Lakin müasir dünyada dövlətin suverenliyinin beynəlxalq hüquq normaları (beynəlxalq müqavilələrdə iştirak), milli qanunvericilik normaları ilə məhdudlaşdırılması fikri getdikcə daha çox irəli sürülür.

Açar sözlər: suverenlik, qloballaşma prosesi, suverenliyin transformasiyası, beynəlxalq təşkilatlar və korporasiyalar.

SEVDA RZAYEVA

*Associate Professor of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Philosophy in History*

THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND STATE SOVEREIGNTY

This article discusses the process of transformation of the sovereignty of a modern state in the era of globalization. The process of globalization undoubtedly contributes to the change and

reduction of the sovereign powers of the state. Sovereignty is an inalienable quality of a state as a subject of international law and international relations. However, in the modern world, the idea that the sovereignty of the state is limited by the norms of international law, participation in international treaties, as well as the norms of national legislation is increasingly being asserted.

Keywords: sovereignty, globalization process, transformation of sovereignty, international organizations and corporations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: s.ü.e.d. Elçin Əhmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94 “19/...”

ELMİRA İSMAYILOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Texniki Universiteti

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

2000-Cİ İLLƏRDƏ TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİ

Hər bir dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsini şərtləndirən əsas amillərə milli maraqlar, ölkənin coğrafi mövqeyi, tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və s. aiddir. 2002-ci il parlament seçkilərində Adalet və Kalkınma Partisi (AKP) qələbə əldə edərək təkpartiyalı hökumət qurdu. AKP dönəmində xarici siyasətdə yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Bu mərhələni səciyyələndirən əsas cəhətlər bunlardan ibarətdir: Osmanlı və islami kimliyin yenidən gündəmə gəlməsi, “Qonşularla 0 problem” diplomatiyası, müstəqil güc mərkəzi olması iddialarına uyğun strategiyanın gerçəkləşdirilməsi, anti-qərb meylinin güclənməsi.

Açar sözlər: Türkiyə, xarici siyasət, Yaxın Şərq, ABŞ, Aİ.

Giriş. Bipolyar sistemin dağılmasından sonrakı ilk illərdə Türkiyənin xarici siyasəti Soyuq müharibə ilə müqayisədə davamlılıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Lakin post-bipolyar dövrü Türkiyənin xarici siyasətində əhəmiyyətli dəyişiklikləri göstərdi. Bu fenomenlə bağlı mövcud izahatlar çox vaxt ya baş verən dəyişikliklərin əsas səbəbi kimi Ədalət və İnkişaf Partiyasının islami kimliyinə müraciətə, ya da Türkiyənin iqtisadi maraqlarını ön plana çəkən yanaşmalara əsaslanır. Məqalədə daxili siyasətin, beynəlxalq kontekstin öyrənilməsi və xarici siyasətin ideoloji və institusional dəstəyinin transformasiyası tədqiq edilmişdir.

2000-ci illərin əvvəlində Türkiyə xarici siyasətinin əsas istiqamətləri. İkinci dünya müharibəsindən sonra başlanan və SSRİ-nin süqutu ilə bitən soyuq müharibənin başa çatması Ankaranın 1990-cı illərdəki xarici siyasətində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmadı. 2002-ci il parlament seçkilərində Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) qalib gəldi və onun ölkədə hakimiyyətə gəlməsi ilə xarici siyasətdə bu gün də davam edən yeni mərhələnin əsası qoyuldu. 2000-ci illərin sonlarında Ankaranın xarici siyasətində yeni istiqamətlər müşahidə olunmağa başladı, Türkiyənin Osmanlı və islami kimliyi ideyası ön plana çıxdı, bu da ölkənin öz mövqeyində və beynəlxalq gündəmində öz əksini tapdı [1, 67-88].

Ümumiyyətlə, AKP-nin hakimiyyətdə olduğu illərdə həyata keçirdiyi xarici siyasəti 3 mərhələyə ayırmaq olar:

1 – 2002-2008-ci illəri əhatə edən əsasən Qərb yönümlü mərhələ;

2 – 2008-2011-ci illəri əhatə edən və əsas özəlliyi Türkiyə xarici siyasətində regional lider iddiasının mənimsənilməsi mərhələsi;

3 – 2011-ci ildən bu günümüzdə qədər davam edən dövr. Bu dövrdə gedən proseslər Türkiyənin “dəyərli yalnızlıq” mövqeyinə keçməsi ilə nəticələndi [2].

1990-cı illərə xas olan zəif koalisiya hökumətləri dövrü AKP-nin parlament seçkilərində qalib gəldiyi 2002-ci ilin sonuna qədər davam etdi. XX əsrin 90-cı illərin əvvəlində xarici siyasətdə Türk kimliyi, sonlarında isə islami kimlik mühüm yer tutdu. Baş nazir Nəcməddin Ərbakanın inkişafda olan 8 böyük ölkənin birliyinin (D-8) yaradılması təklifi də məhz həmin dövrdə irəli sürülmüşdür. 1999-cu ildə baş nazir postunu tutan Bülent Ecevitin kabinetini, NATO və Aİ-yə güvənmə, yəni qərb-yönlü kursa əməl edirdi. Bu kursun mühüm elementləri ABŞ-ın başçılığı ilə beynəlxalq antiterror koalisiyasının fəaliyyətini dəstəkləmək, Brüssel ilə danışıqlar prosesini irəlilətməkdən ibarət idi. Məhz Bülent Ecevitin hökuməti 1999-cu ildə Helsinki Sammitində rəsmi namizəd ölkə statusunu aldıqdan sonra Kopenhagen meyarlarına uyğunlaşmaq üçün “paket islahatları” adlanan bir sıra inzibati və siyasi islahatlara start verdi. 1997-ci ildə Dövlət Departamenti PKK-nı Xarici Terror Təşkilatı adlandırır [3]. Türkiyə qüvvələri Bərzanini PKK-nın dəstəklədiyi İraq kürd rəqiblərinə qarşı dəstəkləmək üçün Şimali İraqa daxil olur. Ankara Aİ ilə xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı gücləndirməyə başladı və 2007-ci ilə qədər bəyannamələrin əksəriyyəti-

ni imzaladı [4]. Əslində, bu addım milli təhlükəsizlik konsepsiyasının transformasiyasının və onun təmin edilməsinin optimal mexanizmlərinə yeni baxışın əksi idi. Türkiyə 1999-cu ildən namizəd ölkə statusuna malik idi. Kopenhagen meyarlarına cavab verən islahat prosesi 2002-ci ilin fevral ayında başlandı və bunun məntiqi nəticəsi olaraq 2004-cü ildə danışıqlar prosesinin rəsmi açılışı oldu [5].

İraq kürdlərinin muxtar bölgə yaratmaq istiqamətindəki fəaliyyəti Türkiyədə ciddi narahatlığa səbəb oldu, Ankaranı Suriya və İranla münasibətləri normallaşdırmağa və inkişaf etdirməyə sövq etdi. Türkiyənin xarici siyasət prioritetləri miqyasında Yaxın və Orta Şərq getdikcə daha əhəmiyyətli yer tutmağa başladı [6, 75-76].

2000-ci illərdə Türkiyə beynəlxalq forumlar çərçivəsində Yaxın Şərq məsələlərini fəal şəkildə təbliğ edirdi. Ən diqqətçəkən hadisə 2005-ci ildə Rəcəb Tayyib Ərdoğan və onun ispan həmkarı Rodriges Sapatero tərəfindən irəli sürülən Sivilizasiyalar Alyansının yaradılması təşəbbüsü oldu [7].

2005-ci ildə Türkiyə Afrika İttifaqı və Ərəb Dövlətləri Liqasında müşahidəçi ölkə statusu əldə etdi, 2008-ci ildə Fars körfəzi ölkələrinin əməkdaşlıq şurasının (KƏŞ) strateji dialoq tərəfdaşı oldu, 2010-cu ildə Cənub-Şərqi Asiyada Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsinə qoşuldu və 2012-ci ildə ŞƏT-in dialoq tərəfdaşı statusunu almışdır [8, 65-106].

2010-cu illərdə Türkiyənin xarici siyasəti. 2010-cu illərdə Türkiyənin xarici siyasətinin transformasiyasını dörd əsas amil müəyyən etmişdir:

- global iqtisadi böhranın nəticələri;
- Ərəb baharı;
- 2013-cü ilin yayında baş vermiş ümummilli etirazlar;
- 2016-cı ildə baş vermiş çevriliş cəhdi.

Global iqtisadi böhran ABŞ-ın dünya siyasətində, xüsusən də Yaxın Şərqdəki hökmranlığını sarsıtdı. 2009-cu ildə prezident ABŞ-ın prezidenti seçilən Barak Obama İraqda çox baha başa gələn müharibəni bitirməyə qərara aldı və yeni xarici siyasət prioritetlərini müəyyən etdi. Bu prioritetlərdən biri də Amerikanın Asiyaya istiqamətləndirilməsi idi. Digər tərəfdən Avropanı bürüyən suveren borc böhranı Avropa Birliyinin aparıcı ölkələrini daxili problemlərin həllinə diqqət yetirməyə məcbur etdi [9]. Aİ-nin sabitlik və firavanlıq vahəsi kimi cəlbediciliyi azaldı, Brüssel global siyasətə getdikcə daha az maraq göstərdi, Yaxın Şərq onun maraqlarının periferiyasına keçdi və əsas başağrısı qeyri-qanuni miqrantlar məsələsi oldu. Bu da, öz növbəsində, Türkiyənin Aİ ilə regional təhlükəsizlik məsələlərində əvvəlki miqyasda əməkdaşlığına təsir etmişdir. Bundan əlavə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində kütləvi etirazlar, oradakı mövcud rejimlərin dəyişməsi və vətəndaş müharibələri baş verdi. “Ərəb baharı” milli təhlükəsizlik strategiyasına və xarici siyasətə yenidən baxılması zərurətinə səbəb oldu. Qonşu Suriyanı bürüyən vətəndaş müharibəsi misli görünməmiş bir qaçqın dalğasına səbəb oldu. Suriyada yaranan hakimiyyət boşluğu ölkənin şimalında kürd muxtariyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Bu, PKK yaraqlıları və digər ekstremist qrupların terror fəaliyyətlərini Türkiyədə kəskin şəkildə artırdı. İranın fəallığının artması və Rusiyanın 2015-ci ildə Suriyada Bəşər Əsəd rejiminin tərəfində hərbi əməliyyatı ciddi narahatlığa səbəb olmuşdur.

2000-ci illərin sonlarından Rəcəb Tayyib Ərdoğan hərbi elitanın və köhnə bürokratik nomenklaturanın təsirini aradan qaldırmağa başladı. Bu prosesin başlanğıc nöqtəsini kimi 2007-ci ildə Ərdoğanın ən yaxın adamlarından biri, AKP-nin həmtəsisçisi Abdullah Gülün prezident seçilməsini hesab etmək olar. Bunun ardınca Rəcəb Tayyib Ərdoğan rejimini qəbul etməyən və xalqı hökumətə qarşı üsyana təhrik etməkdə ittiham olunan nümayəndələrə qarşı irimiqyaslı məhkəmə çəkişmələri başlandı (Egrenekon, Balyoz əməliyyatı). Yüzlərlə insan, o cümlədən jurnalistlər, yazıçılar, keçmiş universitet rektorları, həmkarlar ittifaqı rəhbərləri, təqaüddə olan və fəaliyyət göstərən hərbiçilər həbs cəzası aldı. 2010-cu il sentyabrın 12-də Türkiyə Konstitusiyasının bəzi maddələrinə əlavə və dəyişiklərlə bağlı referendum keçirildi və səsvermə nəticəsində Ədalət və İnkişaf Partiyasının Konstitusiyaya əlavə dəyişikliklərlə bağlı hazırladığı qanunlar paketi qəbul olundu. “Konstitusiyaya əlavə olunan yeni maddə ilə Türkiyədə ilk dəfə insan haqları üzrə müvəkkil – Ombudsman institutu yaradıldı. Digər mühüm bir maddə isə hərbi məhkəmələrin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı idi. Hərbi məhkəmələr ölkənin təhlükəsizliyi, Konstitusiyanın müddələrinin pozulması ilə əlaqədar cinayətlərə baxmayacaq, mülki şəxslər isə, müharibə vəziyyəti istisna olmaqla, hərbi məhkəmələrdə mühakimə olunmayacaqlar. Konstitusiya Məhkəməsinin strukturu da dəyişdirildi. Ölkənin hakim və prokurorla-

rının təyinatını həyata keçirən Hakim və Prokurorlar Yüksək Komissiyasının tərkibi və fəaliyyət prinsipləri dəyişdirildi. Yeni təyinatlarla bağlı ölkə Prezidentinə və parlamentə geniş səlahiyyətlər verildi” [10]. 2011-ci ildə AKP üçüncü parlament seçkilərində qalib gəldi. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın baş müşaviri Əhməd Davudoğlu xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin edilib. Davudoğlunun konsepsiyaları, Türkiyənin “strateji dərinliyi” və “qonşularla problemlərin sifirə endirilməsi strategiyası” ideyaları xarici siyasətin əsasını təşkil etməyə başladı. Türkiyənin hamisi elan edildiyi Osmanlı mədəni-tarixi irsinin əhəmiyyətinin vurğulanması alternativ geosiyasi koordinatlar sistemini və xarici siyasət prioritetlərini formalaşdırdı. Yaxın Şərq xarici siyasət resurslarının cəmləşdiyi nöqtəyə çevrilib, Qərblə əməkdaşlıq arxa plana keçdi. Əhməd Davudoğlunun ideyaları Türkiyənin xarici siyasətinin əsasını təşkil etdi [11].

Aİ və ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki fəallığının nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması Türkiyənin manevr imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxardı və praktiki olaraq Türkiyənin “strateji dərinliyi” potensialını reallaşdırmağa imkan verdi. Aİ-yə tamhüquqlu üzvlüyə nail olmaq cəhdlərinin nəticəsiz qalması və Brüssellə münasibətlərdə ümumi böhran danışıqlar prosesinin faktiki dondurulmasına gətirib çıxartdı.

2010-cu illərdə müxalifət partiyaları da AKP kimi Avropa liderlərinin Türkiyəyə münasibətdə ikili standartlarını pisləməyə başladı [5, 38-39]. 2010-cu illərdə Türkiyənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Yaxın Şərq oldu. Ümumiyyətlə, 2010-cu illərdə Ankaranın xarici siyasəti “ABŞ və Aİ faktoru”ndan daha az asılı oldu və bu, Türkiyəyə daha muxtar xarici siyasət yeritməyə imkan verdi. 15 iyul 2016-cı ildə seçilmiş hökuməti devirmək üçün FETÖ tərəfindən təşkil edilən, lakin uğursuz olan hərbi çevriliş cəhdi baş verdi. Bundan sonra Türkiyənin daxili və xarici siyasətində bir çox mühüm inkişaf prosesləri baş verdi. Türkiyənin Suriya siyasətində yeni bir dövr başlandı. Türkiyə Fərat Qalxanı hərəkatı ilə DAƏŞ-i sərhəddən təmizlədi. Beləliklə, terror təşkilatı PKK-nın Fəratın qərbində mövcudluğu qeyri-mümkün hala gətirildi. Fərat Qalxanı hərəkatından sonra hədəf PKK idi. 20 yanvar 2018-ci il tarixindən başlayaraq Afrin hərəkatı ilə PKK Afrindən çıxarıldı. Bununla da Türkiyə Suriya prosesində daha aktiv rol almağa başladı. Xarici siyasətin digər əhəmiyyətli sahələrindən biri də Liviya idi. Liviya böhranında 2011-ci ildən bəri Türkiyə diplomatiya yolunu seçmişdir. Qiyamçı Hafter 4 iyul 2019-cu ildə BMT tərəfindən tanınan qanuni Trablus hökumətini devirməyə çalışmışdır. Türkiyə Milli Koalisiya Hökumətini dəstəklədi, hökumətlə müqavilə imzalayaraq Hafter qüvvələrinin Trablusu ələ keçirməsinə maneə törətdi. Bundan sonra Hafter geri çəkilməyə məcbur oldu, Liviya üzərindən bölgədə həyata keçirilməyə çalışılan oyunlar tamamilə pozuldu [13].

Nəticə. Nəzərdən keçirilən hər bir dövrdə Türkiyənin xarici siyasəti daxili və xarici amillərin fərqli nisbəti şəraitində həyata keçirildi. 2002-ci ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra AKP güclü təkpartiyalı hökumət qurdu. 2000-2010-cu illər arasında Türkiyə xarici siyasətinin transformasiyası baş verdi. Buna səbəb 4 əsas amili qeyd etməliyik: global iqtisadi böhranın nəticələri, “Ərəb baharı”, 2013-cü ilin yayında baş vermiş etirazlar və 2016-cı ildə dövlət çevrilişinə cəhd. 2010-cu illərdə xarici siyasətin transformasiyasının ən mühüm hərəkətverici qüvvəsi təkcə xarici siyasət kursunun məzmununu deyil, həm də onun institusional həyata keçirilməsi mexanizmlərini dəyişdirən daxili siyasi amillər oldu. Nəticədə Ankaranın xarici siyasəti klassik realizm prinsiplərindən kəskin şəkildə uzaqlaşmağa başladı və onun özəyini Əhməd Davudoğlunun konsepsiyaları, onun Türkiyənin “strateji dərinliyi” ideyası təşkil etməyə başladı. Bu gün Türkiyə Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində ümdə məsələlərin həllində iştirak edərək çoxvektorlu və genişəhatəli xarici siyasət yeritməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kılınç, Ramazan. “İdeoloji və Dış Politika: Türkiye’de Kemalist (1930–1939) ve İslamcı (2011–2015) Dış Politikaların Karşılaştırmalı Bir Analizi” Uluslararası İlişkiler 13, no. 52 (2006): 67-88.
2. Türkiyə xarici siyasəti son 100 ildə - Atatürkdən Ərdoğanadək. - <https://pia.az/turkiye-xarici-siyaseti-son-100-ilde-ataturkden-erdoganadek-238240-xeber.html> [05.10.2022].
3. “Foreign Terrorist Organizations,” US Department of State. - <https://www.state.gov/foreign-terroristorganizations/> [05.10.2022].

4. “Turkey 2007 Progress Report,” European Commission, 2007, pp.75-76. - https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf [05.10.2022].
5. “Avrupa Birliđi Uyum Yasa Paketleri (European Union Harmonization Packages),” Ankara: The Republic of Turkey. The Office of Prime Minister. The Secretariat General for European Union Affairs, 2007. - <https://www.ab.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf> [05.10.2022].
6. Öztürk, Asiye. “Turkey – Europe’s Bridge to the Middle East.” *Israel Journal of Foreign Affairs* 2, no. 2 (2015): 73–78. - <https://doi.org/10.1080/23739770.2008.11446314> [05.10.2022].
7. “United Nations Alliance of Civilizations (UNAOC),” New York: United Nations Alliance of Civilizations, 2007. - <https://www.unaoc.org/who-we-are/> [05.10.2022].
8. Шлыков, П.В. Трансформация региональной политики Турции в условиях конкурентной полицентричности на Ближнем Востоке (2000–2010-е годы) // *Вестник Московского университета. Серия 25: Международные отношения и мировая политика.* – 2019. – 11(2). – С.65-106.
9. “The Threat of Grexit Returns,” *Carnegie Europe*, February 9, 2017. - <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/67949> [05.10.2022].
10. Türkiyədə referendum keçirilib. - <https://modern.az/az/news/7391/turkiyede-referendum-kecirilib> [05.10.2022].
11. Baykan, Toygar Sinan. *The Justice and Development Party in Turkey: Populism, Personalism, Organization.* London: Cambridge University Press, 2018.
12. Balkır, Canan, and Sedef Eylemer. “Shifting Logics: The Discourses of Turkish Political Elites on EU Accession.” *South European Society and Politics* 21, no.1 (2016): 29-43. - <https://doi.org/10.1080/13608746.2016.1147523> [05.10.2022].
13. Türkiyənin daxili və xarici siyasətində yeni dövr. - <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2020/07/17/turkiy-nin-daxili-v-xarici-siyas-tind-yeni-dovr-1456648> [05.10.2022].

ЭЛЬМИРА ИСМАЙЛОВА

*Доктор философии по истории,
Азербайджанский Технический Университет*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В 2000-е гг.

Основными факторами, определяющими реализацию внешнеполитического курса каждого государства, являются национальные интересы, географическое положение страны, история, культура, экономика и др. Партия справедливости и развития (ПСР) победила на парламентских выборах в 2002 году и сформировала однопартийное правительство. В период ПСР был заложен фундамент нового этапа внешней политики. К основным чертам, характеризующим этот этап, относятся: возрождение османской и исламской идентичности, дипломатия «0 проблем с соседями», реализация стратегии в соответствии с претензиями на статус независимого центра силы, усиление антизападной тенденции.

Ключевые слова: Турция, внешняя политика, Ближний Восток, США, ЕС.

ELMIRA İSMAYILOVA

PhD, Azerbaijan Technical University

TURKEY'S FOREIGN POLICY IN THE 2000S

The main factors determining the implementation of the foreign policy of each state are national interests, geographical position of the country, history, culture, economy, etc. The Justice and Development Party (AKP) won the parliamentary elections in 2002 and formed a one-party government. During the period of the AKP, the foundation for a new stage of foreign policy was laid. The

main features that characterize this stage include: the revival of the Ottoman and Islamic identity, diplomacy "0 problems with neighbors", the implementation of the strategy in accordance with the claims to the status of an independent center of power, the strengthening of the anti-western trend.

Keywords: Turkey, foreign policy, Middle East, USA, EU.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Turan Axundova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24); 94

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

T.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

aynur_mammedova@bk.ru

**RUSIYA FEDERASIYASI İLƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ARASINDA ELM VƏ TƏHSİL SFERASINDA ƏMƏKDAŞLIQ**

Məqalədə Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin əsas istiqamətləri, sözügedən dövlətlərin təhsil ocaqları ilə qarşılıqlı maraq doğuran sahələr üzrə elmi əməkdaşlığın yaradılması, ikitərəfli əməkdaşlığa dair sazişlər, tələbə mübadiləsi, müştərək tədqiqatlar, ikitərəfli elmi simpozium, seminar və konfransların təşkili, elmi kitabxanalar arasında sıx əlaqənin yaradılması, ümumən, qarşılıqlı əlaqələrin real nəticələri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Məqalədə, həmçinin iki ölkə arasında universitetlərin də daxil olduğu assosiasiyaların fəaliyyəti haqqında məsələlər öz ərsini tapmış, ölkələrarası əlaqələrin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, elm, təhsil, əməkdaşlıq.

Giriş. Uzun illər Rusiyanın Azərbaycanla olan humanitar əlaqələri müstəqillik əldə edildikdən sonra da əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Bu mənada 1991-ci ildən sonra Rusiya digər sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikası ilə humanitar əlaqələrin intensiv şəkildə inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, hərtərəfli əlaqələrin qurulmasına çalışmışdır. Çar Rusiyası və sovetlər dönəmində olan humanitar əlaqələr dövlətlərarası əlaqələr səviyyəsində olmamış yalnız imperiya daxilində olan müxtəlif xalqların sabit birgə yaşayışının təmini səviyyəsində olmuşdur. Odur ki, artıq Rusiya və Azərbaycan bu istiqamətdə müstəqil dövlətlər çərçivəsində qarşılıqlı addımlar atmağa başladı. Humanitar sahədə əlaqələrin əsas istiqamətlərindən biri elm və təhsil sferasıdır. Bu sahənin inkişafı daim dövlət rəsmiləri tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmış, elm və təhsilin inkişafı istiqamətində hər iki dövlət tərəfindən qarşılıqlı addımlar atılmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində məlum hadisələr səbəbindən elm və təhsil sferasında əlaqələr ləng inkişaf etmişdir, lakin illərlə mövcud olmuş qarşılıqlı əlaqələr tezliklə bu sahənin dirçəlməsinə gətirib çıxartdı. Bu da danılmaz həqiqətdir ki, bütün bu münasibətlərin inkişafı həm də dövlət başçılarının şəxsi münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasından və dövlət başçısının şəxsi nüfuzundan asılıdır. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra elm və təhsil sferasında da əlaqələr intensivləşməyə başladı. Rusiyada isə 2000-ci ildə prezident seçkilərində Vladimir Putinin hakimiyyətə gəlməsi digər sferalarda olduğu kimi elm və təhsil sferasında da münasibətlərin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə gətirib çıxartdı [2, 150].

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında 1995-ci ilin 25 iyulunda Moskvada yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında, 1995-ci ilin 7 oktyabrında isə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında elmi-texniki əməkdaşlıq barədə sazişlərin imzalanması elmi əməkdaşlığın inkişafına zəmin yaratdı.

Azərbaycan rus mədəniyyətinə, rus dilinə, əsrlər boyu xalqlarımızı birləşdirmiş və bu gün də birləşdirən nə varsa, hamısına çox qayğı ilə yanaşır və tərəfdaşlığın bu xəttinin inkişafı istiqamətində əlindən gələni edir. Azərbaycanda təhsilin həm də rus dilində olduğu 340-dan çox məktəbin və tədrisin yalnız rus dilində aparıldığı 16 məktəbin fəaliyyət göstərməsi, 20-dən artıq universitetdə tədrisin hər iki dildə aparılması, Rusiyanın aparıcı universitetlərinin iki filialının mövcud olması Azərbaycanın bu sahədə olan maraqlarından xəbər verir.

Rusiya və Azərbaycan prezidentlərinin ölkələrarası qarşılıqlı səfərləri zamanı elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq və mədəniyyətlərarası inteqrasiya çərçivəsində danışıqlar aparılmış, bu sahədə bir çox uğurlara imza atılmışdır. Humanitar əlaqələrin inkişafı istiqamətində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 2002-ci ilin yanvar ayının 24-də Rusiya Federasiyasına olan səfəri

zamanı Moskva şəhərində bir sıra əhəmiyyətli görüşlər keçirilmiş, son on ilə yaxın vaxtda qurulmuş münasibətlərin tarixi və əhəmiyyətivurğulanmışdır. Səfər zamanı Moskva Dövlət Universitetində universitetin elmi heyəti ilə keçirilən görüş zamanı Heydər Əliyev Moskva Dövlət Universitetinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür. Universitetin rektoru Viktor Sadovniç Elmi Şuranın bu müvafiq qərarını diqqətə çatdıraraq demişdir: “Çox hörmətli Heydər Əliyev, Moskva Dövlət Universitetinin Elmi Şurası sizi bu ada layiq görməklə xalqlarımız və ölkələrimiz arasında münasibətlərin, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığının inkişafına sizin görkəmli töhfənizi diqqətə çatdırmışdır. Əminik ki, ölkənizdə universitetimizin fəaliyyətinə böyük yardım göstərəcəksiniz”. Prezident Heydər Əliyev Universitetdə çıxışı zamanı ikitərəfli dostluq münasibətlərini yüksək qiymətləndirərək bu elm və mədəniyyət ocağının tarixən iki xalqın həyatındakı rolunu vurğulamışdır. Heydər Əliyev həmçinin bir sıra tanınmış azərbaycanlı şəxsiyyətlərin məhz burada təhsil alaraq intellektual səviyyəyə çatmasını və Azərbaycanın yüksək mədəniyyət və elm xadimi kimi şöhrət qazanmasını diqqətə çatdırmış, burada təhsil alan yüzlərlə azərbaycanlı tələbənin hər iki xalqın mədəni əlaqələrinin və dostluğunun bariz nümunəsi olduğunu bildirmişdir. Görüşün sonunda dövlət başçısı Azərbaycanın mədəniyyət nümunəsi kimi “Bakı şəhərinin bir guşəsi” adlanan rəsm əsərini Moskva Dövlət Universitetinə ölkəmiz adından hədiyyə etmişdir [1].

"Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında təhsil, elmi dərəcə və elmi adlar haqqında sənədlərin qarşılıqlı tanınması sahəsində əməkdaşlıq haqqında" 2002-ci il sentyabrın 23-də Moskva şəhərində imzalanmış saziş Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2003-cü ilin may ayının 13-də təsdiq edildikdən sonra iki ölkə arasında elmi əməkdaşlıq daha intensiv xarakter almışdır. 2005-ci ilin 21 dekabrında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə Rusiya Elmlər Akademiyası arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı və bundan sonra ölkələr arasında qarşılıqlı elmi konfransların keçirilməsi daha geniş vüsət aldı.

Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin çıxışlarında elm sahəsində mövcud olan münasibətləri şərh edərək Azərbaycanla rus dilinin dəstəklənməsi və onun tədris olunması, ona xüsusi əhəmiyyət verilməsini yüksək tutaraq Azərbaycan prezidentinə xüsusi təşəkkürünü bildirmiş, eyni zamanda Bakıda A.Puşkinin abidəsinin açılışını mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirmişdir. “Heydər Əliyev! Sizə deməliyəm ki, Rusiya tərəfi olaraq biz də bu məsələyə kifayət qədər diqqət yetiririk. Azərbaycan mədəniyyəti günləri barədə Sizin xəbəriniz vardır ki, indicə Sankt-Peterburqdan mənə məlumat verdilər ki, orada Nizaminin abidəsinin açılışına hazırlıq işləri başa çatmışdır. Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, əgər biz nəzərdə tutduqlarımızın hamısını bu şəkildə həyata keçirsək, şübhəsiz elə bir vəziyyətə nail olacağıq ki, Azərbaycan xalqı bu əməkdaşlığımızın nəticələrini hiss edəcək, Rusiyada da bu, nəzərə çarpacaqdır [1]. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında rus dilində çoxsaylı qəzet, jurnal, elmi-kütləvi ədəbiyyat buraxılır, müəyyən televiziya verilişləri nümayiş olunur. Şübhəsiz ki, bu da rus xalqının mədəniyyətinə, onun dilinə olan böyük hörmətdən, eyni zamanda regionun əsas dövlətinin illərlə yaratdığı təsirin nəticəsidir. Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin bununla bağlı olaraq 2001-ci il yanvar ayının əvvəlində Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Bakı Slavyan Universitetində olarkən bəyan etmişdir ki, Sovet İttifaqının heç bir keçmiş respublikasında deyil, ancaq Azərbaycanda rus dilini 20 min tələbə öyrənməsi təqdirə layiq haldır. Bakı Slavyan Universiteti kimi birali məktəbin Azərbaycanda fəaliyyəti Rusiya elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin dost ölkə olaraq Azərbaycanda yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsindən, eyni zamanda elm və təhsil sferasında əlaqələrin möhkəmliyindən xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 28 sentyabrda Azərbaycan Respublikası və Moskva hökumətlərarası komissiyasının dördüncü iclasında digər məsələlərlə yanaşı, mədəni münasibətlər məsələsini də müzakirə etməsi iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafından xəbər verirdi. İclasın gündəliyindən aydın olur ki, Azərbaycanla Moskva arasında humanitar əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşmanın, etimadın və millətlərarası münasibətlərin möhkəmləndirilməsi mühüm amil kimi dəyərləndirilmişdir [3, 154].

İki ölkə arasında “2000-2002-ci illər üzrə mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramı” uğurla həyata keçirilmişdir. Ölkəmizdə rus dili illərdir orta məktəblərdə tədris olunur, eyni zamanda universitetlərdə rus bölmələrinin fəaliyyətinə yetərincə şərait yaradılmışdır. Azərbaycan məktəblərində rus dilinin öyrənilməsi problemlərinə həsr olunmuş konfransda bu məsələ

ilə bağlı bir çox qərarlar verilmişdir. Moskva Humanitar İnstitutunun əməkdaşları 2002-ci il iyunun 17-dən 19-dək Azərbaycan məktəblərində rus dilinin öyrənilməsi problemlərini müzakirə etməklə yanaşı 2003-cü ildə Moskvada Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsinə hazırlıq işlərini və nəzərdə tutulan tədbirləri təhlil edərək yüksək dəyərləndirmişdirlər [2, 155].

2002-ci il fevralın 1-də Bakıda Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyası Təhsil Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında protokol iki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın daha da artmasına səbəb oldu.

Məlumatların təhlil edilməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanla Rusiya arasında qısa tarixi dövr ərzində elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. 2003-cü ilin sentyabrın sonlarında Bakıda rusdilli mətbuatın 5-ci Ümumrusiya Konqresinin iştirakçıları ilə keçirilən görüşdə dünyanın səkkiz ölkəsindən 200-dək nümayəndəni özündə birləşdirən müzakirələrdə Rusiya Federasiyası Prezidentinin xanımı Lyudmila Putina, Rusiya Hökuməti sədrinin müavini Qalina Koroleva, Rusiya Federasiyasının mətbuat orqanlarının digər görkəmli xadimləri də iştirakçı olmuşdular. Tədbir iştirakçıları öz çıxışlarında rus dilinin bütün dünyada işgüzar, zəngin bir dil kimi tanınmasından, Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrindən, Azərbaycanda rusdilli mətbuatın öz məzmununa, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi və mənəvi polemikasına görə Azərbaycan milli jurnalistikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olması ətraflı qeyd olunmuşdur. Görüşün məhz Bakı şəhərində yüksək səviyyədə keçirilməsi Rusiya və Azərbaycan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi siyasi kurs mədəni münasibətlərin rəsmi səviyyədə inkişafını da təmin etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin oktyabr ayında Rusiya azərbaycanlılarının ikinci konqresində iştirak etmək üçün Moskvaya rəsmi səfəri, Vladimir Putinlə təkbətək görüşləri xüsusilə əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələri arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, tələbə, müəllim və elmi işçilərin mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatların və layihələrin həyata keçirilməsi, təhsil sahəsində təcrübə mübadiləsi, tələbə qəbulu üçün illik kvotaların müəyyənləşdirilməsi və s. formalarda həyata keçirilir. Təhsil sahəsində əməkdaşlığın ən vacib komponentlərindən birini tələbə mübadiləsi təşkil edir ki, iki ölkə arasında dövlət xətti ilə tələbə mübadiləsi məqsədi ilə bir çox addımlar atılmışdır. Son illər ərzində təhsil və elm sahələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bir sıra qarşılıqlı səfərlər və tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1-3 mart 2007-ci il tarixlərində Rusiya Federasiyasının Təhsil və Elm Naziri Andrey Fursenko Azərbaycan Respublikasında səfərdə olmuşdur və səfər zamanı elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində önəmli addımlar atıldı. Səfərin ən əhəmiyyət daşıyan razılaşması Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialının açılması ilə bağlı qərarın verilməsi oldu. 20-24 fevral 2008-ci ildə prezident İlham Əliyev Moskvaya işgüzar səfəri zamanı M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin fəxri professoru adı verilmişdir. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti rəhbərliyinin təklifi və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il yanvar tarixli sərəncamına əsasən filialın rəsmi surətdə açılışı 27 fevral 2009-cu ildə oldu. Filialın açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Moskva Dövlət Universitetinin rektoru Viktor Antonoviç Sadovniç, Rusiya təhsil və elm naziri Andrey Fursenko, Azərbaycanın birinci xanımı, UNESCO-nun xoş məramlı səfiri Mehriban Əliyeva və bir çox başqa görkəmli elm və təhsil nümayəndələri iştirak etmişdirlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Nərgiz Paşayeva yarandığı ildən M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti Bakı filialının rektorudur. Belə bir təhsil müəssisəsinin açılması ölkə daxilində dünyanın ən nüfuzlu universitetlərinin birində təhsil almağa eyni zamanda Rusiya və Azərbaycan arasında ölkələrarası elmlər inteqrasiyasına şərait yaratdı. İlk illər filialda 5 fakültə fəaliyyət göstərmişdir. Gələcəkdə fakültələrin və tələbələrin sayının artmağı nəzərdə tutulur. 20 sentyabr 2010-cu ildə Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedyevin səfəri çərçivəsində o və MDU-nun rektoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının rektoru Viktor Sadovniç MDU Bakı filialında oldular. Burdakı tədris şəraiti və görülən işlər onlar tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Andrey Fursenkonun Bakı səfərində Bakı Slavyan Universiteti və Moskva Dövlət Dilşünaslıq Universiteti (MDDU) arasında imzalanan razılaşmaya uyğun olaraq, 2007-ci ildən MDDU-da Azərbaycan dili tədris olunur. MDDU-da Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəl-

dilməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin universitet tələbələri arasında təbliği məqsədilə MDDU-da 15 aprel 2009-cu ildə Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi təsis edilmişdir.

İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Elmi Şurasının 2012-ci il 2 mart tarixli qərarı ilə Mehriban Əliyevaya "İ.M.Seçenov adına Birinci MDTU-nun fəxri professoru" adı verilmiş və 2012-ci il 13 aprel tarixində Moskvada universitetdə keçirilmiş mərasimdə Mehriban Əliyevaya "İ.M.Seçenov adına Birinci MDTU-nun fəxri professoru" diplomu və xatirə nişanı təqdim olunduqdan sonra MDU-nun Bakı filialından başqa İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti rəhbərliyinin Bakı şəhərində universitetin filialının yaradılması ilə bağlı təklifi nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə İ.M.Seçinov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialı 15 may 2015-ci il tarixində fəaliyyətə başladı. Təhsil müəssisəsinin açılması iki dövlət arasında elm sahəsində görülmüş əhəmiyyətli işlərdəndir.

2010-cu ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin və Rusiyanın o vaxtki prezidenti D.Medvedyevin təşəbbüsü ilə Bakıda humanitar əməkdaşlıq üzrə birinci Azərbaycan-Rusiya formu keçirildi. Sonradan bu forum beynəlxalq status aldı.

22 dekabr 2014-cü il tarixində Rusiyanın MDB, xaricdə yaşayan həmvətənlərlə iş və beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq üzrə Federal Agentliyinin rəhbərinin müavini Larisa Yefremova Bakıya səfər edərək Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Mikayıl Cabbarov ilə görüş keçirmiş, görüşdə Azərbaycan vətəndaşlarının Rusiya Federasiyasının ali təhsil müəssislərinə Rusiya tərəfinin ayırdığı illik kvotalar çərçivəsində qəbulu ilə bağlı müzakirələr aparılmış və bu müzakirələrin nəticələrinə dair protokol imzalanmışdır [4].

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin müavini Ceyhun Bayramovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 15-18 aprel 2015-ci il tarixində Moskva şəhərində səfərdə olmuş, səfər çərçivəsində RF Təhsil və Elm Nazirliyinin, Rusiyanın MDB, Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə İş və Beynəlxalq Humanitar Əməkdaşlıq üzrə Federal Agentliyinin və digər qurumların nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmiş, iki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın aktual məsələlərinə dair müzakirələr aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il noyabrın 27-də Rusiya Federasiyasının təhsil və elm naziri Olqa Vasilyevanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən ikitərəfli münasibətlərimizin müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən təhsil sahəsində uğurla inkişaf etdiyini vurğulamış və bu istiqamətdə təqdirəlayiq addımların atıldığını bildirmişdir. Təhsil sahəsində əlaqələrin ənənəvi xarakter daşdığına toxunan dövlət başçısı deyib: "Çox mühüm olan odur ki, ötən 25 il ərzində ölkələrimiz bu ənənələri nəinki qorudu, hətta daha da möhkəmləndirdi." Tərəflərarası əməkdaşlığın istiqamətlərini və perspektivlərini dəyərləndirən İlham Əliyev ikitərəfli əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi ilə bağlı təhsil nazirlikləri arasında səmərəli müzakirələrin aparılmasının zərurətini vurğulayıb. Rusiya Federasiyasının təhsil və elm naziri Olqa Vasilyeva Prezident İlham Əliyevin fikirlərinin təsdiqi olaraq öz növbəsində təhsil sahəsində ənənəvi əməkdaşlığımızın hazırda da inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayaraq bu istiqamətdə atılan addımları yüksək qiymətləndirmiş və Rusiyanın Azərbaycanla elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı ilə bağlı yeni layihələrini diqqətə çatdırmışdır. Görüşdə Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin tərkibində filoloji qrupun açılması təklif olunub, Azərbaycanda rus dilinin və Rusiya Federasiyasında azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə texniki dəstək göstərilməsinin vacibliyi vurğulanıb, Rusiya-Azərbaycan Universitetləri Assosiasiyasının Bakıda keçiriləcək konfransının əhəmiyyətindən danışılıb, universitetlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsinin önəmi qeyd olunub. Keçirilən görüşdə təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq çərçivəsində mühüm nailiyyətlər əldə olundu.

17 aprel 2015-ci il tarixində Moskvada Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti ilə Rusiyanın Ali İqtisadiyyat Məktəbi arasında "Elm, tədris və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş" imzalanmışdır və əməkdaşlığın inkişafı kontekstində Rusiya Federasiyasında 2016-cı ilin noyabrın 28-də Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Dərbənd şəhər filialı fəaliyyətə başlayıb. Dərbənddə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin filialının açılması prezidentlər İlham Əliyevin və Vladimir Putinin bu regionda yaşayan xalqlara ali təhsillə bağlı göstərdikləri diqqətin və iki ölkə arasında əməkdaşlığın bariz nümunəsidir. Filialda dərslər Plexanov adına Rusiya İqtisad Universitetinin tədris proqramına uyğun keçilir. Rusiya Federasiyasının təhsil və elm naziri olan

Olqa Vasilyeva UNEC-in Dərbənd filialının açılmasını əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirərək bildirmişdir ki: “Özünü nüfuzlu reytinglərdə təsdiq edən, Cənubi Qafqazın ən böyük iqtisadyönlü universitetinin filialının Rusiya Federasiyası ərazisində açılması mühüm hadisədir. Sevindirici haldır ki, UNEC-də həm də Rus İqtisadiyyat Məktəbi fəaliyyət göstərir. Ümidvarıq ki, UNEC-in Dərbənd filialı Dağıstan üçün lazım olan iqtisadçı kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmət göstərəcək. Bildirmək istəyirəm ki, Dərbənd filialında həqiqətən bacarıqlı və yüksək peşəkarlığa malik pedaqoji heyət fəaliyyət göstərir. Rusiyalı nazir UNEC-in Dərbənd filialının açılışını vaxtında atılmış addım kimi qiymətləndirib və universitetin filialı daxilində kollecin də fəaliyyət göstərməsi üçün lisenziya verilib [5].

Nəticə. Müstəqilliyin qazanılmasından sonra iki dövlət arasında elm və təhsil sferasında yetərinə nəliyyətlər əldə olunmuş, hər iki dövlət bu sahədə əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində keçən illərdə əlindən gələni ediblər. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə rus dilində təhsil alan şagirdlərin və tələbələrin sayı 100 min nəfərdən çoxdur və paralel olaraq da Rusiyada 11 mindən çox azərbaycanlı tələbə təhsil alır. Rusiya-Azərbaycan Parlamentlərarası Dostluq qrupunun rəhbəri Dmitri Savelyev iki ölkə arasındakı elm və təhsil sferasındakı əlaqələri təhlil edərək bildirmişdir ki, ölkələrimiz arasında təhsil sahəsində əlaqələrin möhkəmlənməsi son nəticədə hər iki dövlətin rifahının yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq. Deputat deyir: “İstənilən sahədə birgə araşdırmalar həmişə ölkələrin intellektual potensialının və innovasiyalı iqtisadiyyatın artmasına şərait yaradır. Əminəm ki, bu, müasir şəraitdə çox vacib məsələdir və Rusiya ilə Azərbaycan arasında təhsil sahəsində gələcək əməkdaşlıq bu məsələnin həllinə imkan yaradacaq” [6].

Son illərdə Rusiya və Azərbaycan prezidentləri görüşlərində elm və təhsil sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayırır və qarşılıqlı olaraq ölkə universitetlərinin filiallarının açılması barədə yeni razılaşmalar mövcuddur. Nəzərdə tutulan planlar həyata keçirildikdən sonra əməkdaşlıq daha da artacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Rusiya əməkdaşlığı bütün sahələri əhatə edir / Azərbaycan müəllimi qəzeti, 1-7 fevral 2002-ci il.
2. Məmmədov E. Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya əlaqələri. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 2014, 184 s.
3. Mehdiyev A. Rusiya geosiyasi iddialarına hüquqi don geydirir / Azərbaycan qəzeti, 12 avqust 1997-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı səfirliyi: İkitərəfli münasibətlər. - <https://moscow.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler> [01.10.2022].
5. Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universiteti. Darband Branch. - <https://unec.edu.az/ru/education/darband-branc> [01.10.2022].
6. Fəridə Abdullayeva. Rusiya ilə Azərbaycan ali məktəbləri əməkdaşlığının yeni mərhələsində / Azərbaycan, 12.02.2016. - https://azertag.az/xeber/Rusiya_ve_Azerbaycan_ali_mektebleri_emekdasligin_yeni_merhelesinde-926792 [01.10.2022].

АЙНУРА МАМЕДОВА

*Доктор философии по истории,
преподаватель Бакинского Государственного Университета*

СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

В статье исследуются основные направления и развития сотрудничества в сфере образования и науки между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой. Сотрудничество азербайджанских и российских университетов в основном состоит из совместных научных исследований, обмен студентами, научное сотрудничество, подписание взаимных соглаше-

ний, формирование научных конференций и семинаров, тесные связи между научными библиотеками и т. д. Также в статье исследуется участие азербайджанских учебных заведений в ассоциациях, сформированных Россией. Статья также рассматривает роль научных мероприятий в развитии Российско-Азербайджанских отношений.

Ключевые слова: Российская Федерация, Азербайджанская Республика, наука, образование, сотрудничество.

AYNURA MAMMADOVA

PhD on history, lecturer of Baku State University

COOPERATION IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE BETWEEN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The main directions and development of cooperation between the Russian Federation and the Republic of Azerbaijan in education and science are being investigated. The main areas of cooperation between Azerbaijani and Russian universities are joint scientific research, student exchange, scientific cooperation, mutual agreements, the formation of scientific conferences and seminars, close ties between scientific libraries, and so on. The article also investigates Azerbaijani educational institutions' participation in Russian-formed associations. The role of scientific measures in the development of Russian-Azerbaijani relations is also discussed in the article.

Keywords: Russian Federation, Azerbaijan Republic, science, education, cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94

YƏHYA BABANLI

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı
y_babanli@yahoo.com*

**MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ DİASPORUN APARICI FAKTOR KİMİ
MAHİYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Məqalədə müasir dövrün əsas aktorlarından birinə çevrilmiş və “xalq diplomatiyası”, “ictimai diplomatiya”, “beynəlxalq ictimaiyyət”, “sosial vasitələr”, “humanitar missiya” və “yumşaq güc” statusuna malik olan diasporun dəyişən dünya kontekstində yeri və rolundan bəhs edilir. Belə qənaətə gəlinib ki, diaspor faktorunu beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tutur. Bununla bağlı Azərbaycan diasporu kontekstində müvafiq təkliflər irəli sürülüb.

Açar sözlər: Müasir beynəlxalq münasibətlər, miqrasiya, diaspor, lobbi? “xalq diplomatiyası”, “ictimai diplomatiya”, “beynəlxalq ictimaiyyət”, “sosial vasitələr”, “humanitar missiya”, “yumşaq güc”.

Giriş. XXI əsrin qeyri-müəyyən nizamı fonunda sürətlə dəyişən dünyanın yeni reallıqları bütün etnoslar qarşısında mühüm əhəmiyyətli və milli taleyüklü vəzifələr qoyur. Dövlətlər və xalqlar arasında gedən inteqrasiya prosesləri, planetin siyasi mənzərəsində baş vermiş hadisələr bəşər sivilizasiyasının növbəti inkişaf mərhələsinə keçid etdiyini göstərir.

Hazırda diasporların formalaşması prosesi o qədər geniş miqyas almışdır ki, dünyada elə bir ölkə tapmaq mümkün deyil ki, orada başqa xalqın diasporu olmasın. Əvvəllər geniş yayılmış immiqrantların qəbul edən cəmiyyətə fərdi adaptasiyası getdikcə daha çox kollektiv inteqrasiya ilə əvəz olunur və nəticədə xalqların məskunlaşmasının fərqli, diasporal forması yaranır. Diasporlar ev sahibi ölkələrə böyük təsir göstərir. Onlar demografik strukturlarını, etnik və konfessional tərkibini dəyişirlər. Diasporlar nəinki etnik xüsusiyyətlərini, milli adət-ənənələrini, rituallarını qoruyub saxlayırlar, eləcə də çox vaxt mövcud olduqları cəmiyyətə yad dəyərləri tətbiq edirlər.

Diasporların təkcə ev sahibliyi edən ölkələrin daxili deyil, həm də xarici siyasətinə getdikcə təsiri artır, çünki əhəmiyyətli maddi-maliyyə resurslarına malik transmilli diasporlar yaxın vaxtlara qədər vətəni olan və sıx əlaqələri olan ölkələrin maraqlarını fəal şəkildə lobbiləşdirir. “Publik diplomatiya” və “Yumşaq güc” konseptinə çevirilir.

Etnoloqlara görə, “əgər diasporların sayının daimi artımını, onların dinamizmini, fəal iqtisadi və siyasi əlaqələrini, çox “yuxarı mərtəbələrə” qədər lobbiçilik fəaliyyətini nəzərə alsaq - istər “xilas etmə” ölkələrində, istərsə də “ev sahibliyi edən” ölkələrdə onların müasir dünyada rolunu qiymətləndirmək olmaz. Mühacir icmalarının sayında artım və onların institutlaşması o qədər sürətlə baş verir ki, bəzi ekspertlərin fikrincə, bu, “dünyanın diasporlaşması” haqqında danışmağa əsas verir, bəziləri isə müasir dünyanın “belə deyil” dövlətlərin cəmi diasporların cəmi kimi”dir.

“Diasporlar dünyanı idarə edir, beynəlxalq normalar qurur, hökumət və dövlətlər formalaşdırır, hətta dünya hökuməti yaratmaq vəzifəsini qoyurlar. Geniş mənada deyə bilərik ki, son yarım əsrdə dünya prosesləri diasporların iqtisadi, hətta ideoloji hökmranlığı altında gedir. Belə bir bəyanatı çətin ki, mübahisəsiz adlandırmaq olar. Diasporların həm məskunlaşdıqları, həm “ikinci vətənləri”nə çevrilmiş ölkələrin daxili siyasətində, həm də getdikcə müstəqil oyunçu kimi bəyan etdikləri dünya siyasətində, beynəlxalq münasibətlər sistemində şübhəsiz ki, getdikcə artan rolu var.

Amma yəqin ki, “dünyanın diasporlaşması” haqqında danışmaq hələ tezdir, baxmayaraq ki, bəşəriyyətin inkişafının belə bir ssenari üzrə gedə biləcəyini istisna etmək olmaz. Qloballaşan dünyanın xarakterik xüsusiyyəti miqrasiya proseslərinin intensivləşməsidir. Qloballaşma “milli bölgüləri” daha şəffaf edir və buna görə də milyonlarla insan daha yaxşı həyat axtarışında vətənlərini tərk edərək başqa ölkələrə üz tutur. Miqrasiya miqyasının kəskin artması immiqrant etnik icmaların konsolidasiyası ilə paralel gedir. Bir dəfə yeni yerə köçənlər, bir qayda olaraq, yad, çox vaxt çox düşmən, etnik-mə-

dəni mühtdə nəinki sağ qalmaq, həm də adət-ənənələrini, dillərini qorumaq üçün birləşməyə çalışırlar. Bu məqsədlə ya mövcud diasporlara qoşulurlar, ya da yenilərini yaradırlar. Bunun nəticəsidir ki, dünyada diasporların sayı durmadan artır.

Diaspor strateji faktor kimi yaşadığımız dövrün vacib elementi hesab olunur. Diaspor həm ideoloji gücdür, həm də xaricdə milli mənafe və dəyərlərin təmsilçisidir. Diaspor amili xalqların yaxınlaşması, anlaşması, ölkələrarası münasibətlərin qurulması və dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafında mühüm amildir. Tarixin təkamül prosesi zamansız və sonsuzdur. Lakin bu inkişafı sürətləndirən səbəblər və mövcud proseslər vardır. Məhz diaspor faktoru inteqrasiya ilə təmas təşkil etməklə həm milli birliyi, həm də bəşəri təkamülü özündə əks etdirir. Bu element, sağlam şəkildə “Vətən uğrunda mübarizə”dir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra bir çox etnik qruplar (əsasən sovet vətəndaşları) öz qəbilələrinin kompakt məskunlaşdıqları ərazilərdən qopmuşlar. Eyni zamanda, postsovet məkanında insanların sərbəst hərəkəti üçün şərait yarandı ki, bu da ilk növbədə, Mərkəzi Asiya və Qafqazın keçmiş respublikalarından güclü miqrasiya axınlarının formalaşmasına şərait yaratdı. Nəticədə, Rusiya və Sovetlər ailəsinə üzv respublikaların diasporlaşması prosesi başlandı ki, mövcud vəziyyətə görə bu dövlətlər arasında birinci yeri tutur. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması, onların ölkəmizin ümumi maraqlarının müdafiəsi işinə cəlb edilməsi olmuşdur [1].

Müasir dövrün əsas aktorlarından birinə çevrilən və etnik məzmun daşıyan mürəkkəb konstruksiyalı “xalq diplomatiyası”, “publik diplomatiyası” [8], “beynəlxalq icma”, “sosial vasitə”, “humanitar missiya” və “yumşaq güc” statusuna yiyələnən diasporun dəyişən dünya kontekstində yeri və rolunun öyrənilməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yeni dünya nizamında miqrasiya prosesləri nəticəsində yaranan diaspor potensialının effektiv idarə edilməsi və lobbi fəaliyyətinin düzgün yönləndirilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin humanitar siyasətlərində vacib xarakter kimi qəbul olunur. Eyni zamanda dövlətlərin xarici siyasət strategiyasında xüsusi yer alır. Məhz diaspor anlayışının bu istiqamətdə formalaşması və təkamülünün izlənilməsi, müxtəlif xalqların təmsalində müvafiq sahədə diasporun fəaliyyəti, onun siyasiləşməsi və lobbiləşməsi proseslərinin nəzərdən keçirilməsi, habelə Azərbaycan diasporu və lobbisinin hərəkət və hədəfinin təhlil edilməsini dövrün favoriti olaraq qeyd etmək mümkündür. Diasporlar qloballaşmanın transmilli faktoru kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminin “milliözünüdərk və özünüfədə” elementinə çevrilmişdir. Etnosiyasi araşdırmaçılar və humanitar sahə üzrə mütəxəssislər diasporu müasir dövrün trendi olaraq görürlər.

“Vətənlərindən başqa ölkə və regionlara köçübgetmə - mühacirət hadisəsi bütün xalqların və millətlərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında ən azı son bir necə yüzillik tarixi dövr ərzində həmişə ən mühüm amillərdən biridir. Xalqların tarixi inkişafının səviyyəsi, xüsusiyyətləri və istiqamətləri ilə sıx bağlı olan mühacirət prosesi, təbii ki, azərbaycanlılardan da yan keçməyibdir. Bu proses azərbaycanlıların təmsalində XX əsrin əvvəllərindən ta bu günə qədər xüsusilə intensiv şəkildə davam etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqı özünün say-demoqrafik və ya kəmiyyət göstəriciləri baxımından həqiqətən də böyük diaspora malik xalq hesab edilə bilər - bu xalqın nümayəndələrinin hər 5 nəfərindən biri məhz mühacirətdə (qürbətdə) yaşayır və 10 milyonluq Azərbaycan diasporunu təşkil edir” [3].

Hazırda diaspor və lobbi anlayışları müasir dövlətlərarası münasibətlərin atributlarından hesab edilir. Diaspor məşəyinə görə sosial-mədəni hadisə olub müxtəlif cəhətlərə malik etnik-milli məzmunun məcmusudur. Diaspor anlayışına konseptual şəkildə yanaşmaq, təhlil etmək və onun tədqiqinə ayrı-ayrı nəzəri-praktiki məsələləri vahid bir sistem halına gətirmək yerli və xarici tədqiqatçılar tərəfindən daim cəhd edilir. Mütəxəssislər diasporu "yeni həyat tərzinin davranışı" adlandırırlar. Diasporlar yalnız tarixi vətənlərindən kənarada olan icmalara şamil edilir və bu xüsusda formasını dəyişir. Öz gücünü və təsir imkanlarını artırmaq məqsədilə lobbiçilik sahəsində təzahür edir.

Eyni zamanda, etnik lobbiçilik də müasir dövrün çağırışı kimi prioritet hesab olunur. Siyasi-iqtisadi məzmunu malik lobbi fəaliyyəti formaca daha strateji mahiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq aləmdə diasporlara, eləcə də lobbiçiliyə marağın və diqqətin çox olduğunu söyləmək mümkündür. Faktiki olaraq müvafiq hərəkət sürətlə dəyişən iqtisadi və siyasi şəraitdə əhalinin

miqrasiyasının adı vərdiş halına gəldiyi bir zamanda geniş vüsət alır - "yeni-dən doğuş yaşayır". Yeni münasibətlərin yaranması və mövcud olan əlaqələrin inkişafı üçün marağını ortaya qoyur.

Bu münasibətlər exodus (diaspor institutları) tərəfindən müvafiq şəkildə öyrənilir. Xarici təhdidlərə qarşı duruş gətirmək və üstəlik, "sabitlik" mütləq dəyişməz deyildir, baxmayaraq ki, onu müəyyən bir hala daxil edə bilər. Diasporun göstərilən xüsusiyyətləri sistemin struktur xüsusiyyətlərinin nəticəsidir - onun rahatlığı və hərəkətliliyi ilə rabitə təşkil edir. Bundan əlavə, özünü inkişaf etdirən sosial-mədəni sistem olaraq diasporlar yeni təşkilatlar formalaşdırır.

Məlumdur ki, yeni çağırışlar sosial və rabitə şəbəkələrinin yenilənməsini qaçılmaz edir. Beləliklə, diaspor xarici və daxili çağırışlara cavab olaraq daim dəyişməyə məhkum olur. Bunu edərkən istiqaməti proqnozlaşdıran nüanslara təsir edən bir çox amillərin olması səbəbindən diasporada dəyişikliklərə məruz qalır. Onun qeyri-bərabər şəbəkə quruluşu son dərəcə mürəkkəbdir. Burada mürəkkəb sistemlərin xüsusiyyətlərindən biri özünü göstərir - gözlənilməz hallar baş verir. "Diaspor - mənşə ölkəsi" xətti boyunca münasibətlərə təsir çox yönlü ola bilər. Əvvəla diasporlar elə etməlidir ki, daim yüksələn xətlərlə irəliləsinlər. Bunun üçün assimilyasiya yolunu deyil, inteqrasiya yolunu seçməlidirlər ki, onları mövcud olmamaq təhlükəsindən yalnız bu işıqlı yol xilas edə bilər.

Hazırkı vəziyyətdə istənilən bir xalqın nümayəndəsi daha yaxşı bir həyat axtaranların transatlantik axınları ilə təəccüblənmişdir. Daha parlaq və daha rahat bir gələcək üçün ayrılmaq, tarixi vətənlə birləşmək üçün inşa edilən körpülərin kərpicini sökmək olduqca çətin və buna görə miqrantlar qrup halında bütövləşirlər, icmalar yaradırlar:

- məhz milli diaspor inteqrasiya mərhələsindən əziyyət çəkmədən kömək edir. Diasporlar dedikdə, müəyyən bir etnosu, milləti, doğma ərazilərindən kənarında yaşayan bir xalqın "ümumi maraq - tək amal" ətrafında toplayan vətəndaş cəmiyyəti nəzərdə tutulur.

Diaspor kollektiv rəhbərlik təklif edən bir sosial-mədəni modeldir. Bu kollektiv istinad nöqtəsi mənşə ölkəsinin kommunikativ davranışdır (intuitiv rabitə kodu mənşə ölkəsi ilə eyniləşdirmə, kollektiv yaddaş və s.). Burada şəxslərin əsas elementi dəyər dünyalarının harmoniyası, dəyər sisteminin özəlliyidir. Xüsusilə, müəyyən mənəvi keyfiyyət yönümlərinin sıralanma mövqeyi (prioritet və üstünlük), müqayisəli mənası, aksioloji əlaməti ("dəyərlər" və ya "anti-dəyərlər") sistemidir [2].

İstənilən cəmiyyətin bu "yeni öyrənilmiş" üzvlərinin prioritet və üstünlükləri, aksioloji əlaməti "dəyərlər" və ya "anti-dəyərlər"ə münasibətləri ilə ölçülür. Diaspor üzvləri ilə ev sahibi ölkənin nümayəndələri arasında mədəniyyətlərarası əlaqə önəmlidir.

Eyni zamanda, diaspor nümayəndələrinin ünsiyyət və mədəniyyətlərarası bacarığı da birbaşa nisbətədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin öyrənilməsi, eyni zamanda əsas şəxsiyyət daşıyıcıları ilə diaspor üzvləri arasında yaxın (evlilik, qohumluq) əlaqələrin yaranması diaspor cəmiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir.

Məsələn, assimilyasiya konsepti qəbul etdiyi təqdirdə spesifik xüsusiyyətlərini itirən şəxslər də bu zonaya aid edilə bilər. Ehtimal olunur ki, kənar bölgənin barometr və ötürücülüyü diasporalar da birbaşa mütənasib bir münasibətdədirlər.

Diaspor bir sistem olaraq sabitdir və ətraf mühitin xarici təsirlərinə və daxili çətinliklərinə davamlıdır. Stabillik ümumiyyətlə qabiliyyət kimi başa düşülür ki, bu da daxilə yaranan dağıdıcı təsirləri yatırtmaq üçün sosial sistem təşkil edir. Yalnız, möhkəm durmağı bacaran qüvvə xarici dağıdıcılığı dəf etmək iqtidarındadır.

Proseslərin mövcudluğu - assimilyasiya və fiziki yaşlanma diaspor üzvlərinin bir hissəsinin itirilməsini nəzərdə tutur. Yeni üzvlərin axınının olmaması sistemin sadələşdirilməsinə səbəb ola və diasporun fiziki cəhətdən məhv olmasına gətirib çıxara bilər. Lakin diasporanın mövcudluğu, axın olmadan mümkündür - icmalarda əlverişli demoqrafik vəziyyət nəzərə alınmaqla və əsas xüsusiyyətin ötürülməsi üçün qurumların məhsuldar işləməsinə nail olmalıdır.

Digər yaşayış bölgələri əsas götürülə bilsə də, diaspor üzvlərinin əsas şəxsiyyətini müəyyənləşdirən mənşə ölkəsidir. Bu yöndə, "diaspor mədəniyyət baxımından fərqlidir, ümumi vətən ideyasına əsaslanan və bunun üzərində qurulan cəmiyyət kollektiv ünsiyyətin, qrup həmrəyliyin və nümayişkarənə münasibətin əsasıdır".

Etnik kimliyin qorunması və ən əsası ana dilinin mühafizəsi labüddür.

Bir millətin oyanışı, bir millətin hərəkəti və bir millətin zəfəri həm də xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə ölçülür.

Mühacir (immiqrant) ailəsində böyüyüb boy atmış uşaqlar ana vətən haqqında nostalji nağıla çevrilmiş parlaq tarixdir. Keçmiş sovetlər coğrafiyasında yaranan mənzərə azərbaycanlı ailələrin və Azərbaycanda yaşayan digər xalqların (rus, yəhudi və s.) yaranmış sosial-ictimai vəziyyətlə əlaqədar Avropaya, ABŞ-a və başqa yerlərə axını onların yeni mühitə uyğunlaşmaları, adaptasiya və inteqrasiyaları üçün məcburiyyət yaratdı. Dil və mədəni mühitində onların uşalarının həyat şəraitinə adaptasiyasında kəskin problem doğururdu. Adaptasiya prosesi 4 variantda özünü göstərir: assimilyasiya, seperatizmdən, inteqrasiyada və marqinalizasiyadan ibarətdir [7].

Təbii ki, ən yaxşısı və arzuolunanı inteqrasiyadır. Çünki, bu hal iki mədəniyyətin sintezin yarıdır. Ancaq bu istiqamətdə gedən yol çətindir. Uşağın inteqrasiyası nə qədər baş verirsə, psixoloji problemlər bir o qədər böyük olur. Bəzi ailələrdə inteqrasiya on illərlə davam edir. Bununla əlaqədar valideyinlər və onların övladları psixoloji dəstəyə böyük etiyac duyurlar. Uşaqlar vardır, hansıqlarla ki, maraq güdən, yəni iş icazəsi almaq məqsədilə qurulmuş qarışıq nıqahlardan doğulmuşdur. Bu əsasən xüsusi, maraqlı nıqahlardır, çox halda məhəbbəti olmayan və məcburiyyətə söykənir. Yaxşı həyat tərzinə görə “İnternet nıqahları” və “xaricə getmək” məqsədli ərə getmək nıqahları beynəlxalq ailələrin yaranmasında ən populyardır. Əvvəlki nıqahlardan uşaqları olan qadınlar üçün bu daha da əziyyətli olur.

Bu uşaqlardan çoxu onları qidalandıran köklərindən – doğma valideyni, nənəsi-babası, başqa qohum-əqrabası və dostlarından qopmuş pöhrələri xatırladı.

Əfsus ki, bu sosial-psixoloji durum çox hallarda mənfi hadisələrin baş verməsinə səbəb olur. Buna görə uşağın yeni anası və yaxud da atasının danışdığı dil ilə imtahana çəkilməli olur. Ana və ya ata yaxşı yaşamaq üçün gəldiyi ölkədə gəlmiş eyforiyaya psixoloji problemləri, heç nədən asılı olmayaraq uşağa ötürü, onu yeni komplekslərlə “mükafatlandırır”.

Emiqrasiya həyatının birinci ayları və illərində uşaqların çoxu hər cür risk qruplarında olurlar. Antisosial əxlaqdan aqressivliyə qədər. Bütün bu halların yaranmasının səbəbi isə sevgisiz nıqahlardır. Beləki qadınlar “ölkəyə görə” ərə gedir, kişilər isə onları uşaqlarla birlikdə nikaha bəzi gəlirlər və güzəştlər əldə etmək xatirinə girirlər.

Bəllidir ki, məhəbbətdən olan nikahlardan tamamilə başqa bir şəxs doğulur və ortaya çıxır. Daha doğrusu uşaqlar müəyyən mənada böyüklərin qurbanı olurlar. Məsələn, əgər ailə bütün ailə üzvləri ilə birlikdə xaricə köçür, buna baxmayaraq, uşaqlar adaptasiyanın yumşaq belə variantlarında da ciddi stress keçirir. Bu stres onun yeni mentalitetə və yeni dilə adaptasiyasından asılıdır: ögey ata və ya anaya həyatın xüsusiyyətlərindən, başqa yeni qohumlarla münasibətlərdən, ata və ananın yeni uşağının ortaya çıxmasından irəli gəlir. Başqa cür desək, hətta ən yaxşı stiusiyada uşaq üçün emiqrasiya - qar topasının tipinə görə gərgin vəziyyətdir, hətta hər tipinə görə ağır stresdir. Hətta hər “qar dənəciyi” özünün mənfi cəkisinə malikdir. Ancaq həyatda biz daha çətin situasiyalarla və deformasiya olunmuş talelərlə rastlaşırıq. Gərək dövlət cəmiyyətin taleyinə biganə qalmasın ki, bu etnik-millətətümə yol açar bilər.

İkidilli Avropa ölkələrində, elə götürək qonşu Rusiyadakı ailələrində Azərbaycan dilli uşaqların inkişafında əsas problem nədən ibarət ola bilər. Təbii ki, ilk növbədə ailələrin milli kaloritdə olması, dil baryeri və nəticə etibarilə assimilyasiyaya məruz qalmaları kimi məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır.

Ona görə də dövlət-diaspor əməkdaşlığı elə qurulmalıdır ki, konseptual yanaşma olmalı, milli psixologiya və genetik kodlar nəzərə alınmalıdır. Diasporla iş institusional tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

“Beləliklə, diaspor fəaliyyəti istiqamətində işin ciddi və məqsədyönlü şəkildə aparılması üçün həmyerlilər birliklərinin, ictimai təşkilatların, qəzet nəşriyyatlarının, mədəniyyət xadimlərinin, iş adamlarının, gənclər təşkilatlarının birləşdiyi və Səfirləklə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərən Rusiya Azərbaycanlıları Təşkilatları İttifaqının yaradılması üçün mühüm zəruriyyət yaranmışdır” [6].

Yeni çağırışlar sosial və rabitə şəbəkələrinin yenilənməsini qaçılmaz edir.

Beləliklə, diaspor xarici və daxili çağırışlara cavab olaraq daim dəyişməyə məhkum olur. Bunu edərək istiqaməti proqnozlaşdırın nüanslara təsir edən bir çox amillərin olması səbəbindən

diasporada dəyişikliklərə məruz qalır. Onun qeyri-bərabər şəbəkə quruluşu son dərəcə mürəkkəbdir. Burada mürəkkəb sistemlərin xüsusiyyətlərindən biri olan gözlənilməzlik özünü göstərir.

"Diaspor - mənşə ölkəsi" xətti boyunca münasibətlər çoxyönlü ola bilər. Əvvəla diasporlar elə etməlidir ki, daim yüksələn xətlərlə irəliləsinlər. Bunun üçün assimilyasiya yolunu deyil, inteqrasiya yolunu seçməlidirlər ki, onları bu təhlükədən yalnız bu işıqlı yol xilas edə bilər.

Proseslərin mövcudluğu - assimilyasiya və fiziki yaşlanma diaspor üzvlərinin bir hissəsinin itirilməsini nəzərdə tutur. Yeni üzvlərin axınının olmaması sistemin sadələşdirilməsinə səbəb ola və diasporun fiziki cəhətdən məhv olmasına gətirib çıxara bilər. Lakin diasporun mövcudluğu, axın olmadan mümkündür - icmalarda əlverişli demoqrafik vəziyyət nəzərə alınmaqla və əsas xüsusiyyətin ötürülməsi üçün qurumların məhsuldar işləməsinə nail olmalıdır.

Digər yaşayış bölgələri əsas götürülə bilsə də, diaspor üzvlərinin əsas şəxsiyyətini müəyyənləyən mənşə ölkəsidir. Bu yöndə, "diaspor mədəniyyət baxımından fərqlidir, ümumi vətən ideyasına əsaslanan və bunun üzərində qurulan cəmiyyət kollektiv ünsiyyətin, qrup həmrəyliyinin və nümayiş-karanə münasibətin əsasıdır". Etnik kimliyin qorunması və ən əsası ana dilinin mühafizəsi labüddür.

Bir diasporun nə olduğu sualına cavab konkret olaraq belədir:

– miqrant birliklərini "bir dövlət daxilindəki dövlətlərə" çevirən eyni tarixi köklərə malik cəmiyyətlərin toplusudur. Beləliklə, hər hansısa diasporun mövcudluğu yalnız diaspor daxili münasibətləri deyil, eləcə də "diaspor - mənşə ölkəsi" və "diaspor - yaşayış ölkəsi" əlaqələrini nəzərdə tutur.

Diasporlar – "mənşə ölkəsi" və "yaşayış ölkəsi" arasında sosial-mədəni, hazırda isə siyasi-iqtisadi cəhətdən lokomotiv funksiyasını daşıyırlar. Bəzi müəlliflər diasporların "üstünlüyü və həddən artıq güclənməsi" haqqında danışanda mövcud olduğu cəmiyyətdə ehtiyatı əldən vermir və gələcəkdə dominantaya çevirilməsinə ehtiyat vururlar.

Ancaq bu heç də belə deyil. Diasporların fəaliyyət strategiyası yaranma səbəb və nəticəsindən birbaşa asılıdır. Təbii xüsusda, spontan, yəni, heç bir xarici təsir olmadan öz-özünə meydana çıxan diasporlar milli və bəşəri nöqteyi-nəzərdən daha səmərəli, xoşniyyət və sülhpərvər olurlar. Ümumilikdə, diasporlar qarşılıqlı qoyduqları məqsəd və vəzifədən doğan fərqli cəhətləri özündə birləşdirir. Bununla, açıq-qapalı, aşkar-gizli, pozitiv-negativ, xeyirxah-bədxah və s. qüvvələrin cəmidir.

Diasporaların öz vətənlərinin (qohum-dövlət) xarici siyasətlərinə fəal təsir göstərən müstəqil aktorlar kimi diqqət mərkəzində olması ilə bu sahə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektinə daxil edilmişdir.

Ekspertlər iddia edir ki, diasporik təsirləri konstruktivizm və liberalizmin paylaşdığı "nəzəri məkanda" yerləşdirməklə daha yaxşı başa düşmək olar; şəxsiyyətin və daxili siyasətin beynəlxalq davranışa təsirini qəbul edən iki yanaşma ortaya qoyula bilər. Həmçinin belə qənaətə gəlinir ki, diaspor fəaliyyətinin tədqiqi həm konstruktivizmi, həm də liberalizmi zənginləşdirə bilər.

Birincisi, diasporların kimliyə əsaslanan motivasiyaları milli kimliklərin formalaşmasını izah etmək üçün konstruktivist səylərin tərkib hissəsi olmalıdır.

İkincisi, öz vətənlərindəki diaspor fəaliyyəti və təsirləri "daxili siyasət" termininin mənasını genişləndirərək təkcə dövlət daxilində deyil, həm də xalqın daxilindəki siyasəti əhatə edir.

Liberal yanaşma üçün bu, sözün əsil mənasında "yeni faktıdır". Nəticə etibarilə diasporların dövlətin xarici siyasətinə təsir dərəcəsi vətənlər və diasporlar arasında "güclər balansını" təşkil edən üç komponentlə müəyyən edilir.

Bu nəzəriyyəni Ermənistan ilə onun güclü diasporu arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq, İsrail və diaspor yəhudiləri arasındakı münasibətlərdən götürülmüş nümunə kimi müqayisə etmək mümkündür. Nəticədə, Ermənistanın fərqli cəhəti də üzə çıxır və diasporu məkirli siyasi alət kimi istifadə etdiyini görmək olur.

Azərbaycan diasporunun interyerinin dizayn edilməsi tarixi zərurətdən irəli gələn ən ümdə funksiyadır. Burada ən prioritet məsələ lobbicilik elementlərinin və hədəflərinin müəyyənləşdirilməsidir [4].

Nəticə etibarilə ən yeni tarixdə dünyada gedən geosiyasi proseslər, qeyri-müəyyənlik diaspor məsələlərinə fərqli rəqursda baxışı zəruri edir. SMART yanaşmanın tətbiqi nəinki bilikləri sistemləşdirməyə, eləcə də mövcud müşahidələrin müəyyən müddəalarını düzəltməyə, yeni tədqiqatlar

üçün vektorlar verməyə imkan verir. Belə tətbiq sistemə yanaşma zamanı daha səmərəli olur. Əks təqdirdə pərakəndəliyə yol açır və ümumi işin ziyanına işləyir.

Birincisi, elementar bir nüvənin ayrılmasını nəzərdə tutur - sistemləri (sistem-kompleks təhlili). Ayrılma metodu üçün elementlər sistemin bir başa və ya dolayı yolla sistemə əlavə olunan belə minimal komponentləri kimi başa düşülür.

İkincisi, bunun elementləri arasındakı daxili əlaqələri və asılılıqları müəyyənləşdirmək lazımdır - tədqiq olunan sistemin daxili quruluşu (quruluşu) haqqında bir fikir əldə etməyə imkan verən sistem (sistem-struktur təhlili).

Eyni zamanda, sistemin bütövlüyünü və xüsusiyyətlərini təmin edən keyfiyyət xüsusiyyətlərini (sistemin inteqrasiya təhlili) vurğulamaq vacibdir. Hər hansı bir sistem müəyyən məqsədləri və yerinə yetirmələri ilə yaranır və müəyyən funksiyaları mövcuddur. Beləliklə, buyan aşma hədəfləri müəyyənləşdirməlidir.

1. Diasporla işi koordinasiya edən qurumun funksiyalarına yenidən baxılmalı, "fəaliyyət, vəzifə, iş planı, xarici təzahür bir münasibət sistemində bir cismin xassələri" və müəyyən qurumlar ilə qarşılıqlı əlaqələrin həyata keçirilməsi, diaspor təşkilatları nəzərə alınmalı və həmin qurumlarının funksiyaları ilə eynilik təşkil edilməsi;

2. Diaspor məlumat axtarış sisteminin istənilən elementində ən azı bir "çıxış" və bir "giriş" vardır ki, onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

3. Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi ilə Rusiya Federasiyasının Müstəqil Dövlətlər Birliyi, həmvətənlər və xaricdə yaşayanlarla iş və beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq üzrə federal agentliyi (Rossotrudniçestvo) arasında əməkdaşlıq memorandumunun imzalanması; Qeyd: Agentlik diaspor sahəsi üzrə Rusiya Federasiyasının icraedici hakimiyyətinin federal orqanıdır. "Rossotrudniçestvo" MDB-nin bütün ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir.

4. Azərbaycan Respublikasının "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmiş şəxslərdən ibarət "Azərbaycanın dostları beynəlxalq klubu"nun təsis edilməsi;

5. Kərim Kərimov adına Azərbaycan-Rusiya elmi Cəmiyyətinin qurulması;

6. Müslim Maqomayev adına Azərbaycan-Rusiya mədəni-humanitar Assosiasiyasının təsis edilməsi;

7. Fransada Nərimanbəyov adına və ABŞ-da Lütifzadə adına Azərbaycan Evinin açılması;

8. Beynəlxalq təşkilatlar yanında Azərbaycana dəstək dərəcələrinin təşkil edilməsi;

9. Dünya azərbaycanlılarının "Zəfər" qurultayının keçirilməsi və yeni mərhələ üçün strategiyasının müəyyənləşdirilməsi;

10. "Zəfər" yeni nəsillə dünya azərbaycanlıları beynəlxalq assambleyasının təsis edilməsi.

Nəticə. Diasporla işdə lobbiçilik birmənalı şəkildə nəzərə alınmalı, elə keçid etmək lazımdır ki, bu xüsus proseslərə müdaxilə və problemləri həll etmək imkanına malik olsun. Milli və bəşəri inkişaf kontekstində mühümlülük dərəcəsinə görə tükənməməsi, əksinə zənginləşdirilməsi həyati vacib əhəmiyyət daşıyır və bunun üçün ideologiya və strategiya SMART (Konkretlik – Ölçülə bilən – Əldə edilə bilən – Aktualıq – Zaman məhdudluğu) kateqoriyaya uyğun qurulmalıdır [5].

Ümumilikdə belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, diaspor ən təbii resurs kimi etnik genefondun mühafizəçisidir. Diasporlar "özünüdərkətmə və özünüidarəetmə platforması" vasitəsilə milli kimliklərini qoruyub-saxlayır, dil, adət-ənənələrini yaşadır və gələcək nəsillərə ötürməsinə səbəb olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı - <http://diaspor.gov.az/> [05.09.2022].

2. Babanlı Yəhya Məmməd oğlu. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2016., - 328 s., 16 s. illüstr.

3. Cəfərov F. Azərbaycan diasporu aktual problem və nəhəng qüvvə kimi // Dirçəliş - XXI əsr, 1999, № 8-9, s.10-22.

4. Diasporas and International Relations Theory. - <https://www.jstor.org/stable/3594834> [05.09.2022].

5. Diaspor interyerinin yeni dizaynı: hay-tek üslubu və lobbiçilik komponenti. - <https://www.bakupost.az/diaspor-interyerinin-yeni-dizayni-hay-tek-ustubu-ve-lobbicilik-komponenti> [05.09.2022].
6. Polad B. Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi 2011-ci ilin birinci yarımilində Təbliğat, informasiya və analitik təhlil şöbəsinə daxil olmuş məktubların siyahısı. 2011, 7 mart, daxil olma № 118/6-11.
7. Psixologiya jurnalı. - http://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2011-1.pdf [05.09.2022].
8. Start Your Search for A Lobbyist. - <https://lobbylinx.com/> [05.09.2022].
9. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin saytı. - <https://stm.az/az> [05.09.2022].

ЯХЬЯ БАБАНЛЫ

*доктор философии по истории,
Докторант по программе доктор наук
Института истории имени А.А.Бакиханова ИАНА*

ДИАСПОРА КАК ВЕДУЩИЙ ФАКТОР СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ, СУТЬ И ВАЖНОСТЬ

Место диаспоры в меняющемся мировом контексте, ставшей одним из главных действующих лиц современной эпохи и имеющей статус «народной дипломатии», «публичной дипломатии», «международного сообщества», «социальных средств», «гуманитарных миссия» и «мягкая сила» и ее роль. Сделан вывод о важности фактора диаспоры в системе международных отношений. В связи с этим были внесены предложения в контексте азербайджанской диаспоры.

Ключевые слова: Современные международные отношения, миграция, диаспора, лобби, народная дипломатия, публичная дипломатия, международное сообщество, социальные средства, гуманитарная миссия, мягкая сила.

YAHYA BABANLI

*PhD in History,
Doctoral student under the program of Doctor of Science
at the Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS*

DIASPORA AS A LEADING FACTOR IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS ESSENCE AND IMPORTANCE

The place of the diaspora in the changing world context, which has become one of the main actors of the modern era and has the status of "people's diplomacy", "public diplomacy", "international community", "social means", "humanitarian mission" and "soft power" and its role. It was concluded that the Diaspora factor is important in the system of international relations. In this regard, proposals were made in the context of the Azerbaijani diaspora.

Keywords: Modern international relations, igration, diaspora, lobbi, people's diplomacy, public diplomacy, international community, social means, humanitarian mission, soft power.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

ƏZİZAĞA QƏNİ-ZADƏ
SQ Hərbi Akademiyasının dissertantı
yupiter57@mail.ru

**ƏN YENİ HƏRB TARİXİMİZİN UĞURLU ƏMƏLİYYATI - ÇAYKƏND (HALQA)
ƏMƏLİYYATI (1991-ci ilin 30 aprel - 3 may)**

Məqalədə müasir hərbi tariximizin önəmli səhifələrindən biri Göygöl rayonunun (keçmiş Xanlar) Çaykənd kəndinin erməni işğalçılarından azad edilməsi ilə başa çatmış uğurlu əməliyyat - "Halqa" əməliyyatı mötəbər mənbə və həmin döyüşün iştirakçısı olmuş şahidlərin ifadələri əsasında təhlil olunmuşdur. Baş vermiş Halqa əməliyyatından 31 il keçməsinə baxmayaraq həmin əməliyyatda iştirak etmiş əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlığından hələ də danışılır. Əməliyyatın keçirilməsində əsas məqsəd Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) və Goranboy rayonlarında qeyri-qanuni Ermənistan silahlı birləşmələrinin silahsızlaşdırılması idi. 1991-ci il aprelin 30-da başlayaraq mayın 15-də tamamlanan əməliyyatda Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsinin (XTMD) qüvvələri, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin (MTN) xüsusi təyinatlı dəstəsi, Sovet ordusunun 23-cü motoatıcı diviziyası yaxından iştirak etmişdir.

Əməliyyatın həyata keçirilməsinin siyasi məqsədləri var idi. Belə ki, əgər Azərbaycan ordusu Çaykənd və ətraf 7 kəndi erməni yaraqlılarından təmizləməyi bacarmasaydı, erməni millətçiləri terror hadisələri törətməklə tədricən erməni əhalisinin yaşadığı əraziləri Azərbaycandan ayırmağa nail ola bilər və ən əsası 1992-1993-cü illərdə Kəlbəcərin ardınca Gəncənin də itirilməsinə daha real şərait yaranardı.

Açar sözlər: SSRİ-nin süqutu ərəfəsində, müstəqillik, etnik-təmizləmə siyasəti, Halqa əməliyyatı, qəhrəmanlıq.

Giriş. Azərbaycan xalqı yalnız qədim tarixi, mədəniyyəti, özünəməxsus adətləri ilə deyil, həm də qəhrəmanlıq ənənələri ilə tanınır. Təkcə ən yeni hərbi tariximizə nəzər salsaq, bu ənənələrin müxtəlif döyüş əməliyyatlarında layiqincə davam etdirildiyini, yeni-yeni qəhrəmanlıq nümunələri ilə zənginləşdirildiyini görürük.

Hərbi tariximizin dəyərli səhifələrində indiyədək oxucu nəfəsi duyulmayan qiymətli mənbələr yaşamaqdadır. Tədqiqatlar göstərir ki, ordumuz Azərbaycanda müstəqil respublikanın yaradılması ərəfəsində də qəhrəmanlıqları ilə yaddaşlara yazılmış, ölkəmiz üçün taleəhəmiyyətli bir sıra döyüş əməliyyatları hazırlamış və uğurla həyata keçirmişdir. Belə əməliyyatlardan biri SSRİ-nin dağılması ərəfəsində - 1991-ci ilin aprel-may aylarında baş vermiş və Azərbaycan ordusunun şücaəti ilə tarixə düşmüş Çaykənd (Halqa) əməliyyatı idi. Qəhrəmanlıq tariximizi yaşatmaq baxımından belə döyüş əməliyyatlarının təhlili bu gün daha vacibdir.

1990-cı ilin sonlarında Azərbaycanda baş vermiş mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər daha da gərgin hal almışdır. Vəziyyəti Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları daha da gərginləşdirmiş, cəbhə xəttində erməni işğalçıları ilə müharibə qaçılmaz olmuşdur.

Məlumdur ki, Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində, Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının gücləndiyi bir dövrdə ölkəmiz erməni-daşnak qüvvələri və onların himayədarları tərəfindən təhdid və təcavüzə məruz qalmışdır. Əvvəlcə etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində iki yüz mindən artıq soydaşımız sonradan Ermənistan ərazisi hesab edilən qədim ata-baba yurdundan qovulmuşdur. Bunun ardınca Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd rayonları və kəndləri qanunsuz silahlı qruplaşmaların basqınlarına məruz qalmış, Qarabağın müxtəlif ərazilərində yaşayan azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımını törədilmişdir. Bu, əslində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı elan edilməmiş müharibəyə başlaması demək idi.

Ermənilərin əməlləri Azərbaycanda kəskin etirazla qarşılanmış və 1988-ci ilin noyabrında Bakıdakı Azadlıq meydanında milyonlarla insanın iştirak etdiyi fasiləsiz mitinqlər keçirilmişdir.

1990-cı ilin əvvəllərində erməni separatizmin yeni dalğası Azərbaycan rəhbərliyini təcili tədbir gorməyə vadar edirdi. Lakin yenidən ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə nail olmaq şansı yaranmış Azərbaycan, əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonlarında da təklənmiş və köməksiz bir vəziyyətə düşmüşdü. Bir tərəfdən, təcavüzə, digər tərəfdən, ermənipərəst dövlətlərin təhdid və hədələrinə məruz qalmış ölkədə düşməyə qarşı cavab tədbirləri görmək üçün ordu quruculuğu sahəsində heç bir iş görülməmişdi. Təcavüzkar qüvvələrə qarşı vahid komandanlığa tabe olan ordu yox, yalnız milli özünü müdafiə dəstələri dağınıq formada mübarizə aparırdı.

Artıq vilayətdə proseslərin nəzarətdən çıxdığını görən Sovet İttifaqı rəhbərliyi Daxili Qoşunların, Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstələrinin və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin iştirakı ilə Qarabağda hərbi əməliyyat keçirmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1991-ci il iyul ayının 25-də Qarabağdakı bütün qanunsuz silahlı birləşmələrin tərksilah edilməsi əmri də verildi [12; 14].

Buna ardınca Azərbaycan XTPD-si həmin rayonlarda erməni silahlılarına qarşı "Çaykənd əməliyyatı" və ya "Halqa əməliyyatı" (rusca "Operatsiya Koltso") adı ilə tanınan əməliyyatı həyata keçirdi. Azərbaycanın daxilində bu əməliyyat "pasport rejiminin yoxlanması" adlandırılırsa da, "Halqa əməliyyatı" adı ilə tanındı [6].

Əməliyyatın strateji məqsədi Qarabağın hüduqlarında özlərini "fədai" adlandıran erməni separatçıları zərərsizləşdirmək, onların təchizat yollarını kəsmək üçün Qarabağ ətrafında azərbaycanlıların məskunlaşdığı yeni kəndlərdən "halqa" yaratmaq və bu ərazilərdə Azərbaycanın nəzarətini bərpa edərək təhlükəsiz zona təşkil etmək idi [8; 15].

Əməliyyatın dərinədən dərk edilməsi üçün Çaykəndin coğrafi vəziyyəti haqqında məlumat verək.

Çaykənd Azərbaycan Respublikasının Göygöl rayonunun eyni adlı inzibati ərazi dairəsinə daxil olan kənddir. Kənd Kürəkçayın kənarında, dərədə yerləşir. Gəncə-Göygöl yolunun üzərində yerləşən kənd çox aşağıda, dərədə olduğundan görünmür [1].

Çaykənd sözünün etimoloji mənası [3. s.629].

2009-cu ilin siyahıyaalınmasına əsasən kənddə 2574 nəfər əhali yaşayıb [2].

Kürəkçay boyu çayın hər iki tərəfində yerləşən Çaykəndin bir tərəfi sıx meşəli dağlar, digər tərəfi isə o zaman ermənilərin məskunlaşdığı Kamo və Azad kəndləri idi. Çaykənd Kəlbəcər-Gəncə və Toğana, Maralgol, Göygöldən gələn yolların, eləcə də Ağcakənd (keçmiş Şaumyan) - Gəncə yolunun üzərində yerləşir. Odur ki, 1000-ə yaxın evin olduğu kəndyaraqlılar üçün Gəncəni daim təhlükədə saxlamaq baxımından olduqca strateji əhəmiyyətli idi [19].

Əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu məkana Ermənilər 1896-cı ildə Türkiyədən köçürülülər. Sultan Əbdülhəmidin dövründə osmanlılarla aralarındakı ilk qarşıdurmalar zamanı çar Rusiyasına sığınan ermənilər ruslar tərəfindən Gəncə ətrafında yerləşdiriliblər [19].

İrəvan erməniləri üçün də bu kənd xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Başqa erməni kəndləri Çaykəndi özlərinə dayaq bilirdilər. SSRİ zamanında Çaykənd-İrəvan avtobusu işləyirdi. Buna görə də Qarabağ hadisələri başlayan zaman Çaykənd Gəncəbasarda yeganə erməni kəndi idi ki, İrəvandan emissarlar məhz bura gəlirdilər. İlk gələn İqor Muradyan idi. Əməliyyat məlumatlarına görə, Muradyan emissarların başçısı idi.

1989-cu ildə iki xalq arasında hadisələr kəskinləşməyə başlayanda Ermənistandan gələn qaçqınlarla Xanlar (Göygöl) rayonunda yaşayan ermənilər arasında danışıqlar gedir, qarşılıqlı köçmələr razılaşdırılırdı. Beləliklə, 2 il ərzində Mirzik, Zurnabad, Qarakeşiş, Əbləh, Kuşi Armavir (indiki Quşçu) kəndləri və Xanlar şəhərinin erməni sakinləri sakit şəkildə Ermənistana köçdülər. Ermənistandan gələn qaçqın azərbaycanlılar isə həmin kəndlərdə yerləşdirildi [7].

1990-cı illərin əvvəllərində Ermənistanda xüsusi təlim keçərək Qarabağa, Şaumyan (kənd) rayonuna, Xanlar rayonunun Çaykənd ərazisinə göndərilmiş erməni yaraqlı dəstələri fəaliyyət göstərirdi [10].

Araşdırma zamanı məlum olur ki, Qarabağda fəaliyyət göstərən terrorçulardan bir çoxu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ağır cinayətlər törətmiş şəxslərdir. "Çaykənd" əməliyyatı zamanı ortaya çıxan digər vacib məsələ də orada yaşayan azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət dinc əhəlinin uzun müddətdir həmin cinayətkarların təzyiği altında yaşamaları idi. Dinc əhəli, Azərbaycan ordusunun nəzarəti altında həmin bölgəni tərksilah etmək istədiklərini bildirirlər [20].

Ölkəmizin belə çətin anında erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizə məqsədilə yeni əsaslarla daxili işlər orqanlarının say-seçmə əməkdaşlarından ibarət, Əfqanıstanda döyüş təcrübəsi keçmiş gənclərin əlahiddə mobil bir qurumu - Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsinin (XTMD-nin) yaradılması qərara alındı. XTMD-nin sayı əvvəlcə 150 nəfərlə məhdudlaşdırılsa da, daha sonra SSRİ DİN rəhbərliyindən çətinliklə də olsa razılıq alınaraq sayı 500 nəfərə yüksəldilmişdir. Qısa bir müddətdə sərhəd rayonlarında əhalinin təhlükəsizliyini və sərhədboyu 154 kəndin mühafizəsini təmin etmək üçün orada milis işçilərinin sayı 1500 nəfərə çatdırılmış, Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 12 kəndində yeni milis bölmələri yaradılmışdır.

Milli Ordumuzun formalaşmadığı bir dövrdə düşmənin canına qorxu salan XTMD-si respublikanın suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunmasında və torpaqlarımızın müdafiəsində mühüm xidmətlər göstərmişdi. Dəstənin üzvlərindən ən çətin sahələrdə istifadə edilir, Azərbaycanın 900 kilometrlik sərhəsinə nəzarət olunur, o cümlədən havadan da mühafizə tədbirləri görülürdü. Bunun üçün 30 döyüş helikopteri də ayrılmışdı. Bundan əlavə, ucqar dağ rayonlarında yerli şəraitə uyğun atlı milis dəstəsi yaradılmışdı [10].

Respublikanın digər şəhər və rayon milis bölmələrinin sərhəd bölgələrinin mühafizəsi işinə səfərbər edilməklə Ermənistandan torpaqlarımıza soxulan terrorçu və təxribatçı dəstələrin qarşısına siper çəkildi [18].

Əməliyyata hazırlıq. 1991-ci il aprelin 26-da Azərbaycan Milli təhlükəsizlik naziri Vaqif Hüseynov Hacıkəndə gəldi. Aprelin 29-da Hacıkənddə yerləşən “Ulduzcuq” düşərgəsində daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov, baş prokuror İsmət Qayıbov, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ikinci katibi Viktor Polyaniçko, Gəncədəki sovet hərbi birləşmələrinin komandiri polkovnik Maşkov, Gəncə Şəhər Milis İdarəsinin rəisi Eldar Həsənov (keçmiş baş prokuror - S.L.), Gəncə və Xanlar rayonlarının başçıları və s. iştirakı ilə müşavirə keçirildi və tezliklə Çaykənddə əməliyyat keçirilməsi ilə bağlı qərargah yaradıldı və hazırlıq işlərinə başlanıldı [11; 19].

Əməliyyat planının dəqiq və düzgün hazırlanması üçün kəşviyyatın aparılmasına böyük ehtiyac duyulurdu.

Tez bir zamanda bu işə cəlb olunan mütəxəssislər tərəfindən əməliyyat zonasına baxış keçirildi, kənddə İrəvandan gəlmə və yerli yaraqlıların sayı, mövqeyi, əllərində olan silahlar, zəif cəhətləri və s. barədə yekun məlumat toplanıldı. Həmçinin erməni quldurlarının Ermənistan və Xankəndi ilə danışıqları da dinlənilirdi. Bölgə barədə bütün məlumatlar toplandıqdan sonra əməliyyat planı hazırlandı [19].

DİN naziri general-mayor Məhəmməd Əsədovun göstərişinə əsasən DİN nazirinin müavini Ramiz Xasroviç əməliyyat planı hazırladı. XTMD komandiri Əbil Rzayevə Çaykənd kəndində pasport rejiminin yoxlanılması əmri verildi [17].

Hər üç rəhbər müşavirədən sonra düşərgədə əməliyyata hazırlığa bilavasitə nəzarəti həyata keçirdi. O vaxt Gəncədə yerləşən desant polkundan da çoxsaylı hərbcilər düşərgədə yerləşdirildi və əməliyyatında iştirakla bağlı məlumatlandırıldılar. Əməliyyatla bağlı xüsusi hazırlıqlar görülsə də, kəndin köçürülməsi məsələsi qətiləşmədi [11; 19].

Buna baxmayaraq lazımi təlimatlandırma başa çatdıqdan sonra əməliyyata start verilir. 1991-ci il aprelin 30-da səhər saatlarında “Çaykənd” (“Halqa”) əməliyyatı başladı. Əməliyyatın ilkin mərhələsində Göygöl və Goranboy rayonlarının erməni əhalisinin yaşadığı kəndlərdə, Bakı və Gəncə arasında hərəkət edən, dinc sakinlərə və avtobuslara hücum edən silahlanmış erməni döyüşçülərinin zərərsizləşdirilməsi idi. Əməliyyatda Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Riad Əhmədovun rəhbərlik etdiyi o zamankı Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin (MTN) xüsusi təyinatlı dəstəsi, XTMD, əməliyyat işçilərindən ibarət qrup və Gəncədə yerləşən hərbi qüvvələr iştirak edirdilər [4].

İlk öncə qəsəbələr qoşunlarla mühasirəyə alındı, telefon xətləri kəsildi və enerji təchizatı dayandırıldı. DİN postunun götürülməsi əməliyyata başlamaq üçün signal idi [6].

Daha sonra azərbaycan qüvvələri 3 istiqamətdən - Toğana istiqamətindən Gəncədəki sovet hərbi birləşmələrinin komandiri polkovnik Maşkov1 ZTR-lə, kəndin aşağı hissəsindən - XTMD, yuxarı tərəfdən isə Riyad Əhmədovun başçılıq etdiyi DTK-nın xüsusi təyinatlı dəstəsi kəndə daxil oldu. Qüvvələri piyadaların döyüş maşını, helikoterlər müşaət edirdi [11].

Əməliyyatın gedişində polkovnik Maşkov başda olmaqla, rus hərbciləri Çaykənddəki yaraqlıların Ermənistandan gəlmiş başçısı Tatul Krpeyan tərəfindən girov götürülür. BU səbəbdən əməliyyat dərhal dayandırıldı.

Yenidən müşavirə çağırıldı. Müşavirədə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ikinci katibi Viktor Polyaniçko çıxış edərək silahların kənd əhalisindən yığılması, kəndin isə köçürülməməsi təklifini irəli sürdü.

V.Hüseynov ona qəti etiraz etdərək: “Siz burada “sülh adası” yarada bilməyəcəksiz. Bu günədək bizimkilər Çaykənddən bir nəfərə də toxunmayıblar. Ancaq erməni yaraqlıları dinc sakinlərimizi qətlə yetirirlər. Yalnız bundan sonra Polyaniçko əlini masaya vuraraq deyir: “Bəli, yeganə çıxış yolu deportasiyadır...””.

Yenidən XTMD və DTK-nın dəstələri iki istiqamətdən kəndə daxil oldu. Məlum oldu ki, ermənilər qonşu Martunaşen (Qarabulaq) istiqamətinə qaçırlar. Tez bir zamanda Quşçu kəndində post qurularaq köçün qarşısı alınmış və əməliyyat davam etdirilmişdir [6; 7; 18].

MTN-nin sabiq zabiti İlham İsmayıl öz xatirələrində yazır ki, “Tezdən milislər və bizim dəstə qatı dumanda Martunaşen istiqamətində hərəkətə keçdik. Dumandan göz-gözü görmürdü. Qəflətən duman çəkiləndə qarşımızda erməni evləri və yaraqlılarını gördük.

Bizim üstünlüyümüz aşkar idi. Ermənilər – həm kənd sakinləri, həm də yaraqlılar – Çaykəndə doğru qaçırdı.

Martunaşenlə Çaykəndin sərhədinə çatdıq. O yerdə müqavimətə rast gəldik, ermənilər möhkəmləndirilmiş postlardan aramsız atəş yağdırmaqla bir müddət irəliləməyimizə mane oldular. Bir azdan erməni yaraqlılarının ölən, yaralanan yoldaşlarını çıxardıqlarını və faktiki döyüşü dayandırdıqlarını müşahidə etdik. Sonradan məlum oldu ki, komandirləri, “Ded” ləqəbli keçmiş kriminal Simon Açıqgözyan öldürüləndə atəşi dayandırmaq qərarı alıbmişlər. Artıq Qarabulaq (Martunaşen) əlimizdə idi. Kənddə postları qurub geri dönməliydik. Həmin gecəni də Quşçuda keçirdik ki, erkəndən geriye – Hacıkəndə dönək [15; 8].

Mayın 2-də artıq Çaykənd erməniləri ağ bayraq qaldırdılar. Əməliyyat zamanı 19 erməni yaraqlısı öldürüldü. Onlardan on ikisi Ermənistandan, yeddisi isə yerli idi.

DTX-nin zabiti İ.İsmayıl müsahibəsində bildirir ki, “mayın 2-si ertədən Hacıkəndə döndük. Çaykənd, demək olar, sakitləşmişdi. Günortaya yaxın kəndin girişində ağ bayraqlı çaykəndlilər göründü. Kəndin yaşlı adamları rəhbərliklə elə kəndin girəcəyində görüşüb atəşin dayandırılmasını və köçürülmələrini xahiş etdilər. Beləliklə, 2 ildən çox ətrafa gərginlik verən, insanları qətlə yetirən, bizi Göygölə, başqa səfəli yerlərə həsrət qoyan bir kənd ağ bayraq qaldırmış, Gəncəbasarı təhlükə altında saxlayan bu yaraqlı bazası ləğv edilmişdi [15].

İlham İsmayılın sözlərinə görə: “Kəndi köçürmə əməliyyatı dərhal başlandı. Vertolyotlar əvvəlcədən hazırlanmışdı. Köçlərini Ermənistana aparmaq istəyənlər üçün yenə Rustavi avtobazasının yük maşınları köməyə gəlmişdi. Əsas yük vertolyotlara düşmüşdü. Vertolyotlar çaykəndliləri Xocalı aeroportuna aparmalı idi.

DTK-nın sədri Vaqif Hüseynov məni çağıraraq bütün vertolyotların 20-22 nəfərlə yola salınmasını, hər kəsi qeydiyyatla almağı tapşırırdı. Qeydlərim hələ də durur. Dedi bunlar vertolyotlardan enən kimi aləmə yalandan car çəkəcəklər ki, bizi qırdılar, əks-təbliğət üçün hər şey hazır olmalıdır” [15].

1991-ci il mayın 6-7-də daha bir əməliyyat Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin şimal kəsiyində yerləşən Əskipara, o cümlədən Qarabağın Hadrut və Şuşa rayonlarında yerləşən on yeddi kiçik erməni kəndində keçirilmiş, erməni quldurları zərərsizləşdirilmişdir [4].

İlham İsmayıl müsahibəsində onu da qeyd edir ki, “o vaxtkı sovet ordusu da Halqa əməliyyatına dəstək verirdi. Ancaq bu, sadəcə, görüntü idi. Sovet hərbciləri bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirak etmədilər. Sadəcə, Çaykənd qəbiristanlığı yaxınlığına bir neçə PDM yerləşdirib psixoloji təsir yaratmaq üçün qayalara bir neçə dəfə atəş açdılar. Sonra da səsgücləndiricilərlə kənddəki yaraqlıları təslim olmağa çağırırdılar” [19].

Əməliyyatın nəticələri. 1991-ci ilin aprelin 30-dan mayın 15-dək baş vermiş Halqa əməliyyatında:

1. Qarabağın Hadrut, Mardakert, Şuşa, Şaumyan və Ermənistanın Novemberyan, Tavuş, Gorus rayonlarında toplanmış və qeyri-qanuni şəkildə silahlanmış "fədalı"ları - separatçıları silahsızlaşdırıldı;
2. Xankəndində erməni silahlı dəstələrinin 10-a yaxın başçısı həbs edildi, şəhər əhalisindən silahlılar yığıldı;
3. Hadrut rayonunda ermənilərin blokadaya aldığı azərbaycan kəndlərinin blokadası yarıldı və 14 erməni kəndinin əhalisi Ermənistanə köçürüldü. Həmin kəndlərdə Ermənistan qaçqınları və məshəti türklər məskunlaşdırıldı;
4. Xanlar rayonu, Gəncə ətrafı və Kəlbəcər yolunun üstündə yerləşən Azad, Kamo, Çaykənd, Mənəş, Ərkəc və başqa kəndlərdəki erməni yaraqlıların ən böyük hərbi silah- sursat, ləvazimat bazaları və 80-ə yaxın erməni yaraqlısı məhv edildi və erməni əhali Ermənistanə köçürüldü;
5. Ümumilikdə, Göygöl rayonuna məxsus Çaykənd də daxil olmaqla 3 kənd, hazırkı Goranboy rayonunun tərkib hissəsi olan və erməni separatçılarının indi də öz əraziləri olaraq iddia etdikləri Şaumyan (Ağcakənd) rayonuna məxsus 21 kənd ermənilərdən təmizləndi və 5 000-ə yaxın erməni bu kəndləri tərk etmək məcburiyyətində qaldı. SSRİ dağılıdıqdan sonra yenidən qayıtsalar da, Azərbaycan tərəfinin həyata keçirilən uğurlu Goranboy əməliyyatı ilə yenidən qovuldular. Şuşa və Hadrut rayonlarına məxsus 17 kənddə də bu əməliyyat həyata keçirilsə də ara sakitləşdikdən sonra onlar yenidən qayıdaraq bu kəndlərə yerləşdilər;
6. Əməliyyat zamanı Ermənistan, Suriya, Livan, Fransa, ABŞ və başqa ölkələrdən gəlmiş bir çox erməni döyüşçüləri və emissarları aşkar olunmuş, axtarışda olan 13 erməni cinayətkar (onlardan biri Samvel Babayan) həbs edilmiş, Ermənistandan olan silahlı birləşmənin başçısı Tatul Krpeyan isə məhv edilmişdir [9]; Babayan Bakıya gətirilərək ən yüksək cəzaya məhkum edilərək və burada 6 aydan artıq həbsxanada qalmışdır. Lakin 1991-ci ilin dekabrında əsirlərin dəyişdirilməsi nəticəsində azadlığa buraxılmışdır [16];
7. Əməliyyat nəticəsində ermənilərdən 1000-dən çox odlu silah, 180 doludağıdan top, 59 buraxılış sistemi, 53 min döyüş sursatı, 3 min 805 mərmə və mina, 350 kiloqramlıq partlayıcı maddə müsadirə edilmişdir [10].

Yüksək peşəkarlıqla hazırlanmış və həyata keçirilmiş Çaykənd əməliyyatı Azərbaycan oğullarının fədakarlığının və şücaətinin uğurlu nəticəsi olaraq müasir hərbi tarixinin ən uğurlu səhifələrindən biri kimi yadda qaldı. Döyüşlərdə Azərbaycan tərəfində itkinin minimuma enməsinin əsas səbəblərindən biri də dəqiq kəşfiyyat məlumatları idi.

Lakin bununla belə 1991-ci il aprelin 30-dan mayın 15-dək keçirilən əməliyyat Qarabağ münaqişəsinin açıq, hərbi mərhələsinin başlanğıcı oldu. Tədqiqatların nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, əgər əməliyyatlar sonadək davam etdirilsəydi, hazırkı Qarabağ konfliktini tamamilə bitmiş olacaqdı [13].

Lakin uğurlu Çaykənd əməliyyatının ardınca Dağlıq Qarabağda başlanan "Halqa" əməliyyatı respublika rəhbərliyinin cəsarətsizliyi və hakimiyyətə can atan qüvvələrin "Qarabağ kartının əldən çıxma biləcəyi qorxusu" ilə daxili sabitliyi yenidən pozmaq cəhdləri sayəsində dayandırıldı. Beləliklə, Dağlıq Qarabağda başlanan pasport rejiminin yoxlanması üzrə əməliyyat yarımçıq qaldı, münaqişənin isə iki dövlət arasında 30 il davam etməsi ilə nəticələndi [18, s.6].

Nəticə. Beləliklə, 1988-ci ilin fevralın 13-dən erməni hərbi birləşmələri tərəfindən başlayan və bu il bir qərinəsi tamam olan bu hərəkət hələ 1990-cı illərdə yenidən müstəqillik qazanmış, daxili və xarici düşmən qüvvələrlə əhatə olunmuş və dərin ictimai-iqtisadi və siyasi böhran məngənəsində əzizlən, bununla bərabər ordusu yenidən formalaşan gənc Azərbaycan Respublikasının yol verdiyi taktiki və strateji səhvlərin nəticəsində Qarabağın işğalı ilə nəticələndi. Beynəlxalq havadarlarının dəstəyi ilə 30 ilə yaxın Qarabağ Ermənistanının işğal altında olsa da, bu gün Ali Baş Komandan İlham Əliyevin və onun müzəffər Milli ordusunun qətiyyəti sahəsində əbədi olaraq Azərbaycandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. "İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı" (PDF) (az.). stat.gov.az. 2019. 2020-04-16 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2021-08-06.

2. Azərbaycan Respublikası Əhalisinin Siyahıyaalınması. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2010, s.629.
3. Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti. Bakı, Şərq-qərb, 2007, s.427.
4. Bu gün “Çaykənd” əməliyyatından 31 il ötür, Aprel 30, 2022. - <https://gencexeber.az/tarix/bu-g-n-ayk-nd-m-liyyat-ndan-31-il-t-r/> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
5. Çaykənd (Göygöl). - [https://az.wikipedia.org/wiki/Çaykənd_\(Göygöl\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Çaykənd_(Göygöl)) [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
6. Çaykənd əməliyyatı və ya "Halqa" əməliyyatı «Кольцо», Operatsiya. - https://len.az/wiki/?axtar=Çaykənd_əməliyyatı [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
7. “Çaykənd” əməliyyatından 27 il keçir / Ordu.az, 30 Aprel 2018. - <https://ordu.az/az/news/131524/caykend-emeliyyatından-27-il-kecir> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
8. Ehlamqızı Nərgiz. MTN-nin sabiq zabiti Çaykənd əməliyyatından danışır, May 21, 2019. - <http://tovuzlular.com/?p=4113> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
9. Ermənilər necə məhv edildi? “Üzük” əməliyyatı – Şok faktlar. - <https://alp.az/ermeniler-necə-məhv-edildi-uzuk-emeliyyati-sok-faktlar> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
10. Əliyarlı İltifat, Soykökü türk, nəsil şəcərəsi Qaraqoyunlu - general Məhəmməd Əsədov haqqında / Kaspi.-2011.-6 dekabr.- http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2011/dekabr/217548.htm [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
11. Əliyeva Mətanət, Çaykənddə qələbəyə aparın yol – “Halqa” əməliyyatı (VİDEO). Müasir Azərbaycanın şanlı səhifələrindən qeydlər. 31 Oktyabr 2016. - <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2678973.html> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
12. Əməliyyat üzüyü. - https://wikifaz.icu/wiki/Operation_Ring [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
13. Halqa əməliyyatı. - <https://soz6.com/nedir/60879/halqa-emeliyyati> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
14. Xeyrulla Xəyal, Çaykənd əməliyyatı, 25 iyul 1990 — Sovet rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağdakı yaraqlıları tərksilah etmək qərarı, 25.07.2016. - <https://ochagsamara.wordpress.com/tag/caykənd-əməliyyati/> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
15. İlham İsmayıl. Unudulmuş qələbə (2), 11 yanvar 2018. - <https://novator.az/2018/01/11/unudulmus-q-l-b-2/> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
16. 28 il bundan əvvəl Çaykənd azad edildi: "üzük" əməliyyatının nəticələri, 30 Aprel 2019. - <https://ok.ru/buqrupdywe/topic/70313431051087> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
17. Qədirli Sadiq, Çaykənd əməliyyatı 2 il əvvəl / Veteran.az - <http://veteran.az/?p=6103> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
18. Məmmədov Ramiz, Qəhrəmanın adına layiq // Respublika.- 2012.- 16 dekabr.- S. 6. - <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2012/dekabr/283985.htm> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].
19. Sultan Laçın MTN polkovniki Qarabağdakı “unudulmuş qələbəmiz”dən danışdı Həftə içi, 7-9 iyun 2014-cü il.
20. Yusibov Ruslan, Qarakənddə öldürülən generalın bildiyi sirr nə idi? 29 noyabr 2019. - <https://www.yeniavaz.com/az/news/125583/qarakendde-oldurulen-generalin-bildiyi-sirr-ne-idi-faktlar-video> [Müraciət tarixi: 05.10.2022].

АЗИЗАГА ГАНИ-ЗАДЕ

Диссертант Военной академии ВС Азербайджана

ОБ УСПЕШНОЙ ОПЕРАЦИИ НАШЕЙ НОВЕЙШЕЙ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ – ОПЕРАЦИЯ "ЧАЙКЕНД" (30 апреля-3 мая 1991 г.)

В статье проанализирована одна из важных страниц современной военной истории – успешная операция “Кольцо”, завершившаяся освобождением села Чайканд Гейгельского района (бывший Ханларский район) от армянских захватчиков, на основе авторитетных источников и показаний свидетелей, участвовавших в ней. Несмотря на то, что после операции “Кольцо” прошел 31 год, до сих пор с воодушевлением говорят о героизме наших солдат и офицеров, участвовавших в этой операции. Основной целью ее проведения было разоружение неза-

конных армянских вооруженных формирований в Ханларском (ныне Гейгельском) и Геранбойском районах Азербайджана. В операции, продолжавшейся с 30 апреля по 15 мая 1991 года, принимали непосредственное участие Отряд милиции специального назначения Азербайджана (ОМОН), Отряд специального назначения Министерства национальной безопасности (МНБ), 23-я мотострелковая дивизия Советской Армии.

Осуществление операции преследовало также политические цели. Так, если бы Азербайджанской Армии не удалось очистить от армянских боевиков Чайкенд и 7 окрестных сел, армянские националисты, совершая террористические акты, постепенно смогли бы отделить территории, населенные армянами, от Азербайджана и, самое главное, в 1992-1993 годах вслед за Кельбаджаром был бы потерян и Гянджа.

Ключевые слова: накануне распада СССР, независимость, политика этнической чистки, операция "Кольцо", героизм.

AZIZAGA GANI-ZADEH

*Dissertation student of the Military Academy of the
Armed Forces of Azerbaijan*

ABOUT THE SUCCESSFUL OPERATION OF OUR RECENT MILITARY HISTORY - OPERATION CHAIKEND (April 30-May 3, 1991)

The article analyzes one of the important pages of modern military history - the successful operation "Ring", which ended with the liberation of the Chaikand village of the Goygol region (formerly the Khanlar region) from the Armenian invaders, based on authoritative sources and testimonies of witnesses who participated in it. Despite the fact that 31 years have passed since Operation Ring, people still talk with enthusiasm about the heroism of our soldiers and officers who participated in this operation. The main purpose of its holding was the disarmament of illegal Armenian armed formations in the Khanlar (now Goygol) and Goranboy regions of Azerbaijan. The operation, which lasted from April 30 to May 15, 1991, was directly involved in the Special Forces of Azerbaijan (OMON), the Special Forces of the Ministry of National Security (MNB), the 23rd motorized rifle division of the Soviet Army.

The implementation of the operation also pursued political goals. So, if the Azerbaijani Army failed to clear Chaikend and 7 surrounding villages from Armenian militants, Armenian nationalists, committing terrorist acts, would gradually be able to separate the territories inhabited by Armenians from Azerbaijan and, most importantly, in 1992-1993, following Kelbajar, there was Ganja would also be lost.

Keywords: on the eve of the collapse of the USSR, independence, policy of ethnic cleansing, operation "Ring", heroism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il

Rəyçilər: t.e.d. Nurulla Əliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

MİNARƏ AĞAMALIYEVƏ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun

“Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və demoqrafiyası” şöbəsinin elmi işçisi

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**AZƏRBAYCANIN HAQQ İŞİ NAMİNƏ
DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ MİLLİ BİRLİYİ**

Azərbaycan diasporunun ən vacib istiqamətlərindən biri soydaşlarımızın tarixi Vətənin maraqlarından irəli gələn proseslərdə daha fəal iştirakını təmin etməkdir. Dünya azərbaycanlılarının milli birliyi və həmrəyliyi müstəqil Azərbaycan Respublikasının haqq işi naminə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Azərbaycan diaspor təşkilatlarının Beynəlxalq aləmdə, ayrı-ayrı dövlətlərdə Azərbaycanın haqq səsini həmin ölkələrin cəmiyyətinə, rəsmi və qeyri-rəsmi qurumlarına çatdırmaq məqsədilə keçirdikləri aksiya, sərgi və s. təbliğat xarakterli tədbirlər, eləcə də bütün fəaliyyəti əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan diasporu, Vətən tarixi, II Qarabağ müharibəsi.

Giriş. Dünya azərbaycanlılarının milli birliyi və həmrəyliyi müstəqil Azərbaycan Respublikasının haqq işi naminə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə əsas və güclü dayaqdır. Bu həmrəyliyin qayəsini təşkil edən azərbaycançılıq və Azərbaycan dövlətçiliyi ideyaları, məhz müstəqil dövlətimizin yaranması ilə inkişaf etmiş, dünya azərbaycanlılarını birləşdirən milli məfkurəyə çevrilmişdir.

Dünya azərbaycanlılarının birlik və həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsində, onların azərbaycançılıq ideyaları, Azərbaycan dövləti ətrafında sıx birləşməsi işində ümummilliyet lider Heydər Əliyevin tarixi rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun rəhbərliyi ilə keçən illərdə dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, bir-biri ilə və tarixi Vətənlə əlaqələrinin möhkəmlənməsi, yaşadıkları ölkələrin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak etməsi, Azərbaycanın tarixi həqiqətlərinin dünya ölkələrinə çatdırılması üçün mühüm işlər görülmüşdür [1; s.11]. Ümummilliyet lider Heydər Əliyevin bu siyasətini bu gün inamla davam etdirən, milli həmrəylik və diaspor fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayan Prezident İlham Əliyev bu istiqamətdə həyata keçirdiyi fəaliyyəti ardıcıl və sistemli səciyyə daşıyır. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin genişləndirilməsini dövlət siyasətinin mühüm istiqamətinə çevirmiş İlham Əliyev mövcud sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində diaspor quruculuğu sahəsində dövrə səsleşən genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirir. Bu fəaliyyətin ən ümdə cəhətləri xaricdəki azərbaycanlıların dövlətimizin maraqları ətrafında daha sıx səfərbər olmaları və ən əsası, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyada getdikcə yaxından eşidilməsidir.

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqını dünyanın dörd bir yanında ayağa qaldırdı. Bu baxımdan dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporu təşkilatları ölkəmizin milli maraqları naminə haqq savaşımız uğrunda birləşərək beynəlxalq aləmə səsimizi çatdırmaq, həqiqətlərimizi anlatmaq üçün informasiya cəbhəsində mübarizəyə başladılar, soydaşlarımız yaşadığı ölkələrdə müxtəlif aksiyalar düzənləyərək, ayaq açıb yeriməyə çalışan erməni yalanlarının qarşısında keçilməz səddə çevrildilər. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır!” haqq səsini dəstək verdilər.

Bir sözlə, Azərbaycan diasporu Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə mübarizədə hər zamankından daha fərqli və fəal milli birlik nümayiş etdirməklə mübarizənin ön cərgəsində böyük şücaətlə mübarizə apardı.

Fəxrlə deyə bilərik ki, həqiqətən də, Ermənistanla mübarizədə yeni bir cəbhə – Azərbaycan diasporu cəbhəsi açıldı. Bu cəbhənin aparıcı qüvvəsi Azərbaycan diasporunun ziyalıları, sayılıb-seçilən məşhur şəxsiyyətləri, ictimai xadimləri, ən əsası isə qəlbi daim vətənlə döyünən soydaşlarımızdır.

Ali Baş Komandan İ.Əliyevin çıxışlarında dünya azərbaycanlılarına dair səsləndirdiyi fikirlərə istinad edərək, tam əminliklə söyləyə bilərik ki, informasiya mübarizəsində düşmən üzərində əldə et-

diyimiz qələbənin əhəmiyyətli hissəsi, məhz Azərbaycan diasporunun peşəkar və əzmlı fəaliyyəti sayəsində əldə edilmişdir. Bu mübarizədə hər bir həmvətənimiz əlindən gələni əsirgəmədən yaşadığı ölkədə Azərbaycanın haqq səsinin duyulması istiqamətində yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir [4, s.9].

Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində, ümumilikdə, 500-ə yaxın diaspor təşkilatlarımız var və onların da Azərbaycanın haqq səsinin duyulması istiqamətində fəaliyyəti çox aktivdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu qurumlarda təmsil olunan diaspor fəallarının keçirdikləri Azərbaycan dövlətinə dəstək mitinqləri təqdirəlayiq idi. Bu, diaspor fəallarının Azərbaycana və azərbaycançılığa bağlılığının göstəricisidir. II Qarabağ savaşına da biganə qalmayan Azərbaycan diasporu ənənəsinə sadıq qalaraq, əsl vətənpərvərlik və doğma vətənə dəstək nümunəsi göstərdi. Xarici ölkələrdəki soydaşlarımız 30 ildir ki, işğal altında qalan torpaqlarımızın tamamilə düşməndən azad edilməsi uğrunda gedən mücadiləyə səmimi qəlbdən inanırdılar. Azərbaycan diasporunun humanitar yardımla yanaşı, informasiya imkanları da hələ 2020-ci ilin iyul ayında öz gücünü və əzəmətini göstərmişdi.

Azərbaycan diasporu müharibə dönəmində informasiya savaşında da ciddi və effektiv addımlar atdı. Bu müqəddəs addımın örnəyini Prezident İlham Əliyev göstərdi. Dövlət başçısı Vətən müharibəsinin gedişində xarici kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi çoxsaylı müsahibələri və xalqa müraciətləri, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıları ölkəmizin milli maraqları, birlik və həmrəyliyi istiqamətində birləşdirən amilə çevrildi [8].

Azərbaycan diaspor təmsilçiləri bu işin əhəmiyyətini nəzərə alaraq müharibə davam edən dövr və müharibə bitdikdən sonra Ermənistanın işğalçı siyasəti ilə yanaşı, Gəncə, Bərdə və digər şəhərlərimizdə törətdiyi terror aktları, eyni zamanda işğal müddətində Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi zərər, həmçinin digər vandalizm aktları ilə yanaşı dünyanın müxtəlif ölkələrinin mətbuat orqanlarında yazılarla çıxış etdi və bəzi xarici media qurumlarına açıqlamalar verdi. Bu ölkələrə Belçika, İspaniya, İngiltərə, Əlcəzair, Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Moldova, Ukrayna və digər dövlətlərin media orqanları aiddir [7; s.9].

Onu da xatırladaq ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə Azərbaycan diaspor təmsilçilərinin xarici media ilə iş prinsipində müsbət meyllər var. Buna misal olaraq İspaniya, Niderland, İngiltərə, Misir, müxtəlif Mərkəzi Asiya respublikaları və digər ölkələrdə Azərbaycan diasporunun xarici mediada dərc etdirdiyi yazıları göstərmək olar. Məsələn, İspaniya Azərbaycanlıları Birliyinin sədri Vahid İmanovun sözlərinə görə, yaşadıkları ölkənin bir sıra media qurumları ilə əlaqələrə malikdirlər. “İspaniya Azərbaycanlıları Birliyi olaraq bir çox media qurumları ilə əlaqələrimiz var, onlardan bəziləri ilə daha sıx münasibətlərimiz mövcuddur. Buna görə də istədiyimiz zaman və istənilən mövzuda onlarla əməkdaşlıq edərək, Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı yazılarımızı dərc edə bilərik” [7; s.9].

Azərbaycan diasporu dövlətimizlə bağlı bütün məsələlərdə etirazlarını nümayiş etdirirlər. Belə ki, Niderlandda fəaliyyət göstərən azərbaycanlı icmasının üzvləri ölkə parlamentində Xristian Demokrat Partiyasını (CDA) təmsil edən deputat Martijn Van Helbertlə görüşərək, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı real hadisə və faktlar təqdim etmişdilər. Sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün cəbhə boyu ölkəmizə hücum etdiklərini xatırladan soydaşlarımız Ermənistanın 30 il ərzində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ona bitişik 7 rayonunu işğal etdiyinə, milyona yaxın azərbaycanlı etnik təmizləməyə məruz qoyduğuna, Azərbaycan ordusunun beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq ölkəmizin özünümüdafiə və ərazi bütövlüyünün bərpası hüququnu həyata keçirdiyinə bir daha diqqəti yönəltmişdilər. İcma üzvləri Niderland parlamentinin Azərbaycana qarşı sanksiyaları nəzərdə tutan Azərbaycanın və Türkiyənin əleyhinə olan qərar qəbul etməsini ədalətsiz addım adlandırmışdılar. Bu qərarın iki ölkə arasında münasibətlərə ciddi təsir edəcəyini nəzərə çatdırmışdılar. Sosial media üzərindən Ermənistanın Niderland Krallığındakı səfirinin siyasi dairələrə ünvanlandığı iftira dolu məktubuna sərt cavab yazaraq, “problemlərinizi Niderlanda gətirməyin” başlığı status paylaşdığı üçün Martijn Van Helbertə minnətdarlıq etmişdilər [5, s.11].

Belçikada yaşayan azərbaycanlı icması Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması və işğalçını dəstəkləyən addımların atılması ilə bağlı Belçika Parlamenti və Avropanın bir sıra beynəlxalq qurumlarına müraciət etmişdir. Belçika Parlamentinin rəhbərliyinə, Xarici İşlər Nazirliyinə, bu ölkənin Azərbaycanadakı səfirliyinə, Avropa Birliyinə, bütün siyasi partiyalara və digər qurumlara ünvanlandığı mü-

raciətdə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan ordusunun Qarabağda qazandığı qələbəni həzm edə bilməyən erməni separatçıları və onların diaspor adı altında fəaliyyət göstərən havadarları yenidən hərəkətə keçiblər. Onlar Niderland və Belçika parlamentlərində olan bəzi anti-Azərbaycan qüvvələri ilə birlikdə Dağlıq Qarabağdakı qondarma və cinayətkar rejimin tanınması ilə bağlı addımlar atılmasına cəhdlər göstərirlər. Belə cəhdlərdən biri Brüssel şəhərində “Artsax” ofisinin açılması və qondarma rejimlə diplomatik əlaqələrin qurulmasına dair məsələnin gündəmə gətirilməsidir. Bu addıma kəskin etirazını bildirən azərbaycanlı icması xəbərdarlıq etmişdir ki, Azərbaycanın dünya birliyi, o cümlədən Belçika dövləti tərəfindən tanınan ərazi bütövlüyünə zidd olan belə qərarın qəbulu beynəlxalq hüquq və normalara zidd olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan – Belçika əlaqələrinə, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanın münasibətlərinə zərbə vura bilər [5; s.11].

Ümumiyyətlə, dünyanın dörd bir yanında Avropadan tutmuş Asiyaya, Birləşmiş Ştatlardan tutmuş Avstraliya, Yeni Zelandiyaya qədər bütöv bir coğrafiyada bu gün Azərbaycan həqiqətləri, erməni təcavüzü, eyni zamanda Azərbaycanın haqq işi uğrunda apardığı mübarizə bütün aspektləri üzrə dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Bəşəriyyətdən, sivil dünyadan Azərbaycanın səsinə səs vermək istənilir, erməni terroruna qarşı ölçü götürmək tələb olunur. Bu mənada Birləşmiş Ştatların Mayami ştatının əsas yollarında “Karabakh is Azerbaijan” şüarı yazılmış lövhələrin asılması da Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dünyaya, Amerika cəmiyyətinə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, Amerika-Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının təşəbbüsü və Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə ABŞ-da Florida ştatının Mayami şəhərinin mərkəzi yollarında Azərbaycan bayrağının və Qarabağ atlarının təsvir olunduğu “Karabakh is Azerbaijan” şüarı yazılmış lövhələr quraşdırılmışdı [2, s.11].

Azərbaycanın haqq işi uğrunda başladığı müqəddəs savaşa qardaş Türkiyədən də davamlı dəstək gəlmiş və bu ölkədə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarımız, cəmiyyət və biliklərimiz son proseslərdə xüsusi fəallıq nümayiş etdirmişlər.

Bundan başqa Finlandiya Azərbaycanlılarının koordinatoru və Finlandiyada yaşayan azərbaycanlıların təşəbbüsü ilə paytaxt Helsinki şəhərində bu ölkə parlamentinin qarşısında, “Ermənistan dövlətinin mülki Azərbaycan əhalisinə təcavüzünə dur deyək” adlı dinc aksiya keçirilmişdir.

Sonda aksiya iştirakçıları Finlandiyada yaşayan azərbaycanlılar adından Finlandiya parlamentinə, ATƏT-in Finlandiya üzrə təmsilçisinə, dünya ictimaiyyətinə və beynəlxalq təşkilatlara səs-lənərək, Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törətdiyi bu təcavüzü dayandırması, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsi üçün təzyiq göstərməyə çağırmışdılar [6, s.20].

Paralel olaraq Vətən müharibəsi dönməndə İsrailin müxtəlif yerlərində, o cümlədən Hayfa, Təl-Əviv kimi şəhərlərində, Almaniya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə Almanyanın Köln, Hannover şəhərlərində, “Azer-Der” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Avstriyanın Vyana şəhərində, Münhen Azərbaycanlıları Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Münhendə, Skandinaviya Azərbaycanlılarının Koordinasiya Şurasının və Azərbaycan İsveç Federasiyasının təşəbbüsü ilə İsveç Krallığının Stockholm şəhərində icazəli aksiyalar keçirilmişdir. Aksiya iştirakçıları çıxışlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda apardığı haqlı mübarizəni dəstəklədiklərini bildirib, beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanın işğalçı və təcavüzkar siyasətinə son qoyulması üçün ədalətli mövqə nümayiş etdirməyə çağırmışlar.

Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Pakistan İslam Respublikası, Oman Sultanlığı və Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar da Azərbaycan dövlətinin yanında olduqlarını bəyan edərək, yaşadıkları ölkənin yerli ictimaiyyətini Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləməyə və işğalçı Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini pisləməyə çağırmışdılar [3, s.87].

Nəticə. Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatlarının həmrəylik nümayiş etdirərək, Azərbaycanın haqq səsinə dəstək tədbirlərinin sayını artırmaq olar. Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəallığı, mövcud olduqları ölkələrin rəsmi dairələri, qanunverici və icraedici orqanları ilə qurduqları səmərəli əməkdaşlıq, müntəzəm olaraq keçirdikləri görüşlər, həmçinin apardıkları müzakirələrin nəticəsidir ki, onların mütəşəkkilliyi Azərbaycanda, xüsusilə də cəbhədə gedən proseslərlə həmahənglik təşkil etdi. Müharibənin Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatması da soydaşlarımızı dərinləndirən sevindirdi. Dünya azərbaycanlılarını qürurlandıran bir məsələ də

odur ki, 30 il ərzində nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nizamlaya bilmədikləri münaqişəni Azərbaycan öz gücü ilə 44 gün ərzində həll etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan diasporu. Ensiklopedik məlumatlar toplusu. Bakı: "Səs MMC", 2012, 654 s.
2. Azərbaycanın haqq işi uğrunda mübarizəsində diasporumuz da fəaldır / "Olaylar" qəzeti, 2020, 6-12 noyabr №73.
3. Diasporlarımızın fəaliyyəti 2020-ci il: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Bakı: "Səs MMC", 2020, 253 s.
4. Muradov F. Azərbaycan diaspor hərəkətində yeni dövr başlayır / "Respublika" qəzeti, 2020, 31 dekabr, №277.
5. Hüseyinli A. Diaspora təşkilatlarımız yeni mübarizəyə hazır olmalıdır: Yeni mübarizəyə yeni strategiya və taktika ilə qatılmalı / "Olaylar" qəzeti, 2020, 3 dekabr, №76.
6. Orucova N. Diasporumuz haqq səsimizi dünyaya çatdırır / "İki sahil" qəzeti, 2020, 28 oktyabr, №191.
7. Zülfüqaroğlu Ə. Qələbədən sonrakı dönmə: informasiya savaşı / "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 2020, 19 yanvar, №6.
8. Zəfər səlnaməsi. Bakı: "Şərq-Qərb", 2021, 536 s.

МИНАРА АГАМАЛЫЕВА

*Научный сотрудник отдела «Историческая география и демография Азербайджана»
Института Истории имени А.А.Бакиханова ИАНА*

НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МИРА ВО ИМЯ ПРАВОГО ДЕЛА АЗЕРБАЙДЖАНА

Одним из важнейших направлений деятельности азербайджанской диаспоры является обеспечение более активного участия наших соотечественников в процессах, вытекающих из интересов исторической Родины. Национальное единство и солидарность азербайджанцев мира имеют большое значение для правого дела независимой Азербайджанской Республики. В статье описываются действия организаций азербайджанской диаспоры в различных странах на международной арене с целью донести истинный голос Азербайджана до общества, официальных и неофициальных институтов этих стран выставочными и др. пропагандистскими мероприятиями, в которых отражалась вся деятельность.

Ключевые слова: азербайджанская диаспора, Отечественная история, II Карабахская война.

MINARA AGAMALIYEVA

*Scholar of the "Historical geography and demography of Azerbaijan" department
of the Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

NATIONAL UNITY OF WORLD AZERBAIJANIS FOR THE SAKE OF JUST CAUSE OF AZERBAIJAN

One of the most important activities of the Azerbaijani diaspora is to ensure a more active participation of our compatriots in the processes arising from the interests of the historical Motherland. The national unity and solidarity of world Azerbaijanis are of great importance for the just cause of the independent Republic of Azerbaijan. The given article describes the actions of the Azerbaijani diaspora organizations in various countries in the international arena in order to convey

the true voice of Azerbaijan to the society, official and unofficial institutions of these countries with exhibition and other propaganda events, which reflected all the activities.

Keywords: Azerbaijani diaspora, Patriotic history, II Karabakh War.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrarim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

CƏVAHİR MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
cvhrmustafayeva@gmail.com

ZEYNƏB MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
zeynebmustafayeva22@gmail.com

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ KOLLEKTİVLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN APARILMASI

Təqdim olunmuş məqalədə problemin aktuallığı qeyd olunub, mövzunun məqsəd və vəzifələri, işlənmə səviyyəsi göstərilib. Həmçinin kollektivləşdirmənin Azərbaycan tarixində əzab-əziyyətli bir dövrü əhatə etdiyi öz əksini tapmışdır. Və onun ağır nəticələri qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Sovet, rejim, xalq, kəndli, əzab, iqtisadiyyat, hərəkət, kollektivləşdirmə.

Giriş. 1920-ci il aprel-1941-ci il iyun ayları Azərbaycan tarixinin və ya Vətən tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən birini əhatə edir. Azərbaycanda həmin illərdə dövlət idarəçiliyinin yeni sistemi yaranmış, ölkənin iqtisadiyyatında, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında, mədəni-mənəvi aləmində köklü dəyişikliklər baş vermişdi. Xalqımızın keçdiyi bu tarixi yolun obyektiv və ciddi elmi tədqiqinin mühüm prinsiplər əhəmiyyəti vardır.

Sənayeləşdirmədə baş verən yeniliklər kəndin ictimai-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər keçirilməsini də şərtləndirirdi. Ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı pərakəndə vəziyyətdə idi, onda xırda fərdi təsərrüfatlar üstünlük təşkil edirdi. Bu sahədə yaranmış böhrandan çıxış yolunu Stalin kənd təsərrüfatını hər vasitə ilə kollektivləşdirmədə görürdü. XV partiya qurultayı (1927-ci il dekabr) xırda fərdi kəndli təsərrüfatlarını birləşdirməyi və onları iri kollektivlərə çevirməyi kənddə əsas vəzifə kimi qoymuşdu [1, s.108].

Qurultayda kooperasiyanın bütün formalarının inkişaf etdirilməsi, yeni texnika əsasında təcridcən torpağın elliklə becərilməsinə keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Kənd təsərrüfatının kooperativləşməsi haqqında qərarda müddət, xüsusilə forma və üsulları barədə konkret vəzifələr müəyyənləşdirilməmişdi. Qurultayın qolçomaqlar haqqında qərarında iqtisadi metodlarla onların istismar imkanlarını azaltmaq tədbirləri nəzərdə tutulurdu, hətta qeyd olunurdu ki, kollektivləşdirmə “ancaq zəhmətkeş kəndlilər tərəfindən razılıq olması şərti ilə” ola bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatını kooperativləşdirmənin dinamikası illər üzrə aşağıdakı kimi nəzərdə tutulurdu: 1926-cı il – 67409 – 20,2 faiz, 1927-ci il – 90273 – 26,9 faiz, 1928-ci il – 159178 - 46,9 faiz və 1929-cu il – 231199 - 68,2 faiz [2, s.235].

1927-1928-ci illərdə ölkədə taxıl hazırlığında baş vermiş çətinliklər vaxtı Stalin kollektivləşdirməni sürətləndirmək qərarını verdi. Taxıl hazırlığındakı böhranı aradan qaldırmaq tələbi ilə 1928-ci ilin fevralında yerli təşkilatlara Stalinin təlimatı göndərildi. Bu təlimatın mahiyyəti kəndli təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi sahəsində hökm və təzyiq metodunun tətbiqindən ibarət idi.

Azərbaycanda kollektiv təsərrüfatlar yaradılmasına hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərində başlanmışdı. 1921-ci ilin may ayında respublikada sərəncamında 37 kommuna var idi. Həmin kollektiv təsərrüfatlarının çoxu qısa bir müddətdə kəndli kütlələrinin şüurunun və mədəniyyətinin geriliyi, fərdiyyətçi münasibəti və iqtisadi-texniki amillərin kifayətləndirici səviyyədə olmaması nəticəsində dağıldı.

1926-1928-ci illərdə kollektiv təsərrüfatlar yenidən təşkil olunmağa başlandı. Respublikada 1928-ci ilin sonunda kolxozların sayı 289-a çatdı, bu da kənddəki təsərrüfatların 1,3 faizini təşkil edirdi. Bu dəfə kolxozlar kənd yoxsullarının “nisbətən şüurlu hissəsindən və bütövlükdə könüllü” yaradılırdı, heç də təsadüfi deyildi ki, bunlarda kommunistlərin sayı əvvəlkinə nisbətən iki dəfə, kom-somolçuların sayı isə beş dəfə artmışdı. Bundan əlavə kolxozların 88 faizi kənd təsərrüfatı maliyyə

kooperasiyası ilə əhatə olunmuşdu. Bu da yeni yaranan kolxozların kənd təsərrüfatı maşınları, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri əldə etməsinə imkan verirdi [3, s.98].

Lakin 1928-ci ilin ortalarından başlayaraq, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kolxoz təşkili süni “sürətləndirilir”, hətta açıq zorakılıq tətbiq etmək hallarına yol verilirdi.

1929-cu ilin yayında ölkədə “bəzi dairələrin kəndli təsərrüfatları elliklə tamam kollektivləşdirilsin” şüarı irəli sürülürdü. ÜİK(b)P MK-nın noyabr plenumu təsərrüfatları elliklə tamam kollektivləşdirilməsi vəzifəsini artıq ayrı-ayrı vilayətlərin qarşısına qoydu. 1930-cu ilin payızında Azərbaycan SSR-də kütləvi kolxoz quruculuğu başlandı, artıq həmin il oktyabrın 1-dək kəndli təsərrüfatlarının 15,7 faizi kollektivləşdirilmişdi [4, s.120]. Bu iş pambıqçılıq rayonlarında daha sürətlə aparılaraq, 1930-cu ilin dekabrında kəndli təsərrüfatının 20,2 faizini əhatə etmişdi. Elliklə kolxozlaşdırma prosesinin genişlənməsində, kənddə yeni ictimai quruluşun yaradılmasında dövlətin öz marağından doğan köməyin mühüm rolu olmuşdu. Birinci beşillik ərzində respublikanın kənd təsərrüfatına dövlət tərəfindən 13408 milyon manat kapital qoyulmuşdu.

Kollektivləşdirmədə inzibati-amirlik siyasəti getdikcə güclənirdi, yerlilərin milli xüsusiyyətləri, kəndlilərin əhvali-ruhiyyəsi, onların çoxunun şəxsi təsərrüfatını saxlamaq istəyi nəzərə alınmır, bu işdə tələskənlik və zorakılığın yolverilməzliyi prinsipləri pozulurdu. Stalinin “elliklə kollektivləşdirmə” şüarını irəli sürməsi, Pravdanın 1929-cu il 7 noyabr sayında “Böyük dönüş ili” məqaləsində guya kəndlilərin bütöv kəndlərdə, nahiyələrdə, rayonlarda kolxoza getmələrini, yəni kənd təsərrüfatının sosialist quruculuğa “həlledici qələbə” qazanılmasını, ortababların kolxoza daxil olmasını vurğulaması həmin ildə də onun “elliklə kollektivləşdirmə əsasında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi” siyasətinin elan edilməsini əsaslandırır [1, s.238].

1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK(b) MK “Kollektivləşdirmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. 1930-cu il fevral ayının 1-də SSRİ MİK VƏ Xalq Komissarları Soveti “Kütləvi kollektivləşdirmə rayonlarında kənd təsərrüfatının yenidən qurulması və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi [5, s.183]. Bu qərar kütləvi kollektivləşdirmə rayonlarında torpaq icarəsinə və muzdlu əməkdən istifadəyə icazə verən bütün köhnə qanunları ləğv etdi. Torpaq icarəsi və muzdur saxlamaq hüququ qolçomaqların əlindən alındı. Lakin çox keçmədi ki, “sınıf mübarizənin” sərt qanunlarının yaratdığı iqtisadi və siyasi böhran sovet hakimiyyətini ciddi çətinliklərlə üzləşdirdi. Həmin ilin fevralın 20-də MK-da qəbul olunmuş “iqtisadi cəhətdən geridə qalan milli rayonlarda kollektivləşdirmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında” qərarla kollektivləşdirmədə rayonların milli və iqtisadi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təklif edilirdi.

Bu dövrdə kolxoz quruluşu sahəsində ciddi əyintilərə də yol verilmişdi – kolxoz quruculuğu prosesində könüllülük prinsipi pozulmuş, kolxoz hərəkətində ayrı-ayrı rayonların yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış və artədən birbaşa kommunnaya sıçramaq hallarında olmuşdu.

ÜİK(b)P MK 1930-cu il 14 martda “Kolxoz hərəkətində partiya xəttinin əyilməsi hallarına qarşı mübarizə haqqında” qərar qəbul etdi [6, s.134]. Bu qərar respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda SSR-də kolxoz quruculuğunda buraxılmış səhvlərin düzəldilməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi yollarındakı çətinliklərdən biri də kütləvi siyasi-təşkilati və təsərrüfat işləri aparmaq üçün yerli kadrların az olması idi. Oblara böyük ehtiyac var idi ki, çünki kənddə milli adət və ənənələr möhkəm, xüsusən dinin nüfuzu və təsiri güclü idi.

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, ölkə miqyasında, həmçinin Azərbaycanda qolçomaqlara qarşı mübarizə güclənirdi. Qolçomaq ailə başçısı antisovet, antikommunist, “əksinqilabi aktiv” adı ilə həbs olunub güllələnir, ailə üzvləri isə Sibirə, yaxud Orta Asiyaya və Qazaxıstana sürülürdü. Kolxoz hərəkətinə qarşı çıxış edən varlı kəndlilər də ailəsi ilə birlikdə ölkənin ən ucqar yerlərinə sürgünlə cəzalandırılırdılar.

Kəndlilərin digər şübhəli görünən qismi isə respublikanın daxilində xüsusi yaşayış düşərgələrində saxlanılırdı. 1930-cu ilin əvvəllərində təkcə pambıqçılıq rayonlarında varlı fərdi təsərrüfatların min hektar torpaq sahəsi və iki min baş iş heyvanı müsadirə edilmişdi. Ona görə də orta və varlı təsərrüfatlarının sahibləri öz mal-qarasını müsadirə qorxusundan ya kəsdikləri, ya da dəyər-dəyməzinə satdıqları üçün kollektivləşdirmənin ilk illərində Azərbaycanda mal-qaranın sayı yarımçıq azalmışdı.

1930-cu ilin fevralında SSRİ MİK və XKS “Qolçomaq təsərrüfatlarının özbaşına köçməsinin və onlar tərəfindən əmlakın satılmasının qadağan edilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərar yerlərdə daha çox kəndlilərin hüquqlarının pozulmasına səbəb olur, özbaşına köçən və əmlakını satan qolçomaqlara əmlakı dərhal müsadirə edilirdi. Qolçomaqların sayca 90-100 dəfə azalması, 1929-1935-ci illərdə “qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etməyin “parlaq” nəticəsi idi.

Gəncə Dairə Partiya Komitəsi 1930-cu ilin əvvəllərində qeyd edirdi ki, belə yerlərdə kimin qolçomaq, kimin ortabab olduğunu müəyyən etmək olmur, ona görə də biz qolçomaqları ləğv etməyi dairənin hər yerində eyni zamanda başlamaq fikrindəyik. Gəncə dairəsinin qolçomaqlarını Qarabağa, Qarabağ qolçomaqlarını Salyana, Salyan qolçomaqlarını Naxçıvana göndəririk.

Kollektivləşdirmə kəndin bütün təbəqələrinin mənafeyinə toxunurdu, öz əmlakını, mənliliyini və varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda müqavimət göstərən qolçomaqlarla qəti döyüş başlandı.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da qolçomaqlar sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizənin bütün formalarından istifadə edirdilər.

Gəncənin Nərimanov dairəsində, Şirvanın Ucar dairəsində, Şamaxor dairəsinin Bitdili kəndində kütləvi çıxışlar olmuşdu. 1930-cu ilin yazında Naxçıvan MSSR-də, Nuxa-Zaqatala dairəsində sovet hakimiyyətinə qarşı qalxan qiyamlarda ortabablar da iştirak edirdilər [7, s.223]. Onların iştirakçılarına divan tutuldu və qiyam yatırıldı.

Nəticə. Ümumiyyətlə, elliklə kollektivləşdirmə illərində baş verən hadisələr, çıxışlar, kəndlilərin istər fəal, istərsə də passiv müqaviməti qolçomaqların sinfi mübarizə kimi qələmə verilmişdi, sosializmdə “sinfi mübarizənin” güclənməsi pərdəsi altında Azərbaycanın kənd, rayonlarında soyqırma bənzər ağır cinayətlər törədilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, VII cildə VI cild. Bakı, Elm, 2008, s.605.
2. İbrahimov Z. Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, Azərneşr 1970, s.526.
3. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmərkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, Azərneşr, 1957, s.585.
4. Əliyev X, Əlimirzəyev X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası 1957, s.271.
5. Məmmədov E. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1927-1929). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1961, s. 154.
6. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, Mütərcim, 1996, s.168
7. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, Mütərcim, 1999, s.280

ДЖАВАХИР МУСТАФАЕВА

Казахский филиал Бакинского Государственного Университета

ЗЕЙНАБ МУСТАФАЕВА

Казахский филиал Бакинского Государственного Университета

ПРОВЕДЕНИЕ ПОЛИТИКИ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

В представленной статье отмечается актуальность проблемы, указываются цели и задачи темы, уровень разработки. Также отражено, что коллективизация ознаменовала собой болезненный период в истории Азербайджана. Упоминаются его серьезные последствия.

Ключевые слова: Советский, режим, народ, крестьяне, страдания, экономика, движение, коллективизация.

CAVAHIR MUSTAFAYEVA

Baku State University Kazaxh branch

ZEYNAB MUSTAFAYEVA

Baku State University Kazaxh branch

**CARRYING OUT COLLECTIVIZATION POLICY
IN THE AZERBAIJAN SSR**

The relevance of the problem is noted in the presented article, the goals and objectives of the topic, and the level of development are indicated. It is also reflected that collectivization covers a painful period in the history of Azerbaijan. And its serious consequences are mentioned.

Keywords: soviet, regime, people, peasants, suffering, economy, movement, collectivization.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: p.ü.f.d. Arif Veyisov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 070; 94(479.24)

ЛЕЙЛА МУРАДЗАДЕ

*заочный докторант Бакинского государственного университета
журналист Азербайджанского государственного информационного агентства (АЗЕРТАДЖ)
leilamuradoff@gmail.com*

**ЗАДАЧИ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЯХ ЮНЕСКО**

В статье изучены публикации в популярных изданиях ЮНЕСКО о взаимодействии и сотрудничестве между Азербайджаном и ЮНЕСКО за последнее десятилетие. Значительное внимание уделяется отношениям между Азербайджаном и ЮНЕСКО, которые содействуют осуществлению государственных интересов на международной арене в сфере культурной политики. Выявлены особенности для дальнейшего развития культурной дипломатии Азербайджана, наращивания и совершенствования партнерства, а также углубления взаимоотношений по многим направлениям с ЮНЕСКО.

Ключевые слова: Азербайджан, ЮНЕСКО, издания, культурная дипломатия, сотрудничество.

Введение. Как известно, культура и традиция отражают все периоды истории каждого народа. Одним из важнейших направлений в государственной политике страны является развитие международных отношений в области культуры.

В настоящее время культура занимает особое место в процессе осуществления внешней политики. Проекты, связанные с культурой, могут служить не только полезным средством для осуществления государственных интересов в международном пространстве в сфере культурной политики, но также содействовать созданию благоприятных условий для результативного достижения внешнеполитических целей государства в других областях. Область культуры может стать значимым средством для страны в предстоящий период и быть важным компонентом осуществления публичной дипломатии.

Данная работа посвящена исследованию культурной политики, помогающей Азербайджану воздействовать на зарубежную аудиторию в долгосрочной перспективе. Существует целый ряд инструментов, которые государство использует для осуществления культурной политики, с помощью которой оно взаимодействует с зарубежной публикой.

Материалом исследования послужили данные выборки из следующих печатных изданий – журналы «Всемирное наследие», «Курьер ЮНЕСКО», книга «Всемирное наследие для устойчивого развития в Африке», издание «Шелковый путь: диалог, разнообразие и развитие», программный документ «Нематериальное культурное наследие, нуждающееся в срочной охране», Страновой программный документ для Азербайджанской Республики.

Изучение печатных изданий ЮНЕСКО в области культуры (2013-2019). Следует отметить, что с момента вступления Азербайджана в ЮНЕСКО наша страна ведет весьма активную работу в целях охраны материального и нематериального культурного наследия. В течение этого периода в Список объектов всемирного наследия включены историко-архитектурный памятник «Ичеришехер» вместе с Дворцовым комплексом Ширваншахов и Девичьей башней, а также Гобустанский культурный ландшафт наскальных рисунков, исторический центр города Шеки с Дворцом хана. В то же время в Репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО вошли 15 наименований, а в Предварительный список ЮНЕСКО включены 10 объектов.

Вопрос культурной политики Азербайджана сегодня стоит во главе угла руководства нашей страны. Главная задача государства в этом направлении – значимость поддержания принципов межкультурного диалога. Так, начиная с 2011 года, в Баку через каждые два года проводится Всемирный форум по межкультурному диалогу, организованный правительством

Азербайджана при партнерстве с ЮНЕСКО, Альянсом цивилизаций ООН, Всемирной туристской организацией, Советом Европы и ИСЕСКО [1]. Данный форум является основой создания новых гуманитарных ценностей в системе международных отношений.

Кроме того, для развития межгосударственных культурных связей организуются различные встречи, выставки, а также ведется просветительская работа. В 2019 году накануне 43-й сессии Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО вышел 92-й выпуск журнала ЮНЕСКО «Всемирное наследие» под названием «Всемирное наследие в Азербайджане». В специальном номере журнала были опубликованы обращения генерального директора ЮНЕСКО Одре Азуле, а также директора Центра всемирного наследия Мехтильд Ресслер, в которых они делятся информацией о географии Азербайджана, в том числе отмечают, насколько мультикультурной является наша страна, а также имеет тесные связи с ЮНЕСКО. В статьях подчеркивается сотрудничество и активная деятельность Азербайджана в период членства в Комитете всемирного наследия, отмечается роль Азербайджана в сфере культурного разнообразия.

Вместе с тем в журнале «Всемирное наследие в Азербайджане» размещены послания бывшего министра культуры Абульфаса Гараева и главы Исполнительной власти города Баку Эльдара Азизова. В специальном выпуске представлены статьи об исторических и культурных номинациях нашей страны, включенных в Список наследия ЮНЕСКО, а также о работе нашего государства по сохранению наследия и ее успехах в данной области [2].

В 2013 году ЮНЕСКО был опубликован Страновой программный документ ЮНЕСКО для Азербайджанской Республики. В документе за основу брался анализ текущей ситуации, приоритетов страны в области образования, естественных наук, социальных и гуманитарных наук, культуры, коммуникации и информации, включая профилактику ВИЧ и СПИДа [3]. Страновой программный документ был согласован с национальными целями в области развития и государственными программами, разработанными в соответствии с Целями в области развития, сформулированными в Декларации тысячелетия. Это также имеет отношение к действующей Рамочной программе Организации Объединенных Наций по оказанию помощи в целях развития для страны и дополняет ее.

В программном документе ЮНЕСКО сосредоточила внимание на поддержке материального и нематериального культурного наследия, поощрении культурного разнообразия и межкультурного диалога во имя мира и развития, при активной роли женщин и молодежи, а также на участии и поддержке культурной политики и развития культурного туризма, принимая во внимание перспективу гендерного равенства в Азербайджане. Для достижения вышеупомянутых целей в тесном сотрудничестве с Национальной комиссией Азербайджана по делам ЮНЕСКО, Министерством культуры и туризма и Министерством образования был проведен ряд мероприятий по наращиванию потенциала, конференций, семинаров и исследований с привлечением национальных экспертов, в том числе академиков, преподавателей и т.д.

Привлекает внимание также программный документ ЮНЕСКО под названием «Нематериальное культурное наследие, нуждающееся в срочной охране» от 2013 года, в котором отмечается, что на 7-й и 8-й сессиях Межправительственного комитета по охране нематериального культурного наследия, состоявшихся в Париже 3 декабря 2012 года и в Баку 2 декабря 2013 года, Список нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране, и Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества были обогащены новыми элементами [4]. Новые программы также были включены в Реестр наилучших методов обеспечения безопасности. В программном документе особое место уделяется традиционному карабахскому конному поло – човган. Описываются история его возникновения, развития, а также правила верховой игры човган. Човган представляет собой часть живого наследия Азербайджана, укрепляя чувство идентичности, уходящее корнями в древнюю культуру Азербайджана и связанное с восприятием лошади как неотъемлемой части повседневной жизни.

Однако ряд факторов ослабили практику и передачу човгана:

- отсутствие опытных игроков и квалифицированных тренеров;

- урбанизация;
- не проявление должного внимания как к традиции нематериального наследия.

Учитывая все эти факторы, в 2013 году на 8 ежегодной сессии Комитета ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия човган был включен в Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Хотелось бы отметить, что после освобождения от вражеской оккупации Карабаха во время Отечественной войны осенью 2020 года, ведутся работы по восстановлению древних конных традиций, развитие конного туризма Азербайджана.

В программе «Шелковый путь»: диалог, разнообразие и развитие», опубликованной в 2020 году, вниманию читателей представлена информация о фотоконкурсе «Шелковый путь глазами молодежи», организованном как визуальная исследовательская и образовательная программа на тему общего культурного наследия на Шелковом пути. Международный фотоконкурс - это возможность для молодых людей, живущих в регионах вдоль исторического Шелкового пути, поделиться своим восприятием и углубить свое понимание общего культурного наследия и плюралистической идентичности, которые возникли вдоль этого маршрута. Фотография позволяет им изобразить эти взаимодействия в современном контексте. Цель состоит в том, чтобы способствовать взаимопониманию и укреплению мира. Во время первого конкурса в 2018 году было представлено в общей сложности 6 625 фотографий. Передвижная выставка (тип выставки, поочередно демонстрируемой в различных городах для широкой пропаганды искусства – Л.М.) представила 57 лучших фотографий в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже, а также в Азербайджане, Афганистане, Китае, Омане, Российской Федерации, Турции и Туркменистане. Второе издание было выпущено в 2019 году [5].

В книге «Всемирное наследие для устойчивого развития в Африке», изданной в 2018 году, в статье Кристофера Полглейса «Культурное наследие и устойчивое развитие: сосредоточение внимания на этапе реализации крупных проектов» обобщаются усилия по успешному укреплению практики охраны культурного наследия на национальном уровне в Азербайджане посредством выполнения обязательств, принятых на этапе оценки воздействия крупных проектов British Petroleum (BP) [6, с. 233-239]. Были предприняты усилия по наращиванию потенциала с руководителями и учреждениями культурного наследия национального уровня, с НПО и внутри BP для расширения возможностей, ресурсов и понимания проблем. Эти усилия привели к повышению профессионализма всех соответствующих сторон и наличию большего объема ресурсов, которые были использованы для различных более поздних проектов и потребностей в управлении ресурсами. Проводя сравнительный анализ, автор приводит в пример данный успешный подход Азербайджана, который может быть применен к проектам в Африке для стимулирования устойчивых программ культурного наследия на национальном уровне.

В 2019 году в журнале «Курьер ЮНЕСКО» была опубликована статья профессора Палермского университета Сальваторе Д'Онофрио «Новруз: ростки нового дня», где автор рассказывает об истории происхождения Новруз байрамы, традициях, атрибутах, происхождении выращивания «сымяни». «Новогодний праздник Новруз отмечается в некоторых регионах Азербайджана, Афганистана, Индии, Ирака, Ирана, Казахстана, Кыргызстана, Пакистана, Таджикистана, Туркменистана, Турции и Узбекистана. В 2009 году он пополнил собой Список нематериального культурного наследия человечества, а в 2016 году территория празднования Новруза в качестве объекта Списка была расширена. В 2010 году Организация Объединенных Наций провозгласила Международный день Новруз, который отмечается 21 марта» [7, с.54-55]. Автор сравнивает выращивание ростков пшеницы с традициями различных стран. В заключение профессор Палермского университета приравнивает Новруз байрамы к рождению новой жизни.

Заключение. Тема исследования выбрана с целью проведения систематического анализа печатных изданий ЮНЕСКО на протяжении последнего десятилетия в аспекте культуры. Прделанная работа позволяет выявить:

1. Azərbaycanın uzun müddətli vaxt ərzində dünya mədəni irsini bərpa etmək üçün böyük töhfə verən UNESCO, Azərbaycanın mədəni irsini qorumaq üçün böyük diqqət yetirir. Bizim ölkəmiz mədəni irsinin qorunması üçün UNESCO ilə bir çox istiqamətlər üzrə qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşməsi üçün xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir.

2. Yuxarıda qeyd olunan məqalələr, nəşrlər, mədəni diplomatiya, əməkdaşlıq, Azərbaycanın mədəni irsini qorumaq üçün böyük diqqət yetirir. Bizim ölkəmiz mədəni irsinin qorunması üçün UNESCO ilə bir çox istiqamətlər üzrə qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşməsi üçün xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Ильхам Алиев принял участие в открытии V Всемирного форума межкультурного диалога» (сайт Президента Азербайджана), Баку, 2019 [интернет-ресурс]: <https://president.az/ru/articles/view/32943> [14.10.2022].
2. «World Heritage» journal (World Heritage in Azerbaijan), France: UNESCO, 2019, 73 p. [интернет-ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224690/PDF/224690eng.pdf.multi> [14.10.2022].
3. Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding, 2012-2013, France: UNESCO, 2014, 67 p. [интернет-ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000230959?posInSet=34&queryId=ad2f181b-a6d3-4165-99e8-76b045be4dd5> [14.10.2022].
4. UNESCO country programming document: The Republic of Azerbaijan, 2014-2017, France: UNESCO, 2013, 27 p. [интернет-ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224690> [14.10.2022].
5. Silk Roads Programme: dialogue, diversity and development, France: UNESCO, 2020, 4 p. [интернет-ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373496?posInSet=831&queryId=1b7e7eb4-529d-4516-bf7f-d152812c1a1d> [14.10.2022].
6. World heritage for sustainable development in Africa, France: UNESCO, 2018, 280 p. [интернет-ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368260/PDF/261283mul.pdf.multi.nameddest=368260> [14.10.2022].
7. Журнал «Курьер ЮНЕСКО», Франция: ЮНЕСКО, 2019, с. 58 [интернет-ресурс]: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366654_rus [14.10.2022].

LEYLA MURADZADƏ

*Bakı Dövlət Universitetinin qiyabi doktorantı,
Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AZƏRTAC) jurnalisti*

UNESCO-NUN ÇAP NƏŞRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə son on ildə YUNESKO ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq haqqında YUNESKO-nun populyar nəşrlərində məqalələr tədqiq edilmişdir. Mədəniyyət siyasəti sahəsində beynəlxalq aləmdə dövlət maraqlarının həyata keçirilməsinə kömək edən Azərbaycanla YUNESKO arasındakı münasibətlərə böyük diqqət yetirilir. Azərbaycanın mədəniyyət diplomatiyasının daha da inkişaf etdirilməsi, tərəfdaşlığın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, habelə YUNESKO ilə bir çox istiqamətlər üzrə qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşməsi üçün xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, YUNESKO, nəşrlər, mədəni diplomatiya, əməkdaşlıq.

LEYLA MURADZADEH

*PhD student of Baku State University,
journalist of the Azerbaijan State News Agency (AZERTAC)*

**TASKS OF PRESERVING CULTURAL HERITAGE IN AZERBAIJAN
IN UNESCO PUBLICATIONS**

The article examines articles in popular UNESCO publications on the interaction and cooperation between Azerbaijan and UNESCO over the past decade. Considerable attention is paid to the relations between Azerbaijan and UNESCO, which contribute to the implementation of state interests in the international arena in the field of cultural policy. The features for the further development of Azerbaijan's cultural diplomacy, the expansion and improvement of partnership, as well as the deepening of relations in many areas with UNESCO are identified.

Keywords: Azerbaijan, UNESCO, publications, cultural diplomacy, cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: s.ü.e.d. Sabir Məmmədli, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATININ 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ VƏ POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏKİ PROSESLƏRƏ MÜNASİBƏTİ

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonrakı dövrdə xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri milli mənafehlərin təmin olunması üçün beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində işin aparılması olmuşdur. Bu baxımdan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (əvvəlki adı İslam Konfransı Təşkilatı) ilə əlaqələr Azərbaycanın diplomatiya tarixində xüsusi yer tutur. İƏT və yaxud İKT Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra daxil olduğu həm də ilk beynəlxalq təşkilat olmuşdur. Təşkilat Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğalı nəticəsində vaxtilə mövcud olmuş Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ardıcıl mövqe nümayiş etdirmişdir. Məqalənin başlıca tədqiqat sualı İƏT-in 44 günlük müharibə və post-müharibə dövründə regionda baş verən proseslərə münasibətinin üzə çıxarılması ilə bağlıdır. Həmçinin aparılan müəyyisəli təhlillər işğalın davam etdiyi dövr, 44 günlük müharibə dövrü və post-münaqişə dövründə İƏT-in bu istiqamətdə siyasətində hansı konseptual və ya cüzi dəyişikliklərin baş verdiyini müəyyən etməyə imkan verir. Məqalədə diqqət yetirilən əsas məqamlardan biri də təşkilatın Azərbaycana verdiyi böyük dəstəyin hansı zərurətdən irəli gəlməsi məsələsidir.

Məqalə yazılarkən liberalizmin metodoloji prinsiplərinə əsaslanılmış, ivent analiz, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Əldə olunan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, həm 44 günlük müharibə, həm də post-müharibə dövründə təşkilat ədalətli və ümumbəşəri mövqedən çıxış etmiş, bu zaman özünün, BMT-nin sənədlərinə istinad etmişdir. İƏT-in bu cür qətiyyətli mövqe nümayiş etdirməsinə təsir göstərən başlıca amillərdən biri Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü uğurlu diplomatik siyasət olmuşdur.

Açar sözlər: İƏT, Azərbaycan, Qarabağ, münaqişə, təşkilat.

Giriş. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri İslam Konfransı Təşkilatı ilə əlaqələrin qurulması və qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi olmuşdur [1, s.149]. Tədqiqatlar göstərir ki, hələ Sovetlər İttifaqının mövcudluğunu davam etdirdiyi dövrdə - 1991-ci ilin mayında İKT və Ümumdünya İslam Konqresinin təmsilçilərinin Azərbaycana səfəri olmuşdu [4, s.488-489].

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan təşkilata üzvlük üçün müraciət etmiş, həmin ilin dekabr ayında Seneqalın paytaxtı Dakarda keçirilən İKT ölkələrinin 6-cı zirvə toplantısında üzv olmaq barədə Azərbaycanın müraciətinə baxılmış, Azərbaycan Respublikası İKT üzvlüyünə qəbul edilmişdi [2, s.132-133].

Azərbaycanla İKT arasında əlaqələrin qurulması və inkişafı. Birmənalı şəkildə demək olar ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi faktına ən ədalətli və birmənalı dəstəyi nümayiş etdirən təşkilat İKT olmuşdur. Azərbaycanın İKT-ə üzv qəbul edilməsindən üç ay sonra Məhəmməd Möhsini başda olmaqla İKT nümayəndə heyəti şərəiti öyrənmək və münaqişəni sülh yolu ilə tənzimləmək imkanlarını araşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycana səfər etmişdi. Bu səfər nəticəsində təşkilatın Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı İKT-nin yekdil və birmənalı mövqeyi formalaşmışdı. 1992-ci il martın 31-də İKT baş katibi, Nigeriyanın nümayəndəsi Həmid Əl-Qabid bəyanatla çıxış etmişdi [3, s.327].

İKT xarici işlər nazirlərinin 1992-ci ilin iyun ayında İstanbulda keçirilən V fəvqəladə konfransı Ermənistanın Azərbaycana qarşı hücumlarını və Azərbaycan ərazilərini işğal etməsini pisləyərək BMT baş katibindən və Təhlükəsizlik Şurasının sədrindən Azərbaycanın işğal edilmiş bütün ərazilərdən erməni qüvvələrinin çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul olunmasını xahiş etmişdi. Ermənistan silahlı qüvvələri Kəlbəcər, Ağdam rayonlarını işğal etdikdən sonra İKT bu işğalı pisləyən

bəyanatlarla çıxış etmişdi. Bu illər ərzində Azərbaycan tərəfi İKT ilə münasibətlərini daha da genişləndirmək üçün bəzi tədbirləri həyata keçirdi. 1994-cü ilin may ayından etibarən Azərbaycan Prezidentinin müvafiq sərəncamına əsasən Azərbaycanın Səudiyyə Ərəbistanı Krallığındakı səfirinə İKT baş katibliyi yanında daimi nümayəndə səlahiyyətləri verildi. 1994-cü ilin dekabrında keçirilən İKT-nin Kasablanka sammitində Azərbaycan ilə bağlı iki qətnamə qəbul edildi. Bunlardan birincisi, İKT-nin zirvə görüşləri tarixində ilk dəfə olaraq qəbul edilən Ermənistan – Azərbaycan münasibəti haqqında siyasi qətnamə, ikinci qətnamə isə Azərbaycana iqtisadi yardım haqqında olmuşdu. Təhlillər göstərir ki, təşkilatla əlaqələr il-ildən güclənmiş, İKT təkə münaqişəyə dair qətnamələrin qəbulu ilə kifayətlənməmişdir, həmçinin Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə qanunsuz hərəkətlərə də mənfi münasibətini bildirmişdi.

2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikası ilə bu təşkiat arasında əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Əvvəlki mərhələdə Azərbaycan daha çox dəstəyə ehtiyac duyan bir dövlət kimi çıxış edirdisə, 2003-cü ildən sonrakı mərhələdə Azərbaycan həm də üzv dövlətlərin mövqelərini müdafiə edən, təşkilatın nüfuzunu artıran və möhkəmləndirən üzv dövlətə çevrilmişdir.

Tovuz döyüşləri və 44 günlük müharibə dövründə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mövqeyi və fəaliyyəti. Hələ 2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Tovuz rayonu istiqamətində hücumları zamanı proseslərə ilk reaksiya verən beynəlxalq təşkilatlardan biri İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı olmuşdu. Təşkilatın baş katibliyinin iyulun 14-də yaydığı bəyanatda Ermənistanın hücumu birmənalı şəkildə pislənirdi. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş Katibliyi 12 iyul 2020-ci il tarixində Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Tovuz bölgəsinə hücumunu və Ermənistanla Azərbaycan arasındakı sərhəd bölgəsində atəşkəs rejimini pozmalarını kəskin şəkildə pisləyir [8]. Mühüm məqamlardan biri təşkilatın bəyanatında təcavüzkar və təcavüzə uğrayan tərəfin adlarının konkret şəkildə qeyd olunması idi. Bundan əlavə bəyanatda Azərbaycan hərbiçilərinin şəhid edilməsi və yaralanması da pislənilmişdi. Burada İƏT Baş katibi Yusif bin Əhməd əl-Osaymi başsağlığı diləkləri də əksini tapmışdı. Baş Katiblik İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qətnamələri və qərarlarına, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələrinə istinad edərək məsələnin sülh yolu ilə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin bütövlüyü, suverenliyi, ərazilərinin toxunulmazlığı prinsipi əsasında həllinə dəstəyini ifadə edirdi [8].

Sentyabr ayında müharibənin başlamasından bir gün sonra İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Azərbaycana qarşı Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən təkrarlanan təxribat və təcavüzləri qınadığını açıqladı. Açıqlamada deyilirdi ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş Katibliyi Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü, atəşkəs rejimini pozaraq mülki şəxsləri hədəf almasını dərin narahatlıqla izləyir. Daha sonra qeyd olunurdu ki, təşkilat Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələri tərəfindən təkrarlanan təxribat və təcavüzü qətiyyətlə pislədiyi halda, Azərbaycan Respublikası ilə həmrəyliyi bir daha bəyan edir. Bu mövqeyində isə İKT və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamə və qərarlarına istinad edir. Açıqlamada daha sonra yazılırdı: “*İƏT Baş Katibliyi şəhid azərbaycanlıların ailələrinə, Azərbaycan hökumətinə və xalqına dərin hüznə başsağlığı verir və yaralananların tezliklə sağalmasını arzulayır*” [5].

44 günlük müharibə dövründə Təşkilat daha bir dəfə Azərbaycanı dəstəkləyən bəyanatlarla çıxış etdi. Oktyabrın 14-də açıqlanan məlumatda təşkilat Azərbaycan Respublikası ilə həmrəyliyi bir daha bəyan edirdi [10].

Azərbaycanın müharibədə qələbə çalması, noyabrın 10-da Azərbaycan və Rusiya prezidentləri, eləcə də Ermənistan Baş naziri tərəfindən üçtərəfli bəyanatın imzalanmasından bir gün sonra İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki müsəlman tarixi ibadətgahlarının məhv edilməsi, dağıdılması ilə bağlı narahatlığını ifadə edən açıqlama yaydı. Açıqlamada İKT Baş Katibliyi Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunun dağlıq hissəsində və ətraf ərazilərdə İslam irsinin ayrılmaz hissəsi olan tarixi abidələrin vəziyyəti ilə bağlı dərin narahatlıq ifadə olunurdu. Yazılırdı ki, maddi və mənəvi əsərlərin, xüsusən Qubadlı rayonunun yaxın günlərdə azad edilmiş Məmmar kəndinin dağıdılmış məscidinin qəsdən məhv edilməsi və talan edilmə-

si, tarixin mənimsənilməsi və saxtalaşdırılması təcavüz siyasətinin bariz sübutudur. İşğal olunmuş ərazilərdəki əsrlər boyu qalmış irs sahələrindən sui-istifadə beynəlxalq hüquq və konvensiyaların, yəni Silahlı Münaqişələr Baş verdikdə Mədəni Mülkiyyətin Qorunmasına dair 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının və 1954 və 1999-cu il protokollarının açıq şəkildə pozulmasıdır [6].

Noyabr ayının 13-də açıqlanan bəyanatda isə İƏT münaqişə zonasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasını alqışlayırdı. Açıqlamada yazılırdı: *“İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Baş Katibliyi mübahisəli Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması elanını məmnuniyyətlə qarşılamışdır. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə əldə edilən razılaşma Cənubi Qafqaz bölgəsində sülh üçün yeni bir fürsət təklif edir”* [9].

İƏT bəyan edirdi ki, Baş Katiblik İKT və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş müvafiq qətnamə və qərarlara uyğun olaraq münaqişənin həllini davamlı olaraq dəstəkləmişdir.

Noyabrın 16-da təşkilatın Baş Katibliyi yeni bir açıqlama yaydı. Bu sənəddə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması elanını alqışladığı bir daha bəyan edilirdi. Prosesdə təşkilatın Azərbaycan Respublikası ilə həmrəyliyi qeyd olunur, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət əsasında qalan və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən tam və qeyd-şərtsiz çıxmağını tələb edirdi [9].

2021-ci ilin fevralında Ermənilərin 1992-ci ildə törətdikləri Xocalı soyqırımının 29-cu ildönümü ilə əlaqədar olaraq da İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı açıqlama yaydı. Qeyd etmək lazımdır ki, İKT 2013-cü ildə Qahirədə keçirilən İslam ölkələrinin zirvə toplantısında qəbul edilmiş “Qahirə Yekun Bəyannaməsi”ndə Xocalı hadisəsinin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan Respublikası tərəfindən qanunsuz işğalı nəticəsində baş verdiyini vurğulamışdı.

27-28 noyabr 2020-ci il tarixlərində Nigeriya Respublikasının Niamey şəhərində keçirilən İƏT ölkələrinin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 47-ci sessiyasında isə Xocalı soyqırımı ilə bağlı 51/47-Pol nömrəli qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamə "1992-ci il Xocalı qətləminin qurbanları ilə həmrəylik" adlanırdı. Sənəddə 1992-ci ildə işğal olunmuş Xocalı şəhərində mülki azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən hərəkətlər hərbi cinayət, insanlıq əleyhinə cinayət və soyqırımı kimi qiymətləndirilirdi [7].

25 fevral 2021-ci il tarixli açıqlamada Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində baş verən soyqırımının anımının 29-cu ildönümü münasibətilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş katibi Yusif bin Əhməd əl-Osayminin adından 1992-ci il qırğınında həyatını itirənlər hüznə anılırdı və Azərbaycanla həmrəylik olunurdu [7].

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Azərbaycan Respublikasının münaqişənin həllində verdiyi ədalətli dəstək, bir sıra beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq gözləmə mövqeyi tutmaması, ədalətsizliyin yanında olmaması bu təşkilatının nüfuzunun daha da artmasına müsbət təsir göstərən faktorlardan biri hesab edilə bilər. Azərbaycanın haqlı mövqeyinə göstərilən dəstəyin təzahürlərindən biri də 2021-ci ilin aprel ayında Təşkilatın Baş katibi Yusif bin Əhməd əl-Osayminin Azərbaycana səfəri oldu. Səfər zamanı Y.Osaymi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən aprelin 8-də qəbul edildi və təşkilatla Azərbaycan arasında əməkdaşlığın inkişafına verdiyi müstəsna töhfəyə görə Azərbaycanın dövlət ordeni - “Dostluq” ordeni ilə mükafatlandırıldı [12].

Prezident İlham Əliyev İƏT-in hər fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişənin həll olunması ilə bağlı Azərbaycana davamlı dəstəyinə görə sizə minnətdarlığını ifadə etdi. Diqqətə çatdırdı ki, münaqişə Azərbaycan tərəfindən birtərəfli qaydada həll olunub. Vaxtilə Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdə tarixi və dini məkanların, məscidlərin, qəbiristanlıqların dağıdılmasını islamofobiyanın təzahürü adlandıran dövlət başçısı dedi: *“Bu, islamofobiyanın, Azərbaycanofobiyanın, vandalizmin təzahürüdür. Çünki dəfələrlə dediyim kimi, bizim şəhərlərimiz Birinci Qarabağ müharibəsi ərzində deyil, sonradan işğal dövründə dağıdılıb. Bu, bütün Azərbaycan və İslam irsini Azərbaycanın bu tarixi torpaqlarından silmək və həmin torpaqların mənşəyini dəyişdirmək üçün qəsdən yürüdülməsinə siyasət idi”* [12].

Baş katib Yusif bin Əhməd əl-Osaymi Qələbə münasibəti ilə dövlət başçısına təbriklərini çatdırdı və İƏT-in hər zaman Azərbaycan Respublikasının yanında olduğunu bildirdi.

Müharibənin başa çatmasından sonrakı dövrdə İƏT-in daha bir açıqlaması 2021-ci il iyunun 14-də yayıldı. Bu açıqlamada İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş Katibliyi Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında 12 iyun 2021-ci il tarixində əldə olunmuş razılaşmaya dəstək ifadə edirdi. Qeyd edək ki, razılaşmaya əsasən Ermənistan tərəfi Azərbaycana işğaldan azad edilmiş Ağdam rayonu ərazisində vaxtilə basdırılmış 97.000 tank və piyada əleyhinə minaların yerlərini göstərən xəritələri təqdim edirdi. Bunun qarşılığında isə Azərbaycan müharibənin bitməsindən sonrakı dövrdə qanunsuz olaraq ölkə ərazisinə daxil olmuş və təxribatlar törətməkdə şübhəli bilinərək saxlanılan 15 nəfər ermənini Gürcüstan nümayəndələrinin iştirakı ilə Ermənistana təhvil vermişdi [11].

İƏT Baş Katibliyinin bəyanatında təşkilatın Gürcüstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları hökumətlərinin, Avropa Şurası Prezidentinin və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) İsveç Sədrliyinin vasitəçilik rolunu yüksək qiymətləndirdiyi qeyd olunmuşdu. Sənəddə İƏT Baş Katibliyi, Ermənistan Respublikasını beynəlxalq qanunlar üzərindəki öhdəliklərini yerinə yetirməyə və 30 illik işğal müddətində Azərbaycan Respublikası ərazilərinə basdırdığı yüz minlərlə minanın qalan xəritələrini təqdim etməyə çağırırdı [11].

Nəticə. Beləliklə aparılan təhlillər göstərir ki, 1991-ci ildən ötən 28 il ərzində olduğu kimi, 2020-ci ildə baş vermiş Tovuz döyüşləri və 44 günlük müharibə dövründə də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı münasibətdə obyektiv, beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqedən çıxış etmişdir. Tovuz döyüşləri dövründə İƏT Baş katibliyininin açıqlamasında iki dövlət arasında rəsmi sərhəddə törədilən təxribatlar pislənilmişdir. 44 günlük müharibə və ondan sonrakı dövrdə İƏT təkcə Ermənistanın işğalı ilə bağlı deyil, həm də bu ərazilərdə İslam maddi mədəni irsinin nümunələrinə qarşı törədilmiş vandalizmlə bağlı narahatlığını bəyan etmiş, müsəlman ölkələrinin diqqətini məhz bu mühüm məqama cəlb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy / Ed. Fariz Ismailzade Alexandros Petersen (Editor). –Baku: ADA Publishing -2009. -372 s.
2. Eyyubova, S.E. İslam Konfransı Təşkilatı beynəlxalq münasibətlər sistemində (1969-2000-ci illər):/ tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis./ -Bakı, -2007. -170 s.
3. Heydər Əliyev və Şərq. İKT dövlətləri: [6 cildə] / -Bakı: Çarşıoğlu, V kitab. -2005. -357 s.
4. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi / M.C.Qasımlı. 2 hissədə. II hissə. – Bakı: Mütərcim, -2015. – 640 s.
5. OIC condemns repeated provocations and aggression by armenian military forces against Azerbaijan: [Electron resource] / The official site of OİC. -2020, 28 September. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=23879&ref=14184&lan=en [13.10.2022].
6. OIC Expresses Concern over Destruction of Islamic Historical Shrines in Occupied Territories of Azerbaijan: [Electron resource] / The official site of OİC. -2020, 11 November. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=24928&ref=15226&lan=en [13.10.2022].
7. OIC General Secretariat Commemorates the 29th Anniversary of Khojaly Massacre: [Electron resource] / The official site of OİC. -2021, 25 February. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=25888&ref=16289&lan=en [13.10.2022].
8. OIC General Secretariat Condemns Armenia's Attack On The Tovuz Region In Azerbaijan: [Electron resource] / The official site of OİC. -2020, 14 July. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=23655&ref=14098&lan=en [13.10.2022].
9. OIC General Secretariat Welcomes Cessation of Hostilities over Nagorno-Karabakh Dispute: [Electron resource] / The official site of OİC. -2020, 13 November. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=24944&ref=15234&lan=en [13.10.2022].
10. OIC Reaffirms its Solidarity with the Republic of Azerbaijan: [Electron resource] / The official site of OİC. -2020, 14 October. URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=24820&ref=15170&lan=en [13.10.2022].

11. OIC Welcomes the Agreement between Azerbaijan Armenia: [Electron resource] / The official site of OIC. -2021, 14 June . URL: www.oic-oci.org/topic/?t_id=28227&ref=17421&lan=en [13.10.2022].

12. Prezident İlham Əliyev İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş katibini qəbul edib: [Elektron resurs] / Azertac, -2021, 08 aprel. URL:

https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Islam_Amekdasliq_Teskilatinin_Bas_katibini_qebul_edib_YENILANIB_VIDEO-1750845 [13.10.2022].

АКШИН МАМЕДЗАДЕ

Докторант Бакинского Государственного Университета

ОТНОШЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА К ПРОЦЕССАМ В ГОДЫ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ И ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В период после обретения Азербайджанской Республикой независимости одним из основных направлений внешней политики была работа в рамках международных организаций по обеспечению национальных интересов. С этой точки зрения отношения с Организацией исламского сотрудничества (ранее известной как Организация Исламская конференция) занимают особое место в дипломатической истории Азербайджана. ОИК или ОИК также была первой международной организацией, к которой присоединился Азербайджан после провозглашения своей независимости. Организация продемонстрировала последовательную позицию в отношении нагорно-карабахского конфликта, существовавшего в результате оккупации Арменией территорий Азербайджана. Основной исследовательский вопрос статьи связан с выявлением отношения ОИК к процессам, происходящим в регионе в годы 44-дневной войны и послевоенный период. Также сравнительные анализы, проведенные в период оккупации, 44-дневной войны и постконфликтный период, позволяют определить, какие концептуальные или незначительные изменения произошли в политике ОИК в этом направлении. Одним из основных моментов, подчеркнутых в статье, является вопрос о необходимости большой поддержки Азербайджана со стороны организации.

При написании статьи, исходя из методологических принципов либерализма, использовались методы анализа событий и сравнительного анализа.

Главный полученный результат состоит в том, что и в течение 44-дневной войны, и в послевоенный период организация действовала с справедливой и универсальной позиции, при этом ссылаясь на собственные, основные документы. Одним из главных факторов, повлиявших на столь решительную позицию ОИК, стала успешная дипломатическая политика Азербайджана.

Ключевые слова: ОИК, Азербайджан, Карабах, конфликт, организация.

AQSHIN MAMMADZADEH

Doctoral student of Baku State University

ATTITUDE OF THE ISLAMIC COOPERATION ORGANIZATION TOWARDS 44 DAYS OF WAR AND POST-WAR PERIOD

One of the main directions of foreign policy of the Republic of Azerbaijan has been to work within international organizations to ensure national interests in the post-independence period. From this point of view, relations with the Organization of Islamic Cooperation (formerly known as the Organization of the Islamic Conference) have a special place in the foreign policy of Azerbaijan. The OIC was also the first international organization that the Republic of Azerbaijan joined after declaring its independence. The organization has demonstrated a consistent position on the Nagorno-Karabakh conflict, which once existed as a result of Armenia's occupation of Azerbaijani territories. The

main research question of the article is related to the OIC's attitude to the processes taking place in the region during the 44-day war and post-war period. The comparative analysis also allows us to determine what conceptual or minor changes have taken place in the OIC's policy during the occupation, the "44-day war" and the post-conflict period. One of the main points of the article is the need for the organization's great support to Azerbaijan.

The article is based on the methodological principles of liberalism, event analysis and comparative analysis methods are used.

The main conclusion is that during both the 44-day war and the post-war period, the organization took a fair and universal position, referring to its own documents, the UN documents. One of the main factors influencing the OIC to show such a resolute position was the successful diplomatic policy pursued by the Azerbaijani Government.

Keywords: OIC, Azerbaijan, Karabakh, conflict, organization.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, s.e.d. Mirabdullayev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 902

АМРАХ ДАДАШЕВ

Д.и.н., профессор Бакинского Государственного Университета
amrahdadasov@bsu.edu.az

**ДРЕВНИЕ ОРУДИЯ ТРУДА ПО ОБРАБОТКЕ ЗЕМЛИ
ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК АЗЕРБАЙДЖАНА**

В ходе археологических раскопок, проведенных на территории Азербайджана, было найдено множество пахотных орудий, отражающих последовательные этапы развития древней земледельческой культуры. В представленной статье дана хронологическая и типологическая классификация этих орудий, определено место древних пахотных орудий в земледельческом хозяйстве местных родов и племен.

Ключевые слова: Древние памятники Азербайджана, энеолит, энеолитическое земледелие, первобытные мотыги, каменные, костяные, мотыги, изготовленные из рогов, каменные мотыги из Зергертепе.

Введение. Среди орудий труда, связанных с древним земледельческим хозяйством и культурой, орудия для обработки земли занимают особое место. Поэтому только по той или иной форме этих орудий можно определить уровень развития древнего земледельческого хозяйства и его хронологические этапы. За последние годы в результате проведенных на территории Азербайджана археологических исследований собрана ценная коллекция древних орудий для обработки земли.

Последние по охвату периодов появления древнего земледелия, его формирования и превращения в основную отрасль производства древних племен, проживающих на территории Азербайджана, имеют чрезвычайную научную ценность. Уместно отметить, что, несмотря на обнаружение на территории Азербайджана многочисленных орудий пахоты, относящихся к различным этапам первобытнообщинного строя, их истории исследовательского развития до сих пор не было посвящено ни одного специального труда. Даже Т.А.Бунятов, занимавшийся историей развития древнего земледельческого хозяйства Азербайджана, написавший по этой проблеме ряд ценных монографий и статей, когда говорит о древних способах пахоты земли, ограничивался земледельческого хозяйства [1, с.51]. Более подробное освещение этого вопроса принадлежит И.Г.Нариманову и Г.С.Исмаилову.

И.Г.Нариманов в своей статье «О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане» дал классификацию и подрывное научное изложение древнейших пахотных орудий, найденных на территории Азербайджана. В статье Г.С.Исмаилова «Памятник Зергертепе и к некоторым вопросам мотыжного земледелия в Азербайджане», посвященной пахотным орудиям периода поздней бронзы и раннего железа, впервые затронуты вопросы появления и распространения ранних орудий пахоты, а также их усовершенствования в связи с развитием производительных сил.

Самые древние памятники Азербайджана, на которых были найдены орудия пахоты, относятся к периоду энеолита. Этот период, охватывающий 5-4 тыс. до.н.э., как в Азербайджане, так и во всем Закавказье характеризуется основательным переходом местных оседлых племен к новой форме хозяйства-земледелию. Нет сомнения в том, что корни земледельческого занятия на этой территории были связаны с более древним периодом-неолитом, и ныне известное нам энеолитическое земледелие формировалось на основе первобытного земледелия эпохи неолита. Формирование нового хозяйства- земледелия в экономической жизни порождало необходимость создания новых орудий труда, в том числе усовершенствованных орудий пахоты. В таких условиях появились такие орудия труда, как первобытные мотыги. Однако нет сомнения в том, что на начальной стадии земледельческого хозяйства пользовались более

первобытными пахотными орудиями. Они, как полагают некоторые исследователи, были деревянными или костяными орудиями с заостренными концами [2, с.40-41]. А мотыги, по сравнению с ними были более совершенными орудиями, облегчающими труд земледельцев.

Древнейшие мотыги Азербайджана по материалам, из которых они были изготовлены, можно разделить на три группы: 1) каменные; 2) костяные; 3) мотыги, изготовленные из рогов.

Интересно, что они в свою очередь представлены различными типами.

В Азербайджане первые образцы каменных мотыг происходят из памятника Кюльтепе, расположенного вблизи Нахичевани. Они по форме представлены двумя типами. Мотыги первого типа снабжены отверстием для рукоятки. По описанию О.А.Абибуллаева одна из этих мотыг была изготовлена из твердого серого камня. Обе стороны этого овального по форме орудия тщательно отшлифованы. Острые орудия в процессе работы отполированы до блеска. Для продельвания деревянной рукоятки орудие снабжено отверстием, которое вскрыто одно-сторонние с плоской стороны в горизонтальном направлении. Длина описанного орудия около 15 см. Вторая мотыга, найденная в Кюльтепе, изготовлена из порфирита. Поверхность и этого орудия целиком отшлифована.

Второй тип мотыг, происходящих из Кюльтепе, состоит из долотовидных образцов. Одна из них изготовлена из плоского булыжника. Ее лезвие отточено с двух сторон. На верхней части мотыг имеется отверстие небольшого диаметра. По мнению О.А. Абибуллаева, отверстие предназначено для подвешивания орудия. Он предполагает, что такие орудия применены не в качестве мотыги, а для обработки более мягких материалов, например дерева [1, с.51]. Однако можно допустить, что такие орудия на раннем этапе земледелия могли бы выполнять и функции мотыги. Такие мотыги, по-видимому, к рукоятке прикреплялись при помощи веревки.

Этнографические материалы свидетельствуют, что в отдельных районах земного шара до последнего времени такие остроконечные орудия из дерева, кости и камня, прикрепив к деревянной рукоятке употребляли в качестве мотыги.

Среди орудий пахоты, найденных на поселениях эпохи энеолита в Азербайджане, по количеству преобладают орудия, изготовленные из кости и рога. На этой территории также орудия найдены на древних поселениях Кюльтепе близ Нахичевани, в Баба-Дервише, Тойретепе, Шомутепе [3, с.29].

Научная классификация и более подробное исследование этих орудий были проведены И.Г.Наримановым. Из его классификации выясняется, что большая часть этих мотыг, выходящих в первобытную группу, изготовлена из кости, а незначительная часть из рога.

Следует отметить, что мотыги, изготовленные из лопаточных костей крупного рогатого скота, встречались также на энеолитических памятниках Армении и Грузии. Характерные образцы их происходят в Грузии-из Шулавери, Имирис-гора и Арухло, а в Армении из Техута [6, с.76].

Костяные предметы, схожие с описанными нами мотыгами, найдены также энеолитическом слое памятника Кюльтепе. По мнению И.Г.Нариманова, эти предметы в древности тоже были употреблены в качестве мотыги.

Археологическими исследованиями установлено, что первобытные мотыги как пахотные орудия существовали и в эпоху ранней бронзы, но в отличие от энеолитического периода в это время костяные мотыги вышли из употребления и заменились отличавшимся особой твердостью каменными мотыгами. Следует отметить, что как в Азербайджане, так и на всех памятниках эпохи ранней бронзы Закавказья такие мотыги обнаруживались редко.

Первый образец каменной мотыги раннебронзового периода в Азербайджане найден на вышеупомянутом древнем поселении Кюльтепе. Эта мотыга изготовлена из твердого серого камня. Поверхность мотыги повсеместно отшлифована, а резец заострен. Отверстие для рукоятки по отношению резца открыто горизонтально. Общая длина мотыги достигает 14,2 см. [5, с.59].

Орудие, напоминающее Кюльтепинский образец, известно нам и из Астаринского района. Найденное еще в 1929 г. оно ныне сохраняется в Музее истории Азербайджана. Поверхность орудия тщательно отшлифована. В Верхней его части имеется отверстие для рукоятки.

Лезвие округлено и отточено. Длина 10 см. Говоря о мотыгах эпохи ранней бронзы, следует отметить и орудие, найденное в Баба-Дервише. Оно имеет долотовидную форму и изготовлено из роговика. Это орудие Г.С.Исмаилов принимает за топор. Поверхность орудия с обеих сторон отшлифована с большой тщательностью. Интересно, что орудие с боков снабжено желобами, предназначенными, скорее всего для рукоятки, что свидетельствует об употреблении ее в качестве мотыги. Длина орудия 12, а ширина около 1 см. Мотыги отмеченного периода в последнее время в большом количестве найдены из памятников бассейна Куручай и Кенделанчай. Они в отдельности найдены на поселениях Гюнешлитепе и Каракепектепе однако по своим формам и способам изготовления основательно отличаются от Кюльтепинского образца. Обычно все они изготовлены из плоских речных камней базальтовой породы [4, с.48-49].

Малочисленность мотыг, являющихся первобытным орудием, из памятников периода ранней бронзы не случайна. Известно, что этот перигелия и скотоводства, новыми хозяйственными достижениями местных племен. По мнению исследователей, именно в это время крупный рогатый скот был освоен в качестве тяглого животного.

По сравнению с памятниками эпохи ранней бронзы в памятниках средней бронзы орудий пахоты почти не обнаружено. Единственное исключение составляет образец каменной мотыги из поселения Расултепе, расположенного вблизи древнего поселения Узерликтепе. Данная находка представляет собой округлое орудие, изготовленное из речного булыжника. Одна сторона его заострена отбиванным отщепав. Этим же способом на боках орудия вскрыты желоба для рукоятки».

Походные орудия, относящиеся к периоду поздней бронзы, впервые были выявлены на древнем Ханларском поселении. При археологических раскопах здесь обнаружено более сорока каменных мотыг. Позднее подобные мотыги были найдены на древнем поселении Баба-Дервиш.

В 60-е большая коллекция каменных мотыг периода поздней бронзы была выявлена в долине Алазини и в памятниках юго-восточных подножий Малого Кавказа в междуречье Куручай и Кенделанчай.

Общность для всех мотыг этих памятников заключается в том, что все они изготовлены из речных камней базальтовой породы. Для этого обычно использованы овальные плоские камни. На первый взгляд, эти древние орудия пахоты имеют единую форму. Зубцы этих орудий отточены отбиванием крупных отщепав, на них боках с двух сторон вскрыты желоба. В действительности эти мотыги имеют различные величины и особенности. С этой точки зрения, значительный интерес представляет классификация, данная Г.С.Исмаиловым для мотыг, найденных в бассейне рек Куручай и Кенделанчай [11, с.76].

В междуречье Куручай и Кенделанчай каменные мотыги, в частности, найдены на древних поселениях Каракепектепе, Шекерджик, Зергертепе и др., а также в непосредственной близости от них на древних пахотных полях. На древнем поселении Шекерджик найдены всего две каменные мотыги. Эти орудия, изготовленные из сероватого плоского булыжника, в первую очередь выделяются своими небольшими размерами. С другой стороны, и техника их изготовления иная, так как их поверхность с двух сторон обработана путем отбивания мелких отщепав. Этим же способом на боках у них вскрыты желоба для рукоятки. Оба описанных нами орудия по размерам почти одинаковые. Их длина 9, а ширина 7-8 см. Г.С.Исмаилов эти мотыги на основе сопровождающего их керамического материала относит к периоду поздней бронзы. Однако эти мотыги по своим размерам и технике изготовления существенно отличаются от мотыг, происходящих из памятников периода поздней бронзы. Но для выяснения причин этого явления мы не располагаем фактическими данными.

Более интересная и более многочисленная группа каменных мотыг в междуречье Куручай и Кенделанчай добыта на поселении Зергертепе. Только из этого памятника происходит более 30 мотыг, большинство которых представлено целыми экземплярами. Все они изготовлены из продолговатых плоских камней. Одна, а иногда и обе стороны мотыг обработаны путем отбивания отщепав. Вместе с этим у подавляющего большинства мотыг в определенной степени сохранена естественная корка камня. Тщательнее всего обработана их резцовая часть, которая заострена.

Каменные мотыги из Зергертепе можно разделить на две группы:

1) однолезвийные 2) двухлезвийные.

У однолезвийных мотыг один конец речного камня сохранен в первоначальном виде, а другой заострен отбиванием отщепав. У таких мотыг верхний конец не широкий, а нижний рабочий конец широкий.

Желоба для рукоятки у таких мотыг расположены чуть ниже верхнего конца. Длина самого большого экземпляра мотыг первой группы не более 25 см, а самого маленького - 12 см [9, с.69].

Мотыги второй группы, как было упомянуто выше, являются двухлезвийными. Иначе говоря, оба противоположных конца камня, выбранного для орудия, заострены в рабочее состояние. В подавляющем большинстве случаев вся поверхность обработана способом отбивания отщипов. В отличие от мотыг первой группы оба конца мотыг этой группы ровные и имеют одинаковую величину. Кроме того, желоба для рукоятки у них расположены на середине. Они представлены различными размерами. Длина самого маленького экземпляра 12-15 см, а самого большого - 24 см. Таким образом, величины мотыг обеих групп близки друг-другу.

Употребление указанных нами орудий в качестве мотыг ни у кого не вызывает сомнений. По мнению Г.С.Исмаилова, различная величина каменных мотыг периода поздней бронзы связана в первую очередь с их назначением. Он считает, что в процессе вспашки земли в начале пользовались крупными и более тяжелыми мотыгами, а затем маленькими, с помощью которых измельчали и разрыхляли комки [9, с.66].

Полагают, что каменные мотыги употребляли, прикрепляя их к раздвоенному концу деревянной рукоятки и, таким образом, они являются предшественниками современных мотыг. В целом с этим мнением можно согласиться. Вместе с тем нам представляется, что различная величина каменных мотыг зависит не от назначения, а от возраста и пола членов племени, т.е. кем они употреблялись. Тем более, что работавшие на земельных участках были разного возраста, пола и обладали разной физической силой.

Как было отмечено выше, в баскйне рек Куручай и Кенделанчай каменные мотыги периода поздней бронзы найдены и на поселение Каракепектепе. Они идентичны с мотыгами из Зергертепе и представлены однолезвийными и двухлезвийными экземплярами [9, с.60]

Уместно отметить, что двухлезвийность некоторых мотыг связана с их постепенным усовершенствованием. Бесспорно, такие каменные мотыги более пригодны для земляных работ.

Заключение. Интересно, что отдельные экземпляры каменных мотыг в бассейне Куручая и Кенделанчая были найдены на поверхности древних пахотных земель, расположенных между Зергертепе и Каракепектепе. При археологических изысканиях на таких участках были найдены также обломки глиняных сосудов периода поздней бронзы. Мотыги, найденные здесь, в основном идентичны с вышеописанными. Только одна каменная мотыга по форме и размерам резко отличается от них. Изготовлена она из речного камня базальтовой породы. По своей форме эта мотыга отчасти долотовидная. Ее верхняя часть узкая, а книзу она симметрично расширяется. Резец ровный и заострен отбиванием крупных отщепов. Таким способом обработаны и боковые стороны орудия. Длина этой мотыги около 30 см. Ширина режущей части 16 см. В отличие от мотыг из Зергертепе и Каракепектепе у этой мотыги для рукоятки нет.

Следует отметить, что каменные мотыги из других памятников Закавказья почти неизвестны. Исключение составляют лишь мотыги, выявленные в районе верхнего течения р.Алазани на территории Грузии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки в Кюльтепе. Баку, Элм, 1959, 125 с.
2. Алиев В.Г. Археологические раскопки в урочище Баба-Дервиш // СА, 1971, №2, с.230-231.
3. Асланов Г.М., Исмаилов Г.С. Поселение эпохи поздней бронзы и ранней железа в бассейне Алазани // Изв. АН. Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1973, №3, с.90-91.
4. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, 165 с.

5. Гуммель Я.И. Раскопки поселения I на Западе от Ханлара // КСИИМК, 1948, вып.29, с.72-79.
6. Нариманов И.Г. О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане. Баку, Элм, 1987, 200 с.
7. Джапаридзе О.М., Джавахишвили А.И. Культура древнейшего земледельческого населения на территории Грузии. Тбилиси, Акад. Наук, 1971, с.185 с.
8. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, Наука, 1975, 416 с.
9. Исмаилов Г.С. Памятник Зергертепе и к некоторым вопросам мотыжного земледелия в Азербайджане // Изв.АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1968, №1, с.65-73.
10. Исмаилов Г.С. Каракепектепе-древний памятник материальной культуры Азербайджана // Изв. АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1969, №1, с.59-71.
11. Исмаилов Г.С. Поселение эпохи ранней бронзы Узунтепе в Физулинском районе // Изв.АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, №4, с.76-77.

ƏMRAH DADAŞOV

Tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru

AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ AŞKAR EDİLMİŞ QƏDİM ŞUM ALƏTLƏRİ

Azərbaycan ərazisində aparılan qazıntılar zamanı qədim əkinçilik mədəniyyətinin ardıcıl inkişaf mərhələsini əks etdirən çoxlu şum alətləri tapılmışdır.

Tədqım olunan məqalədə həmin alətlərin xronoloji və tipoloji təsnifatı verilmiş, qədim şum alətlərinin yerli qəbilə və tayfaların əkinçilik təsərrüfatında tutduğu yer müəyyənləşdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycanın eneolit abidələri, eneolit əkinçiliyi, ibtidai çapaqlar, daş, sümük, buynuzdan düzəlmiş çapaqlar, Zərgərtəpədən tapılan daş çapaqlar.

AMRAH DADASHOV

Professor of Baku State University

ANCIENT EARTHWORKS TOOLS FROM AZERBAIJANI BASED ON ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

During the excavations carried out in the territory of Azerbaijan, many plough tools found, which reflect the successive stages of the development of ancient agricultural culture.

This article provides chronological and typological classification of these implements and determines the place of ancient arable implements in the agricultural economy of local clans and tribes.

Keywords: Ancient monuments of Azerbaijan, Eneolithic, Eneolithic agriculture, primitive hoes, stone, bone, hoes made of horns, stone hoes from Zergertepe.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Qüdrət İsmayilov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 902

İRADƏ AVŞAROVA

t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

iradaavshar@icloud.com

AZƏRBAYCANIN TUNC VƏ ANTİK DÖVR TAYFALARININ QƏBİR ABİDƏLƏRİNDƏ QEYDƏ ALINMIŞ BƏZİ ANOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı Antik dövrə aid eyni dəfnəmə xüsusiyyətlərini özündə daşıyan səkkiz müxtəlif tip qəbir abidələri öyrənilmişdir. Bunlar - torpaq, daş qutu, kurqan, küp, quyu, təknə, ağac və çiy kərpic qəbirlərdir (torpaq, daş qutu və kurqanlar Tunc dövrünə aid qəbir tipləridir. Həmin qəbir tiplərində dəfnəmə Antik dövrdə də mövcud olmuşdur). Qəbir abidələri forma baxımından bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənsələr də, onları birləşdirən ümumi cəhətlər kifayət qədərdir. Dəfn adətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri, dəfn etmədə oxşar xüsusiyyətlər və dəfn zamanı istifadə olunan maddi mədəniyyət nümunələridir. Qeyd olunan qəbir tipləri içərisində torpaq qəbirlər öz mifoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir. Torpaq qəbirlərdə yer alan dəfn adətləri ərazidə animizm, dualizm, totemizm və fetişizmlə bağlı ritualların keçirildiyini sübut edir. Bu tip qəbirlərdə Tunc dövrünün ənənəvi xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Açar sözlər: qəbir, mif, tayfa, dini inanc, totemizm.

Giriş. Aparılan tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, ərazidə tədqiq olunan qəbir abidələrinin müxtəlifliyi insanların dini inancları ilə birbaşa bağlı olmuş və özündə etnik əlamətləri əks etdirmişdir. Tədqiqatlar ərazidə məskunlaşmış tayfalarının dəfn adətlərində əkinçi-maldar tayfaların dini-ideoloji baxışlarının geniş yer aldığı barədə məlumat verir. Qəbir abidələrinin tədqiqi göstərir ki, dövrün dəfn adətlərində axirət dünyası ilə bağlı animizm, dualizm, fetişizm, totemizm kimi müxtəlif dini inanc və təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfalarının dini dünyagörüşlərində Neolit dövründən başlayaraq «Ölülər kultu» mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həmin kult Azərbaycan ərazisində yaşamış Antik dövr tayfalarının dünyagörüşlərindən də yan keçməmişdir.

Neolit dövründən başlayaraq ərazidə yaşayan tayfaların dəfn adətlərinə görə («tək allahlığın» yaranmasına qədər) dünyasını dəyişmiş insanlar, əsasən, arxası, sağ və sol böyrü üstə, qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə basdırılırdılar. Elə bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar bükülü vəziyyətdə icra olunan dəfn adətini ölənlər üçün «ana bətni» hesab edirlər [1, s.238]. Həmin ənənə Antik dövr tayfalarının dəfn adətləri üçün də xarakterikdir.

Eneolit və Tunc dövrlərində artıq dini dünyagörüşlərdə insanın ölümündən sonra yaşaması, onun ruhuna inam və nə vaxtsa yenidən dünyaya gəlməsi ilə bağlı təsəvvürlər geniş yer almışdır. Şübhəsiz ki, ölümlə bağlı təsəvvürlər həmin dövrlərdə yaşamış insanların həyatlarının tərkib hissəsi olmuş və onlar ruhun ölməzliyinə inanmışlar. Ona görə də ölümlərindən sonra insanların qəbirlərini qiymətli əşyalarla bəzəyib, axirət dünyasında ona yoldaşlıq etsin deyərək, insanları və heyvanları belə onun ruhuna və tanrılara qurban verirdilər. Bu tip dəfn adəti Azərbaycanda bizim eramın IX-VIII əsrlərində davam etmişdir.

Alban tayfalarının qəbir tiplərinin içərisində ən çox yayılanı sadə torpaq qəbirlərdir. Bu qəbirlər Qəbələdə, Şəkiddə, Zaqatalada, Qaxda, Mingəçevirdə, İsmayılıda, Ağsuda, Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda və s. yerlərdə tədqiq edilmişdir. Bu tip qəbirlərdəki dəfn adətləri eyni xüsusiyyətləri özündə daşıyır. Tədqiq olunan qəbirlərin hamısında dünyasını dəyişmiş insanların, əsasən, sağ və yaxud sol böyrü üstə bükülü vəziyyətdə dəfn olunduğu qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın Şəki rayonunun Təpəbaşı nekropolunda Antik dövr qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mifoloji xüsusiyyətləri ilə seçilən qəbir abidələrinə rast gəlinmişdir.

Təpəbaşı nekropolunda (Antik dövr) 2 saylı qəbirdən insan skeleti, bütöv öküz skeleti, onun ayaq tərəfində qoç və qoyun sümükləri aşkar edilmişdir [2, s.114].

Təpəbaşı nekropolunun (Antik dövr) 3 saylı qəbirdə isə öküz başı, it kəlləsi və qırmızı rəngli

bütə rast gəlinmişdir. Parçalanmış iribuynuzlu heyvan sümükləri insanın cəsədinin yanına düzülmüşdür. Qəbirdə itin kəlləsi çox ustalıqla (sanki iti mişarla) tən ortadan burun istiqamətində bölünərək, üstünə büt qoyulmuşdur. İtin kəlləsinin üzərinə büt qoyulması adətində ərazidə ikinci dəfədir ki, rast gəlinir. Qəbirdə qablar skeletin üzünə və ətrafına doğru aypara formasında yerləşdirilmişdir. Ayparanın uca yaxın yerində kiçik ölçülü qablar, büt, it kəlləsi, öküz başı skeletinə tərəf isə xaşal küp və digər əşyalar qoyulmuşdur [2, s.114-116]. Bu dəfn adətində animizmin olduğu danılmazdır. Dəfn adəti torpağa tapşırılma zamanı ritual ayin yerinə yetirilməsi haqqında təsəvvür yaradır. Şübhəsiz ki, Təpəbaşı nekropolunun 3 sayılı qəbirdə dəfn zamanı dualizm, totemizm və fetişizmlə bağlı ritual ayinlər yerinə yetirilmişdir.

Belə ki, Qərbi Azərbaycan (İndiki Ermənistan) Göyçə gölü hövzəsində tədqiq olunan Son Tunc dövrünə aid kurqanlardan biri də 2 sayılı Ördəkli kurqanıdır. Kurqan altı qəbirdə 12 insan skeleti kaməranın müxtəlif yerlərində qeydə alınmışdı. Skeletlərdən biri uşağa məxsus olmuşdur. Qəbirə qoyulmuş dördçarxlı arabanın qarşısında iki öküz kəlləsi və bir qədər aralıda atın kəllə sümüyü tapılmışdı [3, s.121].

İt və öküz kultu ilə bağlı oxşar dəfn adətinə Antik dövr Təpəbaşı 4 sayılı qəbrində rast gəlinmişdir. Qəbirdə mərhum dizdən bükülü vəziyyətdə, əlləri çənəsinə tərəf sağ yanı üstə dəfn olunmuşdur. Onun dabanları xeyrənin üstünə elə qoyulmuşdu ki, qəbirdə bütöv aşkar olunan və oturmuş vəziyyət olan it skeleti arxa ayaqları üstündə dursun. İtin qabaq ayaqları, boğazı, başı isə nisbətən iri xeyrənin üzərində qoyulmuşdur. İnsanın taz sümüyünün altında başqa bir xeyrə, sinəsinin üzərində isə armudvari bardaq qeydə alınmışdır, başı başqa bir xaşal küpə söykənmişdir [2, s.118]. Təpəbaşı nekropolunda qeydə alınan hər üç dəfn adəti dəfn zamanı ritual ayin yerinə yetirilməsi haqqında təsəvvür yaradır.

Nərgizava nekropolu Ağsu rayonu Gəgəli kəndi ərazisində yerləşir. Ərazidə 2010-cu ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı b.e.ə. III-II əsrlərə aid 69 torpaq qəbir aşkara çıxarılmışdı. Qəbirlərdən birində yanaşı dəfn olunmuş qadın, uşaq və kişi skeletlərinə, həmçinin onların yanında at, it, qoyun və s. skeletlərə rast gəlinmişdir. Skeletlərin baş tərəfinə iri nərgizava tipli qablar, dolçalar, küplər, insan və heyvan fiqurları, tunc ox və nizə ucluqları, tunc qılınc və xəncər tiyələri və s. aşkar edilmişdir. Kişi skeletlərinin üzərindən tunc qolbaqlar, tunc boyunbağılar, tunc asmalar aşkarlanmışdır. İki skeletin sağ əlində, ovcunun içində, Makedonyalı İskəndərin gümüş drahmalarının yerli bənzətmələri aşkara çıxarılmışdır [4, s.186-187].

Göründüyü kimi, öküz dəfni və öküzün baş və bədən hissələrinin, o cümlədən ayaqlarının qəbirlərə qoyulması və itin kəlləsi ilə müşayiət olunan müxtəlif tip dəfn adətləri dövrün dini-mifoloji inancları ilə birbaşa bağlı olub, özündə əcdad kultunun əlamətlərini qoruyub saxlayır.

Anoloji dəfn adətləri Azərbaycanın Eneolit və Tunc dövrü qəbir abidələri üçün xarakterikdir.

İt dəfni Naxçıvanın I Kültəpə yaşayış yerinin Eneolit dövrü təbəqəsində qeydə alınmışdır. Tədqiq olunan 12 və 41 sayılı qəbirlərdə mərhumun ayaqlarının altında və dizlərinin yanında it skeletinə rast gəlinmişdir [5, s.46, 49]. Şəmkir rayonunun Aşağı Keçili kəndində yerləşən (Tunc dövrü) Şəmkirçay 1 sayılı kurqanın tədqiqi zamanı da kurqan örtüyünün altında (30 sm.), sol böyrü üstə, ayaqları qatlanmış vəziyyətdə basdırılmış it skeletinə rast gəlinmişdi. İtin onurğa sütununun yanına kiçik ölçülü gil qab qoyulmuşdu. Qəbirdə sol böyrü üstə başı qərbə doğru qadın dəfn olunmuşdu. Onun başının altına yastı çay daşı qoyulmuşdu. Kəllə sümüyünün yanında kiçik buynuzlu heyvanın arxa ayaqlarının sümüklərinə rast gəlinmişdi [6, s.104].

Şəmkir rayonunun Düyərli kəndi ərazisində Zəyimçayın sağ sahilində yerləşən Orta Tunc dövrünə aid 2 sayılı kurqanda da insan skeletinin yanında it skeletinə təsadüf olunmuşdu. İt totem-qoruyucu heyvan və ya sahibini axirət dünyasına yola salan kimi pəncələrini yuxarıya qaldırılmış vəziyyətdə, sağ böyrü üstə basdırılmışdır. Kül və yandırılmış sümük qalıqları qəbirdə dünyasını dəyişmiş insanın kremasiya üsulu ilə dəfn olunduğunu göstərir [7, s.26]. Göründüyü kimi, ərazidə yaşayan tayfalar Tunc, Dəmir və Antik dövrün dəfn adətlərində də it dəfninə önəm vermişlər.

V.B.Baxşəliyev apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq yazır: «*Araşdırmalar itlə dəfnətinin və ona sitayişin də türk xalqlarının mifologiyası ilə bağlı olduğunu təsdiq edir*» [8, s.45].

Qeyd etdiyimiz kimi, öküz və itin insanla birlikdə dəfni və qabların aypara şəklində düzümü dövrün inanclarına görə, öküz və itin axirət dünyası və «Ay tanrısı» ilə bağlılığından xəbər verən dəyərli mənbələrdir.

Tunc və Antik dövrə aid dəfn adətlərində alınmış insan kəllələrinə də rast gəlinir.

Çərmədil nekropolu İsmayılı rayonunun Çərmədil kəndi ərazisində, Girdimançayın sağ sahilində yerləşir.

Çərmədil nekropolunda 8 sayılı qəbirin kamerası oval formalıdır. Mərhum kamerada şimal-cənub istiqamətində uzadılmaqla, sol yanı üstə, üzü şərqə tərəf dəfn edilmişdir. Skeletin anatomik vəziyyəti pozulmuşdur. Aşkar edilmiş skelet azyaşlı uşağa aid edilmişdir. Mərhum kameraya sıx bükülmüş vəziyyətdə qoyulmuşdur. Kamerada həmçinin iki insana aid kəllələrə rast gəlinmişdir. Kəllələrdən biri mərhumun ayaqlarının yanında qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, dəfn zamanı ritual ayin yerinə yetirilmişdir. Şübhəsiz ki, həmin insanlar dünyasını dəyişmiş azyaşlıya qurban verilmişdir [9, s.24].

Tunc dövrü qəbir abidələrində də anoloji xüsusiyyətlər izlənilir. Belə ki, Göygöl rayonundan cənub qərbə doğru, Gəncəçay sahilində tədqiq olunmuş 3 sayılı kurqanda insanlara aid skeletlərə, kəllə və çənə sümüklərinə təsadüf olunmuşdur. Skelet bükülmüş vəziyyətdə sağ böyrü üstə əlləri qabağa doğru uzadılmış vəziyyətdə qəbir çalasının dərinliyində qeydə alınmışdır. İnsana aid çənə sümüyü isə qabın içərisində, sıxılmış vəziyyətdə skeletin bud sümüyünün yanında qoyulmuşdur. Qəbirə ayrıca qoyulmuş kəsilməmiş kəllə sümüyünün üzərində çoxsaylı çapıqlara təsadüf olunmuşdur. Burada həmçinin bütöv qoyun skeletinə və öküz sümüklərinə rast gəlinmişdir [10, s.14]. Göründüyü kimi, kurqandakı dəfn adətində insanın və heyvanların ölənin insanın və tanrıların ruhuna qurban verilməsi ilə bağlı ritual ayin yerinə yetirilmişdir.

E.A.Resler tərəfindən Göygöl rayonunda tədqiq olunmuş kurqanlardakı dəfn adətləri Gəncə kurqanlarında tədqiq olunmuş dəfn adətləri ilə çox yaxındır. Belə ki, onun tədqiq etdiyi № 3 sayılı kurqanda Dovşanlı 12 sayılı kurqanında olduğu kimi başsız insan dəfn olunmuşdu [10, s.32].

Qərbi Azərbaycanın (İndiki Ermənistan) Göyçə gölü hövzəsində yerləşən daş örtüklü Ördəklil kurqanında aparılan tədqiqatlar zamanı (kurqanın diametri 15-18 m., hündürlüyü 1 m.-dir) kurqanın qəbir kamerasında torpaq üzərində divarları iri daşlardan ibarət sərdabə aşkar edilmişdir. Kurqanın kamerasında dördçarxlı araba üzərində insan skeleti qeydə alınmışdır. Arabanın dişləsi çıxarılıb arabanın içərisinə qoyulmuş, dişlənin qurtaracağı tunc öküz fiquru ilə bəzədilmişdir. Arabanın yanından tunc qılınc tapılmışdır. Arabanın boyunduruğu tərəfdə isə insan və iki öküz kəlləsinə rast gəlinmişdir. Kəllələrin üzərinə çox sayda qızıl düymə və əqiq muncuqlar qoyulmuşdur [11, s.66-70].

Göründüyü kimi, başları alınmış insan kəllələrinin qəbirlərə qoyulması Son Tunc dövrü (Göygöl, Göyçə, Gəncəçay və s.) dəfn adətləri üçün xarakterik olsa da, ənənənin davamı Antik dövrün Çərmədil nekropolunda qeydə alınan dəfn adətində də izlənilmişdir. Şübhəsiz ki, bu cür dəfn adətləri tayfa başçısının qədim cəmiyyətdə gücünü göstərməklə bağlı olmuşdur.

Belə ki, Tunc və Antik dövrlərdə yaşamış Azərbaycan tayfalarının dini təsəvvürlərinə görə, heyvanların qəbirlərdə insanla birgə dəfni əcdad və hami ruhlarla bağlanırdı. Belə ki, qəbirdə insanla birgə dəfn olunmuş heyvanlar axirət dünyasında ölənin insanları şərq qüvvələrdən, pis ruhlardan qoruyur, yenidən işıqlı dünyaya qayıtmalarına köməklik edirdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, qədim dini dünyagörüşlərində heyvanın başı hakimiyyət simvolu sayılırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər iki dəfn adəti Tunc və Antik dövrlərdə ölənin insanın ruhuna verilən qurbanlıqla yanaşı, onun tayfada tutduğu mövqeyi və gücü ilə birbaşa bağlı olmuş və özündə hakimiyyəti simvollaşdırmışdı.

Antik dövrün maraqlı dəfn adətlərindən biri də əkinçilik alətləri ilə dəfn etmə adətidir. Anoloji dəfn adətləri Antik dövrdə daha çox qeydə alınmışdır.

Çərmədil nekropolunda tədqiq olunmuş 15 sayılı qəbir də mifoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qəbirdə insanın parçalanaraq və ya bizə məlum olmayan səbəbdən anatomik vəziyyəti dağınmış halda dəfn edildiyi tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Belə ki, skeletin əsas hissəsi və alt çənə sümükləri qəbrin şimal tərəfində, kəllə və bir neçə ədəd xırda sümüklər isə, onlardan, 50 sm. aralıda cənub tərəfdə dağınmış halda aşkar edilmişdir. Qəbir kamerasında çox sayda bəzək əşyalarının aşkar edilməsi onun qadına aid olduğunu söyləməyə əsas vermişdir. Qəbir kamerasının cənub tərəfində, skeletin kəllə sümüyünün altında, çay daşından hazırlanmış, üst dən daşı, sürtgəc qoyulmuşdur [9, s.30-32].

Əkinçilik aləti ilə bağlı dəfn adəti, Goranboy rayonu Tatarlı kəndindən 1 km cənub-şərqdə Yerləşən Göl yeri yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerinin İlk Tunc dövrü

təbəqəsində qeydə alınmışdır. Sol yanı üstə dəfn olunmuş mərhumun qarşı tərəfinə 2 ədəd yarımşar formalı qulpa malik saxsı qab, döyüm alətləri qoyulmuşdur. Ən çox diqqət çəkən məqam isə mərhumun üst qabırğa hissəsinə 3 ədəd dən daşının qoyulmasıdır [12 s.70, 76]. Maraq doğuran dəfn adətlərindən biri də Son Tunc dövrü Göygöl rayonu 4 sayılı kurqanında icra olunmuş dəfn adətidir. Burada insanın əkinçilik aləti olan vəlin üzərində bükülü vəziyyətdə dəfninə təsadüf edilmişdir [13, s.56]. Hesab edirik ki, həmin dəfn adətləri özündə dövrün əkinçiliklə bağlı inanclarını yaşadır. Dən daşının ölən insanın başının altına qoyulması adətinə də Azərbaycanın Tunc dövrü qəbir abidələrində çox rast gəlinir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu tip dəfn adəti tunc dövründən məlumdur. Şübhəsiz ki, dəfn əkinçi tayfaların dini dünyagörüşləri ilə bağlı olmuşdur. Hesab edirik ki, Antik dövrün əkinçilik alətləri ilə müşaiət olunan dəfn adətləri Tunc dövründə yaşamış əkinçi tayfaların dəfn ənənələrini özündə yaşatmışdır.

Nəticə. Göründüyü kimi, Tunc dövründən başlayaraq tayfada nifuz sahibi olan insanların qəbirləri xüsusi ilə seçilirdi. Antik dövrün dəfn adətlərində də həmin analogi xüsusiyyətlər izlənilir. Bəzi qəbir abidələrində insanların və müxtəlif heyvanların parçalanmış şəkildə qəbirlərə qoyulması, ölən insanın ruhuna və tanrılara qurban gətirilməsi adətinə rast gəlinir. Parçalanmış insanlara aid olanlar, əsasən, kişi bədəninə sümüklərindən, alınmış kəllə və parçalanmış halda olan qalıqlarından ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaziyev, S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası // – Bakı: AMM [12 cildə], Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – c. 6. – 1965. – s.235-251
2. Muxtarov, N.M. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar // N.M. Muxtarov, İ.N. Bədəlova, B. Əmrullah q. – Bakı: Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012-2013, – Afpoliqraf, – 2013. – s.114-121.
3. Quliyev, F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni / F.E.Quliyev. – Bakı: – Elm, – 2008. – 295 s.
4. Quliyev A.A. Nərgizava nekropolunda 2010-cu ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar // Quliyev A.A., Əbdürəhmanov Ə.İ., Quluzadə N.V., Xəlili F.S. – Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2010, – Afpoliqraf, – 2011. – s.186 -194.
5. Абибуллаев, О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР / О.А. Абибуллаев. – Баку: Элм, – 1982. – 315 с.
6. Мусейбли, Н.А. Курганы Шамкирчая эпохи ранней бронзы // Кавказ. Археология и Этнология. Международная Научная Конференция. 2008 НАНА Институт Археологии и Этнографии, Общественная организация Развития регионов, 11-12 сентября. Шамкир. – Баку:– Чашыюглы, – 2009. – с.104-111.
7. Кириченко, Д.А. Курганы эпохи средней бронзы вдоль трубопровода SCPX // Д.А. Кириченко, С.Ф. Фарманлы. – Bakı: – «2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları» mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları, – Afpoliqraf, – 2017. – c. 25-27.
8. Бахşəliyev, V.B. Azərbaycan Arxeologiyası [3 cildə] / V.B.Бахşəliyev. АМЕА Нахçиван bölməsi. Нахçиван Dövlət Universiteti, – Bakı: Elm, – c. I. – 2006. – 239 s.
9. Cəlilov В. Çərmədil nekropolu / Cəlilov В. Quliyev А., Nüseynov М. – Bakı: АМЕА Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu –Afpoliqraf – 2013. – 93 s.
10. Гусейнова, М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.) / М.А. Гусейнова. – Баку: Элм, – 1989. – 127 с.
11. Мнацакян, А.О. Лчашенские курганы (раскопки 1956 года). КСИА №85, Москва, 1961, с.60-72.
12. Hüseynov, M.M. Göl-yeri qədim yaşayış yerində 2010-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar / M.M. Hüseynov, Ə. Kazımov, – Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, 2010.– Afpoliqraf, – 2011. – s.70-78.
13. Гуммель, Я.И. Курган № 2 близ Ханлара // – Москва-Ленинград: КСИИМК, – Издательство Академия Наук СССР, – 1949. вып. XXIV, – с. 55-58.

ИРАДА АВШАРОВА

*Доктор философии по историческим предметам
доцент Бакинского Государственного Университета*

**НЕКОТОРЫЕ АНАЛОГОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫЕ В
НАДГРОБНЫХ ПАМЯТНИКАХ БРОНЗОВЫХ И ДРЕВНЕВЕКОВЫХ ПЛЕМЕН
АЗЕРБАЙДЖАНА**

В ходе исследований, проведенных в Азербайджане, были изучены восемь различных типов надгробных памятников с одинаковыми характеристиками погребения периода Античности. Это земляные, каменные ящики, курганы, кувшины, колодцы, могилы в форме ванны, деревянные и могилы из сырого кирпича (земляные, каменные ящики и курганы - типы могил, относящиеся к эпохе бронзы). Погребения в таких могилах существовали и в античности). Хотя надгробные памятники резко отличаются друг от друга по форме, есть достаточно общих моментов, которые их объединяют. Основными характерными чертами погребального обычая являются сходные черты в погребении и образцы материальной культуры, использованные при погребении. Среди названных типов могил по своим мифологическим признакам выделяются земляные могилы. Погребальные обычаи, найденные в земляных могилах, доказывают, что в этом районе имели место ритуалы, связанные с анимизмом, дуализмом, тотемизмом и фетишизмом. В этом типе захоронений проявляются традиционные черты эпохи бронзы.

Ключевые слова: могила, миф, племя, религиозное верование, тотемизм.

IRADA AVSHAROVA

Ph.D., associate professor Baku State University

**SOME ANALOGOUS CHARACTERISTICS RECORDED
IN THE GRAVE MONUMENTS OF THE BRONZE AND ANCIENT AGE
TRIBES OF AZERBAIJAN**

During the research conducted in Azerbaijan, eight different types of grave monuments with the same burial characteristics of the Antiquity period were studied. These are earthen, stone box, mound, jar, well, tank, wood and mud brick graves (earthen, stone box and mounds are types of graves belonging to the Bronze Age. Burials in those types of graves also existed in Antiquity). Although grave monuments differ sharply from each other in terms of form, there are enough common aspects that unite them. The main characteristic features of the burial custom are similar features in the burial and examples of material culture used during the burial. Among the mentioned types of graves, earthen graves are distinguished by their mythological characteristics. Burial customs found in earthen graves prove that rituals related to animism, dualism, totemism and fetishism took place in the area. In this type of graves, the traditional characteristics of the Bronze Age are manifested.

Keywords: grave, myth, tribe, religious belief, totemism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qənirə Pirquliyeva, t.e.d. Qüdrət İsmayilov.

ŞAMANÇILIĞIN YARANMA VƏ YAYILMA AREALLARI BARƏDƏ ELMİ MÜLAHİZƏLƏR

Məqalənin mövzusu şamanlığın hələ də mövcud olduğu Cənubi Sibir və Altay ərazisinin yerli xalqlarından altaylar, xakaslar, tivalılar, şorlar, teleutların və digər sayı azalmağa olan kiçik etnosların dini inancı və Azərbaycanın bu dinin yaranmasında oynadığı rol haqqında olan elmi mülahizələrin qısa essesidir. Mədəniyyət və etnik tarixi baxımdan yaxın olan adicəkilən toplumlar yalnız şamançılığa görə deyil, həm də dilçi alimlərin araşdırmalara görə eyni Altay-türk dil qrupunun Şərqi Hun dil budağına aid edilir. Bəşər tarixinin ən qədim dini ənənələrini özündə təcəssüm etdirən və bir çox dinlərin sələfi hesab edilən şamançılığın yayılma coğrafiyası barədə olan araşdırmaların ümumi nəticəsinə əsasən arealın çox geniş və rəngarəng olması aydınlaşır. Həmçinin mövzu üzrə araşdırma apararkən məlum olur ki, şamançılıqda mövcud olan əcdadların ruhuna sitayiş, eləcə də Göy və Yer ruhlarına inamla bağlı fikirlərin neolitə, hətta bir çox görüşlərə görə paleolitə gedib çıxan tarixi vardır. Belə ki, Şamançılıq üzrə tədqiqatçıların əksəriyyətinin ümumi razılığa gəldiyi əsas elmi nəticələrdən birinə görə əski şaman texnikası dünyanın hər yerində məlum olmuş və demək olar ki, yayıldığı yerlərdə bir çox ünsürlərinə görə xeyli oxşarlıqlar mövcud olmuşdu. Bu məkanlardan biri Cənubi Sibir olaraq, günümüzədək şamanizmin bir çox əlamətlərini saxlamaqdadır. Bütün bu faktlarla yanaşı məqalənin ən vacib elmi nəticəsi, erkən şamanizmin əlamətlərinin Cənubi Qafqazda mezolit və neolit dövrünə aid olan Qobustan qaya rəsmlərində daha erkən öz əksini tapması barədədir.

Açar sözlər: dünyagörüşü sistemi və din, şamançılıqda olum və ölüm, buddizm və şamançılıq.

Giriş. Dünyagörüş anlayışı müasir elmdə bəşəriyyətin yaranışı və dərk edilməsi ilə bağlı olan düşüncələr kompleksidir. Bu düşüncələrə insan şüuru və ümumi düşüncə sisteminə daxil olan fikirlər sırasında təbiətlə olan münasibət də daxildir. İnsan bu sistemin anlamadığı, qavramadığı hissələrini dinlə əlaqələndirir. Bununla da, hər bir xalqın yalnız özünəməxsus dini dünyagörüşü sistemi formalaşır. Formalaşma, dəyişilmə hələ də davam etməkdədir. Bu proses bizim eramın əvvəlində monoteizmin formalarına keçid olsa da, dünyanın ayrı-ayrı yerlərində hələ də ənənəvi dünyagörüşləri yaşamaqdadır. Miflərin əsasında yaranan belə dünyagörüş sistemləri XX əsrin əvvəllərinə qədər Sibirdə klassik formatda qalmışdı. Bunun da əsas səbəbi burada sinifli cəmiyyətlərin hələ də formalaşmaması olmuşdu. Sibirin yerli türk xalqları da bu kateqoriyaya daxil olan maraqlı toplumlar kimi XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatmışlar.

Araşdırma mövzumuz altaylar, xakaslar, tivalılar, şorlar, teleutlar olaraq tarixi-etnoqrafik Sayan-Altay ərazisinin yerli əhalisini və onların yaşadığı ərazilərdə geniş yayılan şamanizmlə əlaqədar-dır. Mədəniyyət və etnik tarixi baxımdan yaxın olan bu xalqlar dilçi alimlərin araşdırmalara görə Şərqi Hun türk dil budağına aid edilir [10, 20]. Rusiyanın apardığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində XX əsrin 80-ci illərində “Rusiyanın Asiyası” və ya “Şimali Rusiya” adlandırılan, ümumilikdə Sibir, Altay və digər yaxın əraziləri əhatə edərək, ümumi sayları 300 mindən bir qədər artıq idi.

Bəşər tarixinin ən qədim dini ənənələrini özündə təcəssüm etdirən və bir çox dinlərin sələfi hesab edilən şamanizmin arealı çox geniş və rəngarəngdir.

Əvvəla onu qeyd edək ki əcdadların ruhuna sitayişlə, eləcə də Göy və Yer ruhlarına inamla bağlı bütperəst qədim keçmiş – neolitə hətta bir çox görüşlərə görə paleolitə gedib çıxır. Günümüzədək şamanizmə həsr edilən yüzlərlə kitab həsr edilib. Şamanizmin tədqiqatçılarının əksəriyyəti belə bir qənaəti israrlayırlar ki, əski şaman texnikası dünyanın hər yerində məlum olmuş və demək olar ki, heyrətedici dərəcədə bir-birilə oxşarlıq təşkil edir.

Şamanizmlə əlaqədar olaraq tarixşünaslıqda kut, qut-kut anlayışı haqqında olan elmi ədəbiyyatda ilk araşdırmalar keçən əsrin 20-ci illərində başlamışdı. 1927-ci ildə L.Y.Karunokaya adlı alim kiji-altaylarda yayılmış bu termin haqqında məqalə çap etdirmişdi. Xakasların leksikologiyasında müəyyən qədər yer alan bu terminin izahı, transformasiyası barədə N.F.Katanovun əsərlərin birində vardır (17; 18).

Yakutlar, tıvalar, teleutlar, toçilərdə, tofalarla “kut” termini haqqında ayrıca araşdırma aparılmamışdı. Teleutlarda kutlara inam A.V.Anoxinin ayrıca araşdırmasında vardır [6].

Bu araşdırmalarda kut anlayışı insanın doğulması ilə əlaqədar olduğu demək olar ki, təsdiq olunur. Kut anlayışının bir çox mənalarda istifadə olunması barədə yakutlarla əlaqəli İ.Kornilov, N.P.Pripuzov, A.Slepsov, A.A.Popovun əsərlərində yer almışdı [20; 21; 22, 7].

Sibir xalqlarında insanın anadan olması ilə bərabər şamanlıqla birbaşa bağlı olan ölüm və ölümdən sonrakı həyat barədə olan görüşlər rus və sovet tarixşünaslığında kifayət qədər mükəmməl öyrənilmiş və keçən əsrin 70-80ci illərində bütün nəzəriyyələr toplanaraq, İ.V.Konstantinov və N.A.Alekseyevin monoqrafiyalarında yekunlaşdırılmışdı [5; 19].

Bu araşdırmaların elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Sibir xalqlarının şamanizmlə əlaqəli olum, ölüm və ölümdən sonrakı həyatın öyrənilməsində əldə edilən mühüm elmi mülahizələr konkret olaraq yakutların maddi-mədəniyyətinin və etnogenezinin öyrənilməsində əsas mənbə kimi istifadə edilməsi barədə olmuşdur. Bu isə birbaşa tarixi etnoqrafiyanın arxeologiya ilə sintezinin uzaq Sibir xalqlarının mənşəyinin araşdırılmasında əhəmiyyətini ortaya qoyur. Məsələnin elmi cəhətdən əsasları hələ XIX əsrin sonlarında Altay-Sibir tayfalarının dəfn abidələrinin arxeoloji araşdırmaların müəllifi olmuş Y.M.Toşakovanın qazıntılarına söykənmişdi [25].

Sibirin türk xalqlarının şamançılıq dini dünyagörüşləri ilə əlaqədar əcnəbi ədəbiyyatda bəzi araşdırmalar mövcuddur. Bu əsərlərlə tanış olduqdan sonra əslində bu alim – mütəxəssislərin araşdırdığımız mövzu barədə bir əsas məqsədlərinin- qədim türklərin dini inanclarının bərpası üçün Sibir xalqlarının dini dünyagörüşlərindəki şamanizmlə əlaqələrindən istifadə etmək olduğunu qeyd etmək olar. Bununla belə, məhz əcnəbi alimlər şamançılığı dinin bu növü kimi inkar edirlər. Bu öz növbəsində burjua, kapitalist elmi baxış kimi sovetlər dönməsinin ideologiyasına uyğun olaraq, antoqonist element kimi kəskin tənqid edilmiş və heç bir vəchlə qəbul edilməmişdi. Belə əcnəbi alimlərdən F.Andrian, M.Eliadi, Jan Pol Rou, İdet və başqalarının adlarını çəkmək olar [27; 28; 29; 30; 31; 32]. Macar alimi V.Dioseqi Sibir xalqlarında şamanizm dini inancı öyrənmişdi. Onun topladığı materiallar ölümündən sonra ekspedisiyanın iştirakçısı F.A.Satlayev tərəfindən “Kumandinlər” adlı monoqrafiyada çap edilmişdi. Yaşadığı 40-50-ci illərdə V.Dioseqi bəzi məqalələri Avropada çap edilmişdi [30; 31; 32].

Şamançılığın tarixşünaslığında mühüm yer tutan başqa problemin əsasında elmi mülahizələrdə göstərilən dini inanc sisteminin orta əsr türk dilində yaşaması barədədir. Belə maraqlı və çox dəyərli əsərlərdən “İrq bitik” (Falçılığın kitabı) adlı kitab türklər tərəfindən IX-X əsrlərdə yazılmış və məşhur rus türkoloq alim S.Y.Malovun tərəfindən qismən öyrənilmişdi. Alimin əsas müddəsi şamanizmin hələ də dünya türklərinin dini dünyagörüşündə qorunması ilə bağlı olmuşdu. Bu əsərəsonralar fransız alim Jan Rol Ru xüsusi olaraq fikir vermişdi [34, 130].

Araşdırdığımız problemin öyrənilməsində rus və sovet tarixşünaslığının digər bir elmi mənbəsi kimi arxiv materialını göstərmək mümkündür. Rusiya imperiyasının XVIII əsrə aid olan arxiv sənədlərində Rusiyanın Sibiri kimi adlandırılan bu ərazilər işğaldan dərhal sonra, bəzi yerlərdə işğaldan əvvəl entoqrafik baxımdan öyrənilmişdi. Bu araşdırmaların elmi hesabatları Rusiyanın müvafiq arxiv fondlarında hesabatlar kimi qorunub saxlanılır. XX əsrdə Sibir xalqlarının tarixinin yazılması zamanı rus alimləri bu etnoqrafik hesabatlara müraciət etmişdi. Bu hesabatlarda Sibir türklərinin ənənəvi dini inancları barədə olan məlumatlar əsasən V.M.İonovun fondunda toplanmışdı [13, 425-440; 30, 128].

Bu fondun öyrənilməsi zamanı Sibirin türk xalqlarının folklorunun, dininin və digər maddi məişət məsələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Sibir ekspedisiyasının əməkdaşlarından H.A.Vitasevskiy, Ə.K.Pekarskiy Q.F.Osmolovskiy kimi mütəxəssisləri qeyd etmişlər [3, 33]. Sibir xalqlarının milli araşdırmaçılarından əsasən, yakutların öz dini inancları haqqında olan əsərlər sözsüz ki, elmi cəhətdən daha dəqiq və qiymətlidir. Bu əsərlərin müəlliflərindən S.İ.Bolo, A.A.Savvin, Q.U.Erqis və digərlərinin əsərlərini qeyd etmək lazımdır [9; 24; 25].

Rusiya və ümumiyyətlə, Avropa türkçülük elmində özünəməxsus yeri olan Radlov Sibirin qədim dövrünü öyrənərkən ilk öncə arxeoloji araşdırmalara əsaslanmış və ayrı-ayrı yerlərdə özü qazıntılara rəhbərlik etmişdi. Qazıntıların hesabatlarına əsaslanaraq yazılan əsərlərdə müəllif ümumiyyətlə, Sibir türklərinin dini dünyagörüşü məsələsinin araşdırılmasında, o cümlədən əhali arasında geniş yayılmış şamançılığı öyrənməzdən əvvəl, əsasən qəbir abidələrinə əsasən təsvir etmişdi. Görkəmli alim xüsusi olaraq qeyd edir ki, “bu qəbirlər sübut edir ki, çox qədimlərdə Sibir ərazisində xeyli sayda insanlar yaşamışlar. Onların bir hissəsi yüksək mədəni səviyyəyə çatmışdı. Bu səviyyə onların qəbirlərinin formalarından və orada aşkar edilən qədim əşyaların tapıntılarından özünü əks etdirir” [23, 421].

V.Radlov Sibirin qəbir abidələrini aşağıdakı qruplara bölür:

1. Kvadrat şəkilli qəbirlər. Bu qəbirlər dik şəkildə qurulmuş daş plitələrlə ətrafı hasarlanmışdı. Daşların ölçüləri çox iridir. Yaxınlıqda belə daşlar olmadığına görə, onlar hardansa, çox uzaqlardan və böyük əziyyətlə gətirilmişdir;

2. İri ölçülü kurqanlar. Daş plitələr düzbucaqlı formadadır. Plitələr eyni ölçüdədir. Daşların istiqaməti şərqdən qərbədir.

3. Düzbucaqlı formada olan qəbir abidələrinin ümumi quruluşunda 10 ədəd daşdan istifadə edilmişdi [23, 412]. Alim xüsusi olaraq qeyd edir ki, “Sibirin rus əhalisi belə qəbirləri “mayak” adlandırırlar. Bəzi araşdırmaçılar bu qəbirləri yol işarəsi, digər bir qrup qəbirüstü daşlar hesab edirlər. Mən onları qurbangah hesab edirəm.

4. Düzbucaqlı formada, yaxınlıqda yerləşən daşlarla hasarlanan qəbirlər.

5. Dairəvi hamar qəbirlər, daş plitələrlə hasarlanır.

“Daşlı kurqanlardan başqa, Altayda, həmçinin Qırğız səhrasında, Qərbi Sibirin cənub bölgələrində Urala qədər kiçik təcikli qəbir abidələrindən ibarət xeyli qəbiristanlıqlara rast gəlmək mümkündür” [23, 415].

Radlovun araşdırmalarına əsasən qeyd etmək olar ki, araşdırdığımız Cənubi Sibirdə, Qırğız səhrasında bir-birindən aralı salınmış hündürlüyü, 20-50 m arasında, diametri bu ölçüdə daha çox olan böyük kurqanlara rast gəlmək olar. Müəllif bu ərazilərdə özünün həyata keçirdiyi qazıntıları təsvir edərkən 4 mədəni dövrü təsvir edir və Yenisey və Altayın, o cümlədən Qırğız düzünün xeyli kurqanları, həmçinin Qırğız Kulundi və Barabın səhrasındakı kurqanları mis və tunc dövrünə aid edir. Ayrıca iri daşlardan quraşdırılmış kurqanlardan Uymon, Buxtarma və şərq Qırğızıstan səhrasındakılar, həmçinin Cənubi Sibirin eynişəkilli kurqan abidələrini dəmir dövrünə aid etmişdi [23, 416-417].

Beləliklə, adı çəkilən qəbir abidələrinin formaları, quruluşu ümumilikdə türk xalqlarına xas olan və bütün Avrasiyada geniş yayılan arxeoloji abidələrdəndir. Bu tip qəbir abidələri, dəfnetmə quruluşu Azərbaycan və ümumilikdə, Qafqaz ərazisində əsasən erkən tunc dövründən başlayaraq geniş yayılmışdı.

Qəbir abidələrinin formalarına görə yerli xalqların dini dünyagörüşü probleminin böyük tədqiqatçılarından M.Eliadenin əsərində şamanizmi Sibir və Mərkəzi Asiyanın dini təzahürü kimi təqdim edilir [32, 18]. Mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti bu fikirlə razılaşır.

Şamanizm elmi ədəbiyyatdan başqa, Mərkəzi və Şimali Asiyanın müxtəlif regionlarını gəzən səyyahlar tərəfindən təsvir olunmuşdur. Bu insanların bəzi yazılarında, xatirələrində şamanizmin təzahürləri Şimali Amerika, İndoneziya, Okeaniya və başqa yerlərdə olması barədə fikirlər vardır. Bu fikirlərin zənnimizcə dəyərlisi içərisində göstərilən yerlərdə şamanizmin digər dini görüşlərlə, daha doğrusu, magiya, totemizm, fetişizm kimi formaları ilə təmasda fərqli formalarda mövcud olması barədədir (1; 18).

XX əsrin ikinci yarısında elmi dairələrə daxil olan bəzi ədəbiyyata görə, Baykaldan Qobiyə qədər uzanan ərazini klassik şaman ölkəsi adlandırmaq olar. Türk xalqlarının yaşadığı bu torpaqlarda əski şaman ənənələrinin sələfləri digər şamanlar içərisində daha artıq tanınan buryat-monqol şamanları olmuşdur. Mərkəzi və Quzey Asiya şamanizminin vətəni, şimal şamanlarının müqəddəs mərkəzi isə Baykaldakı Olxon adası hesab edilir. Özünəməxsus tədric vəziyyətinə görə, Olxon adası Quzey Asiya şamanlarının son istinadgahına çevrilmişdir. Çingiz xanın və Xubilayın zamanında təqiblərə mə-

ruz qalan monqol şamanları, eləcə də XVII-XVIII yüzilliklərdə Buryatyada lamaizmi yayan budda lamalarının təzyiği nəticəsində buryat şamanları bu adaya nənah gətirmişlər.

Demək şamanizm bir din kimi əvvəlcə Mərkəzi Asiyanın və Sibirin türk xalqları içərisində təşəkkül tapmış, sonra isə buradan dünyanın bir çox yerlərinə, o cümlədən Amerikaya qədər yayılmışdır. Güman edildiyi kimi, yuxarı paleolit dövründə, yəni 40 min il bundan əvvəl insanlar şimal-şərqi Asiyadan, dayaz Bering boğazı vasitəsilə Şimal-qərbi Amerikaya keçmişdir [2, 124]. Bu fikri ilk dəfə İezuit ordeninin üzvü Joze de Aqosta 1589-cu ildə qeyd etmişdi [1, 12] Amerikada və Sibirdə tapılan insan sümükləri üzərində aparılan tədqiqatlar, Bering boğazının hər iki tərəfində aşkarlanmış insan kəllələrinin eyni irqə aid olduğunu və bu insanların Amerikaya 20 min il əvvəl köç etdiyini sübuta yetirir [28, 32]. Alyaskanın güneyi və Bering boğazının Amerika qitəsində qalan hissəsində yaşayan Yakut qəbilələri də bu miqrasiya nəticəsində yerləşmələri ehtimal edilir [32, 213].

Gümünüzdə Quzey Asiya və Quzey Amerikanın tarixi əlaqələrinin nə dərəcədə önəm daşımından asılı olmayaraq, eskimoslarla Asiyanın və hətta Avropanın müasir xalqları arasında mədəni oxşarlıq heç bir təəccüb doğurmur. Asiyalı qonşularında olduğu kimi, şamanlar eskimosların dini və ictimai həyatında mühüm rol oynamışlar. Belə olduqda məntiqli sual yaranır - Quzey Amerika və yaxud, Güney Amerika şamanizmi ilə Asiya şamançılığı arasında nə kimi fərqlər vardır. Məsələn, eskimos şamanlarının nə mərasim geyimləri, nə də qavalları var. Lakin bu kimi fərqlər çox azdır və elə bir əhəmiyyət daşımır. Əksinə, dünyanın müxtəlif regionları üçün pararellər daha çox xarakterikdir. Belə ki, lapland qavallarının üzərindəki təsvirlər heyrətedici dərəcədə Eskimos və Şərqi Alkoqkindəki piktoqrafik stili xatırladır. Lapland və Quzey Amerika şamanlarının oxuduqları nəğmələr arasında da oxşarlıq ayrıca bəzi alimlər tərəfindən qeyd edilmişdi. Belə ki, “onların hər ikisində təhrik etmə, vəcdə gətirmə, heyvan adları ilə, ilk növbədə quşlarla müşayət olunma əsas yer tutması” yazılır. Eyni zamanda dodaqlarını tərpətmədən danışa bilmək bacarığı, buxar hamamları, mərasim çadırının düzəldilməsi Amerika və Asiyanın quzey şamanları üçün eyni atributlardır. Hər iki qitənin şamanları odla çox ehtiyatsız hərəkət edə bilirlər [1, 12-15; 32, 246].

Dünyanın bir çox yerlərində şamançılığın böyük tədqiqatçısı macar mənşəli alim M.Eliade göstərilən paralellərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, şamanlığın qalıqlarına əsaslanaraq, nəinki Sibir, Qərbi Amerika, həmçinin Amerika - Skandinaviya mədəni əlaqələrindən bəhs etmək olar [32, 247]. Eyni zamanda dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olan şaman texnikası və atributları ilə Sibir şamanizminin müqayisəsi onların arasında elə bir fərq olmadığı haqqında təsəvvür formalaşdırır. Məsələn, Malay arxipelağı şamanları kamlama zamanı pələngi çağırırlar; yaxud hind şamanlarında eyni prosesdə yeddi rəqəmi müqəddəs sayılır.

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın hər hansı yerində şamançılıq digər elmlərlə və ilk növbədə ibtidai dinlərlə təmasda inkişaf etmişdir. Məlum olduğu kimi, animizm, totemizm, fetişizm və magiya-cadugərlik kimi görüşlər bəşəriyyətin mifoloji-fəlsəfi yaddaşının formalaşmasında çox mühüm rol oynamış, eyni zamanda bir çox dinlərin təşəkkülünə təsir göstərmişdir. Lakin bizim fikrimizcə, şamançılığın özünü ibtidai dinlərə aid etmək daha doğru olardı və müəyyən mənada o qədim insanların dini dünyagörüşündə dərin izlər buraxmışdır.

Cənubi Sibirin türk xalqları içərisində şamançılıq bu gün də hakimlik etməsinə baxmayaraq, burada yaşayan onlarla xalqın ümumi bir dini deyildir. Məsələ burasındadır ki, hansısa anlaşılmazlıq ucbatından türk xalqlarının dini görüşlərini toplu halında şamançılığa aid etmişlər [3, 17-19]. Lakin bu görüşlər bəzən şamanizm çərçivəsindən çıxır. Şamanlar bu dinin seçilmişləri, imtiyazlı şəxsləri kimi dini ideoloianın stratifikasiyasına, mifologiyasına, ayinlər kompleksinə təsir göstərmişdir və ehtimal ki, bəzi yerlərdə bu gün də təsir davam edir. Lakin nə ideologiya, nə mifologiya, nə də Sibir və Asiya xalqlarının adətləri onların şamanlarının yaradıcı təxəyyülünün məhsulu ola bilməz. Bütün bu ünsürlər şamanizmin tarixi sələfi olmuş və ya heç olmazsa, paralel olaraq, ümumi bir dini təcrübənin məhsuludur, amma xüsusi seçilmiş bir sinfin – şamanların təcrübəsinin məhsulu deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan Ahmet Ali. Amerikan kızıldərililəri və Türk şamanizminin ortaq özəllikləri // Manas Universiteti Sosial Bilimler Dergisi, İstanbul, 2006, cilt 8, s.15-19.

2. Нөвилев Н. Дүнья халқларının этнографиясы. Ваки, Алтай, 1999, 506 с.
3. Алексеев Н.А. Шаманизм народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). Ответственный редактор И.С.Гурвич. Н.: Издательство «Наука», 1984, 320 с.
4. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Б.: Азернешр, 1986, 311 с.
5. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX- нач. XX. Новосибирск, Издательство «Наука», 1975, 210 с.
6. Анохин А.В. Душа и ее свойства по представлениям телеутов. СПб., МАЭ, АН.СССР. Л., 1929, т. VIII, с.253-269.
7. Доржи Банзаров. Собрание сочинений / [отв. редактор, Д.Б. Улымжиев ; редакционная коллегия, В.Ц. Найдаков, Б.В. Базаров, Ц.П. Ванчикова]. 2-е доп. Улан-Удэ, Изд-во БНЦ СО РАН, 1997, 239 с.
8. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучения. М., Наука, 1981, 73 с.
9. Боло С.И. Прошлое якутов до прихода русских по преданиям Якутского округа. Якутск, Нац. кн. изд-во "Бичик" Респ. Саха (Якутия), 1994, 319 с.
10. Вербицкий В.И. Алтайцы. Томск, 1870, 224 с.
11. Дмитриева Л.В. Архивные материалы В.М.Ионова // Учен. записки Института Востоковедения АН СССР. М.-Л., 1958, т.16. 117 с.
12. Дьяконова В.П. Поздние археологические памятники на территории Западной Тувы. Труды ТКАЭ. М., -Л., Изд-во Академия Наук, 1960, т.1, с.151-170.
13. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Л., Изд-во Академия Наук СССР, 1975, 164 с.
14. Дьяконова В.П. Поздние археологические памятники Тувы. Труды ТКАЭ, т.2. Труды ТКАЭЭ. Т. II. М.-Л., 1966, с.348-362.
15. Дьяконова В.П. Шаманский погребальный обряд. – В кн: Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. М., Наука, 1969., 203с.
16. Исторические предания и рассказы якутов (Перевод и тексты). Составитель Г.У.Эртис, ч.1. М.-Л., Изд-во АК Наук СССР, 1970, 340 с.
17. Каруновская Л.Э. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. Сб. МАЭ. Л.: Изд-во АН СССР, 1927, Т.6, с.19-36.
18. Катанов Н.Ф. Народные приметы и поверья бельтиров.Казань // Журнал «Деятель», 1896, № 8, с.424-425.
19. Константинов И.В. Материальная культура якутов XVIII века (по материалам погребений). Якутск: Якутск. кн. изд-во, 1971, 212 с.
20. Корнилов М. Обряд посвящения в кузнеца Кытай Бахсы. Как становиться шаманами. М.: РГГУ, 2003, 122 с.
21. Попов А.А. Светлые божество якутской религии айыы, родовые тотемы, анимизм и шаманизм. - <https://doi.org/10.17498/kdeniz.369982> [19.09.2022].
22. Припузанов Якутский шаманизм в контексте архаичных символических систем: мифология и ритуал. Автореферат на соиск.канд.ист.наук. М., 2009, 20 с.
23. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. «Главная редакция Восточной литературы». М., Наука, 1989, 713 с.
24. Саввин А.А. Материалы по верованиям якутов (на якутском языке). Якутск, 1948, 138 с.
25. Тошакоева Е.М. Традиционные черты народной культуры алтайцев.Новосибирск, Наука, 1978, 160 с.
26. Ядринцев Н.М. Отчет о поездке в 1880 г. в Горный Алтай, к Телецкому озеру и к верховьям Кашуни. Зав. ЗСОПТО, Омск, 1882, 42 с.
27. Andrian F.Über den Weltanzanber derAltaier. - Corris pon denzflatt der deutschen Cecelschaft fur Antropologie und Urgeshichte, 1893, № 8, 23 pp.
28. Bettu Ballantin-lan Ballantin, The Native Americans, Viskonsin.1993, 34 p.

29. Dioszeqi V. Hungarian contributions do the study of shamanizm – Studiya etnoqrafica et Folklorctica in honorem Bela Kunç Debrecen, 1971, 1967, Scripta Instituti Donneriani Aboensis 1: 97-119.
30. Dioszeqi V. Şaman – Madyar Wyelv, Budapest, 1947, vol.63, p.2-16.
31. Dioszeqi V. Trasing Shamans in Siberiya / Netherlands, 1960; - Popular Beliefs and folklore tradition in Siberiya, Budapest, 1968; p.56-78.
32. Eliade M. Le chamanisme et US techques archaiques de l'extase. P.1951, 405 p.
33. Laguna, Frederica de. 1972. Under Mount Saint Elias: The History and Culture of the Yakutat Tlingit: Part Two. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press. - <https://doi.org/10.5479/si.00810223.7.2> [19.09.2022].
34. Jean Paul Roux. Türklerin ve Moğolların Eski Dini. Çeviren Prof.dok.Aykut Kazancıgil. Ankara, Cagaloğlu, 1994, 349 s.

ЯСЕМЕН ГАСЫМЛЫ

Бакинский Государственный Университет

НАУЧНЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОКАХ ФОРМИРОВАНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ШАМАНИЗМА

Тема статьи – краткий очерк о религиозных верованиях алтайцев, хакасов, тувалуанцев, шорцев, телеутов и других вымирающих меньшинств коренных народов Южной Сибири и Алтая, где до сих пор существует шаманизм, и роли Азербайджана в формировании этой религии. Эти близкие по культуре и этнической истории общности принадлежат к восточно-хуннской ветви одной и той же алтае-тюркской языковой группы не только по причине элементов шаманизма, но и по исследованиям лингвистов. По общим результатам исследования географии шаманизма, воплощающего в себе древнейшие религиозные традиции истории человечества и являющегося предшественником многих религий, видно, что ареал очень широк и красочен. По хронологии мировоззрения, вера в духов Неба и Земли, восходит к неолиту, а в некоторых местах даже к палеолиту.

Таким образом, согласно одному из главных научных результатов, согласующемуся с большинством исследований по шаманизму, древняя шаманская техника была известна во всем мире, а в местах, где она была широко распространена, во многом имеют сходства. Одним из таких мест является Южная Сибирь, до сих пор сохраняющая множество следов шаманизма.

Наряду со всеми этими фактами важнейшим научным выводом статьи является то, что признаки раннего шаманизма нашли свое отражение намного раньше, в Гобустанских наскальных рисунках эпохи мезолита и неолита на Южном Кавказе.

Ключевые слова: система мировоззрения и религия, жизнь и смерть в шаманизме, буддизм и шаманизм.

YASEMEN GASIMLI

Baku State University

SCIENTIFIC THOUGHTS ABOUT THE SOURCES OF FORMATION AND DISTRIBUTION OF CHAMANISM

The topic of the article is a short essay on the religious beliefs of the Altai, Khakass, Tuvans, Shorts, Teleuts and other extinct minorities of the indigenous peoples of Southern Siberia and Altai, where the role of shamanism exists before shamanism. These communities, close in culture and ethnic history, belong to the Eastern Xiongnu branch of the same Altai-Turkic language group, not only because of the elements of shamanism, but also according to the research of linguists.

According to the general results of the study of the geography of shamanism, embodied in it the most ancient religious traditions of the history of mankind and the predecessor of many religions, apparently, the range is very wide. According to the chronology of worldview, belief in the spirits of Heaven and Earth goes back to the Neolithic, and in some places even to the Paleolithic.

Thus, according to one of the main scientific results, consistent with most research on shamanism, the ancient shamanic technique was known throughout the world, and in places where it was widespread, there are many similarities. One of these places is Southern Siberia, which preserves many traces of shamanism.

Along with all these facts, the most important scientific conclusion of the article is that the signs of early shamanism were reflected much earlier, in the Gobustan rock paintings of the Mesolithic and Neolithic eras in the South Caucasus.

Keywords: worldview system and religion, life and death in shamanism, Buddhism and shamanism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Fəxriyyə Həvilova, t.e.d. Qüdrət İsmayılov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com

**RUDOLF İVANOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ NAXÇIVAN
TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Məqalədə görkəmli qafqazşünas tarixçi-alim Rudolf İvanovun Azərbaycanın məşhur generallarından bəhs edən əsərlərindən (“Bəyazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan”, “Əlahəzrətin general-adyutantı”, “Sovet ittifaqının adı ilə”), Naxçıvanın 1920-1926-cı illər tarixinə həsr edilmiş “Basqın” kitabından, müəllifin elmi fəaliyyətindən, Rusiyanın arxivlərindən əldə etdiyi sənəd və materiallardan, onların əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Burada R.İvanovun Naxçıvan xanı olmuş I Kalbalı xana həsr etdiyi “Kalbalı xan Naxçıvanski. Dövrü və irsi. Tarixi oçerklər” kitabının məziyyətlərindən, I Kalbalı xanın tarixi xidmətlərindən də bəhs edilir.

Açar sözlər: Rudolf İvanov, İsmayıl xan Naxçıvanski, Hüseynxan Naxçıvanski, Cəmşid Naxçıvanski, I Kalbalı xan Naxçıvanski, Basqın, general-adyutant.

Giriş. Rusiya tarixçisi, professor, publisist, məşhur qafqazşünas Rudolf İvanovu Azərbaycanda yaxşı tanıyırlar. O, Qafqazın tarixinə və tanınmış görkəmli şəxsiyyətlərinə - Hacı Murad, Şeyx Şamil, Maqsud Əlixanova – həsr etdiyi əsərləri ilə özünü qafqazşünas tarixçi kimi təqdim etmişdir. R.İvanovun həyatında və elmi fəaliyyətində Azərbaycan, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan mühüm yer tutur.

R.İvanov dəfələrlə Bakıda və Naxçıvanda olmuşdur. Üstəlik, özünün vaxtilə etiraf etdiyi kimi, həyata ilk vəsiqəni burada, Bakıda Hərbi Dəniz Məktəbində almış və 1948-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Görünür, bu səbəbdən də özünün gənclik illərinin keçdiyi şəhərə hər gəlişindən həmişə məmnunluq duyur, buraya səfərinə kömək edənlərə, ilk növbədə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, hazırda Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti tədqiqatçıya hər cür yardım və dəstək göstərən Mehriban xanım Əliyevaya hədsiz minnətdarlığını dəfələrlə bildirmişdir.

R.İvanov Dağıstan Respublikasının Xunzax əyalətinin fəxri vətəndaşıdır. Müsahibələrinin birində bildirmişdir ki, görkəmli dövlət xadimi, jurnalist, rəssam olmuş Maqsud Əlixanov haqqında kitablar üzərində işləyərkən mən onun Dağıstanın Xunzax kəndindəki məzarını ziyarət etdim. Təbiətən cəsur insan olan M.Əlixanov Bəyazidin müdafiəsi haqqında həqiqəti üzə çıxarıb dərc etdirdi, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin həqiqi qəhrəmanlarının adlarını göstərdi. Elə ondaca öyrəndim ki, Maqsud Əlixanovun həyat yoldaşı Əlahəzrətin general-adyutantı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə bacısı olmuşdur [1]. Bu fakt onu Naxçıvanskiyə haqqında da tədqiqat aparmağa istiqamətləndirmiş, bunun üçün Naxçıvana səfərlər etmişdir. Bu sahədə ona Xalq yazıçısı, hazırda Azərbaycan Respublikasının Ukraynadakı səfiri Elmira Axundova və Azərbaycan MEA-nın vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı, akademik İsa Həbibbəyli köməklik göstərmişlər. R.İvanov 6 dəfə - 2006-cı ildə iki dəfə, 2008, 2009, 2011 və 2015-ci illərdə - Naxçıvana gəlmişdir. Naxçıvana hər səfərində o, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun qəbulunda olmuş, ondan bir sıra məsləhətlər almışdır. R.İvanov Naxçıvanla, onun tarix və mədəniyyət abidələri, elm və ali təhsil müəssisələri ilə tanış olmuş, kitablarının təqdimatı keçirilmiş, Doğu Bəyazid – İsak paşa sarayına səfər etmiş, əsərinin qəhrəmanlarının döyüşdüyü yerlərlə tanış olmuşdur. R.İvanovun 75 və 80 illik yubileyləri (2006, 8 iyun; 2011, 5 noyabr) keçirilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Əməkdar jurnalisti” fəxri adına və Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Fəxri doktoru” elmi adına layiq görülmüşdür.

Rudolf İvanovun Naxçıvanın qəhrəman övladlarına həsr etdiyi ilk əsəri “Bəyazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan” (2005) adlanır [2]. Görkəmli rus qafqazşünası Rudolf İvanovun bu əsəri həmin mövzuda çəkilmiş çoxseriyalı filmin ssenarisinin müəllifi və “Bəyazid” romanının yaradıcısı Valentin Pikulinin 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinə dair baxışlarındakı gerçəkliyi ifadə et-

məyən qeyri-elmi meyllərin və münasibətlərin aradan qaldırılması, əsl həqiqətin geniş ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə yazılmışdır [2]. Rudolf İvanov obyektiv gerçəkliyi üzə çıxarmaq üçün müxtəlif arxivlərdən, kitabxanalardan, dövrü mətbuat materiallarından topladığı zəngin materiallara əsaslanmış, etibarlı faktlarla məlum filmdən fərqli şəkildə cərəyan edən tarixi hadisələrin təbii axarını, real mənzərəsini aydınlaşdırma bilmişdir. Xüsusən “Bəyazid” filmində yanlış olaraq qorxaq, passiv, laqeyd şəkildə təqdim edilən general-mayor İsmayılخان Naxçıvanski Rudolf İvanovun əsərində tam tərsinə olaraq ağıllı, tədbirli, qorxmaz bir qəhrəman səviyyəsində ümumiləşdirilmişdir.

Rudolf İvanovun “Bəyazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan” əsərində Rusiya-Türkiyə müharibəsinə dair təqdim etdiyi hadisələri və informasiyaları həmin müharibə zamanı türk ordusuna komandanlıq etmiş general Əhməd Muxtar paşanın xatirələrində öz əksini tapmış tarixi məlumatlar da təsdiq edir. Deməli, V.Pikulinin İsmayılخان Naxçıvanski ilə bağlı verdiyi məlumatlar həqiqətə uyğun deyil.

R.İvanovun Naxçıvanskiylə bağlı yazdığı ikinci əsər tam süvari generalı Hüseynخان Naxçıvanskiyə həsr edilmiş “Əlahəzrətin general-adyutantı”dır (M., 2006). Əsər akademik İsa Həbibbəylinin ön sözü ilə dos. Qurban Qurbanovun tərcüməsində 2008-ci ildə “Əcəmi” NPB-də nəşr olunmuşdur. “Əlahəzrətin general-adyutantı” monoqrafiyasında Rudolf İvanov Naxçıvanski generallar sülaləsinin ən şərəfli nümayəndəsi olan Hüseynخان Naxçıvanskiyə keşməkeşli həyatı və mübarizəsini bütün təfərrüatı ilə əks etdirmişdir. R.İvanovun tədqiqatlarından aydın olur ki, Hüseynخان Naxçıvanskiyin 34 illik hərbi fəaliyyətinin 20 ili süvari alayda keçmiş və o burada kornetdən polkovnikə qədər yüksəlmişdir. Əsərdə Hüseynخان Naxçıvanskiyə rus-yapon müharibəsində 2-ci Dağıstan süvari alayına komandanlığı, Birinci Dünya müharibəsində xüsusi yaradılmış Süvari dəstəyə komandanlığı, Nijeqorodsk draqun və leyb-qvardiya süvari alaylarına rəhbərliyi, süvari korpusa komandanlığı və “Vəhşi diviziya”nın yaradılmasında onun rolu geniş faktik materiallar əsasında təqdim edilir [3, s.33-40, 55-59, 95-99, 157-165 və s.].

Hüseynخان Rusiyada orduda general-adyutant rütbəsinə layiq görülmüş ilk və yeganə müsəlman idi. Müəllif göstərir ki, Hüseynخان Naxçıvanski nüfuzlu və təcrübəli hərbiçi olmaqla yanaşı, öz nəzakətliyi, fəvqəladə təvazökarlığı və tabeliyindəkilərə qarşı xeyirxah münasibəti sayəsində qoşun hissələrində sevilirdi və ona həvalə edilmiş birləşmələr döyüş tapşırıqlarını şərəflə yerinə yetirirdi. Onun komandanlığı altında olan qoşunlar heç zaman məğlubiyyətin nə olduğunu bilməmişdir [3, s.20]. Əsərdə göstərilir ki, Böyük knyazlar Mixail Aleksandroviç, Dmitri Pavloviç, generallar P.Vrangel, A.Denikin, A.Kaledin, Ukraynanın gələcək getmanı, general P.Skoropadski və Finlandiya prezidenti, general K.Mannerheyim kimi tarixi şəxsiyyətlər onun tabeliyində xidmət etmişlər.

İmperator Nikolay Aleksandroviçlə də Hüseyn xan çoxillik tanışlıq bağlayırdı. Hökmdar Hüseyn xanla dəfələrlə görüşmüş və onun komandir vəzifələrinə təyin olunmasında şəxsən iştirak etmişdir. İkinci “Müqəddəs Georgi” ordenini (üçüncü dərəcəli) Hökmdar İmperator Nikolay Aleksandroviç döyüşən orduya baş çəkərkən Hüseyn xana öz əli ilə təqdim etmişdir [9].

R.İvanov “Əlahəzrətin general-adyutantı” kitabı ilə həm Rusiya tarix elminə töhfə vermiş, həm də Azərbaycan milli yaddaşının unudulmuş, az bildiyimiz, yetərinə tanış olmadığımız səhifələrinə gərgin araşdırmalar sayəsində güzgü tutaraq mənəvi irsimiz haqqında məlumatımızı zənginləşdirmişdir.

Kitabın səhifələrində, çox saylı epizodlarda, rəsmi sənədlərdə tarixin canlı nəfəsi, həyəcanlı, dramatik, faciəvi olayların sədası duyulur; bir istedadlı, mərd Azərbaycan oğlunun nəhəng imperiyada pillə-pillə yüksəlməsini, kif basmış məmur beyinlərində bəd gümanları, şübhələri, etibarsızlığı qıra-qıra öz bacarığı, nəcabəti, hünəri sayəsində parlaq hərbi elitaya daxil olmasını görürük [6].

Rusiyada Fevral inqilabı və çarın taxt-tacdan salınması xəbəri Hüseyn xana çatanda o dərhal və yazılı şəkildə özünün anda və taxt-taca sədaqətini təsdiq etdi. Onun Ali Baş Komandan vəzifəsini icra edən, Hökmdarın devrilməsinin fəal iştirakçılarından biri olan general Alekseyev vasitəsilə Hökmdara göndərdiyi teleqramın mətni belə idi: “Böyük hadisələrə dair məlumatlar bizə gəlib çatmışdır. Sizdən xahiş edirəm ki, Əlahəzrətə Süvari qvardiyasının ona olan sonsuz sədaqətini və pərəstiş etdiyi Monarxin yolunda ölməyə hazır olduğunuzu çatdırasınız. General-adyutant Xan Naxçıvanski. 3 mart 1917-ci il, №277”.

P.İvanov faktlarla təsdiq edir ki, Hüseynxan Naxçıvanski nə Müvəqqəti hökuməti, nə də Oktabr siyasi çevrilişini qəbul etməmiş, axıradək hərbiçiyə andına sadıq qalmışdır. Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra, 1918-ci ilin may ayının ortalarında Hüseynxan Naxçıvanski həbs edildi. O, 1919-cu ilin yanvarın axırında 56 yaşında Peterburqda – Petropavlovsk qalasında güllələnmişdir. Məzarının yeri məlum deyil.

Əlahəzrətin hakimiyyəti onun xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmişdir. O, 29 Əlahəzrət mükafatının kavaleri olmuş, fligel-adyutant və general-adyutant rütbəsi almış, 11 ordenə, o cümlədən IV və III dərəcəli Müqəddəs Georgi ordenlərinə, “İgidliyə görə” qızıl silaha və beş medala layiq görülmüşdür. Ona 9 xarici ölkə ordenini qəbul edib daşımaq icarəsi verilmişdi [3, s.330].

R.İvanovun Naxçıvanskilərlə bağlı üçüncü əsəri Briqada komandiri Cəmşid Naxçıvanskiyə həsr etdiyi “Sovet İttifaqının adı ilə” (2007) əsəridir. Qədim Naxçıvan diyarının yetirdiyi general Cəmşid Naxçıvanskidən bəhs edən 832 səhifəlik bu monumental tədqiqat işi hərbi tarixi sahəsində yaradılmış çox dəyərli və əhəmiyyətli əsərlərdən biridir. Bu əsər Azərbaycan tarixşünaslığını çox ciddi, əhəmiyyətli sənədlərlə, yeni əlavələrlə zənginləşdirmişdir [2]. Müəllif 5 arxivdən 600-dən çox sənəd və materialları dövrüyyəyə gətirmiş, 80-dən çox partiya və dövlət sənədləri, 220-dən artıq müxtəlif illüstrasiya və sənədləri, 300-dən artıq hərbi əmrlərin surəti, bunlardan 62-si Cəmşid Naxçıvanskiyə imzaladığı əmrlərdir. Müəllif əsərdə 72 istintaq-məhkəmə sənədlərindən istifadə edib [10, s.24].

Rudolf İvanov yazır ki, Naxçıvan xanlarının 5 nəslə dünyaya altı igid general bəxş etmişdir. Onlardan dördü Rusiya imperiyasına, beşinci sovetlər hakimiyyətinə sədaqətli xidmət etmiş, biri isə proletar hakimiyyətini qəbul etməyib, İran ordusunun generalı olmuşdur.

Diviziya komandiri Cəmşid Naxçıvanski Sovet Azərbaycanında və bütövlükdə Cənubi Qafqazda tanınmış hərbi və dövlət xadimi olmuşdur. Onun rəhbərlik etdiyi ilk milli Azərbaycan diviziyası Qızıl Ordunun aparıcı və döyüş qabiliyyətli qoşun birləşməsi hesab edilirdi.

Lakin bu kitab təkcə Cəmşid Naxçıvanskiyə şücaətli həyatına və Stalin zindanlarında faciəli ölümünə həsr edilməmişdir. O, xalqın ən yaxşı nümayəndələrinin məhv edilməsinə, faşist Almaniyası cəlladlarının vəhşilikləri ilə müqayisə edilə biləcək vəhşiliklər törədilməsinə şərait yaratmış quruluşun özünü ifşa edir. Eyni zamanda, öz ağalarının sifarişlərini inkvizitorlara xas olan soyuqqanlıqla yerinə yetirən dövlət repressiya maşınının məddahlarını da ifşa edir. Təkcə xalq daxili işlər komissarı Yejovun fəaliyyətinin bu kitabda göstərilən nəticələri ilə tanış olmaq insanı dəhşətə gətirir: 1937-1938-ci illərdə 936 mindən çox adam həbs edilmiş, onlardan 353 min nəfəri güllələnmişdir. Ən çox zərər çəkən ordunun ali komanda heyəti olmuşdur. Bu heyətin üzvlərindən biri də Cəmşid Naxçıvanski idi. Onu saxta ittiham əsasında üç dəfə - 1920, 1931 və 1938-ci illərdə həbs etmiş, iki dəfə güllələnmə cəzasına məhkum etmişlər.

R.İvanov topladığı sənəd və materiallar əsasında Cəmşid Naxçıvanskiyə hərtərəfli hərbi mütəxəssis olduğunu göstərir. O, siyasi cəhətdən hazırlıqlı, hərbi işinə sədaqətli zabit idi. C.Naxçıvanski Qızıl Ordunun ali komanda heyəti kursunu, M.Frunze adına Ali Hərbi Siyasi Akademiyasında təhsil almış və akademiya müəllimi və kafedra rəisi işləmişdir.

Həmin dövrdə C.Naxçıvanskiyə verilmiş attestasiya sənədində yazılıb: “C.Naxçıvanskiyə əvvəllər verilən müsbət rəylər öz qüvvəsində saxlanılsın. O, hər cəhətdən inkişaf etmişdir. Cəmşid Naxçıvanski hərbi təlimlərdə, operativ taktiki əməliyyatlarda özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərmişdir. C.Naxçıvanskidən korpus komandiri kimi də istifadə etmək olar... O, təmkinli, sakit təbiətli, tükənməz enerjiyə malikdir, təşəbbüskardır, gözəl inzibatçısıdır, yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti vardır...” [10, s. 609].

Kitabda C.Naxçıvanskiyə həyatı və faciəli ölümünün indiyə qədər bəlli olmayan təfərrüatları haqqında ətraflı məlumat verilmiş, generalla yanaşı, onun həyatında bu və digər şəkildə rol oynamış tarixi simalar barədə də məlumatlar yer almış, C.Naxçıvanskiyə güllələndiyi tarixin əvvəlki tədqiqatlarda göstəriləndiyi kimi, mayın 20-də deyil, 26 avqust 1938-ci ilə düşdüyünü dəqiqləşdirmişdir. Müəllif C.Naxçıvanskiyə dəfn olunduğu yeri müəyyən etmiş və bu, Moskva ətrafındakı “Kommunarka – Loza” qardaşlıq məzarlığıdır. Bu məzarlıqda N.Buxarin, A.Rıkov, A.Buynov, Ə.Qarayev, D.Bünyadzadə və başqaları ilə birlikdə C.Naxçıvanski də dəfn edilmişdir.

C.Naxçıvanskiyə şanlı adını Azərbaycana qaytaran ümummilli liderimiz Heydər Əliyev olmuşdur.

Rudolf İvanov yazır ki, Prezident Heydər Əliyev Cəmsid Naxçıvanskiyə (ölümündən sonra) Azərbaycanın fəxri vətəndaşı diplomu verilməsi barədə sərəncam imzalamış, bununla da onun əbədi olaraq xalqın yaddaşında qalmaq hüququnu təsbit etmişdir.

Professor Rudolf İvanovun general Cəmsid Naxçıvanskiyə həsr olunmuş “Sovet İttifaqının adı ilə...” kitabının təqdimatı 22 oktyabr 2007-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki Cəmsid Naxçıvanski muzeyində keçirilmişdir. Təqdimat mərasimində çıxış edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov demişdir: “Bu gün təqdimatına toplaşdığımız “Sovet İttifaqının adı ilə...” kitabı istedadlı sərkərdə Cəmsid Naxçıvanskiyə həsr olunub. Tarixi faktlar və geniş arxiv sənədləri əsasında yazılan bu kitabın böyük faydasına, sanballı tədqiqat materiallarına görə professor Rudolf İvanova təşəkkürümü bildirirəm.

Əminəm ki, Rudolf İvanovun səmərəli yaradıcılıq fəaliyyəti bundan sonra da davam edəcək, biz Naxçıvan həqiqətləri barədə dostumuz İvanovun yeni kitablarını oxuya biləcəyik” [7, 2007, 23 oktyabr].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2007-ci il 18 oktyabr tarixli fərmanı ilə Rudolf Nikolayeviç İvanov Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi şəxsiyyətləri barədə sanballı tədqiqatlarına – “Bəyazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan”, “Əlahəzrətin general-adyutanti” və “Sovet İttifaqının adı ilə...” kitablarına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Əməkdar jurnalist”i fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ali Məclisin Sədri yeni kitab və fəxri ad münasibəti ilə Rudolf Nikolayeviçi bir daha təbrik etmiş, ona yeni yaradıcılıq uğurları və möhkəm cansağlığı arzulamış, yazıçı-publisist Rudolf İvanova Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Əməkdar jurnalist”i fəxri adının döş nişanı və vəsiqəsini təqdim etmişdir [7, 2007, 23 oktyabr].

Rudolf İvanovun “Basqın. Bolşeviklərin sovet torpağı qədim Naxçıvanda azgınlıqları haqda acı həqiqətlər” kitabında arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materialları əsasında Naxçıvan diyarının 1920-1926-cı illər üzrə tarixi tədqiqata cəlb edilir [4].

Kitab 3 fəsildən, 19 yarım-fəsildən, sözdərtdən və 2 əlavədən ibarət olmaqla 464 səhifə və 39 şəkildən ibarət olmaqla, 160 arxiv material və sənədlər elmi dövriyyəyə gətirilib. Burada 1920-1926-cı illərdə bolşeviklərin Naxçıvan MSSR-də törətdikləri qəddarlıqları və özbaşnalıqları tarixi faktlarla üzə çıxarır.

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan sovetləşdikdən sonra bolşeviklər bu diyarı elə həmin il dekabrın 1-də Sovet Ermənistanına birləşdirmək qərarına gəlmişlər. Azərbaycan SSR-in elan etdiyi bəyannamə Moskva tərəfindən də bəyənildi. Çox yaxşı haldır ki, bu faciə baş tutmadı və 1924-cü ilin fevralında Naxçıvan diyarı Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası statusunu qazandı.

1925-ci ilin martında SSRİ Xalq Komissarları Şurasının sədri A.İ. Rıkov Zaqafqaziyaya səfəri zamanı Naxçıvan MSSR-də hökm sürən yoxsulluq və səfalətdən dəhşətə gəlmiş, onun düşdüyü bu acı-nacaqlı vəziyyəti “sovet nizamsızlığı” kimi dəyərləndirilmiş və təcili tədbirlər görməyə çağırmışdır.

Azərbaycan rəhbərliyi yoxsulluq içərisində boğulan respublikaya köməklik göstərmək əvəzinə, məsuliyyətdən yayınaraq “sovet nizamsızlığının” səbəbini Naxçıvan MSSR-də dövlət hakimiyyətinin “xan-bəy ünsürləri” tərəfindən ələ keçirilməsi ilə izah etmişdi. 1925-ci ilin martın sonunda oraya Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarı M. Bağırovun sədrliyi altında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik Xüsusi Komissiya göndərildi. Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibi G. Orconikidze Komissiyaya “tam qətiyyətlə hərəkət etmək” ixtiyarı vermişdi. Komissiyanın tərkibinə AK(b)P MK-nın katibi Ə. Qarayev, AK(b)P MNK-nın məsul katibi S. Qorovçenko, Azərbaycan Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Xalq Komissarının müavini İ. Dövlətov (milliyyətə erməni – İ.H.) və Zaqafqaziya FK-nın sədr müavini E. Kvantalaini daxil idi [4, s.7].

Xüsusi Komissiya Naxçıvan MSSR-ə, bərhad vəziyyətdə olan respublikaya zəruri köməklik göstərmək məqsədilə deyil, onun rəhbərliyi və məsul işçiləri haqda mümkün qədər daha çox ifşaedici dəlillər toplamaq niyyəti ilə yollanmışdı. Komissiya uydurulmuş cinayət faktlarını Naxçıvan MSSR rəhbərliyindən – Xalq Komissarları Sovetinin sədri Həmid Sultanovdan və AK(b)P-nin Naxçıvan Diyar Komitəsinin katibi Həşimovdan (onun adı heç yerdə göstərilməyib – İ.H.) gizlətmək barədə

qərar çıxarmışdı [4,s.283]. Xüsusi Komissiya 3 mart 1925-ci ildən 9 aprelə qədər 13 iclas keçirmiş və bunları protokollaşdırmışdır [4, s.283-333].

Xüsusi Komissiyanın “qara siyahısı”na düşən 50 məsul işçidən 48-i repressiya edilmişdir. Komissiyanın qərarı ilə 13 rəhbər işçi partiya sıralarından xaric olunmuş, 40 nəfər həbs edilərək xüsusi vaqonlarda Bakıya göndərilmişdir. Həbslər gecə vaxtı – 1925-ci il aprelin 5-dən 6-na keçən gecə həyata keçirilmişdir. Komissiya səlahiyyətli Dövlət Siyasi İdarəsinin rəyinə əsaslanaraq Naxçıvan Pambıqçılıq İdarəsinin dörd işçisini ən ağır cəzaya – güllələnməyə, on nəfərini isə müxtəlif müddətlərdə həbs cəzasına məhkum etmişdi. Bu azmış kimi, həmin hökm məhkəmə və istintaqsız verilmişdi. Adları “qara siyahı”ya düşən 2 nəfər erməni azad edilmişdir.

Naxçıvan MSSR-ni guya təcrübəli kadrlarla möhkəmləndirmək üçün 1925-ci il aprelin 7-dən mayın 2-dək 93 nəfər işçi gətirilmişdi.

SSRİ XKS-nin sədri A.Rıkovun Naxçıvana göndərdiyi Xüsusi komissiya “Diyarı nümunəvi Sovet Respublikasına çevirməli” idi. Əslində isə komissiya Naxçıvan MSSR-in rəhbər işçilərinə diyan tutmuşdur.

Professor Rudolf İvanovun “Basqın” əsəri ilə əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin rəyində deyilir: “Professor İvanovun yaradıcılığının mühüm bir məziyyəti onun zəhmətkeş, yorulmaz tədqiqatçı olmasıdır. Onun üç kitabının nəşrə hazırlanması üçün müəllif Rusiya Federasiyasının müxtəlif arxivlərindən 600-dən çox yeni sənəd aşkara çıxarmış və tədqiqata cəlb etmişdir. Bu vacib amil – tarixilik və sənədlilik onun “Basqın” əsərində də aparıcı xətt kimi qorunub saxlanmışdır.

“Basqın” əsəri bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir: Birincisi, professor İvanovun bu əsəri əvvəlki tədqiqat materiallarında olduğu kimi, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərlə yox, Naxçıvan tarixinə həsr olunmuşdur.

İkincisi, əsərdə Naxçıvanın tədqiqata cəlb olunan dövrü, 1920-1926-cı illər nəinki geniş oxucu kütləsi üçün, hətta tarixçi alimlərin əksəriyyəti üçün də az məlum olan və az tədqiq edilən bir dövrdür.

Üçüncüsü, əsər orijinal tərtibata malikdir. Kitabda 160 arxiv materialı ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, rəsmi materialların, qəzet müsahibə və oçerklərinin, zəngin bioqrafiya məlumatlarının yer aldığı kitabda XX əsrin əvvəllərindən əsrin sonlarına keçid edilmiş, Naxçıvan diyarının gerçək nəcətinin ümummilli lider Heydər Əliyevlə bağlı olduğu təkzibolunmaz faktlarla sübuta yetirilmişdir” [7, 2009, 20 oktyabr].

Bütövlükdə Naxçıvan diyarının mərkəzi hakimiyyətin “qara siyahısı”na salan bu kampaniyanın kökündə nə dayanmışdı? Müəllif “Pravda” qəzetinin 1920-ci il 4 dekabr tarixli nömrəsindən sitat gətirir. İ.V.Stalinin qəzetin həmin nömrəsində dərc olunmuş “Sovet Ermənistanına eşq olsun” məqaləsində deyilir: “...Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı könüllü olaraq mübahisəli ərazilərindən imtina edir və Zəngəzurun, Naxçıvanın, Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini bəyan edir”.

Tarixdən məlumdur ki, Naxçıvan əhalisi Azərbaycan türklərinin tarixi ərazisi olan torpaqların Ermənistanına verilməsi planını ciddi etirazla qarşılamış, Azərbaycanla bir olmaq iradəsini ortaya qoymuşdur. Bu isə Sovet rəhbərliyinin və onun yerli əlaltısı olan Mircəfər Bağirovun xoşuna gəlməmiş, Naxçıvan diyarını cəzalandırmaq üçün A.Rıkovun tələblərindən sui-istifadə etmişdir. Göründüyü kimi, Naxçıvana bolşevik basqınının kökündə milli ayrı-seçkilik və şəxsi qərəzlilik dayanmışdır.

Tarixi faktlar və geniş arxiv materialları əsasında yazılan “Basqın” əsəri Naxçıvanşünaslığa sanballı töhfə kimi qiymətləndirilir və onun müəllifi muxtar respublikanın elmi ictimaiyyətinin dərin hörmətini qazanmışdır. Rudolf İvanovun “Kalbalıxan Naxçıvanski. Dövrü və irsi. Tarixi oçerklər” monoqrafiyası [5] Naxçıvanski generallar sülaləsi haqqında yazdığı əsərlərin davamı olmaqdan başqa, həm də ümumiləşmiş yekunudur. Monoqrafiyaya Azərbaycanın əfsanəvi Naxçıvan xanları sülaləsinin ulu babası I Kalbalı xan Naxçıvanskiyə, onun yaşadığı dövrə (1787-1823), sonrakı nəsillərə qoyub getdiyi hərbi və mənəvi irsə həsr olunmuş 11 oçerk daxil edilmişdir. Müəllif əsərin yazılmasında 260 sənəddən istifadə etmiş, 171 tarixi şəkilləri kitaba daxil etmişdir. Əsərdə Kalbalı xan Naxçıvanski görkəmli dövlət adamı, təcrübəli siyasətçi və vətənpərvər bir şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

Əsərdə Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyəti dövründə Kalbalı xanın Naxçıvanın maraqlarını necə müdafiə etdiyindən, Rusiya ilə əlaqələr qurmasından şübhələndiyinə görə şah Qacarın onun gözlərini çıxarmasından bəhs edilir. I Kalbalı xanın dövlətçilik və sərkərdəlik fəaliyyəti Rusiya – Qacarlar İrəni arasında olan müharibələrin (1804-1813 və 1826-1828) fonunda nəzərdən keçirilir.

I Kalbalı xanın İran hökmdarı Fətəli şahla, Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı knyaz Sisiyanovla, çarın qəzəbinə tuş gəlmiş gürcü şahzadəsi Aleksandrla və digər məşhur tarixi şəxsiyyətlərlə münasibətləri araşdırılıb. Kitabda verilmiş ikinci oçerk İran sarayı tərəfindən I Kalbalı xanın şəxsiyyəti və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur. Burada “XVII-XIX əsrlərə aid Naxçıvan əlyazma sənədləri” toplusu tədqiqata cəlb edilib və buradan müəllif belə qənaətə gəlir ki, Naxçıvan xanlığı Rusiyaya qarşı dost əhval-ruhiyyədə olub [5, s.120].

Fətəli şahın I Kalbalı xana münasibəti faktlarla tədqiq edilir. Şahın bir sıra fərmanlarında onun Kalbalı xana etibar etməsi öz əksini tapır. Kalbalı xanın Kəngərli tayfasının rəisi Lütəli xana və süvari qoşunun komandiri Nəzərəli xana olan əmrlərinə də yer verilmişdir və möhürü ilə təsdiq etmişdir: “Allahdan başqa Allah yoxdur. Sədaqətdə möhkəm Kalbalı xan” [5, s.130].

I Kalbalı xanın dövründə və ondan sonra baş vermiş maraqlı hadisələr – Kalbalı xanın general A.P.Yermolovla üç görüşü, A.S.Qriboyedov tərəfindən rusiyalı əsirlərin və fərarilərin İrandan çıxarılıb Rusiyaya gətirilməsi, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanı müvəqqəti işğal etməsi və orada rus üsuli-idarəsinin tətbiq olunması, Türkmənçay sülh müqaviləsi əsasında ermənilərin İrandan Rusiyadakı müsəlman ərazilərinə köçürülməsi və bu qərarın neqativ nəticələri təsvir edilir.

Kitabda Əlahəzrət imperator I Aleksandr tərəfindən İrana səfir təyin edilmiş 1812-ci il Vətən müharibəsinin adlı-şanlı qəhrəmanı general A.P.Yermolovun 1817-ci ilin ortalarında İran şahının yanına gedərkən Naxçıvanda I Kalbalı xanla görüşünün maraqlı detalları verilmişdir: “17 may 1817-ci il. Naxçıvan şəhəri. Bu, çox da böyük olmayan əyaləti idarə edən xan çox şən və son dərəcə nəzakətli insandır, hazırda şahlıq edən sülalənin əsasını qoyan cinayətkar Ağa Məhəmməd xanın İrana ağılıq etdiyi dövrdə gözləri çıxarılıb. Mənim onun bu zavallı halına xüsusi ehtiramla acımağım onu çox kövrəltdi...” [5, s.252]. A.Yermolov İrandan qayıtdıqdan sonra 1817-ci il sentyabrın 24 və 25-də I Kalbalı xanla yenidən görüşür, onun qonağı olur. Burada səfirliyin marşalı kapitan P.N.Yermolov, səfirliyin müşaviri A.E.Sokolov – səfirin Kalbalı xan Naxçıvanski ilə görüşləri haqqında məlumat verilir.

Kitabdakı oçerklərdən biri Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli naziri A.S.Qriboyedovun fəaliyyətinə nə həsr olunmuşdur. Həmin oçerkdə müəllif A.S.Qriboyedovun ölüm səbəblərinə toxunur və yeni mülahizələr irəli sürür.

Nəticə. Beləliklə, Rudolf İvanovun qeyd etdiyimiz beş əsəri əhatəliliyindən, çoxsaylı arxiv sənədlərinə, geniş dövrü mətbuat materiallarına istinad edildiyindən, tarixi fakt və hadisələri obyektiv və ürək genişliyi ilə, vətəndaş mövqeyi ilə təqdim etdiyindən geniş oxucu kütləsinin ciddi marağına və böyük ehtiramına səbəb olmuşdur. Son əsərinin axırında müəllifin “Biz gedirik dünya qalar, amma özümüz haqda əziz bir xatirə qoymaq borcumuzdur”, – deyən Rudolf İvanov hələ bundan sonra da neçə-neçə nəslin yaddaşına ciddi tədqiqatçı, ləyaqətli insan kimi köçəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elmira Əliyevanın Rudolf İvanovla müsahibəsi: Azərbaycan oğlu, rəşadətli və şərəfli cəngavər general Hüseyn xan Naxçıvanski / “Xalq qəzeti”, 2006, 7 dekabr.
2. Həbibbəyli İ. Tədqiqatın və şəxsiyyətin miqyası / “Azərbaycan” qəzeti, 2011, 18 may.
3. İvanov R. Əlahəzrətin general-adyutantı. Hüseynxan Naxçıvanski haqqında hekayət. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2008, 368 s.
4. İvanov R. Basqın. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2009, 464 s.
5. İvanov R. Kalbalı xan Naxçıvanski. Dövrü və irsi. Tarixi oçerklər. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, 718 s.
6. Məmmədzadə S. Tarixi həqiqətin fədakar carçısı / “Ədəbiyyat” qəzeti, 2006, 8 dekabr.
7. “Şərq qarısı” qəzeti.
8. Иванов Р. Оборона Баязета: правда и ложь. Документальная повесть. Издание второе. Москва: «Герои Отечества», 2005, 224 с.
9. Иванов Р. Генерал-адъютант Гусейнхан Нахчыванский. Триумф и трагедия / «Азербайджанские известия», 2005, 26 ноября.

10. Иванов Р. Именем Союза Советских... Жизнь и гибель комбрига Нахчыванского. В 3-х томах. Том 1. Москва: «Герои Отечества», 2009, 376 с.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Председатель Нахчыванского отделения НАНА, академик

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУДОЛЬФА ИВАНОВА

В статье рассматриваются произведения выдающегося ученого-историка, кавказоведа Рудольфа Иванова, в которых рассказывается об известных генералах Азербайджана (“Оборона Баязета: правда и ложь”, “Генерал-адъютант Его Величества”, “Именем Союза Советских...”), книга “Нашествие”, посвященная истории Нахчывана 1920-1926 годов, научная деятельность автора, документы и материалы из архивов России, а также их значение.

Здесь также рассказывается о достоинствах книги Р.Иванова «Калбалы хан Нахчыванский. Его эпоха и наследие. Исторические очерки», которая посвящена историческим заслугам Калбалы хана I.

Ключевые слова: Рудольф Иванов, Исмаилхан Нахчыванский, Гусейнхан Нахчыванский, Джамшид Нахчыванский, Калбалы хан Нахчыванский, Нападение, генерал-адъютант.

ISMAYIL HAJIYEV

Chairman of ANAS Nakhchivan Department, academician

HISTORICAL ISSUES OF NAKHCHIVAN IN RUDOLF IVANOV'S WORKS

The article discusses from the works of prominent Caucasian historian-scientist Rudolf Ivanov speaking about famous generals of Azerbaijan (“Bayazid's defense: truth and falsehood”, “Majesty's General-Adjutant”, “In the name of the Soviet Union”), from the book “Assault” dedicated to the history of Nakhchivan in 1920-1926, from the author's scientific activity, from the documents and materials obtained from the Russian archives, their importance.

Here R.Ivanov dedicated to Kalbalikhan I, who became the khan of Nakhchivan, the merits of the book "Kalbali khan Nakhchivanski, Period and Heritage, Historical Essays" and the historical services of Kalbali khan I are also discussed.

Keywords: Rudolf Ivanov, Ismayilkhan Nakhchivanski, Huseynkhan Nakhchivanski, Jamshid Nakhchivanski, I Kalbali khan Nakhchivanski, Assault, General-Adjutant.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 930:314

ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası nəzdində “Dünya Azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” ETL-nin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.
TarixVeOnunProblemlery@gmail.com

**1897-Cİ İL ÜMUMRUSİYA SİYAHİYAALMAYA GÖRƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİ**

Məqalə 1897-ci il siyahıyaalmaya görə Şimai Azərbaycanın əhalisinə həsr olunub. Bu dövrdə rus işğalı nəticəsində ərazilərimizdə baş verən miqrasiya prosesləri, son 200 ildə Rusiya hökumranlığı dövründə Azərbaycana köçürülüb gətirilən ermənilərin sayəsində etnosiyasi və etnodemoqrafik vəziyyətin kardinal (əsaslı) dəyişməsi, bu dəyişmələrin nəticəsində etnik ərazilərin, əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi prosesi baş vermişdi.

Açar sözlər: əhali, inzibati-ərazi bölgüsü, milli, qəza, dairə, bələdiyyə, qəsəbə, kənd, kənd soveti, şəhər, şəhər soveti, inzibati mərkəz, əhalinin siyahıya alınması.

Giriş. 1897-ci ildə Rusiya İmperiyasında keçirilmiş ilk ümumrusiya əhali siyahıyaalınması statistik baxımda çox mühüm hadisə idi. Bu dövrdə Rusiya İmperiyası tərəfindən Azərbaycan ərazisində aparılmış statistik təsvirlər əvvəlki siyahıyaalmalara nisbətən daha dəqiqliyi ilə fərqlənirdi. 1897-ci il siyahıyaalmaları Azərbaycanın əyalətlərində yaşayan əhalinin say dinamikasını izləməyə imkan verən mötəbər mənbədir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dünyada ən çox miqrasiya prosesinin yaşandığı ərazilərdən biridir. Latın dilində miqratio-köçmək deməkdir. Köçmələr bir ərazidən digər əraziyə, bir dövlətdən digər dövlətə həmişəlik və ya uzun müddətə insanların kütləvi yerdəyişmələridir. Miqrasiyalar əsas etibarilə müharibələrin, siyasi çevrilişlərin, iqtisadi, sosial və dini münaqişələrin təsiri nəticəsində baş verir.

Qacar şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1797-ci ildə Şuşada xaincəsinə öldürülməsindən sonra Çar Rusyasının XVIII yüzilliyin sonları-XIX yüzilliyin başlanğıcında Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda işğalçılıq fəaliyyəti daha da gücləndi. İran və Çar Rusiyası arasında bağlanan Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə görə Azərbaycan Araz çayı sərhəd olmaqla iki yerə parçalandı. Bu müqavilələrə görə İran ərazisində yaşayan erməni əhalisi Çar Rusiyası tərəfindən kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürüldü. Kütləvi miqrasiya proseslərinin yaşandığı Azərbaycan ərazilərində demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə kəskin dəyişdi. Bunla yanaşı Şimali Azərbaycan Şərqlə-Qərbin, Asiya ilə Avropanın qovuşduğu mühüm strateji ərazidə yerləşdiyinə görə, tarixi zaman çərçivəsində baş vermiş müharibələr, siyasi hadisələr ərazidə baş verən miqrasiyalarda böyük rol oynamışlar. İnkişaf etmiş dünya dövlətləri, əsasən də qonşu dövlətlər öz siyasi və iqtisadi məqsədlərini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə etmişlər.

Şimal qonşumuz olan Çar Rusiyası Azərbaycanın münbit təbiətini, sərvətini, ticarət yollarının kəşifdiyi strateji ərazidə yerləşməsinə nəzərə alaraq ərazilərimizi öz nəzarəti altına almaq, regionda möhkəmlənmək üçün hələ XVI əsrdən başlayaraq öz siyasətini həyata keçirməyi bir vəzifə kimi qarşısına qoymuşdu və bu məqsədinə çatmışdı.

İşğal etdiyi dövrdən 1897-ci il siyahıyaalmasına qədərki dövrdə Şimali Azərbaycan ərazisində Rusiya İmperiyası dəfələrlə əhalinin siyahıyaalmasını həyata keçirmişdi. Azərbaycanı ilhaq edib onun təbii sərvətlərinə sahib durmaq siyasətini həyata keçirən Rusiya Azərbaycan əyalətlərində əhali və mülki sərvətlərin kameral qeydiyyatına başladı. İlk qeydiyyat nəticəsində 8 xanlıq ərazisində yaşayan əhali və mülki sərvətlər haqda məlumatlar meydana gəldi. Siyahıyaalmanın dərhal aparılmasının əsas məqsədi o idi ki, Rusiya xəzinəsinə veriləcək verginin dəqiq siyahısı və miqdarı öyrənilsin. Aparılan bu əməliyyatlar onunla nəticələndi ki, siyahıyaalmalar zamanı yerli xanlar, bəylər, ağalar sıxışdırılaraq aradan çıxarıldı. İmtiyazları əlindən alınmış, sıxışdırılmış yerli hakimlər və varlılar məcbur olub digər ərazilərə köçdülər.

Siyahıyaalmaları həyata keçirən rus məmurları erməni köməkçilərinin fəal köməyi nəticəsində

rəqəmləri istədikləri kimi qeydə alır, alınan nəticələri qəsdən azaldır, köçəri-maldar azərbaycanlıları qeydə almır, dağlıq yerlərdə yaşayan əhalini yollar çətin olduğuna görə qeydə almırdılar. Ruslar əsasən Bakı, İrəvan, Yelisavetpol Dərbəndin əhalisini siyahıya alırdılar.

1897-ci il siyahıyaalmasında ölkə əhalisi etnik dilinə və dini mənsubiyyətinə görə qeydə alınır-
dı. Belə ki, əhali əsasən ana dilinin köməyi ilə müəyyənləşdirilirdi. Keçirilən siyahıyaalmanın sonun-
cu təhlilindən sonra məlum oldu ki, ölkədə 146 dil və ləhçə, təbii ki, bu nisbətdə 146 böyük və kiçik
xalqın nümayəndələridir (3, s.35).

1897-ci il siyahıyaalmasında bir çox çatışmamazlıq mövcud idi. Bu çatışmamazlıq bir başa
azərbaycanlıların say dinamikasına mənfi təsir göstərmişdir. Siyahıyaalmalar zamanı baş vermiş xə-
talar haqda azərbaycanlılar tərəfindən verilən şikayətlər məhkəmələr tərəfindən barmaqarası baxılırdı
və onların ələhinə qərarlar verilirdi.

Siyahıyaalmada olan çatışmamazlıq haqda hətda işdə iştirak edən məsul işçilərdə rəy bildirir-
dilər. Belə ki, siyahıyaalmanın etnik statistik göstəricilərində ana dili əsas götürülürdü. Həmin dildə
danışan əhalinin şivə və ləhcəsi nəzərə alınmırdı. Yəni, siyahıyaalmanın son nəticəsində azərbaycanlı
adına rast gəlmirik. Çünki, azərbaycanlılar gah tatar, gah da türk kimi qeyd olunublar. Belə hallar di-
gər xalqlara da tətbiq olunmuşdur. Məsələn: qazax və qırğızlar əksər rayonlarda “qırğız” kimi qeydə
alınmışlar (3, s.36).

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı tam işğal etdikdən sonra, imperiya tərəfindən 1897-ci ildə ke-
çirilən əhalinin siyahıyaalınması materialları bölgə əhalisinin say dinamikasının, şəhərdə və kənddə
yaşayan əhalimizin statistik göstəriciləri, məşğuliyyəti, cinsi, savadlılığı və s. məqamların müəyyən
edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycan tarixşünaslığında ən aktual məsələlərdən bi-
ridir. Bu mövzuya həsr olunmuş məqalədə Şimali Azərbaycan əhalisinin sayı bölgələr üzrə veril-
mişdir.

*1897-ci il siyahıyaalmaya görə İrəvan Quberniyasının əhalisi.
(Naxçıvan Qəzası daxil deyil)*

Cədvəl 1.

	Cəmi	Erməni- lər	Azərbay- canlılar	Kürdlər	Ruslar	Aysorlar	Ukray- nalılar	Yunan- lar	Polyak- lar
İrəvan Quber- niyası	728.785 (100%)	406.328 (55,8%)	249.025 (34,2%)	48.750 (6,7%)	12.315 (1,7%)	2.856 (0,4%)	2.530 (0,3%)	1.305 (0,2%)	1.231 (0,2%)
İrəvan şəhəri	29.006 (100%)	12.523 (43,2%)	12.359 (42,6%)	64 (0,2%)	2.765 (9,5%)	81 (0,3%)	398 (1,4%)	28 (0,1%)	190 (0,7%)
İrəvan qəzası	121.873 (100%)	45.625 (37,4%)	65.132 (53,4%)	8.131 (6,7%)	287 (0,2%)	2.207 (1,8%)	254 (0,2%)	4 (0,1%)	6 (0,1%)
Aleksand- ropol qəzası	165.503 (100%)	141.522 (85,5%)	7.832 (4,7%)	4.976 (3,0%)	5.672 (3,4%)	34 (0,1%)	1.115 (0,7%)	1.082 (0,7%)	972 (0,6%)
Yeni Bəyazid qəzası	122.573 (100%)	81.285 (66,3%)	34.726 (28,3%)	2.995 (2,4%)	2.711 (2,2%)	4 (0,1%)	5 (0,1%)	179 (0,1%)	12 (0,1%)
Sürməli qəzası	89.055 (100%)	27.075 (30,4%)	41.417 (46,5%)	19.099 (21,1)	725 (0,8%)	1 (0,1%)	620 (0,7%)	3 (0,1%)	31 (0,1%)
Şərur- Dərələyəz Qəzası	76.538 (100%)	20.726 (27,1%)	51.560 (67,4%)	3.761 (4,9%)	61 (0,1%)	331 (0,1%)	57 (0,1%)	4 (0,1%)	12 (0,1%)
Eçmədzin qəzası	124.237 (100%)	77.572 (61,4%)	35.999 (29,0%)	9.724 (7,8%)	94 (0,1%)	198 (0,2%)	81 (0,1%)	5 (0,1%)	8 (0,1%)

*Мәnbә: Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.
(Губернские итоги). Т.Т.1-89. СПб.: 1903-1905.*

Yuxarıda göstərilən cədvəldə indiki qondarma “ermənistan” deyilən bir “dövlətin” yerləşdiyi
tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin say dinamikası verilmişdir. 1813 və 1828-ci illərdə
İran-Rusiya arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən Şimali Azərbaycanın ərazisinə İran və Türkiyə-

dən kütləvi surətdə ermənilərin köçürülməsinə baxmayaraq yenədə İrəvan Quberniyasında ermənilərin sayı azərbaycanlıların sayından heç də üstün deyildi. İrəvan Quberniyasının bəzi qəzalarında azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çoxdur. Məsələn: İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayı ilə demək olar ki, eyni idi. Bəzi qəzalarda isə azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çoxdur. Məsələn: İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri daxil deyil) yaşayan azərbaycanlıların sayı 65.132 (53.4%) nəfər olduğu halda ermənilərin sayı 45.625 (37.4%) nəfər olmuşdur.

1897-ci il siyahıyaalması bir daha sübut etdi ki, İrəvan şəhəri, İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları azərbaycan torpağı olmaqda davam edir. İrəvan Quberniyasında yaşayan azərbaycanlı nəslli mülkədarların sayı nəslli erməni mülkədarların sayından qat-qat çoxdur. Onuda qeyd edək ki, erməni mülkədarları yerli əhali nümayəndələri deyildilər. Gəlmə idilər.

İrəvan Quberniyasında yaşayan nəslli mülkədarların sayı

Cədvəl 2.

İrəvan quberniyasının qəzaları	Nəslli mülkədarların Ümumi sayı	Nəsliazərbaycanlı mülkədarların sayı	Nəslli erməni mülkədarların sayı
İrəvan qəzası və İrəvan şəhəri	2.543 (100%)	1.501 (60.0%)	306 (12.0%)
Aleksandropol qəzası və Aleksandropol şəh.	809 (100%)	114 (14.0%)	99 (12.3%)
Naxçıvan qəzası və Naxçıvan Ordubad şəh.	1.460 (100%)	1267 (86.7%)	67 (4.5%)
Yenibəyazıt qəzası və Yenibəyazıt şəh.	228 (100%)	155 (67.9%)	32 (14.0%)
Sürməli qəzası və İqdır kəndi	904 (100%)	558 (62.0)	16 (1.7%)
Şərur-Dərələyəz qəzası və Başnoraşen kəndi	1.298 (100%)	1.262 (97.0%)	29 (2.2%)
Eçmiədzin qəzası və Vaqarşabat kəndi	1.099 (100%)	1.011 (92.0%)	49 (4.4%)
Ümumquberniya üzrə	7.341 (100%)	5.868 (79.9%)	618 (8.4%)

Mənbə: Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги). Т.Т.1-89. СПб.: 1903-1905.

Yuxarıda verilən cədvəli analiz etdikdə məlum olur ki, İrəvan Quberniyasında yaşayan varlı mülkədarların sayı azərbaycanlıların xeyrinədir. Aleksandropol qəzasında yaşayan azərbaycanlı varlı mülkədarlar erməni mülkədarlarından sayca üstündür. Baxmayaraq ki, adı gedən qəzada ermənilərin sayı azərbaycanlıların sayından xeyli çoxdur. 141.522 (85.51%) nəfər erməni, 8.104 (4.73%) nəfər azərbaycanlı yaşayan, ümumi əhalisi 165.503 olan Aleksandropol qəzasında varlı zümrənin sayı 114 (14.0%) nəfər azərbaycanlı, 99 (12.3%) nəfəri isə ermənidir.

Bakı Quberniyası və şəhər əhalisinin say tərkibi. (1897-ci il siyahıyaalma materiallarına əsasən)

Cədvəl 3.

Sıra sayı	Bakı quberniyası, ocümlədənşəhərlər daxil olmaqla	Faktiki əhali			Faktiki əhalinin tərkibində	
		kişi	qadın	Hər iki cinsdən olanlar	Müvəqqəti məskunlaşdırma yerlərində yaşayanlar	Xarici təbəələr
1	Bakı qəzası Bakı şəhəri	108.448	74.449	182.897	3.743	12.234
		66.893	45.011	111.904	3.392	10.554

2	Göyçay qəzası Göyçay ərazisi	64.133	53.572	117.705	704	682
		1.348	833	2.201	118	150
3	Cavad qəzası Səlyan ərazisi	51.489	38.554	90.043	814	3.876
		5.989	5.798	11.787	103	381
4	Quba qəzası Quba şəhəri	96.771	86.471	183.242	738	1.416
		8.160	7.203	15.363	257	369
5	Lənkəran qəzası Lənkəran şəhəri	72.492	58.495	130.987	645	6.344
		4.661	4.072	8.733	45	922
6	Şamaxı qəzası Şamaxı şəhəri	64.732	57.110	121.842	137	782
		10.463	9.544	20.007	50	598
Bakı quberniyası üzrə cəmi, O cümlədən şəhərlərdə		458.065	368.651	826.716	6.781	25.334
		97.514	72.481	169.995	3.965	13.174

Mənbə: (1, s.100).

1897-ci il siyahıyaalmasına görə Qafqaz Vilayətinin
Nuxa qəzasının və Qutkaşen sahəsinin əhalisinin sayı

Cədvəl 4.

Nuxa qəzası	Kişi	Qadın	Hər iki cins
Qutkaşen	14.379	11.561	25.940
Nuxa şəhəri	13.326	11.485	24.811
Aşağı Göynük Cəfər-Abad	51.951	43.789	95.740
Cəmi	65.277	55.274	120.551

Mənbə: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/zakataly11897.html>

1897-ci il siyahıyaalmaya görə Zaqatala dairəsinin milli tərkibi

Cədvəl 5.

	Cəmi	tatarlar	erməni- lər	kürin- lər	avarlar	saxur- lar	gürcü- lər	ruslar	alman- lar	yəhudi lər
Zaqatala dairəsi	84.225 (100%)	28.950 (34,4%)	2.100 (2,5%)	975 (1,2%)	31.670 (37,6%)	7.441 (8,8%)	12.391 (14,7%)	315 (0,4%)	11 (0,1%)	11 (0,1%)
Zaqatala şəhəri	3.009 (100%)	299 (9,9%)	1400 (46,5%)	1 (0,1%)	589 (20,0%)	-	191 (6,3%)	258 (8,6%)	11 (0,4%)	3 (0,1%)
Kəndlər də	81.215 (100%)	28.651 (35,3%)	700 (0,9%)	974 (1,2%)	31.081 (38,3%)	7.441 (9,2%)	12.200 (15,0%)	57 (0,1%)	-	8 (0,1%)

Mənbə: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/zakataly11897.html>

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1897-ci ildə Zaqatala dairəsi əhalisinin siyahıyaalınmasına görə onun əhalisinin sayı 84.225 nəfər olmuşdur. Əhalinin 31.670 nəfəri (37,6 faizi) avarlar, 28.950 nəfəri (34,4 faiz) tatarlar(azərbaycanlılar), 12.391 nəfər (14,7 faiz) gürcülər, 7.441 nəfər (8,8 faiz) saxurlar, 2.100 nəfər (2,5 faiz) ermənilər, 315 nəfər (0,4 faiz) ruslar və başqaları təşkil etmişlər. Cədvələ nəzər saldıqda görürük ki, 1897- ci ildə bütövlükdə Zaqatala dairəsində 2100 erməni əhalisi yaşayırdı. Onlardan 1400 nəfəri Zaqatala şəhərində, 700 nəfəri isə kəntddə yaşayırdı.

Rusiya imperiyasında əhalinin ümumi siyahıyaalınması haqqında 5 iyun 1895-ci ildə verilmiş «Əsasnamə» ilə 1897-ci il yanvarın 28-də Dərbənddə keçirilmiş sayım materiallarında bütövlükdə olmasa da, Dərbəndin ayrı-ayrı hissələrində yerləşmiş əhalinin sayı haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, siyahıyaalma materiallarına görə, Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən olan 13.349 nəfər, Aşağı əsgər məhəlləsində 247, Araboqaqarı adlanan hissədə 323, Forştatda 452, Sabnova kəndində 278, cəmi 14.649 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Əhalinin yekun sayı 8.206 kişi; 6.503 qadın olmaqla əhalinin cəmi 14.709 nəfər olmuşdur.

Nəticə. Bağlanmış 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra Qacar dövlətindən 40 min, Osmanlı ərazisindən isə 84 min nəfərdən çox erməni əhalisi Şimali Azərbaycana köçürülmüşdü. Rus tarixçisi N.Şavrov ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı öz əsərində qeyd etmişdi. “Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu diyarın yerli əhalisinə məxsus deyil və bizim tərəfimizdən buraya köçürülmüşdür (6, s.59).

1897-ci il siyahıyaalmaya görə Şimal Azərbaycan əhalisi üzrə qoyulmuş məsələnin həllinin qiymətləndirilməsi, alınan nəticələrin etibarlılığının sübutu üçün Çar Rusiyası ərazisində aparılan əhali siyahıyaalmalarının nəticələrini təhlil edib, həmin nəticələrə görə tarixi Azərbaycan torpaqlarında məcburu surətdə yerləşdirilən ermənilərin say dinamikasını müşahidə etmək olar. Apardığımız tədqiqat bizə bir daha sübut edir ki, indiki saxta “Ermənistan dövləti” deyilən bir qurumun əhalisi olan ermənilər yerli, yəni, avtohton deyillər. Qeyd etmək lazımdır ki, 1897-ci il siyahıyaalmasında azərbaycanlılar tatarlar, 1917-ci il siyahıyaalmada isə müsəlmanlar adı altında qeydə alınmışlar. Yalnız sovet hakimiyyəti illərində keçirilən siyahıyaalmalarda azərbaycanlılar öz adları ilə qeydə alındılar. Yuxarıda verilən statistik məlumatları müasir dövrdəki statistik məlumatlar ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, 1897-ci ildən bu günə qədərki dövrdə ermənilərin sayı dəfələrlə artmışdır. Bunun da əsas səbəbi o idi ki, erməniləri istər Çar Rusiyası dövründə istərsə də SSRİ dövründə xaricdən və SSRİ-nin ərazilərindən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülürdülər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ulduz Paşayeva. Bakı şəhər əhalisinin say dinamikası (1897-1917-ci illər). Dünya Azərbaycanlıları: Tarix və müasirlik. (Elmi-nəzəri topla). VII Buraxılış. Bakı, “Füyuzat” nəşriyyatı, 2020, 222 s.
2. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги). Т.Т.1-89. СПб.: 1903-1905, 151с.
3. Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор-2-е изд. М.: Финансы и статистика, 1982, 303 с.
4. Семейон Броневкий. Новейшая Географическая и историческая известия о Кавказе. Москва 1823, 289 с.
5. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Изд. по распоряжению главноначальствующего гражд. частью на Кавказе Завкавк. Стат. ком. Тифлис, 1893 г., s.2.
6. Шавров Н.И. “Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам». С-Петербург, 1911.
7. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/zakataly1897.htm> [05.10.2022].

ШАФАЯТ ФАРАДЖОВ

*Ведущий научный сотрудник ЭТЛ «Азербайджанцы мира: история-демография» при кафедре
История Азербайджана (для естественных факультетов)
Бакинского государственного университета, д.ф.и.н.*

ОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ 1897 ГОДА НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В настоящей статье анализируется состав населения Азербайджана в этот период по материалам Всероссийской переписи населения, проведенной в Российской империи в 1897 году. Переписи анализировали население, браки, рождаемость и смертность в уездных полицейских участках и горных округах, а также постоянное и фактическое население.

Ключевые слова: населения, административно-территориальное деление, национальный состав, уезд, округ, муниципалитет, поселка, село, сельский совет, город, городской совет, административный центр, перепись населения.

SHAFAYAT FARAJOV

*Leading researcher of the ETL "Azerbaijanis of the world: history-demography"
at the Department of History of Azerbaijan, Baku State University, PhD.*

**GENERAL POPULATION CENSUS BASED ON 1897 YEAR
OF THE NORTH AZERBAIJAN POPULATION**

The present article is analyzing the composition of the population of Azerbaijan during this period by based on of the materials of the All-Russian Population Census, conducted in the Russian Empire in 1897. Censuses analyzed the population, marriages, births and deaths in the, district police stations and the mountainous districts, as well as the permanent and actual population.

Keywords: administrative-territorial division, national, municipality, township, village, village council, the city, the city council, the administrative center.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il

Rəyçilər: t.ü.f.d. Asaf Hacıyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 94(479.24)

KÖNÜL HÜSEYNOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi
hkonul.adpk@gmail.com*

QARABAĞ PROBLEMİ SOVET DÖVRÜ TƏDQIQATLARINDA

Məqalədə sovet dövrü tədqiqatları əsasında Qarabağ probleminin tarixşünaslığına nəzər salınır. Məlumdur ki, 30 ilə yaxın davam edən bu problem 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında tarixi zəfərlə həll edilmişdir. Qarabağ problemi həll edilsə belə ermənilər Qarabağa dair niyyətlərindən heç də əl çəkmək istəmirlər. Bu niyyətlərin kökünün sovet dövrünə dayanması problemlə bağlı sovet dövrü tədqiqatlarının öyrənilməsi zərurəti yaradır. Bu zərurəti nəzərə alaraq apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dövlətinin tarixi birtərəfli araşdırılmış və əsl tarixi həqiqət xalqa təhrif olunmuş formada çatdırılmışdır. Xüsusilə, ermənilərin Qafqazda heç vaxt mövcud olmayan xəyali dövlətlərini yaratmaq niyyətilə bütün iyirminci yüzillik ərzində Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti, erməni millətçi təşkilatlarının başçılığı altında azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı təşkil etmələri məsələləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində tam halda, obyektiv tədqiq və təhlil edilməmişdir. Qarabağın dağlıq hissəsinin tədqiqi ilə bağlı Azərbaycan tədqiqatçıları çiçəklənən diyar, təsərrüfat uğurları barədə əsərlər yazanda, ermənilər problemin siyasi tərəfini daim diqqətdə saxlamış və məsələni öz arzu və istəklərinə uyğun formada işıqlandırmışlar. Lakin tədqiqatın gedişində nisbətən də olsa XX əsrin 80-cı illərinin sonlarına doğru obyektiv əsərlərin ortaya çıxdığını müşahidə edə bilirik. Bütün bu əsərlərin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sovet dövrü sadəcə tarixi Azərbaycan torpağı Qarabağın ərazisinə qarşı deyil, tarixinə qarşı da təxribatlarla doludur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, tarixşünaslıq, sovet dövrü.

Giriş. Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı sovet dövründə müxtəlif əsərlər işıq üzə görmüş və keyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması və sonrakı inkişafı haqqında yazılan əsərlər məqalədə qeyd olunub. Bir sıra əsərlər sovet dövrünə xas saxtalaşdırılmış məlumatlarla zəngin olsa da, obyektiv məlumatlara da az da olsa yer verilmişdir. Qarabağ problemi ilə bağlı sovet dövrü tariximizdəki boşluğa nəzər salmaq üçün də məqalədə bir neçə nümunələr göstərilmişdir. Eyni zamanda, bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün tarixşünaslığımızda bu məsələyə xüsusi diqqət ayrılmağa başlamışdır.

Qarabağ probleminin Sovet dövrü tədqiqatlarında əksi. 1920-ci il 28 aprel tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsinə qədər olan bir dövrü əhatə edən böyük bir xronoloji çərçivədə vətən tarixşünaslığında Qarabağ problemi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması və sonrakı inkişafı haqqında Paşa Əliyev [8], İqrar Əliyev [7], Kamil Mehdiyev [15], Rəftar İmanov [10; 11] və başqaları kitab və məqalələr yazmışlar. Paşa Əliyevin 1963-cü ildə çapdan çıxmış “Qarabağ bolşevikləri sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda” kitabında [8] Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində sovet hakimiyyətinin qurulması sovet tarixşünaslığına xas üsullarla qələmə alınmışdır. Bunu əsərin əvvəlində “Müəllifdən” başlığı altında təqdim edilən hissədə də açıq şəkildə görmək mümkündür: “*Əsərdə qarşıya qoyulan əsas məqsəd 1917-1920-ci illərdə Bakı bolşevik təşkilatının rəhbərliyi altında Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəsini, burada sovet hakimiyyətinin qurulub möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsini göstərməkdən ibarətdir*” [8, s.3]. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq müəllif bir qədər də irəli gedərək “bu mübarizə” ilə bağlı fikirlərini daha da inkişaf etdirir: “*Əsərdə eyni zamanda Qarabağda müxtəlif millətlərin, xüsusilə azərbaycanlılarla ermənilərin Sovet hakimiyyəti uğrunda birgə mübarizəsinə, onların beynəlmiləl təriyəsinə mühüm yer verilmişdir*” [8, s.4]. Bu əsər Qara-

bağın tarixinə dair “Tarixi icmal” [8, s.5-24], “Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəsi (1917 – aprel, 1920-ci illər)” [8, s.24-65], “Qarabağda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və onun möhkəmləndirilməsi” [8, s.66-105] adlı 3 hissədən ibarətdir. Əsər sovet dövrünə xas saxtalaşdırılmış məlumatlarla zəngin olsa da, əsərdə obyektiv məlumatlara da az da olsa yer verilməmişdir. Belə ki, əsərin “Tarixi İcmal” adlanan hissəsində müəllif Qarabağ mahalının Azərbaycanın tarixən ayrılmaz bir hissəsi olması [8, s.5], Şuşanın Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri olması [8, s.7], Çar hökumətinin və onun yerli orqanlarının 1905-ci ildə azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli qırğının təşkilində pay sahibi olması [8, s.16] barədə məlumat vermişdir. Lakin dövrün tələbinə uyğun olaraq Qarabağda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin erməni daşnaklarına qarşı mübarizəsini “hakimiyyət uğrunda mübarizə”, türkləri “işğalçı” və onların Qarabağda erməni qırğınlarına qarşı müdaxiləsini “işğalçılıq” kimi təqdim edir [8, s.42-47]. Müəllif kommunist qürurluluğu və fəxarəti ilə 1920-ci il aprelin 16-da çağırılmış Bakı fəhlə konfransında Qarabağ hadisəsinin də müzakirə olunması barədə məlumat verir və “erməni-tatar qırğınlarını yayan daşnak və müsavətçilər” deyə qeyd etməklə bu qırğınların əsl təşkilatçılarını diqqətdən kənar qoyur [8, s.64-65]. Halbuki Cümhuriyyətin əsl məqsədi erməni iddialarını və işğalçılıq siyasətini önləmək idi. Daşnakların rəhbərlik etdiyi Ermənistan hökuməti isə istər yarandığı ilk illərdə, istərsə də Sovet dövründə beynəlmiləlçi Azərbaycan kommunistlərinin ucadan hayqırdığı “erməni-müsəlman qardaşlığına” xüsusi bir əhəmiyyət vermirdi.

“Sosializm quruculuğu illərində vilayətin iqtisadi və sosial inkişafı” adlanan ikinci fəsildə [10, s.15-31] Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 5 may və 15 dekabr tarixli dekretlərinə əsasən Dağlıq Qarabağda 117.560 desyatından çox torpaq, 42.764 desyatın otlaq sahəsi və 140 min desyatından artıq meşə zolağının milliləşdirilib zəhmətkeş xalqın istifadəsinə verilməsi, 1922-ci ildə 28 min desyatın torpaq becərilməsi və 5 ipəkçilik müəssisəsinin istifadəyə verilməsi, 1925-ci ildə taxıl istehsalının inqilabda əvvəlki səviyyəyənin 92,2%-nə çatması, üzüm və tütün istehsalının isə 1921-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artması, 1922-ci ildə Şuşa pedaqoji texnikomunun açılması, 1937-1938-ci illərdə vilayətdə 191 ümumtəhsil məktəbinin fəaliyyət göstərməsi, 1925-ci ildə vilayət məktəblərində 241, 1939-cu ildə isə 1796 müəllimin fəaliyyət göstərməsi və digər faktlar barəsində məlumatlar verilmişdir [10, s.16, 19-20].

C.Quliyevin “Dağlıq Qarabağın yaranması tarixindən” adlı məqaləsində [14] daşnak quldur dəstələrinə qarşı ermənilər və müsəlmanlardan ibarət beynəlmiləl dəstənin igidliklə vuruşmasını, 1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan K(b)P MK bürosunun Dağlıq Qarabağ məsələsini bir daha müzakirə edərək Dağlıq Qarabağın coğrafi-inzibati və iqtisadi cəhətdən respublikanın ayrılmaz bir sahəsi olduğundan, onun Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasını məqsədəuyğun hesab etməsini, 1923-cü il iyunun 23-də Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə bir inzibati mərkəz olmaqla Qarabağın-Dağlıq Qarabağ və Aran Qarabağ adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab etməsini və nəhayət DQMV-nin təşkili haqqında Azərbaycan MİK-in 7 iyul 1923-cü il tarixli dekretini geniş şərh etmişdir.

Məhz sovet dövründə DQMV Sovetinin deputatları 20 fevral 1988-ci il tarixində DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşməsi haqqında müraciət qəbul etməsi ilə əsrin əvvəllərindən qızıqdırılan Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin yeni mərhələsinin əsası qoyuldu.

Bundan başqa baş verən hadisələri qərb ölkələrinin təxribatı kimi qiymətləndirən Ə.Zərgərovun “Pis niyyətlər, xarici səsələr” [6, s.53-69], Rövşən Vəliyevin “Şər ilin bəlası. Yaxud “Azadlıq” radiostansiyasının erməni və rus redaksiyalarının uydurmaları haqqında həqiqət” [6, s.450-456], İ.Kamenkoviç “Bu kimin üçün əlverişlidir?” [26, s.349-350] və s. başlıqlı məqalələri də qəzet və jurnal səhifələrində dərc olunmuşdur.

Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Ə.X.Vəzirov mərkəzi hökumətin mövqeyinə uyğun olaraq Qarabağ problemi haqqında belə demişdir: “*Dağlıq Qarabağ məsələsi deyilən məsələnin kökləri durğunluq illəri ilə bağlıdır. Bu məsələnin mənbələri və ibrət dərsləri ətraflı öyrənməlidir və biz bu işi mütləq görəcəyik*” [12, s.1]. Lakin, nə Əbdürrəhman Vəzirov Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə bu barədə nəzərəcarpacaq iş gördü, nə də Qarabağ məsələsi həmin vaxtı həll edildi. Tarixi faktlar göstərir ki, kökləri daha dərin olan bu problemin həlli istiqamətində mərkəzdən tam asılı olan bu

problemin həlli istiqamətində mərkəzdən tam asılı olan və bilavasitə mərkəzin təlimatı ilə işləyən Azərbaycan rəhbərliyi heç bir əməli tədbir həyata keçirə bilməmişdir.

Respublikanın müxtəlif əmək kollektivlərinin, “Qayğı”, “Vətən”, “Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi” və s. təşkilatların SSRİ xalq deputatlarına, SSRİ prezidenti M. S. Qorbaçova müraciətlərinin də müsbət nəticəsi olmamışdır [18, s.1]. Hətta Bakı Dövlət Univetsiteti kollektivinin Azərbaycan xalqına müraciətində başqa məsələlərlə yanaşı, tarixi tədqiqatlarla bağlı məsələlərin də yenidən qurulmasına fikir verilməmişdir. Müraciətdə deyilirdi: *“Uzun illər respublikada Qarabağ və sərhəd rayonlarının tarixinin öyrənilməsinə məsuliyyətsiz münasibət bəslənilməsi erməni ekstremistlərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında süni problem yaratmalarında az rol oynamamışdır... Bakı Dövlət Universiteti bu işdə öz məsuliyyətini dərk edərək tarix fakültəsində “Qarabağ “adlı elmi-tədqiqat qrupu yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edir və respublika hökumətini, ilk növbədə Xalq Təhsil Nazirliyini həmin qrupun fəaliyyətə başlaması üçün təsirli tədbirlər görməyə çağırır”* [3, s.1].

Moskvadan asılı olan respublika rəhbərliyi və onların xəttini müdafiə edən tarixçilərdən fərqli olaraq bu dövrdə S.Əliyarov, B.Vahabzadə, I.Andronov, G.Quluşkov və başqalarının Azərbaycan mətbuatında, A.Buşev, S.Romanyuk, A.Vasilkov, G.Ovçarenkonun mərkəzi mətbuatda hadisələrin qarşısını almağa kömək edən obyektiv məqalələri [19, s.250] çap olunmuşdur. Xüsusilə mətbuatda dərc olunan bir məqaləyə xüsusi diqqət yönəltmək istərdik. Eldar Namazovun “Tarixi səhv”, yoxsa səhvlərin tarixi? adlı məqaləsi [6, s.35-44] problemin səbəblərini öyrənmək baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrin başlıca səbəbi kimi hadisələrin vaxtında, açıq və prinsiplial qiymətləndirilməməsi qeyd olunur. Müəllif haqlı olaraq belə yazır: *“Haqqında danışdığımız hadisələrin baş verdiyi dövrdə isə mətbuat materiallarının əksəriyyətinə yalnız barışdırıcılıq ruhu hakim idi. Bu getdikcə daha təhlükəli şəkil alan vəziyyətlə açıqaydın təzad təşkil edirdi. Vəziyyətə cəsarətli müdaxilənin tələb olunduğu bir dövrdə məqalələrin tənqidi təmayülünü “dozalaşdırmaq” cəhdləri əslində cəncəlli məsələləri ört-basdır etmək, ağırlı yaraların daha dərinləşməsinə şərait yaratmaq idi”* [6, s.36]. Müəllif Dağlıq Qarabağın tarixi Azərbaycan torpağı olmasını qeyd edir və gətirdiyi faktlarla bunu əsaslandırır. Ermənilərin əslində XIX əsrdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülən gəlmə etnos olduğunu yazan müəllifin bu məsələ ilə əlaqədar saysız-hesabsız mənbə və faktlar yazması [6, s.37] heç də əsassız deyil. Dağlıq Qarabağ hadisələri üçün zəmin “hazırlanmış” amilləri müəllif aşağıdakı ardıcılıqla sadalayır:

1. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı “düşmən azərbaycanlı” obrazının formalaşdırılması, nəşr olunan kitab və məqalələrdə Azərbaycan xalqının ünvanına təhqiramiz böhtanlar söylənilməsi;

2. “Millətçi əhval-ruhiyyəli erməni ziyalıların” söyləri ilə bütün bu hadisələrin gedişində erməni xalqının şüuruna guya Dağlıq Qarabağ Ermənistanın əlindən “haqsız olaraq alınmışdır” kimi qara bir fikrin yeridilməsi;

3. DQMV-də sosial-iqtisadi, mədəni səciyyə daşıyan, vilayətin əhalisinin milli tələbatının ödənilməsi ilə bağlı problemlərin yığılıb qalması;

4. Durgunluq illərində cinayətkarlıq dəstələrinin təşəkkül tapması, əliyərilərin sərvət toplayıb varlanması prosesinin xeyli güclənməsi;

5. Xarici mərkəzlərin pozuculuq fəaliyyəti, təhlükədən qorunmaq üçün minlərlə adamın öz ev-eşiyini tərk etməsi;

6. Münaqişə ərəfəsində mətbuatda fitnəkar, təhrikəddi çıxışlar, xüsusilə belə çıxışlarda azərbaycanlıların “qədim erməni torpağının qaniçən işğalçıları” kimi qələmə verilməsi [6, s.38-41].

Eldar Namazovun gətirdiyi bütün bu amillərdə problemi başa düşmək və onun səbəblərini izləmək baxımdan aydın və ardıcıl bir fikir formalaşdırır. Müəllif məqaləsində bəzi məsələləri də şərh edərək sovet dövrünün tələblərini gözləyir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərindəki erməni-müsəlman davası barədə belə yazır: *“Əsrin əvvəlində - inqilabi yüksəliş dövründə iki xalq arasına dəfələrlə milli nifaq salınaraq silahlı toqquşmalar törədilmişdir. Bu fitnəkarlıqda daşnakların və müsavətçilərin burjua-millətçi partiyaları çar mütləqiyyətinə bilavasitə kömək etmişdilər”* [6, s.38-39]. Reallıqda isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövrü daşnakların fitnəkarlıqlarını və azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı önləmək baxımdan şərəfli bir dövrdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aparıcı qüvvəsi olan müsavətçiləri “fitnəkarlıqda çar mütləqiyyətinə bilavasitə kömək

edən” qüvvə kimi təqdim etməklə tarixçi əslində həmin dövrü sovetlərin tələbinə uyğun işıqlandırır və təhrifə yol verir. Bütövlükdə isə E.Namazovun müəllifi olduğu məqalə problemin öyrənilməsi və təhlili baxımdan çox dəyərli bir tədqiqatdır. Dağlıq Qarabağ probleminə aid məqalələrlə yanaşı V.Arzumanlı [2], Z.Sultanov [16; 17], F.Hicran [9], S.Babayev [4], R.Arakelov [21] və başqa müəlliflərin kitabları da nəşr olunmuşdur.

Akademik İqrar Əliyevin 1989-cu ildə rus və Azərbaycan dilində nəşr olunmuş “Dağlıq Qarabağ. Tarix. Faktlar. Hadisələr” kitabında həmin ərazinin coğrafi mövqeyi, qədim dövrdən 1989-cu ilə kimi qısa tarixi, milli tərkibi, DQMV-nin yarandığı tarixi şərait və bu dövrün siyasi prosesi, 1988-ci ildən başlanan separatçı hərəkatların səbəbləri geniş tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmışdır. Lakin müəllif sovet tarixşünaslığı ənənələrinə sadıq qalaraq DQMV-nin yaranmasını Lenin milli siyasətinin təntənəsi hesab edərək göstərmişdir ki, bu gün məsuliyyət, sinfi, partiya yanaşması, kommunist cəhdliyi və prinsipial tələbkərligi haqqında məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağda baş verən hadisələrin kökünü araşdıran İqrar Əliyev açıq şəkildə Qarabağla bağlı erməni iddialarını əxlaqsızlıq, cinayətkarlıq adlandırır və torpaqlarımızın dəfələrlə ermənilərə güzəştə gedilməsini [7, s.114-115], Dağlıq Qarabağ Muxtari Vilayətinin Qarabağ torpağının bir hissəsi olub bizim qədim torpağımız olduğunu [7, s.117] “erməni elitasına” xatırladır.

Robert Arakelov 1991-ci ildə rus dilində nəşr olunmuş “Faciənin müqəssirləri məlumdur” adlı kitabında [21] ermənilər tərəfindən təşkil olunmuş “Qarabağ hərəkatı”nın fəaliyyətini beynəlxalq hüquqa və ölkələrin konstitusiyasına zidd, avantürüst bir hərəkat adlandırmış, qonşu azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik toxumu səpən Z.Balayanın, S.Xanzidyanın, L.Arutunyanın pis əməllərini lənətləmişdir. Bundan başqa Ermənistandan Azərbaycanlıların zorakılıqla qovularaq monoetnik Ermənistan yaradılması fikrini və bu prosesin başlanğıcında Qukar rayonunda 100-dən artıq azərbaycanlının vəhşicəsinə qətlə yetirilməsini xəstə təxəyyülün məhsulu hesab etmişdir [19, s.251].

Y.Pompeyevin 1992-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş “Qarabağ qan girdabında” kitabında [24] Dağlıq Qarabağ probleminin yaranma səbəbləri göstərilmiş və erməni terrorçuluğu tarixi faktlarla ifşa edilmişdir. Müəllif 1926-cı ildə nəşr olunmuş Böyük Sovet Ensiklopediyasına istinadən belə qeyd edir: *“birinci dünya müharibəsi başlanan zaman Rusiya və Türkiyə arasında səpələnmiş ermənilər Bosfor və Dardanel boğazlarını ələ keçirmək istəyən Rusiya və İngiltərə üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı. 387-ci ildə dövlətçiliyini itirmiş ermənilər təxminən 1500 ildən sonra, yəni 1877-ci il rus-türk müharibəsindən sonra Rusiyanın himayəsi ilə erməni dövləti yaratmağa cəhd etmişlər”* [24, s.56]. Müəllif Dağlıq Qarabağ probleminin Rusiya, Türkiyə və qərb ölkələrinin Cənubi Qafqazda tarixən strateji maraqlarının toqquşmasından yarandığını tarixi faktlarla açıb göstərmişdir.

Müəllif Zaqafqaziyanın partiya boslarından olan Levon Mirzəyanın 1923-ci ildə dediyi *“Təmiz şəkildə Qarabağ məsələsi yoxdur. Erməni kəndlisi Bakı və Ağdamla sıx əlaqələri olmasa yaşaya bilməz”* [24, s.19] sözlərini qeyd edərək, bütün bunlara baxmayaraq ermənilərin sovet hakimiyyətinin müxtəlif dövrlərində öz separatizmləri üçün məqam axtardıklarını bildirmişdir. Məsələn xitabda göstərilir ki, ermənilər A.Mikoyanın köməkliyi ilə 50-ci illərin axırlarında da Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırmağa cəhd etmişlər. Onların müraciətinə N.S.Xruşşov belə cavab vermişdir: *“Mən Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Ermənistana bir sutka ərzində köçürülməsini təmin etmək üçün 12 min hərbi yük maşını ayrılmasını təklif etməyə hazırım* [24, s.19-20]”. N.S.Xruşşovun bu sözləri onları geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

Müəllif kitabda SSRİ ərazisində milli münaqişə ocaqlarının yaranacağı haqqında qərb siyasətçilərinin proqnozları haqqında da məlumat vermişdir. ABŞ prezidentinin Köməkçisi Zbiqnev Bjezinski “Vaşinqton tayms” qəzetinə müsahibəsində demişdir: *“Yaxın 20-30 il dünyada milli və etnik münaqişələrin mərkəzi Sovet ittifaqı olacaq. Millətçilik orada canlı dinamik qüvvəyə çevriləcəkdir. Sovetlər öz millətlərinin problemlərini nəzarət altına ala bilməyəcəklər. Onların sistemi öldürücü böhran qarşısındadır”* [24, s.13]. Müəllif erməni terrorçuluğunun qanlı cinayətləri haqqında da məlumat vermişdir. O, “Yeni Ermənistan” partiyasının terrorçu üzvlərinin 1977-ci ilin yanvarında Moskva metrosunda onlarla adamın ölümü ilə nəticələnən partlayış törətmələrini, erməni diasporunun terrorçu dəstəsinin 1991-ci ilin sentyabrında Paris şəhərinin Usman məhəlləsində 60 nəfəri girov götürməsini, ASALA (“Erməni gizli azadlıq ordusu”) üzvlərinin 1991-ci ilin dekabrında Budapeştdə

Türkiyənin səfiri Bədrəddin Tunabaşa sui-qəsd təşkil etməsini və digər faktları qeyd edərək erməni terrorizminin köklərini açıb göstərmişdir [24, s.11]. Müəllif Sumqayıt hadisəsinin də səbəblərini beynəlxalq aləmlə və erməni terrorizmi ilə əlaqələndirərək bu hadisədən sonra Ermənistanda tarixən azərbaycanlıların yaşadığı və DQMV ərazisindən 2 dəfə artıq olan 8 min kv. km ərazini əhatə edən 172 kənddən 200 minə qədər əhalinin vəhşicəsinə qovulmasını, bu qanlı cinayət zamanı 216 nəfərin, o cümlədən 57 qadının, 5 südəmər körpənin, 18 müxtəlif yaşlı uşaqların qətlə yetirilməsini faktlarla göstərmişdir [24, s.103].

Sovet dövrü tədqiqatlarına misal olaraq Qiyasəddin Qeybullayevin “Qarabağ” əsərini [13] də qeyd etmək lazımdır. Əsər Qarabağın etnik və siyasi tarixinə həsr olunmuşdur. Əsərin giriş hissəsində Q.Qeybullayevin tədqiqat obyektini kimi Qarabağı seçməsi müəllifin ermənilərin ərazi iddialarına cavab vermək istəyi ilə əlaqələndirilir: *“Məlum olduğu kimi, son iki ildə erməni millətçiləri Azərbaycan xalqına qarşı torpaq iddiası irəli ataraq Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün hər cürə fitnə-fəsada əl atırlar. Bu iddianın özü isə Kürdən cənubdakı ərazimizin, o sıradan Dağlıq Qarabağın tarixən Ermənistan torpağı olması haqqında erməni tarixşünaslığındakı hakim konsepsiyadan qidalanır. Qiyasəddin müəllimin bu kitabında həmin konsepsiyanın saxta olduğu tarixi faktlarla əsaslandırılır”* [13, s.3]. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki *“beş rayonun ərazisi Dağlıq Qarabağın yalnız bir hissəsidir, həm də vilayət Azərbaycanla Ermənistan arasında həmsərhəd zona deyildir, arasında Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Daşkəsən rayonlarının torpaqları yerləşir. Bu rayonların ərazisi də tarixən Dağlıq Qarabağa aiddir, deməli, ermənilərin ərazi iddiası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi ilə bitmir. Söhbət daha sonra Dağlıq Qarabağın bütünlükdə Ermənistanla birləşdirilməsi kimi xudbin niyyətdən gedir”* [13, s.5]. Hadisələrin sonrakı inkişafı və ermənilərin xarici havadarlarının da dəstəyi ilə torpaqlarımızda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti bu fikri əyani olaraq sübut etmiş oldu. Q.Qeybullayev əsərinin I fəslində Qarabağın etnik tarixinə ən qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər nəzər salaraq dövrün mənbələrinə etdiyi istinadlar və apardığı tədqiqatlarla təsdiq edir ki, ermənilərin Dağlıq Qarabağa gəlişi 1828-ci ilə təsadüf edir və son illərə qədər bunun isbatı kimi 1978-ci ildə Leninəvan adlandırılmış Marağa kəndində ermənilərin Dağlıq Qarabağa gəlişinin 150 illiyi münasibəti ilə qoyulmuş abidə var idi. Müəllif əbəs yerə yazmır: *“Sağlam düşüncə qabiliyyətinə malik olan adan heç cür inanmaq istəmir ki, bu abidəni ucaldanlar indi Dağlıq Qarabağı Böyük Ermənistan torpağı hesab edir, başqalarını da buna inandırmaq üçün dəridən qabıqdan çıxır, müxtəlif cildlərə girir”* [13, s.165]. Qarabağın etnik tarixinə dair əldə etdiyi obyektiv nəticəni bölgənin siyasi tarixinə dair tədqiqatları ilə daha da möhkəmləndirən Q.Qeybullayev xüsusilə Dağlıq Qarabağda mövcud olmuş mülkiyyətlər, Artsax toponimi ilə bağlı geniş izah verir. O, qeyd edir ki, aparılan tədqiqatlar Dağlıq Qarabağda erməni əhalisi kimi qələmə verilən əhali əslində erməniləşmiş xristian albanlar idi və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiası tarixi faktlar baxımdan tamamilə haqsız, ədalətsiz iddiadır [13, s.228].

Nazim Axundovun Qarabağ xanlığı ilə bağlı nəşr etdirdiyi “Qarabağ salnamələri” adlı əsər [1] də problemin tədqiqi baxımdan faydalıdır. Belə ki, əsərin müəllifi XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində ümumən Qarabağ, xüsusən Qarabağ xanlığı haqqında dövrün salnamələri əsasında Qarabağın yaxın keçmişi və başlıca olaraq Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi, ictimai tarixini və mədəni həyatını işıqlandırmaya çalışmışdır. Əsərin ön söz hissəsində Qarabağ problemi ilə bağlı sovet dövrü tarixşünaslığımızdakı boşluqlar daha çox Azərbaycan alimlərinin və yazıçıların yazdıqları rəylərin nə respublikada, nə də respublikadan kənarında çap edilməməsi ilə izah olunur [1, s.4]. Müəyyən mənada buna haqq vermək olar. Lakin, unutmamaq lazımdır ki, erməni tarixçiləri istər Qafqazda ilk dəfə hələ 1918-ci ildə öz dövlətlərini qurana qədər, istərsə də bu hadisədən sonra əsassız olsa da iddialarını əsaslandırmaq üçün cild-cild əsərlər çap edəndə, əksər sovet dövrü vətən tarixçiləri Qarabağla bağlı çiçəklənən və inkişaf edən diyar yazmaqdan qeyri bir iş görmürdülər.

Nəticə. Ümumiyyətlə, Qarabağ problemi ilə bağlı sovet dövrü tariximizdəki boşluğa nəzər salmaq üçün sadəcə kiçik bir müqayisə aparmaq yetərlidir. Diqqət etsək görürük ki, hələ 1925-ci ildə Bakıda Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti xətti ilə “Dağlıq Qarabağ”la bağlı çap olunan ilk əsərin [23] müəllifi erməni - Q.A.Koçaryan, 1960-cı ildə “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti” adlı yenə Bakıda çap olunan ikinci əsərin [29] müəllifi də erməni – N.S.Şahnəzərov idi. Dağlıq Qarabağla bağlı ermənilər Bakıda kitab nəşr edib tarixi saxtalaşdıranda sovet dövrü tarixçilərimiz əsas diqqətini

ya Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsinə yönəlmişdir, yaxud da Qarabağda əkin və maldarlıq üçün təsərrüfat həyatının tədqiqinə dair əsərlər həsr etməklə məşğul idilər. Dağlıq Qarabağla problemi erməni tarixçilərin əsərləri ilə daha da dərinləşib ən gərgin həddə çatdıqdan sonra, yəni XX əsrin 80-cı illərinin sonundan başlayaraq tarixşünaslığımızda bu məsələyə xüsusi diqqət ayrılmağa başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, N. Qarabağ salnamələri / N.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 232 s.
2. Arzumanlı, V. Tarix siyasətin, siyasət tarixin dili ilə /V.Arzumanlı. – Bakı: Qartal, – 1999. – 442s.
3. Azərbaycan. – 1990, 18 may. – s.1.
4. Babayev, S. Mühəribə: 1988-1993 / S.Babayev. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 1995. – 120 s.
5. Cəbiyev, H. Qarabağ məsələsi və bizim partiyamızın növbəti vəzifələri // Bakinskiy raboçi. – 1923, 21 noyabr. – s. 2.
6. Zahirov, Z. Dağlıq Qarabağ: həyəcanlı sətirlər: kommunist 1988 fevral-1989 sentyabr / Z.Zahirov. – Bakı: Kommunist, – 1989. – 480 s.
7. Əliyev, P. Qarabağ bolşevikləri sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə / P.Əliyev. – Bakı: Azərənəşr, – 1963. – 104, [4] s.
8. Hicran, F. Qarabağda talan var / F.Hicran. – Bakı: Gənclik, – 1992. – 160 s.
9. İmanov, R. Çiçəklənən diyar / R. İmanov. – Bakı: Azərənəşr, – 1984. – 76, [4] s.
10. İmanov, R. Sosialist Dağlıq Qarabağı-60 il /R. İmanov. – Bakı: Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin mətbəəsi, – 1981. – 52, [3] s.
11. Kommunist. – 1988, 1 iyul. – s. 1.
12. Qeybullayev, Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair) /Q.Qeybullayev. – Bakı: Elm, – 1990. – 248 s.
13. Mehdiyev, K. Stepanakert / K.Mehdiyev. – Bakı: Uşaqgənənəşr, – 1960. – 34, [2] s.
14. Sultanov, Z. Qarabağ gündəliyi / Z.Sultanov. – Bakı: Yazıçı, – 1991. – 120 s.
15. Sultanov, Z. Qarabağın qara günləri / Z.Sultanov. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 152 s.
16. Sumqayıt. – 1989, 2 sentyabr. – s. 1
17. Zülfüqarlı, M. Azərbaycan tarixi. İkinci respublika dövrünün tarixşünaslığı / M.Zülfüqarlı. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2001. – 312 s.
18. Zülfüqarlı, M. XX əsrin oğuz dastanı, “Торхана harayı” (17 noyabr-5 dekabr 1988) // – Bakı: Geostrategiya, – 2017. № 04 (40), – s. 48-51.
19. Аракелов, Р. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны / Р.Аракелов. – Баку: Шарг-Гарб, – 1991. – 92, [4] с.
20. Буниятов, З. История Азербайджана по документам и публикациям / З.Буниятов. – Баку: Элм, – 1990. – 381, [3] с.
21. Кочарян, Г. Нагорный Карабах / Г.Кочарян. – Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджана, – 1925. – 68 с.
22. Помпеев, Ю. Кровавый омут Карабаха / Ю.Помпеев. – СПб: Изд-во Азербайджан, – 1992. – 206, [2] с.
23. Гулиев, Д. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР: 1918-1925: документы и материалы / Д.Гулиев. – Баку: Азернешр, – 1989. – 333, [3] с.
24. Мамедов, Р. События в Нагорном Карабахе и вокруг него. По страницам газет: [2 тома] / Р.Мамедов. – Баку: Коммунист, – т. 1. – 1988. – 493, [1] с.
25. Исмаилов, М. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов / М.Исмаилов. – Баку: Элм, – 1989. – 92 с.
26. Муслимов, И., Мосесова, И., Саркисян, Е. Советский Нагорный Карабах: Торжество ленинской национальной политики / И.Муслимов, И.Мосесова, Е.Саркисян. – Баку: Азернешр, – 1983. – 166, [2] с.
27. Шахназаров, Н. Нагорно-Карабахская автономная область / Н.Шахназаров. – Баку: Азернешр, – 1960. – 83, [5] с.

КОНУЛ ГУСЕЙНОВА

*Диссертант Бакинского Государственного Университета
Преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Колледжа*

**НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА
В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

В статье рассматривается историография Карабахской проблемы на основе исследований советского периода. Известно, что эта проблема, длившаяся почти 30 лет, была решена исторической победой под руководством Президента Азербайджанской Республики, Ильхама Алиева в результате 44-дневной Отечественной войны. Даже после решения проблем Карабаха, армяне не хотят отказываться от своих намерений в отношении Карабаха. Тот факт, что эти намерения уходят своими корнями в советское время, делает необходимым изучение советских исследований по этой проблеме. Принимая во внимание эту необходимость, в результате нашего исследования становится ясно, что в годы советской власти история Азербайджанского государства исследовалась однобоко и реальная историческая правда доводилась до народа в искаженном виде. В частности, вопросы агрессивной политики армян против Азербайджана на протяжении всего XX века с целью создания своего мнимого государства, никогда не существовавшего на Кавказе, и неоднократный геноцид против азербайджанцев под руководством армянских националистических организаций объективно не изучались и не анализировались вплоть до начала 90-х годов XX века. Когда азербайджанские исследователи писали о процветающей стране и экономических успехах, связанных с изучением Карабаха, армяне всегда имели в виду политическую сторону проблемы и освещали вопрос по своим желаниям и пожеланиям. Однако в ходе исследования мы можем наблюдать, что объективные работы появились ближе к концу 80-х годов XX века. Анализ всех этих работ позволяет сделать вывод, что советская эпоха полна провокаций не только против территории исторической азербайджанской земли Карабах, но и против ее истории.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, Карабах, историография, советский период.

KONUL HUSEYNOVA

*Dissertation student of Baku State University
Lecturer of Azerbaijan State Pedagogical College*

**THE NAGORNO-KARABAKH PROBLEM
IN THE STUDIES OF THE SOVIET PERIOD**

The article deals with the historiography of the Karabakh problem based on the studies of the Soviet period. It is known that this problem, which lasted for almost 30 years, was resolved by a historic victory under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, as a result of the 44-day Patriotic War. Even after solving the problems of Karabakh, the Armenians do not want to give up their intentions regarding Karabakh. The fact that these intentions have their roots in the Soviet era makes it necessary to study Soviet research on this issue. Taking into account this need, as a result of our research, it becomes clear that during the years of Soviet power, the history of the Azerbaijani state was studied one-sidedly and the real historical truth was brought to the people in a distorted form. In particular, the issues of the aggressive policy of Armenians against Azerbaijan throughout the 20th century with the aim of creating their own imaginary state that never existed in the Caucasus and the repeated genocide against Azerbaijanis under the leadership of Armenian nationalist organizations were not objectively studied and analyzed until the beginning of the 90s. Twentieth century. When Azerbaijani researchers wrote about a prosperous country and economic success related to the study of the mountainous part of Karabakh, Armenians always had

in mind the political side of the problem and covered the issue according to their desires and wishes. However, in the course of the study, we can observe that objective works appeared towards the end of the 1980s. An analysis of all these works allows us to conclude that the Soviet era is full of provocations not only against the territory of the historical Azerbaijani land of Karabakh, but also against its history.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh, historiography, Soviet period.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Aydın Məmmədov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

Xüsusi buraxılış: SUSA - 270

UOT 371.39

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin "Slavyan ölkələri tarixi" ixtisası üzrə magistrantı
balamirza.mammadli@bsu.edu.az

TARIX ELMİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR

Məqalədə tarix elminin qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər uzun inkişaf yolu keçmiş və formalaşmış metodoloji problemləri araşdırılır. Tarix – dünyanın ən qədim elmlərindən biridir. Onun inkişafı təkcə tarixi biliklərin kəmiyyətcə artması haqqında deyil, həm də keyfiyyətcə dəyişməsi haqqında söhbət açmağa imkan verir. Məqalədə göstərilir ki, tarixi biliklərin və deməli, tarix elminin metodoloji problemlərinin formalaşması hələ antik dövrdən başlamış, tarixi biliklərə orta əsrlərdə providensialist, yeni dövrdə rasionalist baxışlar mövcud olmuş, ən yeni dövrdə isə tarixi biliklərə baxış yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Açar sözlər: tarix elmi, metodologiya, tarixşünaslıq, antik elm, maarifçilik.

Giriş. Giriş. Hər bir elmdə olduğu kimi, tarix elminin də özünəməxsus metodologiyası var. Metodologiya (yunanca μεθοδολογία – "üsullar haqqında təlim") elmi problemlərin qoyuluşunun xarakterini, onların həlli üçün adekvat yol və prinsiplərin seçilməsini, tədqiqat metodlarının işlənilməsi və tənqidi olaraq qiymətləndirilməsini müəyyən edir. Metodologiya tədqiqat üsulları, əməliyyatlar və məqsədə aparan müəyyən hərəkətlər ardıcılığı məcmusudur. Metodologiyanın öz strukturu var: nəzəriyyə, metodika və tədqiqat texnikası. İstənilən metodoloji üsul nəzəri cəhətdən əsaslandırılır və obyektiv əsasla malikdir. Bir qayda olaraq, tarixçi bu və ya digər elmi problemi həll etmək üçün bir metod deyil, metodlar məcmusundan istifadə edir. Lakin, bu gün tarixçilərin öz tədqiqatlarında istifadə etdikləri metodoloji üsullar bir-birdən yaranmamış, elmi biliklər inkişaf etdikcə zaman-zaman təkmilləşərək indiki halına gəlib çatmışdır.

Antik dövr. Dünya tarixində çox sayda şairləri, filosofları, tarixçiləri, heykəltəraşları, natiqləri ilə tanınan antik Yunan-Roma sivilizasiyası məlum olduğu kimi, bütün dünya mədəniyyətinə ən güclü təsir göstərmiş sivilizasiya olmuşdu. Əlbəttə, kağızı, kompası, barıtı icad edən etdiklər Çin sivilizasiyası, cəbr və bir sıra təbiət elmlərinin əsasını qoyan ərəb sivilizasiyası və digərlərini də unutmamaq olmaz. Lakin, yunan sivilizasiyasının böyüklüyü özünü fəlsəfəyə, tarixə, ədəbiyyata, elm və incəsənətə geniş müraciətdə göstərirdi. Belə ki, qədim yunanlar deyirdilər: Cogito ergo sum! – yəni, "sən yalnız düşündüyün zaman mövcudsan!" [9, s.28]. Yunanlar artıq təqribən e.ə. V əsrdə ətraf aləmlə bağlı mifoloji qavrayışdan rəsonal-məntiqi qavrayışa keçid etmişdilər. Dahi alman filosofu Hegelin "tarixin banisi" adlandırdığı Herodotun (e.ə. 484-425) "Tarix" və Fukididin (e.ə. 460-400) "Peloponnes müharibəsinin tarixi" əsərləri tarix elminin əsasını qoymuş ustad əsərlər idi. Mifologiya tədricən tarixi əsərlərdən sıxışdırıldıqca, tarixin metodologiyası haqqında ilkin təsəvvürləri də qədim yunanlar tərəfindən formalaşdırılmağa başlanmışdı. Müasir tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, artıq Herodotdan etibarən tarix – keçmişin rəsonal konstruksiyası kimi qəbul edilirdi. Polibi (e.ə. 200-120) yazırdı ki, "əgər əsərdə həqiqətin tələblərini pozularsa o, tarix adlandırılmamalıdır. ...Tarixi əsərdə həqiqət hər şeyə hakim olmalıdır" [4, s.214]. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrlərdə tarixi əsərlərin içərisində ən etibarlısı biləvasitə hadisələrin iştirakçısı və ya ən azından şahidi olan şəxslərin yazdığı əsər hesab edilirdi.

Bəs tarixi tədqiqatın predmeti nə olmalıdır? Onun metodları hansılardır? Herodot üçün tarix daha çox dünya mədəniyyətinin, Fukidid üçün isə siyasətçilərin fəaliyyəti idi. Bizə yalnız bir neçəsi gəlib çatmış 40 kitabdan ibarət "Tarix" əsərinin müəllifi Polibi tarixi həyatın bələdçisi hesab edir və tarixi yazanın əsas vəzifəsini hadisələri təsvir etməkdə deyil, izah etməkdə görürdü. Eramızın ilk əsərində Roma tarixçisi Korneli Tasitin (təqr. 55-120) çoxcildlik "Tarix" və bu günə qədər qismən gəlib çatmış "Annallar" əsəri dünya miqyasında şöhrət qazanmışdı. Onun yaradıcılığının ən əsas məqamı Roma imperatorlarının parlaq tənqidi səciyyəsi və psixoloji baxışları idi. Tasitin əsərlərində imperatorların obrazları ikitərəflidir: onlar bir tərəfdən Roma imperiyasının əzəmətini özündə əks etdirən

mütərəqqi şəxsiyyətlər, digər tərəfdən isə qəddar hərbi gücə, bürokratik və satqın məmurlara arxalanan qanlı tiranlar kimi çıxış edirlər. Deməli, Tasitin bir tarixçi kimi ən qiymətli xüsusiyyəti onun tarixi prosesi dialektik şəkildə dərk etməsi idi [2, s.406]. “Sine ira et studio!” (qəzəb və meylədən uzaq ol!) söyləyən Tasit tarixi prosesi tədqiq edən şəxsləri yalnız həqiqəti üzə çıxarmaq maraqlarını rəhbər tutmağa çağırırdı. Bu formula sonradan bütün elmlərin şüarına çevrilmiş, görkəmli filosof B.Spinozanın “Siyasi traktat” əsərindəki “Gülmə, ağlama və nifrət etmə, sadəcə başa düş” ifadəsi ilə daha da inkişaf etdirilmişdir.

Orta əsrlər dövrü. Erkən orta əsrlərdə xristianlığın yayılması ilə elmi tarixi baxışın üföqləri də keyli daraldı, tarix elminin deqradasiyası baş verdi, qədim yunanların və romalıların tarixi təfəkkürünə xas olan əvvəlki səviyyə aşağı düşdü. Kilsənin təzyiqli altında tarix ikinci dərəcəli, törəmə bir fenomen kimi görünməyə başladı. Orta əsrlər bəşəriyyətə təkcə sxolastika və teologiya deyil, həm də ilk dəfə olaraq xronika, yaxud salnamə – tarixi hadisələrin xronoloji olaraq qeyd olunması təcrübəsini verdi. Monastır salnamələrinin ilk versiyalarından biri göstərir ki, IV əsrdən etibarən “Pasxa cədvəlləri” (yəni müəyyən bir ildə Pasxa bayramının hansı tarixə düşməsinin astronomik hesablanması) tərtib edilməyə başlandı. Bu cür hesablamalar uzun illər üzrə aparılır və sonra qalan boş yerlərə müəyyən bir il ərzində baş verən hadisələr qeyd edilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr salnaməçiləri müəyyən məqsədlərə uyğun olaraq bəzi hadisələri təhrif etməkdən çəkinmirdilər. Tarixin öyrənilməsi yalnız monarxların saraylarında və monastırlarda aparıldığından, birinci halda əsas vəzifə taxt-tac sahibini izzətləndirmək, ikinci halda isə ruhanilərin hakimiyyətə, yaxud ali vəzifələrə olan iddialarını əsaslandırmaq olurdu. Sənədlərin, tarixi mənbələrin, şəcərə cədvəllərinin və s. saxtalaşdırılması hallarına tez-tez rast gəlinirdi.

Sözügədən dövrdə tarix elminin inkişafı fəlsəfənin əsas elementi olan biliklər nəzəriyyəsinin inkişafı ilə ayrılmaz vəhdət təşkil etmişdi. Orta əsrlərdə dünyanın və cəmiyyətin formalaşmasının teoloji-idealist dərk olunması üstünlük təşkil edirdi ki, bu da özünü tarixi proseslərin mistik, simvolik, alleqorik şərhində göstərirdi. Bu, əslində yunan-Roma sivilizasiyası ilə müqayisədə geriyyə doğru addım idi. Bilikləri inhisarlaşdıran kilsə (kitabxanalar, məktəblərin əksəriyyəti monastırlarda idi) tarixin bütün gedişatını doqmatik olaraq “ilahi qəzavü-qədər” ilə izah edirdi. Dünyadakı bütün əşya və hadisələri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə, heç vaxt dəyişməyən vəziyyətdə, sükunət halında götürən sxolastik metafiziklər teoloqlarla əl-ələ verərək dəyişiklikləri yalnız kəmiyyət artımı və ya azalması, yaxud xarici qüvvələrin təsiri altında mexaniki yerdəyişmə kimi qəbul edirdilər. Sxolastiklərin əksəriyyəti Müqəddəs yazıları şərh etməklə məşğul olurdular və mərkəzi mövzu aqlın din ilə əlaqəsi idi. Orta əsrlərdə belə hesab edilirdi ki, həqiqət bizim inandıqlarımızdan tamamilə fərqlidir: “Bizim üçün həqiqət – əslində olmuş və ya hazırda mövcud olandır, amma orta əsr teoloq və sxolastikləri üçün həqiqət – olmalı olan hadisələrdir və həqiqəti hər şeydən əvvəl Müqəddəs yazılar elan edir. Sxolastiklər sübut etməyə çalışırdılar ki, Tanrı – “ali ədalət”, xristian təlimi isə “ali idrak”dır.

Qeyd etmək lazımdır ki, salnamələrdə xronologiyanın müəyyən edilməsi ənənəsinin artıq mövcud olmasına baxmayaraq, XVI-XVII əsrlərə qədər xronoloji rəqəmlərə o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Məsələn, XVI əsrin görkəmli ispan yazıçısı Migel de Servantesin “Don Kixot” əsərindəki məşhur ədəbi personaj Sançə Pansa sevdiyi qızının yaşını bilməyərək deyirdi: “Ola bilər ki, on beş yaş var, bəlkə də bundan iki yaş çox və ya az. Hər halda o, nizə kimi qamətli, aprel səhəri kimi incədir”.

İntibah dövründə tarix elmi nəinki teoloji sərhədləri aşır, həm də ilk dəfə olaraq epizodik olsa da, mənbələrin tənqidi meydana çıxır. Əgər XVI əsrə qədər tarix – ədəbiyyat və fəlsəfənin bir növü hesab olunurdusa, həmin vaxtdan o, müstəqil elm statusunu alır. İntibah dövrü siyasi fikrinin görkəmli klassiki Nikkolo Makiavelli (1469-1527) “Florensiyanın tarixi” və “Tit Livinin birinci dekada haqqında düşüncələri” adlı əsərlərində cəmiyyətin sinfi bölgüsünü görür və sosial toqquşmaları ətraflı analiz edirdi. Rusiya tarixçisi akademik İ.Kovalçenko İntibah dövrünün tarix elminin inkişafına böyük töhfəsini belə izah edirdi: “Tarixi biliklərin elmə çevrilməsi ictimai həyat hadisələrinin izahında providensialist mövqelərdən rasionalizmə keçidlə bağlı idi. Bu keçidin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ictimai inkişaf və onun gedişatı ilahi qüvvələrin təsiri ilə deyil, insanların özünün fəaliyyəti, əqli və psixoloji xüsusiyyətləri ilə izah olunmağa başlandı” [6, s.4].

Yeni dövr. XVII əsrdə dünyada yeni nəzərəcarpacaq intellektual sıçrayış baş verdi. Bəzi tarixçilər təsadüfi deyil ki, bu dövrü “dahilər əsri” adlandırırlar. Bu, həm də materialist fəlsəfi fikrin yüksəlişi ilə bağlı idi. Əgər bundan əvvəl insanlar Müqəddəs yazılara və antik mütəfəkkirlərin əsərlərinə istinad edərək həqiqət axtarırdılarsa, indi bir sıra Avropa ölkələrində milli akademiya formalaşması ilə elmi biliklər həqiqətin həlledici qaynağına çevrilirdi. Bu dövrdə teologiya və sxolastika qarşı barışmaz mübarizə aparın F.Bekon, R.Dekart və B.Spinozanın rasionalizm fəlsəfəsi tarix metodologiyasının inkişafına əhəmiyyətli təkan verdi. Frensis Bekonun (1561-1626) əsas fəlsəfi əsəri olan “Yeni Orqanon”da (Aristotelin “Orqanon”u ilə müqayisədə belə adlandırılmışdı) elmi biliyin inkişafı yolunda əngəl olan sxolastik baxışlar, yanlış konsepsiya və ideyalar şiddətli tənqid olunurdu. F.Bekon təcrübəni, praktik məlumatları elmi biliyin əsası kimi götürürdü. Elmdə ilk dəfə induktiv metodu irəli sürən Bekona görə, idrak prosesində səbəb-nəticə əlaqəsi, ayrı-ayrı elementlərin, hadisələrin təhlili mövqeyindən çıxış etmək lazımdır. Filosofa görə, istənilən etibarlı həqiqət mümkün qədər çox fakta əsaslanmalıdır, insan onları müqayisə edərək ümumidən xüsusi, tək bir nəticə çıxarmaq imkanı əldə edə bilər.

Rene Dekartın (1596-1650) fəlsəfəsi riyaziyyat istisna olmaqla, bütün biliklərə radikal şübhə ilə yanaşırdı. R.Dekart hesab edirdi ki, duyğuların, təfəkkürün və ənənələrin bizə çatdırdığı bütün biliklərdə elə bir mövqe yoxdur ki, onun həqiqətə uyğun olub-olmamasına şübhə yaranmasın. Dekartın özü tarixi biliyə elm kimi baxmasa da, onun əsas əsəri olan “Metod haqqında düşüncələr”də irəli sürdüyü metodoloji göstərişlər (aydınlıq, sadədən mürəkkəbə doğru yüksəliş, tədqiq olunan obyektin ardıcıl bölgüsü və s.) tarix elminə böyük töhfələr verdi [11, s.149]. Dekart tarixçiləri faktları seçə bilməməkdə, çoxlu fantaziyalara yol verməkdə və tənqidi yanaşmanın azlığında qınayırdı. Bu mütəfəkkirin ən böyük xidməti ondan ibarət idi ki, o, özünün güclü tənqidi və təhlili sayəsində elmin və fəlsəfənin gələcək tərəqqisinin mümkün olduğu bir mühit yaratdı. Bütövlükdə, XVII əsrin rasionalizmi hələ elmin tam sinonimi deyildi. Rasionalist fəlsəfə hər şeyi aqlın mücərrəd tələbləri nöqtəyi-nəzərindən mühakimə etməyi nəzərdə tuturdu.

Niderland filosofu Benedikt Spinoza (1632-1677) hesab edirdi ki, təcrübədən əldə edilən biliklər qeyri-kafi, təsadüfi, “qarmaqarışıqdır”; ağıl isə zəruri və etibarlı biliyi verir [8, s.507]. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrdə bütün yuxarıda deyilən yeniliklərə baxmayaraq sözügedən dövrdə tarix elmi hələ də əsasən dövlətçiliyin öyrənilməsi, monarxların, sərkərdələrin fəaliyyəti, müharibələrin və diplomatiyanın sadəcə təsviri ilə məşğul olmağa davam edirdi. Bununla yanaşı, tədqiqat mədəniyyəti xeyli yüksəlmişdi. Bunu dünya şöhrətli “Don Kixot” əsərinin müəllifi M.Servantesin söylədiyi ifadə bir daha təsdiq edir: “Tarixçilər bu cür dəqiq, doğru və qərəzsiz olmalıdırlar ki, nə mənfəət, nə qorxu, nə düşmənçilik, nə də dostluğun onları haqq yolundan azdırmağa qüdrəti çatmasın. Həqiqət – əməllərin xəzinəsi, keçmişin şahidi, bu gün üçün ibrətamiz nümunə, gələcək üçün bir xəbərdarlıq olan tarixin doğma qızıdır” [4, s.214].

Maarifçilik dövrü kimi xarakterizə olunan XVIII əsrdə elmin bütün sahələrinin, o cümlədən tarixin inkişafında böyük dönüş yarandı, insan şüuruna inam dövrün simvoluna çevrildi. Özünü millətin həqiqi nümayəndələri hesab edən inqilabi burjuaziya yeni ideyaların daşıyıcısı kimi çıxış etməyə başladı. Bu dövrdə həmin vaxta qədər məlum olmayan tarixi materialların axtarışına, tədqiqinə həvəs yüksəlir və avropalılar üçün yeni olan coğrafi bölgələrin, xüsusən də Şərqi az işıqlandırılan dövrlərinin öyrənilməsinə maraq yaranır. Mənbələrin toplanması və sistemləşdirilməsi istiqamətində gərgin iş aparılır, xronologiya diqqətlə nəzərdən keçirilir, keçmişə aid abidələr elmi cəhətdən qiymətləndirilir, qədim yazılar deşifrə edilir, ədəbi mənbələrin tənqidi getdikcə güclənir, xalq məişətinin öyrənilməsində müəyyən dönüş yaranır. F.Engels yazır: “XVIII əsr – tarixi keçmişin o vaxta qədər yalnız dağınıq halda olan və təsadüflər şəklində görünən nəticələrini bir araya gətirdi, onların zəruriliyini və daxili bağlılığını göstərdi. Biliyin saysız-hesabsız xaotik məlumatları nizama salındı, bir-birindən ayırd edildi və səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlandı: biliklər elm oldu və elmlər bir tərəfdən fəlsəfə ilə, digər tərəfdən isə təcrübə ilə kamilləşməyə başladı” [7, s.14].

Tarix – maarifçilər üçün feodal-ruhani dünyagörüşünə qarşı mübarizədə silaha çevrilir, “əxlaq və siyasət məktəbi” hesab olunurdu. Maarifçilərin tarixə dair baxışlarında, teologiyanın tarixi proseslərin izahından kənarlaşdırılması, orta əsrlərə kəskin mənfə münasibət, antik dövrə heyranlıq, tərəqqiyə inam, müəyyən “təbii qanunlara” tabe olan inkişafın qanunauyğun xarakterinin qəbul edilməsi xü-

susilə diqqəti cəlb edir. Lakin, maarifçilər öz tarixi əsərlərini yazarkən daha çox ədəbi mənbələrə istinad edirdilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, alman filosofu Maks Şeler həmin dövrdəki tarix elmini belə səciyyələndirir: "...Bütün tarix mahiyyətcə elitaların və onların təqlid edənlərin əsəri idi" [14, s.3].

Maarifçilik dövründə tarixi proses haqqında yeni anlayış meydana gəldi. Artıq tarix elminin cəmiyyəti öyrənməsinə dair heç bir şübhə yox idi. Lakin, insan fəaliyyətinin hansı aspektlərinin öyrənilməsi və hansı peşəkar metodlardan istifadə olunması hələ də açıq sual olaraq qalırdı. Dinin, məişətin, adət-ənənələrin və ictimai-siyasi sistemin müqayisəli tədqiqi əsasında ictimai inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa cəhd ilk dəfə "Millətlərin ümumi təbiəti haqqında yeni elmin əsasları" kitabının müəllifi, İtalyan mütəfəkkiri Gambattista Viko (1668-1744) tərəfindən edildi. Onun fikrincə, irqindən və coğrafi mühitindən asılı olmayaraq bütün millətlər eyni inkişaf mərhələlərini keçirlər. Vikoya görə, ibtidai icma mərhələsini nəzərə alınmazsa inkişaf mərhələləri bunlardır: "tanrılar əsri" (dövlətin, dinin, yazının, hüququn rüşeymlərinin yaranması), "qəhrəmanlar əsri" (aristokratiyanın hökmranlığı, feodallar və plebeylərin sosial toqquşmaları), "insan əsri" ("humanist" monarxiya və respublikalar dövrü, şəhərlərin çiçəklənməsi, idrakın hökmranlığı). Tarixi dövrləklə bağlı antik nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, Viko hesab edirdi ki, hər bir yeni dövr əvvəlkindən daha yüksək səviyyədə inkişafı təmin edir [12, s.466].

1789-cu il inqilabını ideoloji cəhətdən hazırlayan Fransa maarifçiliyi tarixə nikbinliklə yanaşır, elmin və ictimai tərəqqinin sonsuz imkanlarına inam bəsləyirdi. Fransada ensiklopedistlər tarixin universitetlərdə müstəqil bir fənnə çevrilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu dövrdə tarixin metodologiyasında yeni ideyalar meydana çıxdı. Məsələn, maarifçi-filosof və tarixçi Volter (1694-1778) mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoydu. Mədəniyyət anlayışını ən ümumi dəyər hesab edən Volterə görə, daha çox xüsusi olanlar: dövlət, hüquq, iqtisadi təşkilatlar, incəsənət, din bu ümumi anlayışa tabedir. Onun "XIV Lüdovik dövrü" (1751), "Xalqların adət-ənənələri və ruhu haqqında təcrübə" (1756), "Böyük Pyotrun hakimiyyəti dövründə Rusiya imperiyasının tarixi" (1759-63) kimi tarixi əsərləri Avropa tarixşünaslığında mühüm mərhələ hesab olunur. Volter öz əsərlərində əsas diqqəti krallara və sərkərdələrə deyil, xalqların özlərinin tarixinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə yönəldirdi.

Maarifçilik dövrünün digər görkəmli nümayəndəsi Jan Jak Russonun (1712-1778) fikirlərində isə, tarix elminin metodologiyası, tarixçilərin fəaliyyəti ilə bağlı belə bir tənqidə rast gəlmək olar: "Tarixdə təsvir olunan faktlar reallıqda baş verənlərin dəqiq mənzərəsini ifadə etməkdən uzaqdır: onlar tarixçinin başında öz formasını dəyişir, onun maraqlarına uyğunlaşır, qərəzlərini əks etdirir. ...Tarix ümumiyyətlə bir qüsurdan əziyyət çəkir ki, o, ancaq adların, yerlərin, xronoloji tarixlərin köməyi ilə qeydə alınmış hiss olunan, nəzərə çarpan faktları təsvir edir; lakin bu faktların ləng və mü-tərəqqi (artan, çoxalan – red.) səbəbləri naməlum olaraq qalır".

Alman maarifçi mütəfəkkiri İohann Herder (1744-1803) "Daha bir tarix fəlsəfəsi" və "Tarix fəlsəfəsinə dair ideyalar" adlı əsərlərində tarixi inkişafın qanunauyğun və yüksələn xarakteri ideyasını inkişaf etdirdi. Herderə görə, bəşəriyyətin tərəqqisi təbii elmi proses, təbii qüvvələrin qarşılıqlı təsirinə və insanların mədəni, mənəvi fəaliyyətinə (lakin təbiət qüvvələrinin üstünlüyü də nəzərə alınmaqla) nəticəsidir. Ümumiyyətlə, alman klassik fəlsəfəsi bilik nəzəriyyəsinə güclü təkan vermişdir, lakin o, tarixin izahında idealizm mövqeyinə əsaslanırdı. Onun əsas xidməti dialektik metodun sistemli şəkildə işlənilməsi və insanın idrak fəaliyyətinin əsas amil kimi qəbul edilməsi idi. Alman klassik fəlsəfəsinin müxtəlif nümayəndələrinin tarix haqqında fikirləri, tarixin metodologiyasına verdikləri töhfələr diqqəti cəlb edir. İ.Kant hesab edirdi ki, tarix etika dünyasına məxsusdur və ona görə də o, obyektivliyə iddia edə bilməz. F.Şelling intuisiyanı tarixi biliyin əsas vasitəsi elan edirdi. Hegel (1770-1831) isə, tarixin bir proses olduğunu göstərirdi. Hegelin böyük xidməti onda idi ki, "o, ilk dəfə olaraq bütün təbii, tarixi və mənəvi aləmi bütöv bir proses kimi, fasiləsiz hərəkət, dəyişmə, transformasiya halında təqdim edir, bu hərəkətin daxili əlaqəsini açmağa çalışırdı" [7, s.17]. Hegel tarixşünaslığı üç kateqoriyaya böldü: "ilkin tarix" (hadisələrin şahid-tarixçilər tərəfindən yazılması), "reflektiv tarix" (burada, filosofun fikrincə, əsas vəzifə tarixi materialın emal olunmasıdır, tarixçi bu materialdakı hadisələrə "öz ruhu ilə" yanaşır) və "tarix fəlsəfəsi" [5, s.6] Lakin, Hegel inkişafı obyektiv proses kimi deyil, yalnız məntiqi və mənəvi səbəbin nəticəsi kimi görürdü.

XIX əsr təkcə sənaye inqilabının zəfər yürüşü deyil, həm də elm və mədəniyyətinin yüksəlişi dövrü hesab olunur. Tarixin metodologiyası üzrə görkəmli nəzəriyyəçilər Kollinqvud və Aktonun da hesab etdiyi kimi, XIX əsrin sonlarına qədər tarixi tədqiqatlar hələ Qalileyə qədərki təbiət elmləri kimi bir mərhələdə idi. Beləliklə, əgər XVII əsr “intellektual inqilab əsri” idisə, XIX əsr də “tarixi inqilab əsri” idi. Artıq XIX əsrin birinci yarısında Fransada Burbonların restavrasiyası dövrünün (1814-1830) liberal tarixçiləri – Fransua Gizo və Ogüsten Tyerri siniflər və sinfi mübarizə haqqında yazmağa başladılar. Lakin, aristokratiya və burjuaziyanın bir hissəsi arasında mühafizəkar siyasi ideyaların yüksəlişini özündə ehtiva edən fəlsəfi idealizm tarixin elmi cəhətdən işıqlandırılmasına mane olurdu. Həmçinin, XIX əsrdə tarix elminin mövzusu və ya obyektini bir neçə onilliklər ərzində dar olaraq qalmışdı. Bununla bağlı, İtaliya filosofu Antonio Labriola 1896-cı ildə yazırdı: “...Dövlət və hüquq bu günə qədər tarixin əsas və ya yeganə predmeti hesab olunmuşdu və indi də hesab olunur” [7, s.18]. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, 1848-1849-cu illərdəki Avropa inqilabları tarixçilərə xalq kütlələrinin hansı əhəmiyyətə malik olduğunu açıq şəkildə göstərmişdi və nəticədə qeyri-müəyyən “xalq ruhu” anlayışı əvəzinə, bir növ tarixi prosesin gedişatını istiqamətləndirən mütləq ideya kimi çıxış edən kütlələrin real ehtiyacları məsələsi ön plana çıxmışdı.

XIX əsrin ortalarına qədər tarixə əsasən ədəbiyyatın bir sahəsi kimi baxılırdı. Tarix elminin metodologiyasındakı bu cür yanaşmanı ingilis filosof və sosioloqu Herbert Spenser (1820-1903) dərindən tənqid edirdi. Spenser göstərirdi ki, böyük insanların meydana çıxması müəyyən cəmiyyətin mədəniyyətinin xarakteri, iqtisadi və texniki inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. O, yazırdı: “Yalnız son illərdə, tarixçilər bizə həqiqətən dəyərli məlumatlar verməyə başlayıblar. Keçmiş dövrlərdə kral hər şey, xalq isə heç nə hesab olunduğundan əvvəlki tarixdə kralın əməlləri bütün mənzərəni doldurur, xalqın həyatı yalnız qaranlıq bir fon kimi görünürdü. Yalnız indi, krallardan çox, xalqın rifahı zehni məşğul etməyə başlayıb və tarixçilər ictimai tərəqqi hadisələri ilə məşğul olmağa başlayırlar”. Spenser sosiologiyanın predmetinin tarixdən ayrılmasına göstərərək qeyd edirdi ki, əgər tarix konkret faktlarla maraqlanırsa, sosiologiya da fərdlərin iradəsindən, fərdi və subyektiv xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq baş verən tipik hadisə və proseslərlə maraqlanır. Lakin, H.Spenserin istəkləri XIX əsrdə tam həyata keçmədi. Bu dövrdə tarix əvvəllər olduğu kimi monarxların, generalların və digər “qəhrəmanların” əməllərinin təsviri ilə məhdudlaşmasa da, əsasən siyasi tarix idi. Oksford Universitetinin professoru E.Friman 1884-cü ildə öz mühazirələrdən birində birbaşa qeyd edirdi: “Tarix siyasi varlıq kimi insan haqqında elmidir” [13, s.75].

XIX əsrdə görkəmli fransız sosioloqu Ogüst Kont tərəfindən əsası qoyulan pozitivizm fəlsəfəsi tarixin metodologiyasına son dərəcə böyük təsir göstərmişdir. L.Ranke, B.Nibur, Ş.Lanqlua, Y.Droyzen, T.Mommzen, Ş.Senyobos və digər pozitivist tarixçilərin töhfəsi ondan ibarət idi ki, onlar faktografiyanın (yəni, tarixi əsərdə faktların verilməsinin) əhəmiyyətini qaldırmış, mənbələrin tənqidini möhkəm təməllər üzərində qoymuş, dəqiq tədqiqat metodlarının (statistik, tarixi-müqayisəli və s.) vacibliyini təsdiq etmiş, mənbələrin diqqətlə, əsaslı şəkildə təhlili və tənqidi yolu ilə tarixi dəqiq bir elm səviyyəsinə qaldırmağa çalışmışlar. Pozitivistlər tarixi faktı mürəkkəb bir problem hesab etmirdilər. Onlar öz vəzifələrini alın təri ilə, necə deyərlər “öz sözünü deyən” faktların toplanmasında görürdülər. Pozitivist tarixçilər hesab edirdilər ki, mənbələrin orijinallığı təsdiq edildikdən sonra onlarda olan məlumatların etibarlı olduğunu tam əminliklə söyləmək olar. Pozitivist tarixçilər məktəbinin rəhbəri hesab olunan tanınmış alman tarixçisi, Berlin Universitetinin professoru Leopold fon Ranke (1795-1886) nəhəng arxiv təbəqələrini elmi üzə çıxaran son dərəcə dəqiq tədqiqatçı olmuşdur. O, hesab edirdi ki, tarixi metod mənbələrin tənqidi təhlili ilə sinonimdir. Rankeyə görə, qərəzsiz olan tarixini peşəkar tarixçi hesab etmək olar [1, s.169].

Pozitivist tarixçilər biliyin möhkəm elementləri kimi tarixi faktların axtarışının əhəmiyyətini artıraraq təbiət elmləri nümunəsində tarixin metodologiyasını qurmağa çalışırdılar. Onlar həmin vaxta qədər tarixi ədəbiyyatda təsbit olunmuş bir sıra fikirləri yenidən qiymətləndirmiş, təkcə siyasi deyil, həm də sosial-iqtisadi tarixə aid çoxlu faktlar seriyasını elmi dövriyyəyə daxil etmişdilər. Mənbələrin sistemli tənqidi ilə məşğul olan yardımçı elm sahəsinin – mənbəşünaslığın yaranması tarixin elmi statusunun yüksəlməsinə səbəb oldu. XIX əsrin birinci yarısında alman tarixçiləri B.Nibur, L.Ranke və T.Mommzenin tədqiqatlarında mənbələrin elmi tənqidinin müəyyən üsullarının praktika-da tətbiqinə dair nümunələri verilmişdi. Bu tənqid ilk vaxtlar qədim dünya və orta əsrlər tarixinin

bazasında böyüməyə başladı. Həmin vaxtdan etibarən bir çox ölkələrdə tarixin metodologiyası məsələləri fəal şəkildə işlənilməyə başlandı. Mənbəşünaslıq XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Y.Droyzen (“Tarix elminin əsasları”), E.Bernheyim (“Tarix elminə giriş”), E.Friman (“Tarixin metodları. Tarixin vahidliyi”), Ş.Lanqlua və Ş.Senyobos (“Tarixin öyrənilməsinə giriş”), A.S.Lappo-Danilevski (“Tarixin metodologiyası”) kimi alimlərinin əsərlərində öz predmeti və metodları olan müstəqil elm kimi inkişaf etdi.

Mənbəşünaslıq tarixi tədqiqat praktikasına mənbənin həqiqiliyinin müəyyən edilməsi (“xarici” və ya mətni tənqid), mənbədə olan məlumatın etibarlılığının müəyyənləşdirilməsi (“daxili” və ya xüsusi tarixi tənqid) və mənbədəki məlumatlarının etibarlılığını təsdiqləmək üçün mənbələrin müqayisəsini gətirdi. XIX əsrin II yarısında alman tarixçiləri İohann Droyzen (1808-1884) və Ernest Bernheyim (1850-1942) tarixi tədqiqat metodologiyasının klassik bölgüsünü dörd hissəyə – evristika (mənbələr haqqında təlim), tənqid, şərh (faktların mahiyyətini və əlaqəsini müəyyən etmək), ekspozisiya və ya “tarixi rekonstruksiya”. Arxeologiya, linqvistik, antropologiya və digər elmlər sahəsində ciddi irəliləyişlər də bu dövrdə tarixi fakt və hadisələrin daha dəqiq təsbiti üçün geniş imkanlar açdı. Bədii ədəbiyyata yaxın olan, povest kimi şərh olunan tarix elmi tarixə, habelə sırf avrosentrik tarixdən ümumdünya tarixinə çevrilməyə başladı. Tarixşünaslıqda pozitivist məktəbin təsiri altında yazılı sənəd yeganə etibarlı tarixi baza kimi inkişaf etdi. Pozitivistlər nəzəri ümumiləşdirmələrə şübhə ilə yanaşır, onları lazımsız metafizika hesab edirdilər. Məsələn, fransız pozitivist A.Puankare hər hansısa elmi ümumiləşdirməni etibarsız, hipotetik elan edərək, onun hadisələrin mahiyyətini açma bilmədiyini, yalnız müşahidə və təsvir etməyə əsaslandığını hesab edirdi. Onun fikrincə nəzəriyyələr, nəticələr, elmi formullar “sadəcə təbiətin bizdən həmişəlik gizlətdiyi real obyektlərin əvəzinə təqdim olunan simvollar” idi [7, s.24].

Pozitivist tarixçilərin irəli sürdüyü əsas ideyalardan biri də tarixi hadisələrin “unikallığı” idi. Belə ki, tədqiqatçının vəzifəsi “vahid və təkrarolunmaz sərvətin (yəni faktın)” sadə təsviri ilə müəyyənləşdirilirdi. Pozitivistlər təkcə yazılı mənbələri deyil, həm də faktların özlərini mütləqləşdirirdilər. Paris Universitetinin professorları R.Pento və M.Qravits yazırlar ki, pozitivist məktəbdə XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq sənədlərdən istifadə, dəqiqliyə meyl tarixçi peşəsinin zəruri texniki aspekti kimi üstünlük təşkil etməyə başlayır. Pento və Qravits pozitivist cərəyanının faydasını inkar etmədən, eyni zamanda qeyd edirdilər ki, “tarixçilərin özləri obyektivliyin həddlərinin harada olması sualını qaldırsalar, bu arzuolunan olardı. Əvvəla, sənəd həтта orijinal olsa belə, faktiki həqiqətin aspektlərindən yalnız biridir və onunla tam üst-üstə düşmür. Üstəlik, çox vaxt özlüyündə subyektivdir. Nəhayət, sənədlərin seçimi və onların şərhini həm də tarixçinin şəxsiyyətindən asılıdır” [10, s.171].

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki rus tarix elminin N.İ.Kareyev, V.O.Klyuçevski, N.İ.Kostomarov, R.Y.Vipper kimi bir sıra nümayəndələri də tarixin metodologiyasına müəyyən töhfələr verdilər. V.Klyuçevski ilk dəfə tarixin metodologiyasını ali məktəblərin tədrisi praktikasına daxil etmişdi. Rusiya tarixçiləri Qərb metodologiyasındakı bütün cərəyanlardan xəbərdar olsalar da, onları avtomatik surətdə təkrarlamırdılar. O zaman üstünlük təşkil edən qeyri-marksist istiqamətin tarixçiləri əsasən tədqiqatçının subyektivliyi məsələsinə diqqət yetirirdilər. 1918-ci ildə Samara Universitetinin professoru E.İ.Tarasov tarixi bilikdə subyektivlik haqqında belə deyirdi: “Biz tarixin obyektiv öyrənilməsinə nə qədər can atsaq da, subyektivlikdən tam qaçmayacağıq. Bunun əsas səbəbi odur ki, tarix psixi prosesləri öyrənir və ona görə də biz onları öz psixi həyatımıza bənzətmə yolu ilə çıxarılan nəticələrdən başqa cür formada başa düşə bilmərik” [7, s.26].

Ən yeni dövr. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir çox fəlsəfi və ictimai-siyasi jurnalların səhifələrində “tarixiliyin böhranı”, “tarixin böhranı” ifadələri yer almışdır. Tarixi prosesin qanunauyğunluqları və cəmiyyətin inkişafında tərəqqi inkar edilirdi. Bütün bunlar bir neçə səbəblə bağlı idi. Əvvəla, ənənəvi “hekayə kimi təsvir etmə” forması köhnəlmişdi. Pozitivist məktəbin böhranı keyfiyyətə irəliyə doğru sıçrayış etmiş təbiət elmləri ilə müqayisədə fəlsəfənin və tarixin geridə qalmasını əks etdirirdi. Bu dövrdə, fizikada materiya ilə bağlı köhnə təsəvvürlərin “yox olması” ilə tarixçilərdə də tarixin faktlarının “maddiliyinə” və “möhkəmliyinə” inam sarsıldı.

Sözügədən dövrdə alman tarixçisi, filosof Osvald Şpenqler “Avropanın tənəzzülü” adlı əsərində tarixdəki materialist anlayışı fatalizm və dairəvi inkişaf qarşı-qarşıya qoyurdu. O.Şpenqlərin sxeminə görə, tarix bir sıra müstəqil, təkrarolunmaz, qapalı tsiklik “mədəniyyətlərə” parçalanır ki,

onların da xüsusi taleyi var (meydana gəlmə, çiçəklənmə və məhvolma dövrlərindən keçir). Şpenqlerin tarix fəlsəfəsinə yaxın bir konsepsiya görkəmli ingilis tarixçisi və sosioloqu Arnold Toynbi tərəfindən də irəli sürülmüşdür.

Əgər XIX əsrdə tarix elmində təsvirilik və empirizm üstünlük təşkil edirdisə, XX əsrdə faktların fetişizmindən uzaqlaşma başlandı. Britaniya tarixçisi E.Karr deyirdi: “Tarix – interpretasiyadır”. XIX əsrin 90-cı illərində Leypsiq Universitetinin professoru Karl Lamprextin təşəbbüsü ilə yeni metodoloji diskussiyalar başlamışdı. O, pozitivist tarixçi L.Rankenin konsepsiyalarından uzaqlaşmağı təklif edərək yazırdı: “Elmin məqsədi ayrı-ayrı təfərrüatlar, detallar üzərində işləmək, hadisələrin bir-birindən necə fərqləndiyini müəyyənləşdirmək deyil, onları bir-biri ilə əlaqələndirən şeyləri ifadə etmək; başqa sözlə, tarixdə müşahidə etdiyimiz saysız-hesabsız faktlar toplusunu ümumi anlayışlar sisteminə gətirməkdir”. K.Lamprext tarixi yalnız şəxsiyyətlərin (qəhrəmanların) yaratdığını hesab edən, tarixşünaslıqda hakim olan cərəyanı tənqid edərək deyirdi ki, tarix ayrı-ayrı fərdləri deyil, kütlələri öyrənməlidir. Ümumiyyətlə, sözügedən dövrdə tarixin nəzəri məsələlərində akademik E.V.Tarlenin də göstərdiyi kimi, iki əsas istiqamət və ya iki məktəb – “subyektiv” və “obyektiv” istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Birincisi tarixin fərdlər tərəfindən idarə olunduğunu iddia edirdisə, ikincisi tarixi prosesdə şəxsiyyətin rolunun cüzi olduğunu, əsas qəhrəmanın xalq kütləsi olduğunu hesab edirdi [7, s.29].

XX əsrdə tarixi tədqiqatların palitrası daha zəngin və parlaq oldu. Mövzular genişləndi, reallığı dərk etmə üsulları dərinləşdi, iqtisadi və sosial tarixə müraciət müntəzəm xarakter aldı. Hələ XIX əsrdə də müəyyən qədər avrosentrik xarakter daşıyan ümumdünya tarixi artıq bütün qitələr daxil olmaqla, həqiqətən universal xarakter aldı. Ölkələrin “tarixi” və “qeyri-tarixi” ölkə olaraq bölünməsi artıq keçmişdə qaldı. İqtisadi, siyasi və mənəvi həyatın beynəlmilləşməsi dünya xalqlarını bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı. Sofiya Universitetinin professoru P.Bitsilli hələ 1920-ci illərdə apardığı müşahidələrinə görə əsasən bu qənaətə gəlirdi: “XIX əsrin əvvəllərinin tarixşünaslığını dövrümüzün tarixşünaslığı ilə müqayisə etdikdə, mövzu seçimində dəyişikliyi asanlıqla müşahidə etmək olar. “Ümumdünya tarixi”, “bəşər tarixi” ilə bağlı monoqrafiyalar ayrı-ayrı mədəniyyətlərə, xalqlara, hətta sırf müəyyən hadisə və məqamlara həsr olunmuş əsərlərlə əvəz olunur” [3, s.129].

Nəticə. XX əsrdə elmi-texniki tərəqqinin, xüsusən də kütləvi informasiya vasitələrinin nailiyyətləri ilə tarixi biliklərin toplanması dəfələrlə artdı. Tarix elminin özü diferensiaslaşdı və tək cəsi siyasi tarix olmadı. Tarix yeni tədqiqat obyektləri əldə etdi – məişət, mədəniyyət, adət-ənənələr, ideyaların inkişafı, elm və texnika və s. Əgər XIX əsrdə tarix əsasən peşəkarların məşğul olduğu sahə idisə, indi keçmişin öyrənilməsi ilə məşğul olanların dairəsi olduqca genişləndi. Bu və ya digər görkəmli şəxsiyyətin tərcümeyi-halı vasitəsilə xalqı, ölkəni, dövrü birbaşa nitqlər, dialoqlar, açıq-aydın ifadələrlə daha aydın başa düşməyə imkan verən “şəxsləşdirilmiş” tarix janrı geniş yayıldı. Bu və ya digər görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halı, vasitəsiz nitq, dialoqlar, gizli arxivlərin açılması ilə əldə olunan vaxtilə gizli qalmış intervyyular vasitəsilə dövrü, xalqı, ölkəni daha aydın başa düşməyə imkan verən “şəxsləşdirilmiş” tarix janrı geniş yayıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Barker, John. The Super-Historians, Makers of our Past. New York, “Charles Scribner’s”, 1982, 365 p.
2. Funk & Wagnalls New Encyclopedia. Vol 22. New York, “Funk & Wagnalls”, 1979, 480 p.
3. Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. Прага, «Пламя», 1925, 338 с.
4. Высказывания об истории и историках. «Вопросы истории», № 9, 1970.
5. Гегель. Сочинения. Том VIII. Философия истории. Ленинград, «Соцэкгиз», 1935, 470 с.
6. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва, «Наука», 1987, 440 с.
7. Коломийцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию). Москва, «РОССПЕН», 2001, 191 с.
8. Краткий философский словарь. Под редакцией М.Розенталя и П.Юдина Москва, «Госполитиздат», 1954, 704 с.
9. Миронов В.Б. Пир мудрецов. Москва, «Таймс», 1994, 303 с.

10. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. Москва, «Прогресс», 1972, 607 с.
11. Ракитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический подход. Москва, «Политиздат», 1982, 303 с.
12. Советская Историческая Энциклопедия Москва, «Советская Энциклопедия», 1963, 976 с.
13. Фриман Э. Методы изучения истории Москва, «Либроком», 2011, 197 с.
14. Шелер К. Избранные произведения. Москва, «Гнозис», 1994, 490 с.

БАЛАМИРЗА МАМЕДЛИ

*Магистрант Бакинского государственного университета
по специальности «История славянских стран»*

К ПРОИСХОЖДЕНИИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье рассматриваются методологические проблемы исторической науки, прошедшие долгий путь развития и формировавшиеся с древних времен. История – одна из древнейших наук в мире. Её развитие позволяет говорить не только о количественном увеличении исторического знания, но и о его качественном изменении. В статье показано, что формирование исторического знания и, следовательно, методологических проблем исторической науки началось в античности, провиденциалистские взгляды на историческое познание существовали в Средние века, рационалистические взгляды существовали в Новое время, а взгляд на историческое познание вошел в новый этап новейшего периода.

Ключевые слова: историческая наука, методология, историография, античная наука, просвещение.

BALAMIRZA MAMMADLI

*Master student of Baku State University
in the specialty “History of the Slavic countries”*

ON THE ORIGIN OF THE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE

The article examines about the methodological problems of the science of history, which have gone through a long path of development and have been formed since ancient times. History is one of the oldest sciences in the world. Its development allows us to talk not only about the quantitative increase of historical knowledge, but also about its qualitative change. The article shows that the formation of historical knowledge and, therefore, the methodological problems of historical science began in antiquity, providentialist views of historical knowledge existed in the Middle Ages, rationalist views existed in the modern period, and the view of historical knowledge entered a new stage in the most recent period.

Keywords: historical science, methodology, historiography, ancient science, enlightenment.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2022-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 oktyabr 2022-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Aydın Məmmədov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərç olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətnədə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslük, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefedranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərç olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

**Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com**

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintan, Şəbnəm Cəfərova, Elmar Axundov*
Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov, Aynur Məmmədova, Elmira İsmayılova*
Web-redaktor: *Bağirov Elşad Altay oğlu*

Yığılmağa verilmişdir: 25.10.2022. Çapa imzalanmışdır: 27.10.2022.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com